ТАКСА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

ГОДИНА XI, КЊИГА XIV

1-2

1958
ЦЕТИЊЕ

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ излазе полугодишње
Овај број има 28½ табака

Рукописе откуцане на машини или читко писане слати на адресу

Уредништво „Историских записа“, Цетиње
Историски институт НР Црне Горе

Рукописи се не враћају

Годишња претплата износи за ФНРЈ 600 динара,
а за иностранство 900 динара.

Цијена поједином броју у слободној продаји 400 дин.

Претплата се шаље у корист Историског института
НР Црне Горе на рачун код Народне банке —
Филијале Цетиње, бр. 900-12-32979

Власник и издавач: **Историски институт НР Црне Горе.**

Одговорни уредник: **Др. Андрија Лаиновић,**
директор Историског института НР Црне Горе — Цетиње.

Штампа: Штампарско предузеће „Обод“ — Цетиње

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Година XI ЦЕТИЊЕ Књига XIV, св. 1—2, 1958

Саво К. БРКОВИЋ

СТОГОДИШЊИЦА БИТКЕ НА ГРАХОВЦУ*)

Другови и другарице,

Ових дана навршава се сто година од велике побједе коју су Црногорци извојевали на Граховцу 1858 године над оружаним снагама Турске Царевине.

Историја Црне Горе имала је и до тада у свом развитку низ врло значајних догађаја, имала је са турском војском и другим својим непријатељима дуготрајних борби и значајних побједа, које су претстављале, у специфичним условима, крупне датуме у друштвено-политичком развитку и ослободилачкој борби Црногораца. Али Граховачка битка по свом значају превазилази све друге догађаје у историји Црне Горе у XIX вијеку, с обзиром на посљедице које је имала. Овом побједом, у извјесном смислу, започиње нова епоха, која означава даљу изградњу Црне Горе и правно као слободне и независне државе.

Да би се правилно оцијенио значај побједе на Граховцу било би потребно дати анализу друштвено-економских односа који су у том периоду владали у Црној Гори, али ми на овоме мјесту сада немамо ни могућности ни потребе да то чинимо, него ћемо то препустити историчарима. Ја бих овом приликом желио да укажем само на неке моменте који ће нам у извјесној мјери освијетлити стање у Црној Гори у првој половини XIX вијека.

Процес изграђивања Црне Горе као државе развијао се, све до средине XIX вијека, врло споро, јер је њена привреда била готово искључиво натуралног карактера. Племена старе Црне Горе нијесу била потпуно уједињена са брђанским племенима, која су се још колебљиво држала у односу на турску власт, с обзиром да су Турци држали важна економска и стратегиска мјеста у средини црногорске територије (Подгорица, Спуж, Никшић,

---

*) Говор одржан на Граховцу 11 маја 1958 приликом прославе.

Жабљак, Колашин, Плав, Гусиње, Беране, Бијело Поље и друга). Такво стање ометало је брже уједињавање и стапање свих црногорских племена у једну цјелину и успоравало процес изграђивања црногорске државе. Важна турска комуникација која је пролазила кланцем Дуге према Никшићу, Спужу, Подгорици и Скадру и која је дијелила црногорску територију на два дијела, кочила је и готово онемогућавала друштвено-економски и уопште неки иоле значајнији привредни развитак у Црној Гори. Усто, Црна Гора није имала утврђене границе са Турском Царевином, него су границе одржаване, проширивапе и омеђаване искључиво привржености Црногораца својој слободној домовини и конкретним односом снага у појединим крајевима. Због тога су борбе са Турцима на границама биле врло честе и вођене су мање-више организовано као масовни обрачуни са турским поробљивачима. Та стална ослободилачка борба Црногораца са турским завојевачима била је снажан потстрек и помоћ у ослободилачкој борби не само устаничким борцима у сусједним крајевима него уопште свима онима који су се борили за своје ослобођење. У првој половини XIX вијека свијест о слбоди и ослобођењу од турског поробљавања била је врло развијена код Црногораца и Херцеговаца, те имамо низ дивних примјера херојизма у борби против Турског Царства и његових претставника. Осим тога, имамо и поучних примјера сарадње у борби против турске царске власти, сељака разних вјероисповијести, муслимана, православних и католика, код којих је расла свијест о заједничким интересима када је била у питању слобода и раскидање феудалних окова.

Грахово, Бањани, Вилуси и друга погранична племена имала су дуготрајну традицију ослободилачке борбе, коју су непрекидно водили у наслону на стару Црну Гору за своје ослобођење и уједињење. Она се нијесу сматрала, исто као ни племена у дурмиторском крају, у долини Таре и Лима, турским подручјем, иако су Турци стално покушавали да их одрже у својој власти. Племенски главари ових области писали су 1854 године књазу Данилу да они неће ни по коју цијену више плаћати харач Турцима, него се надају у црногорску помоћ да се коначно ослободе турске власти и сталног притиска. „Турци нам непрестано пријете, жале се они у том писму, али ми за њихове пријтење не маримо док имамо своје мишице да се одупремо уз помоћ наше јуначке браће из Црне Горе“ — пишу они са пуно вјере и поуздања. Али, уколико се устанички покрет више ширио, утолико су и турске власти са више одлучности предузимале нападе, како против њих тако и против Црне Горе, надајући се да ће успоставити мир у тим крајевима. Први Омер-пашин напад на Црну Гору у току зиме 1852/53 године предузет је у циљу коначног рјешења овог питања, а неуспјех овог похода још више је активизирао устанике и Црну Гору. Само у току 1854/55 године било је на границама Црне Горе и у Херцеговини преко стотину окршаја и

устаничких борби, све уз активну помоћ Црне Горе. Исто тако вођене су борбе и на другим црногорским границама и у осталим крајевима. Због тога је царска турска власт припремала веће снаге за напад на Црну Гору. То им је било утолико хитније што су Црногорци у очима сусједних племена били једина нада и поуздање у њиховој ослободилачкој борби. Истовремено, књаз Данило није пропуштао ни једну прилику да заинтересује ондашње велике силе за питање разграничења Црне Горе са Турском Царевином и признања црногорске државне независности. За вријеме одржавања Париског конгреса 1856 године, турски претставник Али-паша изјавио је пред силама учесницама да је Црна Гора турска провинција и да је питање односа Турске према Црној Гори унутрашња ствар Турске. Такав став Турске био је уствари припрема за обрачун са Црном Гором. Црна Гора је одлучно реаговала на ову изјаву турског претставника, па је књаз Данило послао специјалне изасланике код великих сила да би их заинтересовао за ствар Црне Горе. Црна Гора је морала развити још упорнију борбу на својим границама, без обзира што су је неке силе (Француска и Русија) савјетовале да мора стрпљиво чекати док се њена спорна питања са Турском Царевином ријеше мирним путем. Велике силе тада нијесу биле расположене да задовоље црногорске захтјеве изложене у меморандумима који су им били упућени. Оне су само опомињале и Црну Гору и Турску да одрже мир, јер им, свакој из посебних интереса, није одговарало да се још више заоштри стање на том за њих осјетљивом подручју изукрштаних интереса. Аустрија је отворено била на страни Турске против Црне Горе и потстицала је на предузимање казнене експедиције. Црна Гора је и тада била начисто с тим да је упорна борба са Турском једини пут који може да је изведе из тако тешке ситуације. Црногорце је дотадашња историја учила да не смију гајити неко нарочито повјерење у дипломатске игре и надмудривања и да се не могу надати ничему добром од договарања и споразумијевања великих сила, него да је једини излаз у односу на Турску у непоштедној народној борби, која би на крају, при повољнијој спољнополитичкој ситуацји, ипак присилила Турску на попуштање. Када су се Турци почели спремати за напад, Црногорци су припремали одбрану, без обзира на притисак Француске и Русије, спремни да на силу одговоре силом. Селим-паша имао је да испита спремност Црногораца за борбу када је у почетку марта 1858 године заузео нека мјеста на граници Црне Горе. Црногорци су послали према њему један свој одред, који је, у сарадњи са устаницима из граничних крајева и Херцеговине, потукао Селим-пашу и његову војску и вратио је натраг. Тек послије тога Турска припрема јаке снаге у циљу коначног покоривања Црне Горе.

Концентрација турске војске под вођством Хусеин-паше према Грахову била је резултат дотадашњих заоштрених односа

између Турске и Црне Горе, резултат развитка ослободилачке борбе како на ослобођеној територији тако и у крајевима који су били под турском влашћу, као и резултат устаничке борбе у Херцеговини. Турска није имала снаге да увиди немогућност одржавања додаташњег стања у својим односима са Црном Гором. Према турским снагама на Граховцу упућено је око шест хиљада Црногораца, који су заједно са борцима из граничних племена и Херцеговине били ријешени да се боре против више него двоструко бројнијих турских снага. Непоколебљива вјера у побједу испуњавала је и Црногорце и Херцеговце, иако су знали да су Турци неупоредиво јачи како по броју тако и по наоружању.

Граховачка битка, која је почела 11 маја а завршила се 13 маја потпуном побједом, снажно је утицала на међусобне односе Црногораца са до тада пограничним племенима која су се потпуно сјединила са Црном Гором. Као одјек ове побједе услиједио је исте године и напад Брђана на Колашин, моћно турско упориште, који је послије жестоке борбе ослобођен.

Ослободилачки покрет у свим крајевима око Црне Горе против турске власти и феудалних окова ширио се стално и незадрживо, а Црна Гора је служила као примјер шта се све може постићи упорном борбом против страних завојевача.

Уплашена да се устанички покрет не прошири и не заузме још опасније размјере, Турска се припремала за нови напад на Црну Гору, али због интервенције великих сила, које су се такође плашиле даљих компликација, до новог напада тада није дошло, него је Турска пристала да се поведу преговори претставника неких заинтересованих великих сила ради разграничења са Црном Гором. Тако је граховачка побједа и упорна црногорска борба против турских поробљивача најзад довела до тога да се Турска помири са разграничењем са Црном Гором. Овдје је, у суштини, важна сама чињеница да су Турци пристали на разграничење са Црном Гором, чиме су стварно признали да је Црна Гора слободна и независна држава, а то је баш оно што су Црногорци жељели да постигну и због чега су упорно водили борбу против турских завојевача.

Граховачка битка и велика побједа коју су Црногорци у њој извојевали може се схватити и правилно оцијенити само онда ако се посматра из услова под којима је извојевана и ако се увиде посљедице које су нужно настале послије ње у процесу развитка Црне Горе. Она је вођена и извојевана у условима врло активне ослободилачке борбе, у нераскидивој повезаности Црногораца, Херцеговаца и других поробљених крајева у сусједству Црне Горе. И до тада је било, с времена на вријеме, оружаног братства Црногораца и Херцеговаца, било је међу њима блиске сарадње у ослободилачкој борби, али њихова сарадња у Граховачкој бици добила је први пут крупне размјере оружане акције

која је вођена свјесно и са планом коначног ослобођења испод јарма турских поробљивача. Од тада та сарадња постаје врло присна, а гранична племена и даље сматрају Црну Гору својом домовином и узданицом у ослободилачкој борби. Осим тога, Граховачка битка била је изразит примјер ослободилачке борбе, која се у том смислу одразила и на читав унутрашњи живот Црне Горе. Граховачка побједа развила је и повезала у једну цјелину ослободилачке снаге, због чега је у даљем историском развитку претстављала прекретницу са које је водио пут у вучедолску побједу и у даље побједе у ослободилачким напорима до коначног протјеривања непријатеља са наше територије. У томе је, по мом схватању, смисао и значај Граховачке битке у историји Црне Горе.

Граховачка битка наишла је на снажан одјек не само код поробљених људи у сусједству Црне Горе већ и у свим крајевима које насељавају Јужни Словени, па чак и даље од тога. У вези са овим да поменемо пјесника Кађанског, који је одмах послије граховачке побједе написао поему „Граховлаз“, у којој слави Црногорце, а вођу побједничке војске, војводу Мирка Петровића, назива херојем „кога зрно не бије“ и војсковођу „пред којим Турци клече и моле за милост“. У то вријеме наших тешких патњи и борбе, и више година потада, „сурово црногорско стијење“, начичкано „кремен-људима“, како би рекао Кађански, пунило је романтичарским заносом патриотску омладину, која је у црногорском примјеру на Граховцу видјела једини пут за извојевање националне слободе. Ту романтичарску љубав наших пјесника и патриота из средине прошлог вијека према Црној Гори понекад оцјењујемо као претјеривање, јер се поред бијелог не види и црно, не види она тешка стварност у којој су живјели Црногорци. Но и оваква љубав била је у извјесном смислу потстицај прогресивним и ослободилачким снагама и дјеловала је на буђење и развијање братства и повјерења међу нашим народима. У вези са одјеком побједе на Граховцу, дозволите ми да још цитирам дио дописа који је 18 маја 1858 године послат из Беча француском листу „Journal des Débats“, а који гласи: „Двије побједе које су Црногорци извојевали над Турцима створиле су код хришћанског становништва Влашке и Молдавске убјеђење да ће оно бити ускоро ослобођено сваке турске власти и сизеренства. Успјеси на Грахову, свуда поздрављени с неописаним одушевљењем, принудили су мјесне власти да предузму озбиљне мјере за спречавање нереда који би могли довести у питање јавни мир у овми провинцијама“.

Поред овога, Граховачка битка и побједа која је у њој извојевана изнијела је први пут питање Црне Горе и њеног односа према Турској пред европску јавност, као једно од оних питања која су се наметала неодољивом силом и нијесу се давала више заташкавати.

Историја свих народа Југославије, и сваког од њих појединачно, испуњена је и непрекидним борбама за ослобођење испод јарма националних и социјалних поробљивача. Најпрогресивнији људи свих наших народа, а у наше доба широки народни покрет на челу са радничком класом и Комунистичком партијом Југославије, несебично су се борили кроз Народноослободилачки рат и Народну револуцију и коначно изборили национално и социјално ослобођење свих народа Југославије и стварање своје народне државе — социјалистичке заједнице равноправних народа у којој су радни људи власници свих средстава за производњу и управљају њима.

Данас, када прослављамо Граховачку битку и побједу која је у њој извојевана, и кад истичемо ослободилачку борбу и херојизам наших предака у Црној Гори, као и улогу и допринос који је дала Црна Гора уопште у ослободилачкој борби свих наших народа, ми то чинимо не зато да бисмо се тиме хвалисали и заносили, већ стога што сматрамо да је ослободилачка борба наших предака била прогресивна, да она повезује нашу прошлост, пуну ослободилачких напора и борби, са нашом исто тако херојском јучерашњицом и данашњицом. Љубав према слободи и патриотизам наших предака били су неисцрпно врело са којега су се напајале генерације бораца за слободу. Непоколебљива борба наших предака служила је као узор и револуционарним борцима прије Другог свјетског рата, а још више у периоду Народноослободилачке борбе. Она је била школа патриотизма и љубави према слободи и развијала све најљепше особине код бораца, учећи их како треба изнад свега вољети слободу свога народа, своју слободну домовину, и, на крају, ако треба, и жртвовати се за те идеале.

Тринаестојулски устанак у Црној Гори, који је покренула Комунистичка партија Југославије на челу са другом Титом, био је у правом смислу општенародни устанак против фашистичких поробљивача и њихових домаћих слугу. Што је устанак од првога дана био онако масован заслуга је у првом реду Комунистичке партије Југославије, која је знала и умјела да повеже и усмјери ослободилачка стремљења не само људи у Црној Гори него и свих осталих наших народа. Не смије се заборавити да су борбене традиције не само црногорског народа већ и свих осталих народа Југославије много значиле, и данас много значе, кад је у питању мобилизација и борба против поробљивача, или оних који макар и покушавају да угрозе слободу и независност наше земље. Свима нама је познато да су у данима устанка црногорског народа многи црногорски патриоти ступили без оружја под ослободилачку засвтаву коју је високо држала Комунистичка партија, поучени својом историјом, која говори да су Црногорци често долазили до оружја на тај начин што су га отимали од непријатеља.

Славећи ослободилачке борбе и побједе, ми бисмо данас жељели да укажемо свим нашим људима, а нарочито млађим генерацијама, на огроман значај свих тих борби и њихову повезаност — на чврсту повезаност наше прошлости и наше садашњости. Хтјели бисмо да укажемо под каквим тешким условима су наши преци и револуционарни борци до Другог свјетског рата, а исто тако и борци из нашег Ослободилачког рата од 1941 до 1945 године, водили тешке бојеве често против знатно бројнијих и надмоћнијих непријатеља.

Мислим да ћемо се сложити ако кажем да све успјехе које смо у послијератној изградњи постигли, могли смо постићи захваљујући побједама које смо извојевали у дуготрајним ослободилачким борбама и Народној револуцији. Не само прије сто година, већ и прије свега 13 година, Црна Гора је била веома заостала и сиромашна. Њени људи су били заузети сталном борбом, не само на границама већ и на свом дому, за одржање свога голог живота и прехрану своје породице. У старој Југославији — тамници народа — није се ни мислило о неком привредном развијању ни Црне Горе ни других наших крајева. Властодршци су се једино бринули како ће што боље обезбиједити и учврстити свој режим пљачке и поробљавања. У ослободилачкој борби и Народној револуцији, поред других наших народа, и црногорски народ је, у заједници са свим осталим нашим народима, извојевао не само национално већ и социјално ослобођење. Ова најзначајнија побједа у читавој нашој историји значи огроман скок из царства биједе, робовања и свестране заосталости у царство слободе. Први пут у нашој историји створени су сви предуслови да се убрзаним темпом почне развијати и привреда Црне Горе. У овом кратком периоду послије рата у Црној Гори је подигнут низ индустриских предузећа, изграђено више путева, отворено неколико рудника, све више се развија друмски и поморски саобраћај, напредује изградња барске луке и разних других објеката. Исто тако, захваљујући богатим сировинским наслагама боксита, угља и снажним воденим токовима, у току ове и идуће неколике године градиће се објекти комбината алуминијума и други енергетски објекти који ће много значити за даљи привредни развитак Црне Горе. Захваљујући разумијевању наше друштвене заједнице и правилној политици која се води у нашој земљи, није тако далеко дан када ће и Црна Гора моћи да стане у ред привредно развијених република.

Исто тако, резултати које је наша друштвена заједница постигла у систему друштвеног управљања привредом и разним другим друштвеним службама значајан су допринос у борби за изградњу социјализма. Они јасно говоре о томе да се Савез комуниста Југославије трудио да пронађе што више погоднијих форми за што шире привлачење радних људи наше земље у разне органе друштвеног управљања, савјете, одборе, зборове би-

рача и разна друга тијела. Резултати најрјечитије говоре да смо ми у Југославији са успјехом замијенили низ државних органа друштвеним. Директна демократија све више долази до изражаја у нашем даљем развитку и све више се стварају услови да сваки појединац, група, привредна организација итд. изнесе и заступа своје становиште, наравно уколико полази са социјалистичких позиција.

Овакве успјехе је било могућно постићи захваљујући најширем јединству народа на челу са Савезом комуниста Југославије и њиховој свијести о томе да је једина гаранција за наше даље успјехе још упорнија борба за даљу социјалистичку изградњу, за продубљивање и учвршћивање братства и јединства наших народа као најјаче гаранције наше слободе и независности. Васпитање наших младих људи на богатим традицијама наше прошлости и уопште ослободилачке борбе треба да им помогне да постану свјесни огромних жртава које су узидане у темеље наше слободне домовине; треба да им помогне да се све више укључују у наш даљи социјалистички развитак и да од старијих постепено преузимају све задатке који се постављају пред свјесне грађане и досљедне градитеље. Такође, млада генерација треба да се припрема да постане одлучан борац и заштитник свих досад извојеваних побједа и да као неустрашив борац одлучно устане против сваког ко би угрозио нашу слободу и независност или покушао да се мијеша у наше унутрашње ствари.

Мислим да је важан задатак свих наших радних људи, и уопште свих патриота и бораца за изградњу социјализма, да се упознају са прошлошћу свих наших народа, не да би им то послужило да се одмарају на ловорикама, не чак ни на онима које су јуче брали, већ као примјер како се треба несебично борити и данас, у периоду релативно мирне социјалистичке изградње. Данас наши људи треба да буду — у другим условима, у условима социјалистичке изградње — попут наших предака у прошлости и бораца из Народноослободилачког рата и Народне револуције, који су приносили себе на жртвеник, да се боре за стицање што више радних навика, да постану упорни и дисциплиновани радници и мајстори свога посла.

Свим нашим народима, па и црногорском, много су зла нанијели разни поробљивачи. Наши су људи свјесни колико бола и патње, колико разарања и уништавања доносе собом ратови, а нарочито они освајачки.

Због свега овога наша земља у међународним односима води досљедну борбу за мир и мирно рјешавање међународних спорова. Наша досљедна и принципијелна мирољубива политика, поштовање суверенитета и равноправности других народа и немијешање у њихове унутрашње ствари наилазе на пуно разумијевање у свијету. Наша морално-политичка подршка свим љу-

дима и народима који се боре за своја национална и друга права чини да је име Југославије познато и у најудаљенијим крајевима свијета. Данас је један од најпречих задатака свих земаља, народа и покрета да се боре против рата, због тога што би неминовно, прије или касније, он морао да захвати многе земље и да доведе до употребе досад најстрашнијих уништавајућих средстава. Трећи свјетски рат и употреба атомских и хидрогенских бомби, разних ракета и пројектила, нанио би такву несрећу човјечанству да је данас тешко вјеровати да би се у једном таквоме рату могло знати ко је побијеђени а ко побједилац. Југославија се на међународном плану несебично залаже да сва ова најновија достигнућа науке служе искључиво за побољшање живота људи, да се користе у мирољубиве сврхе.

Другови и другарице,

Народи најчешће, послије извојеваних значајнијих побједа, стављају своје трофеје у музеје, гдје ће их покољења гледати као драгоцјен доказ о напорима, борбама и патњама својих предака. Црногорци за вријеме Граховачке битке и побједе нијесу имали музеја да у њима изложе доказе своје храбрости и љубави према домовини. Они су од заплијењених пушака на Граховцу исплели један оригиналан ланац у облику ограде око Влашке цркве на Цетињу, који је за протекли вијек симболично претстављао величину и значај граховачке побједе.

Другови и другарице,

Нека граховачка побједа коју су Црногорци извојевали прије сто година над војском турских поробљивача, и све друге борбе и побједе свих наших народа у нашој даљој или ближој прошлости, као и оне најзначајније које су извојеване у току Народноослободилачке борбе и Народне револуције, дају још више снаге и елана свима нашим радним људима у извршавању деликатних задатака који се пред њих постављају.

НЕКА ЖИВИ САВЕЗ КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ НА ЧЕЛУ СА ДРУГОМ ТИТОМ, КАО СИГУРНА ГАРАНЦИЈА БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА СВИХ НАШИХ НАРОДА!

НЕКА ЖИВИ ФЕДЕРАТИВНА НАРОДНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА — СЛОБОДНА ДОМОВИНА РАВНОПРАВНИХ НАРОДА!

НЕКА ЖИВИ НАРОДНА РЕПУБЛИКА ЦРНА ГОРА!

Др Нико С. МАРТИНОВИЋ

У СЛАВУ СУТЈЕСКЕ*)

Народноослободилачка борба је имала својих плима и својих осека. Но славећи Сутјеску ми једном таквом тезом не бисмо смјели почети. Почећемо од почетка напада на Југославију.

Ако будемо говорили о узроцима пропасти Краљевине Југославије, у првом реду ћемо сјести на оптуженичку клупу њемачки фашизам и његове сателите, а затим ненародне и петоколонашке режиме старе Југославије у раздобљу између два рата, нарочито оне од владе Бошка Јефтића до владе Цветковић-Мачек.

Југославија је 6 априла 1941 године нападнута из Аустрије, Италије, Албаније, Грчке, Бугарске, Румуније и Мађарске из петнаест праваца. На њу су напале јединице Друге њемачке армије, Дванаесте њемачке армије, Треће мађарске армије, италијанске снаге пребачене преко мора, јединице Девете италијанске армије и Друге италијанске армије. Поред тога она је нападнута са разних страна од њемачке и италијанске авијације.

Напад на Југославију је био стратегиска потреба њемачког и италијанског империјализма, но не треба сметнути с ума да је она нападнута и као револуционарно жариште, из класних побуда, у циљу да се ход њених народа, изражен кроз 27 март, прекине и у клици угуши. Отуда су одмах првих дана рата и окупације почели свирепи обрачуни непријатеља, нарочито над српским народом, у којему је највише буктала ослободилачка напредна мисао, а затим над осталим народима Југославије и њиховим најдемократскијим елементима на челу са комунистима.

С обзиром да су се све грађанске политичке партије између два рата испробале на власти и компромитовале, једина је КПЈ, као револуционарни организатор маса, била у стању да дâ перспективу и поведе народ у борбу за коначно ослобођење од националног и социјалног ропства.

Искрени родољуби везани за народ и народну борбу одазвали су се позиву КПЈ и ушли у Ослободилачку борбу, али ста-

---

*) Читано на свечаном састанку Историског института НР Црне Горе, одржаном у Никшићу 10 маја 1958 године у славу Сутјеске и Граховца.

ри класни елементи, мислећи на изгубљене позиције власти, руковођени класним интересима, покушали су, преко Драже Михаиловића, да угуше Народну револуцију већ у Првој непријатељској офанзиви (од септембра до децембра 1941 године). Отада је непријатељ, пактирајући са војним и политичким формацијама југословенске владе у Лондону, коју је у земљи предводио Дража Михаиловић, организовао још шест офанзива против НОВЈ, које су биле већег стила. Историчар свих ових седам непријатељских офанзива мора све акције посматрати не само војнички него и класно, као класни рат на Балкану, иако он такав формално није изгледао, јер се водио против младе социјалистичке Југославије која се рађала на обронцима Дурмитора и Грмеча, у Јасеницама и на Цетињу, у илегалству и затворима, на губилиштима и хумкама, једном ријечју свуда гдје се са пушком у руци, и с поносом у срцу, допирало у име нове Југославије.

Војно и политичко организовање непријатеља да угуши Народну револуцију имало је два своја успона, и то 1942 и 1943 године.

Година 1942 може се назвати преломном годином за Народну револуцију — по томе што је национални непријатељ успио да вјештом пропагандом формира јаке војне формације квислинга у Црној Гори, Србији и Словенији (док су у Хрватској усташи били формирани по хитлеровским рецептима), да ове формације добију пуну политичку сагласност реакционарних елемената Лондона за борбу против партизана, да квислинзи организују добар дио народа у борби против НОП-а, а да сви заједничким снагама тако угрозе стечене тековине борбе да су наше снаге биле принуђене да се повлаче из Црне Горе и Србије за Босну. Али у међувремену од Прве до Треће непријатељске офанзиве на слободној територији партизански одреди прерастају у регуларну војску — бригаде, а мало послије тога у дивизије и корпусе. Тако је сада непријатељ имао против себе једну нову, организовану војску, са неупоредиво већим моралом но што га је имала његова војска.

Правилном политиком КПЈ, кроз борбе на терену, досљедно је спровођено братство и јединство као најсигурнија полуга Ослободилачке борбе. Оно се стварало у крви и самопријегору кроз пролетерске бригаде и дивизије, и није дозволило да се славно започета Ослободилачка борба распадне, већ напротив — да израсте у несаломљиви бедем народне снаге који ће својим грудима држати преко тридесет непријатељских дивизија модерно наоружане војске, и за толико, и још више, олакшавати главним савезничким фронтовима антихитлеровске коалиције и европском покрету отпора.

Народна револуција је те године имала да издржи оружане нападе уједињене међународне реакције и домаћих класних не-

пријатеља, уједињених, у крајњој линији, са војним и агитационим апаратом Трећег Рајха. Зато је 1942 година била преломна за Народну револуцију.

С друге стране, веома важни стратегиски разлози ангажовали су Њемачку да употријеби све своје расположиве снаге за уништење Балканског фронта, који је и у званичним италијанским и њемачким извјештајима од 1942 године признаван, а интимно и у новинама обиљежаван, као фронт, поред Источног и Другог фронта. Партизанске јединице су оперисале у залеђу јадранских лука, одакле је велики дио транспорта румунске нафте и другог ратног материјала ишао као помоћ њемачким и италијанским трупама у Африци. Стога су Нијемци хтјели да се ослободе те опасности, па су у јануару 1943 године предузели Четврту офанзиву у којој је учествовало 6 њемачких и 7 италијанских дивизија, затим све усташке и четничке јединице из Хрватске, Босне и Херцеговине, Србије и Црне Горе.

Година 1943, с обзиром на Четврту и Пету непријатељску офанзиву, може се сматрати другим судбоносним испитом Народне револуције, када је непријатељ, с крајњом ријешеношћу и највећом за Балкан расположивом снагом, ударио на војну снагу Народноослободилачког покрета Југославије. Као што смо рекли, ми смо већ тада имали регуларну партизанску војску, коју је непријатељ рачунао као озбиљног противника, али надајући се у политичке маневре из 1942 године, заборавио је да је, поред регуларних партизанских јединица у Југославији, народ био неуниформисана војска Револуције. То превиђање хитлеровског руководства је обезбиједило побједу снага Револуције у Четвртој и Петој непријатељској офанзиви, када се на дјелу показало да је сваки рат против народа осуђен на пораз.

Непријатељ је у Четвртој офанзиви планирао да опколи слободну територију, а то је значило дијелове Далмације и Хрватске, Босну и дијелове Херцеговине на простору Динара — Неретва — Сарајево — Бања Лука — Сисак —Карловци — Госпић — Книн. Из претходних борби партизани су у то вријеме имали преко четири хиљаде рањеника. Поред тога, с обзиром да се у Албанији развијао ослободилачки покрет, Врховни штаб је ријешио да наше јединице крену у правцу Црне Горе, Србије и Метохије, да се повежу са албанским партизанским јединицама и тиме помогну ослободилачку борбу албанског народа.

Да би избјегао опкољавање, друг Тито је наредио да пет наших дивизија ступе у акцију и пробију се по одређеном плану преко Неретве за Црну Гору и Санџак, а затим за Метохију и Србију. Рањенике је требало пребацити преко Неретве и евакуисати у правцу Црне Горе. Борбе су биле дуге и тешке. Са наше стране њих је отежавала изнуреност и глад, појава тифуса и велики број рањеника. Ипак, уз невиђена јунаштва, партизани су се пребацили преко Неретве, разбили многе непријатељске једи-

нице и формално уништили и разбили четничке формације Драже Михаиловића у Херцеговини. Партизани су дошли у Црну Гору. Послије борбе на Неретви истина о Народноослободилачком покрету Југославије продрла је и у савезничку штампу и показала свијету да се једино партизанске снаге у Југославији боре против окупатора, а да су четничке снаге Драже Михаиловића у служби окупатора.

Историчар не смије прећи преко чињенице, ради правилног посматрања и проучавања Народне револуције, да су западни савезници стално били обавијештени о заједничкој акцији окупатора и квислинга у Четвртој и Петој офанзииви, против НОВЈ. То потврђује низ сачуваних докумената из тога времена. То је потврдио и Дража Михаиловић на јавном претресу пред Војним судом у Београду, у мају и јуну 1946 године.

На питање претсједника Војног суда да ли је британска војна мисија знала о акцијама четника против партизана, Дража је одговорио потврдно. Шеф британске мисије при команди Драже Михаиловића је био пуковник Бели. На питање претсједника да ли је пуковник Бели знао да четници иду на Неретву, овај је одговорио да јесте, а на питање да ли је Бели покушао да их спријечи, Дража је одговорио да није. Када је јавни тужилац питао Михаиловића да ли је емигрантска влада знала за сарадњу са окупатором, Дража је и на то одговорио потврдно. Поред тога, Дража је изјавио да је „сваки човек који је код њега долазио ишао код пуковника Белија и с њим разговарао о свему“ („Дража Михаиловић и група његових сурадника пред судом“. Прва свеска, стр. 50 и 54, библиотека „Слободне Далмације“ бр. 14, Сплит 1946).

Наравно, ту не треба испустити чињеницу да је у редовима западних савезника било прогресивних снага које су на НОПЈ гледале са симпатијама. Ми овдје говоримо о повезивању класних пријатеља на плану борбе против Народне револуције Југославије.

Послије неуспјеха у Четвртој офанзиви, непријатељ није правио предах. Партизани нијесу имали времена да остваре свој план доласка у Метохију, повезивања са албанским партизанима и др., јер је непријатељ одмах продужио познату Пету офанзиву која је по стилу и плану била најобимнија и најтежа за партизански покрет у току Народноослободилачког рата.

Пета офанзива је почела средином маја а завршила се у другој половини јуна 1943 године.

Пета непријатељска офанзива водила се на територији Црне Горе, Санџака и јужног дијела Босне и Херцеговине. За ову офанзиву непријатељ је ангажовао нове снаге и извршио врло разрађено блокирање партизанских снага са свих страна. Поред њемачких и италијанских јединица, у овој офанзиви су учество-

вале и усташке и бугарске јединице. Укупна снага непријатеља, према изјавама њемачког генерала фон Лера, износила је преко 120.000 модерно наоружаних војника и јаком авијацијом која је дјеловала са база из Сарајева и Мостара. Наше јединице које су се налазиле у Црној Гори, исцрпене глађу и болешћу, а усто са великим бројем рањеника, нијесу биле довољно опремљене да прихвате овако сурову борбу. Али њих је снажило нешто што је јаче и од најмоћнијег савременог оружја, а то је високи морал и вјера у побједу. Главне борбе у Петој офанзиви одиграле су се на сектору ријека Таре и Пиве.

Њемачке снаге које су учествовале у Петој офанзиви биле су: корпус „Kroacien", Седма СС дивизија „Принц Еуген", 118 ловачка, 369, 104, Прва алписка и 117 дивизија. Од италијанских дивизија учествовале су сљедеће: „Тауринензе", „Венеција", „Ферара" и „Месина". Затим су учествовале Четврта планинска усташка бригада и Шести ојачани бугарски пук. Њемачка авијација је дејствовала из Сарајева, а италијанска из Мостара.

Оперативна команда била је обједињена у рукама Нијемаца.

Сателитске војне формације (италијанске, усташке и бугарске) дјеловале су измијешано са њемачким и под контролом Нијемаца. Тако су италијанске дивизије „Венеција" и „Ферара" дјеловале на простору Колашин — Подгорица — Даниловград — Никшић у склопу Седме СС дивизије „Принц Еуген".

Усташка Четврта планинска бригада дејствовала је у оквиру 118 ловачке дивизије (њемачке) на ушћу Таре у Дрину, а Шести бугарски пук између италијанске дивизије „Тауринензе" и 724 њемачког пука.

На блокираној слободној територији Црне Горе и Санџака налазиле су се сљедеће наше јединице: Прва и Друга пролетерска дивизија (територија Бродарево — Бијело Поље и Жабљак — Колашин), Трећа ударна дивизија (Биоче — Горанско — Горње Поље), Седма ударна дивизија (на Ћехотини) и Дринска оперативна група (на простору Челебић — Вукоч Хум).

Врховни штаб са маршалом Титом налазио се на Жабљаку, на ком сектору је била и главнина рањеника.

Још уочи Четврте непријатељске офанзиве друг Тито је рекао: „Не треба да се бојимо опкољавања, као што се нијесмо бојали ни онда када смо имали мање јединице" (Ђ. Кладарин, „Четврта и Пета непр. офанзива", Црв. звезда, јун 1949). Међутим, ово опкољавање је било мимо свих која је НОВЈ имала у рату. Обруч је био тако стегнут да је из њега могла да се извуче само једна до несхватљивости смјела и само ка побједи усмјерена војска, предвођена од човјека који је своје знање о стратегији и тактици учио у суровој класној револуционарној борби.

Друг Тито је, у заједници са Врховним штабом, донио одлуку: „Усмјерити одмах главнину ударне групације са њеног главног правца — наступања према Космету — назад преко Дур-

митора на Вучево, гдје су јединице Друге пролетерске бригаде већ осигурале мостобран; пробити се кроз Зеленгору на цесту Калиновик — Фоча и са те просторије развити офанзивне операције према Источној Босни. Да би се добило у времену за ово прегруписавање, оставити мање снаге према непријатељу, да му се не дозволи брзо наступање и стезање ударне групације у кањон Пиве и Таре. Уколико се покажу повољне прилике, заштитница са једним дијелом болнице да се пробије преко Таре у Санџак, а затим избије у Источну Босну, у саставу главнине". (Генералмајор Ђуро Кладарин: „Четврта и Пета непријатељска офанзива" — Црвена звезда бр. 5, стр. 32, 1949).

Одмах је издато наређење Врховног штаба да наше јединице пређу у напад на непријатељске гарнизоне и складишта. Тако је отпочела надчовјечанска борба партизана са непријатељем, у којој је побиједила наша Армија зато што је имала легендарну вјеру да треба да побиједи правда над фашистичким криминалом, слобода, над средњовјековним мраком, хуманост над Хитлеровом бестијалношћу.

Борбе су трајале од 16 маја до 20 јуна 1943 године, када је разбијена Пета непријатељска офанзива; када је, уствари, побиједила нова Југославија и показала човјечанству да је на обзорју њена скора срећна будућност.

Најтеже борбе у Петој офанзиви вођене су на Сутјесци и Маглићу, гдје је био постављен најтежи групно посједнути непријатељски обруч, затим на Зеленгори у два правца и фронтално повезани обруч непријатеља на простору Улог — Калиновик — сјеверно од Фоче. Кроз тај паклени огњени метеж успјели су да се пробију партизани. Трећа ударна дивизија под командом Саве Ковачевића чувала је заштитницу и углавном се, баш на Сутјесци, већим дијелом жртвовала на челу са командантом Савом, који је ту погинуо.

Сутјеска је највећа побједа снага наше Револуције, она је ловоров вијенац снаге и морала једног непобијеђеног народа који је стојећи умирао за срећнију будућност својих потомака. Сутјеска је најистакнутија застава Народне револуције. У њој су сахрањене жеље и наде свих класних непријатеља Народне револуције. Пробијање обруча уједињеног непријатеља на Сутјесци је корак у вјечну славу Југословенске народне армије и њених синова.

У овим борбама убијено је преко 13.000 непријатељских војника, а на нашој страни је погинуло 8.500 бораца, 3.700 рањено и 1.870 нестало.

Отуда проучавање Пете офанзиве, а у њој посебно пробоја наших јединица кроз непријатељски обруч преко Сутјеске и Маглића, за нас историчаре има посебну важност, јер историја мора највише анализирати и оставити расвијетљено младим нара-

штајима оно што је у ситуацијама „бити или не бити“ одбранило слободу наше домовине и од најкрволочнијег непријатеља, оно што нас је извело у просторе слободе и поноса, а што ће остати вјечити извор снаге и достојанства за сва будућа велика дјела која пред нашим народом буду стајала у борби за бескласно друштво.

Стога се и Историски институт прикључује прослави петнаестогодишњице борбе на Сутјесци, симбола наших побједа, овом скромном комеморацијом.

Др Коста МИЛУТИНОВИЋ

БОКЕЉСКИ УСТАНАК И ВАГНЕРОВА АФЕРА

I БАУК ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРОПАГАНДЕ

После пада Баховог десетогодишњег апсолутистичког режима, који је био потпуно дотрајао и — после аустриских пораза у рату са Пијемонтом и Француском — више није имао основних услова за даљи опстанак, наступиле су у Аустрији тешке унутрашње борбе и озбиљне друштвено-политичке кризе, које су потресале и саме основе Хабзбуршке Монархије. После отпуштања Бахове владе, цар Фрања Јосиф поверио је државно кормило Антону ритеру фон Шмерлингу, крутом централисти, чији је режим претстављао прелаз од ранијег Баховог апсолутизма ка тадашњем европском либерализму, али на централистичким основама. За време Шмерлинговог провизоријума (1860—1865) вођене су огорчене борбе између централиста и федералиста. Док су политички претставници аустриских Немаца били већином централисти, дотле су вођи словенских народа у Аустрији били у великој већини федералисти. Међутим, услед даљих унутрашњих противречности и све бржег развоја капиталистичких односа и социјално-економских супротности, настала су нова идеолошка прегруписавања и међу политичким странкама и струјама самих аустриских Немаца, што је условило и нове политичке констелације и далекосежне промене у унутрашњем организму Хабзбуршке Монархије. На челу федералистичке опозиције за време Шмерлинговог провизоријума налазили су се гроф Рихард Белкреди и гроф Хенрих Јарослав Клам-Мартиник. Обојица пореклом из старог чешког племства, они су били истовремено и истакнути аустриски државници, добро уписани на бечком двору, и бескомпромисни противници Шмерлинговог централистичког устава и целокупне његове унутрашње политике, која је била пуна тешких противречности, лутања и тражења, посртања и несналажења. Белкреди и Клам-Мартиник нису били усамљени у својој борби против Шмерлинга; на њиховој страни били су и вође Народне странке у аустриској Пољској, гроф Адам Потоцки и Казимир Грохолски; и словеначки прваци који су сањали о великој Југословенској федерацији, у коју би имале да уђу и балканске земље, наравно у оквиру Хабзбуршке Монархије; и вође Народне

странке у Хрватској, Штросмајер и Рачки. Аустриски историчар Јозеф Редлих даје ову карактеристику Белкредијевог покушаја:

Прави циљ Белкредија и његових пријатеља био је пре свега да трајно отклони Шмерлингов устав за западну половину државе. Иза тога стајала је њихова омиљена идеја, коју само нису никада до краја смислили, наиме о разграђивању старе, у XVII и XVIII веку изграђене немачко-словенске јединствене државе и њене моћне бирократије у прилог једног сталешко-федералистичког устава на основу признања „историско-политичких индивидуалитета" земаља...[1]

Белкредијева влада остала је на државном кормилу свега непуне две године (1865—1867). Потпомагана од аустриских федералиста и од већине политичких претставника словенских народа, с једне стране, а одлучно нападана од аустриских централиста и од велике већине мађарских политичких претставника, с друге стране, Белкредијева влада није успела да оствари ни минималан део свога федералистичког програма. Већ у фебруару 1867 коначно је одбачен Белкредијев план о преуређењу читаве Хабзбуршке Монархије на новим, федералистичким основама. Белкредија је избацио из седла гроф Фридрих Фердинанд Бајст (Beust), поставши државни канцелар и министар иностраних дела. Он је из саксонске службе прешао у аустриску и постао творац аустроугарског дуализма. Његову политику јасно карактеришу две његове често понављане изреке, које су убрзо постале основице читавог његовог политичког става. У односу према Пруској, Бајстова је лозинка била: „Освета за Кенигрец!" У односу на Словене, његова је омиљена парола гласила: „Словене треба притиснути уза зид!" Истакнути енглески историчар Ситон-Ватсон дао је ову језгровиту карактеристику Бајста као политичара: „Површан и изузетно сујетан, био је он с једне стране детињски пријемчив за мађарска умиљавања, али с друге стране није био дорастао мађарској државничкој вештини. Последица је била та да је он убрзо стекао уверење да би Мађари могли постати подесно оруђе за понижење Пруске и да стога морају бити државни у добром расположењу. Како није био упућен у појединости угарског проблема и расних размирица, то он наравно није ни мислио да уводи један систем који ће власт између двеју најјачих националних група у Монархији разделити на штету осталих народа".[2]

Најближи сарадник канцелара Бајста био је претседник аустриске владе и министар земаљске одбране гроф Едуард Тафе. Фрања Јосиф и Тафе били су другови и пријатељи још из раног детињства. Тафе је био „можда једини међу царевим државницима којега је он сматрао за свога личнога пријатеља... После кнеза Шварценберга, Тафе је био први државник по царевом укусу...

---

[1]) **Joseph Redlich, Kaiser Franz Joseph von Österreich, Berlin, 1929, 301—302.**

[2]) **R. W. Seton—Watson, Die südslawische Frage im Habsburger Reiche. Berlin, 1913, 69.**

Његова кроз дугогодишњу праксу у унутрашњој политици развијена државничка личност имала је са бићем Фрање Јосифа многостране сродности у мишљењу и пословању..."[3] Пореклом Енглез, чији је предак дошао из Ирске и ступио у Валенштајнову армију, док су се грофови Тафе као перови Ирске и даље водили у регистрима енглеског Горњег дома, Тафе је већ био прави Бечлија старога кова и типичан државник францјозефске Аустрије. Док су његови наследници дозвољавали да режимска штампа у масама доноси славопојке о њиховом раду и апотеозе њиховим тобожњим политичким успесима и државничким заслугама, дотле је стари Тафе, добро познајући свога господара, примењивао супротан метод, који је он овако окарактерисао: „То сам ја сасвим друкчије радио! Ја сам сâм поручивао у штампи честе нападаје и оштру критику, и онда сам молио цара за његову потпору. Јер цар није волео да његови министри преко штампе сами себи признају популарност и постигнућа. Према његовом мишљењу, само царев суд одлучује о вредности министара".[4]

У избору министара ни канцелар Бајст ни гроф Тафе нису били срећне руке. Главни стубови режима били су: министар унутрашњих послова д-р Карл Гискра, министар правде д-р Едуард Хербст и министар рата, фелдмаршал-лајтнант фон Кун. Њихове политичке физиономије изгледају отприлике овако. Као народни посланик у франкфуртском парламенту 1848 Гискра је заступао великонемачку оријентацију; после пада Баховог апсолутизма постао је један од вођа Немачке либералне странке у Чешкој и залагао се за одржавање Аустрије као јединствене државе; за време пруске окупације био је градски начелник у Брну; 1867 претседник бечког парламента; 1867—1870 министар унутрашњих послова и, као такав, поборник политике крвавог угушивања Бокељске буне; у борбама између централиста и федералиста потпуно на страни првих; његовом политичком угледу много су шкодиле бескрупулозне финансиске трансакције и берзанске спекулације. У млађим годинама професор правне филозофије и кривичног права на Универзитету у Лавову, д-р Хербст је од 1861 народни посланик и један од вођа Уставне странке у бечком парламенту; као министар правде 1867—1870 залагао се за строгу централизацију аустриских земаља и експонирао се против федералиста; немачки канцелар Бизмарк оштро га је нападао и иронизирао. Министар рата Кун био је типичан претставник аустриске солдатеске и безобзиран противник словенских народа у Аустрији; као такав, Кун је дао најшира овлашћења далматинском наместнику у Задру за крваво угушивање Бокељске буне.

Режим Бајста и Тафеа прекинуо је не само са федералистичком политиком раније, Белкредијеве владе — као што се то могло и очекивати после дуалистичког поравнања између Беча и

---

[3]) Joseph Redlich, Kaiser Franz Joseph. 374.
[4]) Ibid. 376.

Пеште — него је одмах инаугурисао изразито непријатељску политику према словенским народима у Аустрији. Први су били на ударцу Чеси, економски најразвијенији, културно најизграђенији и политички најактивнији међу свима словенским народима у Хабзбуршкој Монархији. Режим Бајст—Тафе није хтео ни да чује за политичке концесије и државно-правне уступке, које је Белкредијева влада хтела да учини Чесима. На овакав непријатељски став бечкога режима одговорили су чешки опозициони политичари путовањем у Русију и Француску, да би водећим руским и француским државницима усмено објаснили тежак положај чешкога народа у Хабзбуршкој Монархији. Један од аустриских историчара-марксиста приказао је овај чешко-аустриски политички сукоб овим речима:

> Цела ствар није била ништа друго него демонстрација, ни у Москви ни у Паризу није ништа озбиљно уговорено... Ипак је то било довољно да би немачки либерали викали на „велеиздају" и да би Фрања Јосиф и конзервативни федералисти почели да се носе мишљу да би Чесима ипак требало нешто дати, да би се убудуће спречила оваква путовања штетна по престиж Монархије. Већ сама сумња да су извесни разговори планирани била је са своје стране довољна да Немце у Чешкој и Моравској отера у офанзиву, тако да су они 1868 у Чешкој и Моравској приредили такве уличне демонстрације (које су се, наравно, завршиле тучама између Чеха и Немаца) да се морало прогласити опсадно стање[5].

Готово истовремено дошло је до оштрих сукоба и тешких борби и на југу Хабзбуршке Монархије: у Словеначкој између Словенаца и аустриских Немаца; у Истри, Хрватском Приморју и Далмацији између Хрвата и Срба, с једне стране, и Италијана и талијанаша, с друге стране. Уколико је мисао о јединству Јужних Словена у редовима словеначке, хрватске и српске либералне грађанске интелигенције и напредне омладине све више сазревала и јачала, утолико је бечки двор све упорније настојавао да баци јабуку раздора међу југословенске народе, држећи се своје већ опробане традиционалне лозинке: „Divide et impera!" — Ову политику цепања и завађања југословенских народа спроводио је бечки двор истовремено и упоредо преко канцелара Бајста, с једне стране, и преко грофа Андрашија, с друге стране. Фердо Шишић је тачно констатовао: „Претсједник мађарске владе, гроф Јулије Андраши, заиста је тада уз помоћ аустроугарског генералног конзула у Београду Бењамина Калаија (доцнијега министра заједничких финансија), интригирао код српске намјесничке владе. Код тога имао је на уму да Србију прије свега отуђи Русији и привуче у мађарску сферу, и друго, да што љуће завади Србе и Хрвате. У ту сврху Андраши нудио је српској влади источну чест Босне и Херцеговине, док би крајеви што леже на западној оба-

[5]) Ewa Priester, Geschichte Österreichs, II, Wien, 1949, 429.

ли Врбаса и Неретве имали припасти Аустро-Угарској. Понуду у том смислу ставио је Калај у Београду на почетку октобра 1868".[6] Вертхајмер, биограф грофа Андрашија, заступао је исту мисао: „Припадне ли један део Босне и Херцеговине заиста Србима, то ће ови кроз то морати да доспеју у непријатељски однос према Хрватској, која истовремено полаже захтеве на обе ове турске провинције. Само је тако од Мађарске могла да буде одагната стално претећа авет једног присног уједињења Срба и Хрвата. Мађарска је била сигурна да Хрвати Србима никада неће моћи опростити задобијање турског подручја".[7]

То исто што је Андраши предузимао на српској страни — чинио је на хрватској страни Бајст преко читавог низа људи, не само политичара и државника него чак и преко научника и генерала. Бајст је плански и систематски сејао семе раздора на свима пољима јавнога живота, намерно распирујући националистичке страсти и племенске супротности. Херман Вендл је проницљиво уочио: „Откада су појму Србин и Хрват кроз распре образованог слоја нарасле оштрице, увукло се неповерење и ненаклоност у односе оба племена".[8]

Тадашњи царски намесник Далмације, Иван ритер фон Вагнер (1815—1894) спадао је у ред оних истакнутих аустриских виших официра које је бечки двор употребљавао не само за извршивање војних задатака него истовремено и најделикатнијих политичких и дипломатских мисија. Пре него што је послат у Задар у својству царског намесника, Вагнер се налазио на високом и одговорном положају војног команданта града Земуна, истурене пограничне вароши на крајњој периферији Хабзбуршке Монархије, изванредно значајне претстраже Аустрије према Србији, Балкану и читавом Блиском Истоку. Команданти Земуна још од самога почетка Првог српског устанка држали су у својим рукама главне конце аустриске обавештајне мреже и из Земуна су полазили шпијуни, агенти и конфиденти у Србију и остале балканске земље са специјалним задацима. Стекавши искуства, рутине и праксе у Земуну, где је провео пуне две године (1866—1868), Вагнер је унапређен за царског намесника Далмације, са седиштем у Задру. Ова је позиција била још важнија с обзиром на све изразитије испољаване аустриске аспирације према Босни и Херцеговини, с једне стране, и према Црној Гори, с друге стране. Као што је познато, већ убрзо после пораза код Кенигреца аустриска политика се све више оријентисала према Балкану и бечки двор је сматрао Босну и Херцеговину као „природно залеђе

[6]) Фердо Шишић, Кореспонденција Рачки—Штросмајер, I Загреб, 1928, 71.

[7]) E. Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, 1910, I, 461.

[8]) Hermann Wendel, Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit. Frankfurt am Main, 1925, 373.

Далмације". На југу, одмах иза Боке Которске, дизала се Црна Гора као упориште Русије на Балкану. Док је тадашња спољашња политика кнежевине Србије, после убиства кнеза Михаила, под намесништвом Миливоја Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића, била оријентисана више према Аустро-Угарској него према Русији, дотле је спољашња политика кнежевине Црне Горе упирала своје погледе више у Русију, иако је сам кнез Никола будно пазио да се не замери бечком двору, вешто лавирајући између Петрограда и Беча.

Далмација се у то доба налазила у врло тешком политичком положају у процепу између Аустрије и Угарске. У смислу дуалистичког поравнања између Беча и Пеште, Далмација је после 1867 формално припала Угарској, односно Тројединој Краљевини (Хрватској, Славонији и Далмацији), али је стварно и даље остала у државноправном саставу Аустрије и слала своје политичке претставнике у Царевинско веће у Беч (Reichsrat). Један од вођа Народне странке у Дубровнику, конте Нико Пуцић, у своме писму од 15 октобра 1868, овако оцртава свом пријатељу дон Миховилу Павлиновићу политичко расположење у Дубровнику у тадашњим историским условима: „По овој велекобној нагодби међу Угарске и Хрватске, ми бисмо морали поћ у коло држава круне Светога Стјепана. Мој брат Медо (има) увјерење да Аустрија неће нигда то допустити, јер би то било њено самоубојство... Волијо би, драги Дон Мићо, остати у положају данашњем, него ступити у сустав угарски с аутономијом Далматинском... Горе би нам било него што је хрватској странки у Риеци. А хоће ли Мађари збиља допустити, да се Хрватска умножи с утеловљењем Далмације? То је велико питање".[9] Међутим, Павлиновић и велика већина истакнутих народњака у Далмацији мислили су друкчије од конта Ника Пуцића и његових једномишљеника, дубровачких госпара. Народњаци су с разлогом претпостављали да ће прикључењем Далмације Хрватској и Славонији Народна странка при првим идућим изборима извојевати апсолутну већину посланичких мандата у Хрватском сабору и да ће онда успети да обори хрватско-угарску нагодбу и изборити Тројединој Краљевини знатно повољнији политички и државноправни положај него дотада. Павлиновићев одговор Пуцићу није до данас објављен, вероватно није ни сачуван, али је извесно да се они у овоме питању нису могли сложити.

Према извесним индицијама судећи, изгледа да је већ крајем новембра 1868 постојало извесно револуционарно врење или, у најмању руку, неко симптоматично кретање међу народним масама у Боки Которској. То се даје наслутити из писма истакнутог књижевника и бокељског народног посланика Стјепана Митрова

---

[9]) Марин Павлиновић, Из кореспонденције дубровачких политичара с Миховилом Павлиновићем. Решетаров зборник из дубровачке прошлости. Дубровник, 1931, 204.

Љубише, упућеног из Беча 22 новембра 1868 Миховилу Павлиновићу. Нарочито је карактеристична ова Љубишина информација Павлиновићу: „Данас се чека овдје наш Намјесник. Чујем да oће да потражи противу Боки изнимно стање".[10] Иако је изнимно стање у Боки проглашено тек много доцније, безмало тек после годину дана, ипак је симптоматично да се већ тада у бечким политичким круговима о томе говорило, јер да ову информацију није сазнао из озбиљног извора, Љубиша је сигурно не би јављао Павлиновићу и, преко њега, политичким пријатељима у Далмацији.

Дошавши као царски намесник у Задар са широким овлашћењима и, по својој прилици, са конкретним политичким директивама аустриског канцелара Бајста, Вагнер је одмах од почетка настојао да ухвати везу са вођима Хрватске народне странке, ђаковачким бискупом Јосипом Јурјом Штросмајером и његовим најближим сарадником и саветодавцем Фрањом Рачким, истакнутим хрватским историчаром и претседником Југословенске академије знаности и уметности. Баш у то време дошао је у тешку кризу сплитски новчани завод Associazione dalmatica, који ће убрзо пасти под стечај. С обзиром да су и загребачка Академија и ђаковачки Каптол били финансиски ангажовани у том заводу, Штросмајер се обратио Вагнеру у тој ствари. Рачки, у своме писму од 10 јула 1869, јавља Штросмајеру да се из једнога дописа Министарства за Хрватску „напомиње дописивање између Вас (Штросмајера) и Вагнера".[11] Одговарајући Рачкоме, у свом писму од 20 јула 1869, Штросмајер јавља да ће Мато Мразовић, један од првака Народне странке, ускоро поћи у Задар и поручује преко Рачкога Мразовићу „да походи у Задру фелдмаршал-лајтнанта Вагнера и да му у име моје захвали, што се заузима за наш спљетски новац".[12] По свему судећи, Рачки није био нимало одушевљен што се Штросмајер уопште упустио у било какву преписку са Вагнером; у свом писму од 25 јула 1869 Рачки пише Штросмајеру, алудирајући на Мразовићев одлазак Вагнеру, између осталога: „Наши људи морају бити веома опрезни у послу, који започеше. Два непријатеља (Немац и Мађар) вребају на нас; ако се тко од њих примакне, не чини тога из љубави према нашој ствари, него из себичности. У осталом сви знакови кажу, да је садањи сустав доспио на врхунац, па да ће ствари сада низбрдице".[13] После овога писма, и сам Штросмајер је увидео да је Рачки у пуном праву и у свом писму од 30 јула 1869 пише Рачкоме: „Посао наш и Матин јест врло деликатне нарави. Ја би о томе радо с Вами и ш њим говорио. Зависи ствар од наше мудрости и опрезности. Ви

[10]) Марин Павлиновић, Фрагменти из препорода у Далмацији. Мисао, XXXII, 5—6, 1930, 376.

[11]) Кореспонденција Рачки—Штросмајер, I, 81.

[12]) Ибид. I, 85.

[13]) Ибид. I, 86.

ћете и онако к мени, пак ћемо се онда потанко о тому споразумјети".[14]

Није познато ни када су се састали Штросмајер и Рачки, ни у чему су се споразумели у погледу даље акције, али је чињеница да је Мате Мразовић ипак отпутовао у Задар, на састанак са Вагнером, вероватно почетком августа 1869. Међутим, пре Мразовићевог доласка Вагнер се у Марибору састао с Антом Орешковићем, Хрватом из Баније, некадашњим аустриским официром, који је још 1862 прешао у Србију, ступио у српску војску и постао главни повереник кнеза Михаила, који му је поверавао многе важне политичке и дипломатске мисије; за време намесничког режима Орешковићев политички значај умногоме је опао, али је он и даље играо политичку улогу. Вагнер се с Орешковићем састао у Марибору, а затим са Мразовићем у Задру. О вођеним разговорима Вагнер је обавестио канцелара Бајста писмом, датираним 8 августа 1869, у коме износи ове појединости:

Мразовић ми је рекао да су хрватски народњаци, који су увек радили на томе да се задобију словенске земље под Турском, спремни да се за тај циљ ставе на располагање, али да су им руке везане, јер би њихов рад у томе правцу био бескористан, пошто аустриски систем да своје Словене увек пригњечи уза зид не може ни на који начин да улије поверење Босанцима... Упитах га да ли је он кадгод о томе размишљао колико ће вредети име хрватско ако би се, например, Босна сјединила са Србијом? „Да, то знамо, и у таквом случају не би нам остало ништа друго него да им се и ми придружимо". На то му рекох да је он сада више казао него што је хтео да каже, а он похита да то поправи овим речима: „Али то неће никада бити, Босна и Херцеговина морају припасти Аустрији, ми Хрвати смо увек за то радили, али нас је Аустрија увек осуђивала као бунтовнике и русофиле. У невољи онај који се дави хвата се и за сламку, те тако смо и ми у нужди једнога тренутка погледали на Русију, али ми мрзимо Русе, и ништа толико не желимо него да останемо у Аустрији, иако нас она притискује уза зид. Верујте ми, нисмо ми него су хрватски унионисти највећи непријатељи Аустрије, јер се они само из мржње према Аустрији повезују са Мађарима, а уствари су националисти као и ми. Ви видите да Вас и Мађари варају и скоро ће доћи време кад ће они с нама бити једно. Влада треба да даде доказа да хоће и према свагда јој верним Словенима да буде праведна, она треба да задобије њихово поверење и онда ће све доћи само од себе".

На моју примедбу да се ја не осећам позваним улазити у такве дискусије, али да морам остати при свом уверењу да политички опстанак Хрватске и Далмације зависи од тога да се те земље ослободе из географске и материјалне приклештености — одговори Мразовић да се његова странка за тај циљ ставља влади на распо-

[14]) Ибид. I, 87.

лагање. И он сматра да се не сме губити времена, нити шта пропустити, јер Русија и Србија раде врло активно у оним земљама...[15]

У истом писму барон Вагнер јавља грофу Бајсту да је „добио поверљив извештај да је на Цетињу, за време свечаности крштења, а на инсистирање кнеза Долгоруког,[16] направљен уговор између Србије и Црне Горе да се у своје време Херцеговина сједини са Црном Гором а Босна са Србијом. Тај уговор, који сада има 28 чланова, преведен је одмах на немачки и тај је превод уручен пруском конзулу барону Лихтенбургу, а српски оригинал однео је познати прота Сундечић[17] у Београд, где је ратификован. Према том уговору обе ове државе, увећане словенским земљама Турске, сачувале би свака своју административну аутономију, биле би једна према другој независне, само би у војном погледу састављале једну државу, која би стајала под заштитом Русије, која би умела да одржи начело немешања".[18]

Вагнер извештава, у истом писму, Бајста и о свом другом састанку са Мразовићем, после његовог повратка са пута по Далмацији:

Пошто ми је врло исцрпно испричао своје утиске с пута, поменуо је да се у Котору видео са Сундечићем. Ја га упитах зар му поп није ништа ново испричао. Мразовић ме само погледа питајући: „Па, рекох, Сундечић је ту скоро носио у Београд врло интересантне депеше". На то ми је он одговорио како му је познато било да је Сундечић у јуну био у Београду, али само зато да обиђе једног од својих синова, као што му је он сам казао. „Биће да је он од Вас сакрио, рекох ја, да је носио у Београд уговор, по-

---

[15]) Österreichisches Staatsarchiv. Präsidial—Section des Minsteriums des Aeussern. Dep. II. Nr. 55/1869. Ово је писмо преведено и првобитно објављено у књизи Др. Владана Ђорђевића: Црна Гора и Аустрија. Београд, 1924, 293—297. Текст ранијег превода је сравњен са текстом немачког оригинала и местимице исправљен. Исто је тако урађено и са свима осталим документима, објављеним у цитираној Ђорђевићевој књизи, јер је већ више пута констатовано да су безмало сви преводи немачких докумената у његовим историским списима рађени пребрзо и непажљиво, тако да се морају ригорозно контролисати, упоређивати с оригиналима и местимице кориговати.

[16]) Кнез Долгоруки, руски царистички генерал, као заступник кума, рускога цара, крстио је четврту ћерку црногорског кнеза на Цетињу 1869. Том приликом били су на Цетињу и сви конзули из Дубровника и Скадра. У част страних гостију приређене су велике војне параде на Цетињу. Владан Ђорђевић вели: „Свакоме госту показивана је сабља краља српског Стевана Уроша (којега?) на којој пише „Боже спаси Краља" (?). Та је сабља у претпрошлом руско-турском рату одузета од једног турског војника (?) и од тога доба налазила се у ризници Цара руског" (Црна Гора и Аустрија, 289). Руски цар је сабљу поклонио кнезу Николи, у чијој ју је ризници видео д-р Перо Шоћ: „Ту је била и сабља краља Милутина Немањића" (Његошево уздарје, Политика, 8-IV-1956). Према тврђењу Владана Ђорђевића, са Долгоруковим дошли су на Цетиње и Јован Вацлик, Чех који је тада живео у Петрограду, и Филип Христић, бивши министар спољних послова кнежевине Србије. „Та свита Долгорукова била је за аустриског конзула доказ, да је крштење било

коме ће Херцеговина припасти Црној Гори, а Босна Србији". Мразовић је био врло зачуђен и нехотице му се омаче питање: „А зар о Далмацији нема ништа у том говору?" Кад му ја рекох да у таквом питању не може ни бити речи о Далмацији, он ми саопшти да зна за преговоре који су вођени 1866 и по којима је Србија имала да се рашири до Јадранског Приморја, а Црна Гора је имала да добије Боку Которску. Ја га упитах за мишљење да ли он са свога гледишта сматра да је могућан такав уговор између Србије и Црне Горе као што се прича да је сада закључен? Он одговори да ствар изгледа врло вероватна, јер како кнез црногорски тако и београдска влада имају интереса да се претварају како они тобоже настављају своју велику политику. „Видите, баш зато ми не смемо више губити времена, а Ви треба да уверите владу да најзад ваља радити. Ми ћемо зацело верно и лојално стајати уз њу".[19]

Враћајући се „још мало на Мразовићево путовање у главна места Далмације, у којима се састајао са вођима Народне странке", Вагнер јавља Бајсту: „Имам узрока да слутим да је задатак ових састанака био да се утиче на овамошње анексионисте да напусте мисао о прикључењу Угарској, јер дамлатински Словени не би од тога прикључења ништа друго добили до мађаризацију, као што је случај у Хрватској". На крају свога писма Вагнер долази до ових закључака:

То је, углавном, суштина мојих разговора с адвокатом Мразовићем. Ови разговори показују да још не постоји страшило Југославија, али да постоји авет југословенских заплета, ако се не ради у супротном правцу. Разуме се, унапред решен да у овој деликатној ствари будем врло резервисан, ја нисам могао Мразовићу

само маска за некакву важну политичку мисију" (Црна Гора и Аустрија, 289).

[17]) Јован Сундечић, православни свештеник и професор задарске богословије, побратим дон Миховила Павлиновића, с којим је пропутовао све југословенске земље, затим уредник многих листова, часописа и календара, родољубиви песник и прозни писац који је већину својих књига објавио латиницом, боравио је 1867—1868 у Београду у специјалној политичкој мисији, која још ни до данас није довољно осветљена. Мишљења о Сундечићу су врло подељена. Иако су га савременици високо ценили, већ тада су га неки сматрали за фантасту и романтичара. Тако, например, Стјепан Митров Љубиша, у свом писму, датираном у Бечу 11 маја 1869, пише Павлиновићу: „Јуче сам имао прилику говорити с једним Београдским Србом кои има много уплива код оне владе, кои љуби и почитује Сундечића, кои је највише радио да му се опредјели плаћа из 600 талира сребра на годину. По његовим рјечима Сундечића положај тамо неће дуго обстати ако он не промјени начин живљења. Сундечић би хтио политизирати, жали се на његово положење, јадикује у пјесме на своју судбину, жели поћи у Црну Гору као комесар Србски да уреди ону земљу, хтио би омладину србску поставити као контролу држави — закључи — ја знам да сте му ви пријатељи, јер сте ми о њему много говорили и препоручивали, за то вас молим да му пишете да се мане тога, и да се скроти до времена. Ја сам радио ублажити, и рекох да ћу писати. Не заборавих и то да ти опоменем да је говорио: „— Ја сам једна персоналитет у Југославији, мени и Павлиновићу кад смо одали свуд су бакљаде чинили, а сад сам окован као Прометеи..." (Мисао, XXXII, 5—6, 1930, 376—377).

[18]) Staatsarhiv. Präsidial—Section. Dep. II. Nr. 55/1862.

[19]) Ибид.

препоручити све оне мере које треба употребити, а сматрао сам да је добро нагласити како сам ја износио само своје лично мишљење, али сам дао осетити да влада неће бити противна.[20]

Вагнерове разговоре с Орешковићем и Мразовићем, с једне стране, и Вагнерове извјештаје канцелару Бајсту, с друге стране, потребно је допунити и објаснити. У односу према Орешковићу и Мразовићу Вагнер је желео да изгледа као велики аустриски државник и један од најближих сарадника канцелара Бајста; међутим, у односу према Бајсту, Вагнер је хтео да важи само као покорни извршилац његових директива или, још тачније, као дисциплиновани војник који без поговора слуша заповести свога команданта. Али, иако су се ови разговори водили врло дискретно и строго поверљиво, ипак се за њих сазнало пре него што се то могло и претпоставити. Према новим архивским истраживањима д-ра Војислава Вучковића, за вођене разговоре први је дознао Стјепан Митров Љубиша. „По обавештењима добивеним из сигурног извора, а поткрепљеним и документима, Љубиша је дознао да је Вагнер одржавао везу са Орешковићем. . .“ Љубиша је такође дознао да је Вагнер телеграфисао Орешковићу у току јуна (1869) да му закаже састанак у Марибору. На састанку је било речи о томе „како би се бајаги употребила југословенска пропаганда на корист наше (аустриске) државе и, с њом сустопице ходећи, освојити Босну и Херцеговину Турчину без српске помоћи“. Одатле су заједно отишли у Загреб, где су постигли споразум с „неким одбором југословенске пропаганде“.[21] Љубиша је, исто тако, дознао да је Мразовић, приликом свог другог доласка у Задар, затражио од Вагнера да му састави један „програм о дјелатности пропаганде“. Вагнер се одазвао Мразовићевој жељи, скицирао му је тражени „програм“ и чак га је својеручно потписао. Љубиша је успео да „на илегалан начин“ дође до преписа овога документа ,превео га је с немачког оригинала и послао кнежевском наменику Јовану Ристићу у Београд.[22] Документ, са свима особеностима Љубишиног језика и правописа, гласи:

Судбина Хрвацке неће се испунити моћи док се не ријеши питање турско-славенских покрајина. Сдружење ових земаља са Хрвацком треба да је главна цељ свакога хрвацкога сина. Но будући да и државни животни интереси на тај се корачај сустопице сатјечу, морају родољуби хрвацки сад или икад с владом сустопице ићи; да се сигурније цијељ постићи може, треба дакле влади садјеловање и уплива патриота. Која би гођ странка хтјела на свој рачун радити, више би јој шкодило него ли помогло. Велика политична питања Монархије, уколико нијесу рјешена до сада, могу при томе слабити и дјеловање владе и дјеловање странке, али га не могу препрјечити, јер се ово питање и може и има развити неодвисно од свију осталих. Врјеме спјеши! Треба радити да се укло-

---

[20]) Ибид.

[21]) Dr. Vojislav J. Vučković, Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera. Југословенска равија за међународно право, 1955, I, 28—29.

[22]) Ибид. 29.

не туђи упливи у турско-славенске крајине, који не иду ни најмање на корист Аустрије и Хрвацке. Ова би се морала сретства употребити:

1) Његова Преузвишеност Бискуп Штросмајер морао би руководити у том послу босанско римско (католичко) свештенство; морао би баш и пресједати одбору ове пропаганде.

2) Г. Орешковић имао би путем својих свеза (веза) у Војничкој крајини навезати и његовати одношаје у Босни.

3) На Херцеговину дјеловало би се из Далмације.

4) На ту би сврху влада давала новчане помоћи.

5) На прама Србији требало би се понашати на такав начин да се не узбуди никакво сумњичање неповерења, али нужно је да се увјек знају тајне намјере српске владе.

6) Дјелујуће особе морале би држати живо споразумљење са поузданицима који би им се назначили и неби смјели прекорачити границе које би им се од рока до рока постављале.

7) Странка би привидно радила за себе, а у њој би се имало поверење, но и она би морала имати цјелу узданицу.

8) Неопходно је нужно да се остави Граница у садашње стање до коначнога рјешења овога питања.[23]

Као што се из самога текста види, или између редова недвосмислено наслућује, Вагнеров „програм" састављен је у Бечу, а Вагнер је у целој ствари имао да буде само посредник између Беча и Народне странке, односно између канцелара Бајста и Штросмајера. Текст „програма", написан и потписан Вагнеровом руком, Мате Мразовић је приликом свога другога бављења у Задру преузео од Вагнера и доставио Штросмајеру. Али, очигледна противсрпска и антијугословенска тенденција, која је тако осетно избијала из овога језуитски састављеног „програма", била је сасвим довољна да је Штросмајер одмах осетио на први поглед вешто прикривене империјалистичке аспирације аустриске политике агресивног надирања на Исток (Drang nach Osten). Поред све Вагнерове вештине, његов покушај да скрене дотадашњу изразито југословенску политику Хрватске народне странке у колосек тадашње званичне, аустриске, Бајстове империјалистичке политике, наишао је на снажан отпор у круговима хрватских народњака. Један од првака Народне странке, власник сисачког З а т о ч н и к а и народни посланик Иван Вончина, обратио се Штросмајеру с молбом да му пошаље преписку с Вагнером. Није сачувано ни Вончинино писмо, ни Штросмајеров одговор, али се из других веродостојних извора даје јасно осетити да је Вагнеров „програм" наишао на одлучно одбијање руководства Народне странке уопште, а Штросмајера напосе. У свом писму од 11 октобра 1869 он пише Фрањи Рачком: „Вончина жели да му Вагнерово писмо пошаљем у Брод, а тога писма овде нема. Нисте га Ви може бити нашли међу Ваших списих? Ствар је ништ. Опростите да Вас толико мучим у тој неугодној ствари".[24] После три дана Штросмајер се поново враћа на исту ствар и у свом писму од 13

[23]) Ибид. 29—30.

[24]) Korespondencija Rački—Strossmayer, I, 93.

октобра 1869 јавља Рачкоме: „Она писма, која нисам ономад наћи могао, нашао сам и послао Вончини, који је желио имати их".[25]

Пада у очи да у првом писму Штросмајер спомиње само „Вагнерово писмо", а у другоме писму вели „она писма", из чега се даје разабрати да није постојало само једно Вагнерово писмо, него више писама, а јасно је по себи да у њима није било речи само о сплитском новчаном заводу, који је пао под стечај, него и о другим, крупнијим и замашнијим питањима, о којима се тада још ништа није конкретније знало, али о којима ће се ускоро расправљати не само у југословенској штампи него и пред парламентима у Пешти и Бечу. Велика је штета што преписка Вагнер-Штросмајер до данас није пронађена, уколико је уопште сачувана, јер би се из ње свакако дознале многе важне појединости о тадашњим разговорима о питању будуће припадности Босне и Херцеговине. У датим историским условима то је било централно питање, које је интересовало и Беч и Пешту, с једне стране, и Београд и Цетиње, с друге стране. Док је гроф Андраши, преко конзула Калаија, водио разговоре са српским намесницима и београдском владом, дотле је канцелар Бајст, преко Вагнера, припремао терен међу првацима Хрватске народне странке. Баук југословенске пропаганде страховито је уплашио не само бечки двор него и одговорне државнике и водеће политичке кругове Беча и Пеште, утолико пре што су они иза југословенске пропаганде, у непосредној позадини, назирали прсте панславистичке пропаганде, руковођене из Москве. Готово у исто време док су Андраши и Бајст водили индиректне преговоре с београдским режимом и воћством Хрватске народне стране, бечка и пештанска владина штампа отпочела је кампању против народњака у Хрватској и Далмацији, називајући их „агитаторима подржаваним из Прага, Загреба, Београда и Москве".[26] Овом кампањом хтело се већ унапред припремити терен за планирану окупацију Босне и Херцеговине и за аустриско надирање на Балкан.

II БОКЕЉСКИ УСТАНАК И АУСТРИСКА ДИПЛОМАЦИЈА

О Бокељском устанку постоје у историској науци разне контраверзе, које стоје међу собом у дијаметралној супротности. У немачкој и мађарској буржоаској историографији овај устанак народних маса Боке Которске посматра се, углавном, кроз призму званичних извештаја тадашње аустро-угарске дипломације, која је цео покрет обележила само као последицу југословенске агитације, панславистичке пропаганде и — руских рубаља. Овакво произвољно, неправилно и ненаучно тумачење устанка не може се прихватити, и мора се подврћи критичкој анализи и ригорозној ревизији. Илустрације ради, покушаћемо да на о-

[25]) Ибид. I, 94.

[26]) Др. Грга Новак, Прошлост Далмације, Загреб, 1944, II, 404—406.

снову самих званичних извештаја аустриских дипломатских претставника из балканских земаља, с једне стране, и на основу поверљивих директива бечког Министарства иностраних дела, с друге стране, реконструишемо политички став аустро-угарске дипломатије према Бокељском устанку у свима фазама његовог развоја и трајања.

Сумњичења и оптуживања Црне Горе да потстиче револуционарна врења и националноослободилачке покрете у суседним турским покрајинама отпочела су још далеко пре избијања Бокељског устанка, а учестала су нарочито после „мисије кнеза Долгорукога" на Цетињу, о којој се толико писало, нагађало и говорило у бечкој и пештанској режимској штампи. Устанак у Боки букнуо је крајем септембра, а већ 2 октобра 1869 упутио је барон Хан, тадашњи аустро-угарски генерални конзул у Скадру, један поверљив извештај канцелару Бајсту, у коме тешко сумњичи Црну Гору и, индиректно, саму Русију. У свом извештају барон Хан јавља Бајсту између осталога:

> Црна Гора, која је неко време била мирна, сада наоружана до зуба, са пуном кесом и са много самопоуздања, изјашњава се против Портиних захтева. Разуме се, уствари је Русија која се овде помаља. Од мисије Долгорукога, Русија руководи сваким покретом Црне Горе, и то иде тако далеко да је увек на Цетињу један од руских конзула: Јонин, руски конзул у Дубровнику, држи целу акцију у својим рукама... За увођење цивилизације помоћу друмова и школа има да захвали руском новцу; руски новац претвориће ускоро Црну Гору у арсенал за незадовољне Словене у Турској, и Русији неће бити лако да задржи Црногорце, које је сама наоружала, од ратничких потхвата.[27]

Писање бечке и пештанске режимске штампе озбиљно је забринуло кнеза Николу. Русија, заштитница Црне Горе, била је далеко, а Аустро-Угарска, још увек моћна и војнички добро наоружана царевина, стајала је на самим границама Црне Горе, с једне стране, а Отоманска Империја, савезница Хабзбуршке Монархије, с друге стране. Уколико је устанак у Боки узимао све више маха, утолико је кнез Никола постајао све нервознији. О томе речито сведочи његов покушај да се понуди намеснику Вагнеру за посредника. Већ 14 октобра 1869 Вагнер јавља канцелару Бајсту:

> Кнез Црне Горе шаље мени изасланике да ми понуде његове добре услуге за умирење устаника и уједно ми јавља да је предузео све мере да Црногорци не учествују. Одговорио сам му да влада најзад мора овом бунтовничком народу дати осетити силу и да због последица за будућност не сме показати никакву колебљивост.[28]

Међутим, не само кнез Никола него и намесник Вагнер постајао је све нервознији. Иза побуњених Бокеља Вагнер је назирао Црну Гору, иза Црне Горе привиђала му се Србија, а у крај-

---

[27]) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 299.

[28]) Ибид. 301.

њој линији видео је већ и Русију, обузету ратним пожаром. Иако је споља покушавао да задржи свој мир, ипак између редова Вагнеровог извештаја од 23 октобра 1869, упућеног Бајсту, неодољиво избија страх од могућности даљих заплета:

Више нема сумње да устанак у которском округу има дубљи узрок него што је опозиција закону о земаљској одбрани. Ова је опозиција само прва етапа за много већи покрет који се одавно спрема... Ко овде посматра ток догађаја и пореди све што се говори, па уђе и у испитивање појединости, тај мора да дође до убеђења да је закон за народну одбрану само претекст, да болест лежи много дубље и да би се без тога закона појавила можда у вези са много моћнијим факторима.[29]

Бечке државнике, уколико се устанак у Боки све више ширио, обузимао је све већи страх од опште револуције пробуђених народних маса на Балкану. Начелник Министарства иностраних послова барон Орци, на основу поверљивих реферата министра рата фелдмаршал-лајтнанта фон Куна, у свом извештају од 28 октобра 1869 јавља канцелару Бајсту ове конкретне појединости о стању ствари у балканским земљама:

Догађаји у јужној Далмацији привлаче сву пажњу на себе; на жалост, све што о њима допре до јавности није такве природе да улије наду да ће се умирити онај део државе који је захватио устанак... Толико је, по мом уверењу, сигурно: да ће југословенска агитација по сваку цену натерати Црну Гору у борбу, и ако ми не могнемо добити сатисфакцију од ње, није нам никаква корист од успеха у Далмацији, јер све дотле док не истргнемо из црногорских руку запаљени фитиљ, он нам увек може запалити нове устанке у Далмацији. То исто важи и за целу Војну границу, где са једва прикривеном радошћу прате догађаје у Боци.[30]

У другој половини октобра 1869, док је устанак у Боки буктао пуним пламеном, цар Фрања Јосиф, у пратњи канцелара Бајста, претседника угарске владе грофа Андрашија и других министара, дипломата и високих државних функционера, отпутовао је у Турску у посету султану. Овај пут у таквим озбиљним приликама, када је постајало јасно да аустриска војска није у стању да брзо угуши устанак, изазвао је разне коментаре не само у југословенској него и у великој европској штампи. Може се без претеривања рећи да су очи читавог пробуђеног европског јавног мњења биле упрте у Боку Которску, где се један мали делић југословенског етничког колектива херојски хватао у коштац са надмоћном војном силом једне велике европске империје. Барон Орци, начелник Министарства иностраних дела, имао је за дужност да стално обавештава канцелара Бајста о ситуацији у земљи уопште, а о догађајима у Боки напосе. Многи Орцијеви извештаји Бајсту до данас нису пронађени, а вероватно нису ни сачувани. Међутим, сачуван је један одговор Бајста Орцију, телеграм од 28 октобра 1869, упућен из Турске у Беч, један дра-

[29]) Ибид. 302—303.
[30]) Ибид. 304—307.

гоцени документ из којега се јасно види да је страх од југословенског револуционарног покрета био обузео не само Бајста и Андрашија него и самога Фрању Јосифа. Телеграм гласи:

> Цар, Андраши и ја не одобравамо ваше идеје о Црној Гори. Ако не можемо једним ударцем уништити устанак, а то је немогућно, онда се не треба тешко компромитовати, него је достојније чинити се да не знамо или чак као да ничега и нема. Утичите у том правцу на нашу штампу, која врло непаметно једној буни локалног значаја придаје важност источног питања. Препоручите то и грофу Тафеу.[31]

Није познато шта је на овај телеграм одговорио Орци, ни шта је предузео претседник аустриске владе гроф Тафе. Али стоји чињеница да је бечка и пештанска режимска штампа и даље Бокељском устанку придавала значај као саставном делу у у решавању великог источног питања. Нарочито је изазвао грозничаво узбуђење један проглас познатог херцеговачког устаничког војводе Луке Вукаловића, датиран у Одеси 17 септембра 1869, а објављен под насловом **Ерцеговцима и Бошњацима** у новосадској З а с т а в и. У овом свом прогласу Вукаловић пише између осталога:

> Критична су времена настала, времена такова, у којим човек мора отворити очи, опрезни и будни при сваким околностима да будемо... Куд погледамо свак се миче и утркује ко ће први достићи своју цељ, ко ће боље доскочити са обстојатељствима данашњег духа времена... Зато, браћо, и ми, који под игом туђег деспотизма и ћефа стењемо, пробудимо се на рад, одпочнимо борбу за наш опстанак, а та борба нек буде једногласна, нек буде проницателна и законита, па се не бојмо мртвих страшила и набурених непријатељских вукодлака, него прионимо и сигурна ће нам бити побједа...
>
> Мислим да ми неће бити нужно да вам описујем јаде и чемере које смо ми до данас сносили од хорде фанариотске, од те куге и чуме светске... Сваки од вас, браћо Бошњаци и Ерцеговци, нек се сети шта је који претрпио у животу од тих светских страшила, и преко увјерен сам да ниједан од вас неће се наћи, који не може да исприча читаву поворку несрећа које је срео у животу од тих наших наметнутих подлих свештеника...
>
> Немојте, браћо, да вас обмањују какве пропаганде душманске, недајте се завести од слатких речи и великих обећања... него слошке ко може нек се диже од вароши до вароши, од села до села, и нек објасни народу, а народ нек се диже, и нек не губи време, јер је драгоцено, и нек затражи, пак нек увјерен буде да ће му се испунити праведно захтевање, особито данас кад и Бугари то исто траже, и кад је то питање по целом свету, код сваког народа већ решено.[32]

Тако гласи, у изводу, проглас Луке Вукаловића. Иако обазриво писан, без отвореног позива на дизање народних устанака или на организовање колективног националноослободилачког покрета у поробљеним балканским земљама, проглас је схваћен на

---

[31]) Ибид. 308.

[32]) Застава, 28-IX-1869.

разне начине и многоструко коментарисан од тадашње штампе. Већ само име Луке Вукаловића изазивало је револуционарно расположење. Штампање његовог прогласа на првој страни Милетићеве Заставе стварало је појачано националноослободилачко узбуђење, а извесне алузије, произвољно истргнуте из објављеног текста, изазвале су страсне дискусије и жучне полемике у јавности. Прво је бечки Zukunft посумњао да је проглас Вукаловићев.[33] На то је Застава одговорила:

»Zukunft« сумња да је проглас од Луке Вукаловића, који је у „Застави" изишао истинит, пошто вели доцније писмо из околине Вукаловићеве то и не наговешћује. Можемо уверити поштовано уредништво »Zukunfta« да је онај, који нам је проглас послао, исти из Лукине руке примио, на ту цел да нам га пошље. Међутим, народ се онде не позива на „крвави бој" него на борбу, онакву какву Бугари у црквеној ствари воде т. ј. политичним путем; међутим, нећемо тајити да ми само „бој" за једино средство сматрамо, којим се народ у Босни, али онда не само фанаријота, него и османлија ослободити може.[34]

Овакав смео и одлучан одговор Заставе изазвао је још жешће нападе и још оштрије коментаре бечке и пештанске режимске штампе, која се просто такмичила у сумњичењима и оптуживањима не само редакције Заставе него и Светозара Милетића, Луке Вукаловића, бокељских устаника, „црногорских конспиратора", „великосрпских политичара", „југословенских пропагандиста", „панславистичких агитатора" итд. итд. Од свих ових нападаја најбезобзирнији су били они које је објавио Pester Lloyd, полузванични орган, тадашње мађарске владе грофа Андрашија. Тако, например, Pester Lloyd, између осталога, донео је један оштар памфлет против Заставе, зато што је објавила „фамозни" проглас Луке Вукаловића, и то „некако у исто време кад је устанак у Боци букнуо". Доводећи ову случајност у каузалну везу, Pester Lloyd денунцира Заставу овим речима: „У редовним околностима то би нама сасвим равнодушно било, али у садашњем тренутку, када пламен побуне у Далмацији букти, и кад се у исти мах чују гласови да је устанак разгранат чак до земаља круне Св. Стефана, држимо, с обзиром да је правац поменутог листа познат, да је вредно пажње што онај лист подло први објављује онакав проглас. Желимо да у круговима наше владе имају будно око за све оно што се збива на Сави и Дунаву".[35]

На овај аларм одазвали су се и други режимски листови у Аустро-Угарској и прихватили бачене пароле против Милетићеве Заставе, која је не само сумњичена него и јавно нападана и отворено оптуживана да брани бокељске устанике и остале револуционарне елементе, непријатељски расположене према Хаб-

[33]) Zukunft, 2-X-1869.

[34]) Застава, 5-X-1869.

[35]) Pester Lloyd, 17-X-1869.

збуршкој Монархији. По себи се разуме, Застава није остајала дужна својим нападачима и одговорила је смело и одлучно, са неприкривеним алузијама на Андрашијев режим, чији је Pester Lloyd био полузванични орган. Застава је писала:

> Али, ми нисмо криви што наши непријатељи, а нарочито »Pester Lloyd«, ту тактику употребљавају да у таквим стварима неће садржај цео или у верном изводу да саобште него поваде и на свој калуп дотерају места, којима хоће своју цел да постигну, т. ј. да нас денунцирају као агитаторе, и то у руској и Бог зна чијој антилибералној служби. Да је цео садржај саопштио, видило би се да је ту реч о покрету на црквенонародном пољу, и то не мачем и оружјем у руци, него гласовима и представкама. Но ми не наглашавамо црквено-народни садржај Лукиног прогласа изговора, или правдања, или каквог страха ради — не, но што је то сушта истина. А да је Лука послао ратни проглас противу Турске, ми би га штампали, кад би видели да је устанку и рату прилика. Ако сте се ви узели са Султаном за руке, да с њим у воду скачете, ми нисмо и нећемо.[36]

Застава овим речима завршава свој одговор Pester Lloyd-у:

> Надамо се да ће онај „соко", који је »Pester Lloydu« пажњу на Лукин проглас и на „Заставу" обратио, и овај одговор протумачити... Слабо маримо шта »Lloyd« и његови патрони о нама, о „Застави" мисле, а док је слободне штампе, ми ћемо се служити нашим правом, па ма то не било право »Lloydy« и његовим патронима, нашим везирима и пашама.[37]

Проглас Луке Вукаловића и жучне полемике у тадашњој штампи имали су снажнога одјека и у дипломатској преписци. Аустро-угарска дипломација приписала је Вукаловићевом прогласу још већи значај него што је он стварно имао. Бечки дипломатски кругови су сматрали да иза Вукаловића стоје словенофилски комитети, а иза ових комитета — Русија. Као типичан пример за илустрацију каквим су очима претставници бечкога Балплаца гледали на Вукаловића и како су тумачили политичку тенденцију његовог прогласа, биће довољно цитирати један пасус из извјештаја барона Орција од 28 октобра 1869, упућеног канцелару Бајсту. Пасус гласи:

> Манифест Луке Вукаловића из Одесе, који сада доносе све новине, доказује да се југословенска пропаганда спрема на већи покрет. Тај манифест и једно писмо југословенског војводе (тако се он сам казива) које је штампано у новосадској „Застави" доказују да циљеви покрета нису више само ослобођење Хришћана под Турском, него да он хоће нама да отме све јужнословенске провинције. Ми смо приморани да се држимо у одбрани, и зато је за нас од највеће важности да се осигурамо од Срба, јер је *антагонизам између Срба и Хрвата једина стена о коју се може разбити опасност југословенског покрета.* Вукаловић је још у Одеси, и његов боравак тамо претставља доказ да Русија сматра да још није довољно припремљен терен за југословенски покрет.[38]

---

[36]) Застава, 22-X-1869.

[37]) Ибид.

[38]) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 307.

Уколико је устанак у Боки узимао све шире размере, упркос употреби све већих контингената аустро-угарске војне силе, утолико је господаре Балплаца обузимао све већи страх од евентуалног даљег ширења устаничког покрета у суседне земље и покрајине. Гласови о революционарном врењу међу народним масама допирали су са многих страна и уносили су још већу нервозу међу бечке политичке и дипломатске кругове. Ова општа забринутост одражава се и у извештају барона Орција од 4 новембра 1869 канцелару Бајсту, као што се види из ових редова:

До овога тренутка нема никаквог поузданог знака да претстоји устанак у Босни, Херцеговини и Албанији. Енглески конзул у Скадру, јавио је својој влади, а поверљиво и нашем Хану, да у Албанији активно ради велика грчко-словенска завера, која се пружа до Крфа и спрема устанак. Један агент хрватског бана донео је вест да су у Сплиту добили извештај да се устаници спремају да у брдима иза Сплита оперишу у правцу долине Неретве. Али, сви ти гласови немају за сада никаквог конкретног основа...[39]

Вешт тактичар и спретан дипломата, барон Орци покушава, с једне стране, да умири Бајста да стање није тако страшно као што то на први поглед изгледа из понеких извештаја са терена, а с друге стране ипак цитира и те узнемиравајуће вести, да би са себе већ унапред скинуо одговорност ако би се покрети ипак јавили и на другим странама. Тако, Орци информише Бајста о ситуацији у узнемиреним областима:

Агитација у Војној граници Хрватске, а нарочито у оним деловима који се имају провинцијалисати, узбуђују хрватског бана,[40] као што видим из једне његове данашње депеше министру Бедековићу.[41] Менсдорф га не потпомаже довољно енергично, јер се боји катастрофе сличне оној из 1848.[42] Какав енергичан командант, који би бану помогао без резерве, могао би уклонити сваки разлог за узнемиравање.[43]

Од посебног су интереса и нарочитог значаја извештаји Бењамина Калаија, тадашњег аустро-угарског генералног конзула у Београду, канцелару Бајсту. Овај истакнути мађарски политичар и историчар, писац неколико важних дела из српске историје, доцнији аустро-угарски гувернер Босне и министар финансија, за време свога боравка у Београду слао је Бајсту низ извештаја, из којих се даје, између редова, наслутити да је Бокељски устанак имао снажнога одјека и у Србији. У своме извештају од 5 новембра 1869 Калаји јавља Бајсту:

Гласови по новинама да је царско-краљевска влада тражила и добила од Порте право да са својом војском пређе преко турске

---

[39]) Ибид. 311.

[40]) Тадашњи хрватски бан био је барон Левин Раух.

[41]) Коломан Бедековић, министар за Хрватску у тадашњој пештанској влади грофа Андрашија.

[42]) Grof Aleksandar Mensdorf—Poully, тадашњи командант Војне крајине.

[43]) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 312—313.

границе, под којом се подразумева црногорска граница, изазвали су овде велику забринутост... Мислим да имам пуно разлога сматрати прелаз наших трупа преко границе као врло опасан корак, утолико више што треба рачунати не само са одвратношћу и неповерењем домородаца, него и са страхом и мржњом коју је међу њих посејала страна, нарочито руска агитација.[44]

У истом свом извештају Калаји јавља о русофилској оријентацији београдског митрополита Михаила, с једне стране, и о антируском ставу намесничког режима, с друге стране, позивајући се чак и на разговоре које је водио с једним од намесника, очевидно са Миливојем Блазнавцем, који је био познат као мађарофил. Између осталога Калаји овако обавештава своје претпостављене на Балплацу:

Од како су Руси изгубили у Србији много од свога ранијег утицаја, они су се бацили на много мању Црну Гору, са каквим успехом то ће Ваша Екселенција најбоље знати. Руси, међутим, не напуштају ни Србију и раде свим силама да поврате свој ранији утицај. Као ново средство зато они сада желе да употребе Митрополита (Михаила), који је ту скоро био у Кијеву... Ја сам имао прилике да о овом Митрополитовом путу говорим са једним од Кнежевих намесника, који ме је најодлучније уверавао да Митрополит нема никакву мисију од стране српске владе и да путује из сопствене побуде. Намесник ми је, даље, рекао да ће се у Русији вероватно покушати придобити Митрополит за рад против политике коју је Намесништво инаугурисало, али ако би се и успело у придобијању Митрополита док је у Русији, чим се буде вратио у Србију он ће морати радити онако како му влада буде наређивала.[45]

Ова претпоставка о послушности митрополита Михаила према влади не одговара правом стању ствари. Либерал и русофил, Михаило се није слагао ни са тадашњом Блазнавчевом мађарофилском оријентацијом, ни са доцнијом аустрофилском политиком напредњачког режима, него је остао на својим политичким позицијама. У свом извештају од 30 новембра 1869 Калаји јавља о све већем одушевљењу јавног мњења у Србији за бокељске устанике:

Да намесништво, барем за сада, избегава све што би се могло тумачити као израз србијанских симпатија према бунтовницима доказује следећи случај. Имао сам прилику да читам једно писмо, које је написао један професор у Шапцу. У томе писму се врло оштро говори против аустро-угарске владе, захтева се приређивање јавних забава у корист бунтовника и тражи се објављивање тога писма. Оно је показано наместнику Блазнавцу, и овај је забранио његово публиковање. Према држању Намесништва и према свом познавању овдашњих односа ја могу изразити своје уверење да Србија неће ништа предузимати све дотле, док устанак остане локалан и ограничен на Боку.[46]

Из овога извештаја се јасно види да је Калаји прецењивао Блазнавчев политички значај, јер је идентификовао Блазнавца

[44]) Ибид. 313—314.
[45]) Ибид. 314.
[46]) Ибид. 321—322.

са Намесништвом, а Намесништво са Србијом. И поред све своје дипломатске вештине и политичке окретности, Калаји је сувише упрошћено посматрао догађаје и људе, групе и странке у Србији, није довољно уочавао друштвено-политичке диференције, унутрашње противречности и класне супротности које су се већ тада јасно оцртавале у јавном животу Србије, тако да је његов глобални суд о политичким констелацијама и прегруписавањима у Србији испао сувише површан и неизразит. Али, с друге стране, Калаји је ипак успео да тачно уочи велики друштвено-политички значај Србије у решавању тешког и многоструко сложеног источног питања. У истом свом извештају, датираном 30 новембра 1869, Калаји вели ово:

> Наиме, може се са сигурношћу тврдити да се далматински устанак у Србији зато прати са тако великим интересовањем, што се овде надају да се покрет неће ограничити на Боку него да ће се раширити и на суседну Турску, што би могло изазвати било какву акцију Кнежевине... А чим би кренула Србија, одмах би читаво источно питање дошло у први план, а то би у садашњим приликама било утолико мање за пожелети што не можемо предвидети какво би држање заузеле наше сопствене словенске покрајине, првенствено наша Војна граница.[47]

Српска опозициона штампа у Војводини, готово без разлике, заузимала је сувише строг и недовољно објективан став према Србији и њеном држању за време Бокељског устанка. Сва три опозициона листа, Милетићева З а с т а в а, Суботићев Н а р о д и Павловићев П а н ч е в а ц, отерали су одвећ далеко у уопштавањима, заборављајући на стару класичну истину да су све генерализације, у основи, произвољне и неправичне. Чак и Михаило Полит-Десанчић, истакнути публициста и један од првака Српске народне слободоумне странке у Војводини, у своме значајном чланку **Бока,** који је изазвао велику сензацију и због којега је он имао да одговара и пред поротним судом у Пешти, није био на својој уобичајеној висини када је изрицао свој критички суд о Србији:

> Бокешки устанак беше јарка светлост у дубокој тмини, што тада покриваше српски хоризонт... А Србија? Наде, које Српство и српски Пијемонт стављаше, исчезоше до ижице поред кукавне улоге што је Србија под регенством играше, и Србину крв се у образ дизала кад је на Београд погледао, где се не чује јаук раје босанске, већ где се тражи за руковање пријатељска рука Андрашијева, она рука која држи у запту слободу Троједнице и Војводине, а у Цариграду потписује „шићар" ради Босне![48]

Међутим, довољно је прелистати само београдско Ј е д и н с т в о, орган Либералне странке, лист који је уређивао Стојан Бошковић, истакнути историчар и политички једномишљеник Јована Ристића, па одмах видети да у Србији нису сви мислили онако као намеснк Блазнавац. Доказа ради, ми ћемо овде цити-

---

[47]) Ибид. 322.

[48]) Народ, 1870, бр. 35.

рати само два цитата из два различита написа објављена у Јединству баш у данима Бокељског устанка, да бисмо самим примерима документовали да аустро-угарски конзул у Београду није био у праву када је Србију идентификовао са Блазнавцем. Заиста је карактеристично да је чланкописац Јединства, баш у јеку кампање бечке и пештанске режимске штампе против бокељских устаника, овако смело и отворено полемисао са полузваничним органом пештанске владе грофа Андрашија:

> Аустро-угарски листови, у својим комбинацијама које о истоку изводе, између који се нарочито одликује „Пештански Лојд", послужују се много пута и тактиком да хвале Србију у исто време, кад се најгаднијим грдњама осипљу на друге хришћанске државе на истоку, као и поводом устанка у Котору, који се са самим источним питањем у свезу доводи. „Пештански Лојд", хвалећи лојалност Србије у источној политици и пријатељство њено према Аустро-Угарској, грди Црну Гору. Таке хвале нико од њих не тражи. Праведно поступање наспрам народа у Боки, и где му драго у обиму аустро-угарске државе, најбоље је пријатељство које аустро-угарски органи могу желети својој држави, а у стварима које се тичу истока, источни народи и њихове владе могу имати, или бар теже да имају, само један правац, а тај је еманципација хришћанских народа од несносног јарма, под којим ови још једнако стењу.[49]

Београдско Јединство хватало се у коштац не само са пештанском владом него и са самим бечким државницима и аустриским властодршцима. У једном чланку, који потиче вероватно из пера самога уредника Стојана Бошковића, Јединство је очитало ову горку лекцију идеолозима и теоретичарима Уставне странке, који су на седницама бечког парламента декламовали о уставности и либерализму, с једне стране, а у земљи крваво угушивали сваки народни отпор против терора, с друге стране:

> Садањи бечки уставовци примером хоће да покажу како њих не може ништа да одврати с пута којим су пошли, па ма принуђени били лаћати се и најкрвавијих мера, ако би ко дрзнуо да им се у свему не покорава. Обичаји, традиције, право — све то мора бити поништено, ако само најмање смета новопостављеној државној системи, која се износи под видом уставне слободе, а у самој ствари освештава и условљава систему подјармљивања словенскога живља не само у обиму аустро-угарске монархије, но и на читавом истоку.[50]

Уколико су се по новинама све чешће појављивале вести да ће турска влада допустити аустриској војсци да пређе преко турске територије и удари устаницима у леђа, утолико је огорчење у јавном мњењу словенских народа постајало све веће. Руска јавност, дотле релативно обазрива и умерена, постајала је нервозна и ратоборна. У томе погледу врло је карактеристична и дипломатска преписка из ове последње фазе трајања Бокељског устанка. Овде ће бити цитирано само неколико важнијих фрагмената из ове преписке.

---

[49]) Јединство, 1869, бр. 167.

[50]) Јединство, 1869, бр. 171.

Барон Орци је 7 новембра 1869 известио Бајста, који се у то време налазио у Јерусалиму, да је обавештен да „руска влада неће моћи равнодушно посматрати агресију на Црну Гору“. У истом телеграму Орци јавља Бајсту:

> Да би наша посланства у Паризу и Лондону била у стању да демантују сваку претпоставку о некаквом нашем предумишљеном непријатељству према Црној Гори, овластили смо их да могу уверавати о нашој умерености у легалној одбрани докле год ми не бисмо били нападнути.[51]

Барон Хан, у свом извештају од 8 новембра 1869 јавља Балплацу:

> Кнез се ломи између частољубља, које му је у Петрограду сугерирано да се стави на чело једног великог југословенског покрета, и страха да се нађе сам у борби са једном великом силом. Отуда његово неутрално држање и барем привидно спречавање Црногораца да не иду у помоћ Бокељима.[52]

Гроф Апоњи, амбасадор Аустрије у Лондону, 11 новембра 1869 јавља Бајсту:

> Министар (лорд Кларендон) се диви мудрости и стрпљењу које имамо према Црној Гори. Вели да имамо право стећи једног новог пријатеља и уклонити сваку рекламацију и протест од стране Русије. Он жели да и даље до крајњих граница водимо рачуна о кнезу Николи, о његовој доброј вољи и о тешкоћама његовог положаја, па би нам чак и саветовао да се не послужимо турском помоћу, осим у крајњој нужди.[53]

Гроф Хајош, амбасадор Аустрије у Паризу, 23 новембра 1869 јавља о својим разговорима са француским министром иностраних дела, кнезом од Оверња, између осталога: „Затим сам замолио министра иностраних дела да ми у поверењу саопшти да ли му је познато да руска влада приписује аустриској влади непријатељске намере према Црној Гори. Кнез је најпре ударио гласом на то да ваља разликовати петроградску владу од њених често и претерано ревносних агената, па ми је онда одговорио, да се руска влада брине за независност Црне Горе и да би она оспорила Турској право да овлашћује ма коју другу владу на прелазак с војском преко Границе Црне Горе“.[54]

Све безобзирнија кампања бечке и пештанске режимске штампе против Црне Горе, с једне стране, и све чешћи гласови да ће Аустро-Угарска затражити од Порте дозволу да аустриске трупе могу прећи преко једнога дела турске територије и ударити бокељским устаницима у леђа, с друге стране, озбиљно су забринули кнеза Николу. Иако је већ више пута дао и усмена и писмена уверавања о својој строгој неутралности у току трајања Бокељског устанка и о својој лојалности и према бечком двору и

---

[51]) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија. 314.

[52]) Ибид. 315.

[53]) Ибид. 316.

[54]) Ибид. 317.

према Порти, кнез Никола је отишао чак дотле да је сам понудио канцелару Бајсту једну анкету, која би имала да испита држање Црне Горе и да утврди да ли се она заиста држи обећане неутралности. У својеручном писму од 15 новембра 1869, кнез Никола пише Бајсту између осталога:

Не прејудицирајући догађаје који могу наступити у мом суседству, може се десити да се држање Црногораца и убудуће сматра дркучијим него што одговара истини. Али, ја не морам давати нове изјаве о својој неутралности, јер се доказало да су моји поданици послушно извршавали сва моја наређења. Међутим, како штампа непрекидно доноси лажне извештаје, па чак и праве оптужбе против Црне Горе, за нас би била велика сатисфакција када би новине, које су органи царске владе, донеле праву истину о томе.

Ја немам никаквог разлога претпоставити да би уточиште, које су жене и деца у бегству нашли на нашој територији, могло бити сумњиво у очима аустријске владе. Држање Високе Порте у овоме питању могло нам је бити пример, ако већ сама човечност не би била довољна, да нас руководи у томе. Ако би се било због чега посумњало у нашу искреност, ја пристајем на сваку анкету, јер ће свака сјајно оправдати наше држање.[55]

На ово писмо кнеза Николе одговорио је Бајст тек 11 децембра 1869, на њему својствен дипломатско-језуитски начин, отклањајући врло љубазно понуду о анкети. Изгледа да су Фрања Јосиф, Бајст и Андраши заиста веровали у неутралност кнеза Николе, те им је анкета била непотребна. Бајст је писао кнезу Николи:

Као што сам већ имао част да саопштим Вашој Светлости својим телеграмом из Атине, лојалност Вашега држања према несрећним компликацијама у которском округу, високо је цењена од стране Цара и Краља, и Њег. Величанство не сумња нимало да ће Ваше држање остати исто до тренутка, који мој узвишени Господар убрзава свим својим жељама, када ће трајно смирење завршити ову кризу, тако болну за његово очинско срце.[56]

Из наведених докумената јасно излази да је аустро-угарска дипломација не само према бокељским устаницима него уопште према југословенским народима за све време ових важних историских збивања заузимала у мањој или већој мери непријатељски став. Ако је било разлике у држању Балплаца према Србији, с једне стране, и Црној Гори, с друге стране, то се има приписати поглавито чињеници да је Црна Гора водила ипак више русофилску политику, док је Србија за време намесништва била оријентисана више према Аустро-Угарској него према Русији. Први намесник, Блазнавац, био је у тој мери мађарофил да је конзул Калаји имао у њега неограничено поверење, а изгледа и сам гроф Андраши, који је успео да се преко Блазнавца дочепа чак и драгоцене преписке између Штросмајера и кнеза Михаила.[57] Амора-

[55]) Ибид. 319—320.

[56]) Ибид. 320.

[57]) Др. Виктор Новак, Како је и зашто је настала преписка између кнеза Михаила и Штросмајера. Политика, 7-I-1935.

лан и анационалан какав је био, човек који је пактирао прво са Турцима, а затим са Мађарима против свога сопственог народа и своје властите отаџбине, Блазнавац је успео да увери Калајиа и Андрашија у своју моћ и величину у тој мери да су они поверовали да иза њега заиста стоји читава Србија. Међутим, најновија архивска истраживања показала су сасвим јасно да је други кнежевски намесник Јован Ристић, без Блазнавчевог знања, одржавао интимне пријатељске везе с Хрватском народном странком уопште, а са Штросмајером напосе, у изразито југословенском духу, дијаметрално супротном Блазнавчевој мађарофилској политици.[58] Док је Блазнавац, сав сервилан према мађарским грофовима и баронима, давао Калајиу и Андрашију изјаве скоро вазалне лојалности и наређивао реакционарном Видовдану да безобзирно напада „безумне бокељске бунтовнике и паликуће" — дотле је либерално Јединство, вероватно са знањем и одобрењем Јована Ристића, писало са симпатијама о храбрим Бокељима и осуђивало Вагнерове насилничке методе у Боки. Док је Блазнавац пактирао са Калајем и Андрашијем, дотле је Јован Ристић одржавао илегалне везе са Штросмајером и Стјепаном Митровим Љубишом, утирући путеве југословенској политици.

III БОКЕЉСКИ УСТАНАК И ЈАВНО МЊЕЊЕ

Одмах у почетку Бокељског устанка јавно мњење у Аустро-Угарској поделило се у два противничка табора, и то не према идеолошко-политичким начелима, него према националном принципу. Тако се догодила заиста неприродна појава да су се бечки либерални и клерикални листови, који се никада и ни у чему нису слагали, просто такмичили у нападању и клеветању бокељских устаника. Ако упоредимо писање бечких либералних и клерикалних листова, доћи ћемо до закључка да су у том такмичењу либерални листови, на опште изненађење тадашњег независног јавног мњења, обично превазилазили клерикалне листове у сумњичењу и оптуживању устаника. Рекорд у томе обично је односила Neue Freie Presse, највећи и најпознатији либерални лист у тадашњој аустриској престоници. Тако, например, већ одмах у почетку Бокељског устанка, Neue Freie Presse писала је овим тоном и са оваквим аргументима: „Позорница ових немира скоро је искључиво предео у коме живе припадници грчкога обреда, нарочито они који граниче са Црном Гором, који су са овом земљом повезани сродним и пријатељским везама, разним интересима, истом вероисповешћу и поштовањем цара баћушке у Петрограду. Да то поштовање ојача, допринеле су у последње време московске рубље, панславистичке смутње, сплетке подмићених свештеника, као и утицај штампе, која у истом правцу ради. Први узрок

---

[58]) Dr. Vojislav J. Vučković, Ristić, Štrossmayer i Wagnerova afera, 41—45.

немирима треба дакле тражити у политичко-религиозном стању Црне Горе, у јавном и тајном утицају непријатеља Аустрије, а не у организацији домобранске војске".[59]

На другој страни барикаде стајала је југословенска опозициона штампа, и то у првом реду новосадска Застава, орган Српске народне слободоумне странке у Војводини, и сисачки Заточник, орган Хрватске народне стране, који је покренут уместо загребачког Позора, угушеног од стране тадашњег хрватског бана Левина Рауха. На оптужбе и сумњичења Neue Freie Presse прва је реаговала Застава чланком **Страх од Истока,** у коме су изнесене ове појединости о узроцима и почецима устанка:

> Повод је изазвала груба милитарска сила, са којом се хтела Бока на звук бубња да одједном подчини једном закону, за ког до данас није знала, него само по мржњи и презирању. Данашњи царски наместник и војнички заповедник читаве Далмације, барон Вагнер, дошавши у Боку хитно да ствар развиди, неће да с народним изасланицима разговара, да се он као царев наместник лично с њима споразуме, — он не само да их не позива, него народне депутације из разних општина, које желе и последњу жртву на олтар мира да принесу, одбија од себе, и позива једног заклетог непријатеља свега што се славенским именом назива, г. Франца, окружног начелника, грозничавог бирократу, да се с њим договори, да му он опише положај ствари у Боки, он који би зар тврдио да су високи врхови бокешки равне пољане, само кад би то тврђење ишло против Србаља бокешки. Па који је резултат овенчао то саветовање? Поплављење Боке са војском и ратним силама из све Далмације, па још чак из Трста, и притиснућем Боке обсадним стањем! Јели то мудро понашање једног државника, коме је поверена једна краљевина? Зар се барон Вагнер не спомиње начина како се пре 20 година понашао генерал Мамула у истој прилици, кад је пашовање државних званичника било изазвало јуначки одпор храбрих горштака? Мамула је ступио у незадовољан народ, и кад га је саслушао, окружног је начелника таки с места уклонио и табори непријатељски народне и царске војске растопише се; а барону Вагнеру је дакле preче поштовати самовољу једног бирократе, него вољу једног народа..."[60]

Полузванични орган мађарске владе Pester Lloyd донео је вест да „у Бечу на то помишљају да граничаре против Бокеља пошљу, јер веле други војници нити могу штрапац издржати, нити се са успехом по горама борити". Ова вест о братоубилачком рату изазвала је разумљиво узбуђење у југословенској јавности. Застава је писала са огорчењем: „Војник овога века није дужан чинити оно, што му не само живот на коцку меће, него и поштење, и срце, и осећање одузима. Треба знати да граница по својој стародревној установи није дужна у иностранству војевати, него само границу државе против Турака чувати. Мало сте је касапили на пољима Италије, Немачке, Француске — сад је

[59]) Neue Freie Presse, 5-X-1869.

[60]) Застава, 10-X-1869.

хоћете и на рођену браћу да шиљете?... Ви варвари новога века — ви имате срца то изрећи?...“[61]

Бокељски устанак имао је снажнога одјека и у Далматинском сабору у Задру. Између талијанашке већине и народњачке мањине дошло је до оштрих сукоба и тешких обрачунавања. Најзад су талијанашки посланици иступили из Сабора, после чега је Сабор распуштен, о чему се много и страсно расправљало у јавности.

Повезујући захтеве саборске мањине о увођењу народног језика као наставног језика, уместо дотадашњег привилегисаног италијанског језика, у школе на територији Далмације, са устаничким покретом у Боки Которској, талијанашки посланици покушавају да неубедљивим аргументима и демагошком фразеологијом правдају своје иступање из Сабора.[62]

Проглас талијанашке већине потписали су ови народни посланици Далматинског сабора: д-р Лапена, дон Антун Рандман, д-р Јосип Рандман, Росињоли, д-р Биони, А. Рели, В. од Понте, Конте од Фанфона, Сераљи, Ј. Пиперати, К. Бењо, д-р Ферари, Матковић, Вулетић, Николић. Као што се по именима види, међу потписанима нашла су се и тројица Југословена, присталица талијанашке странке.

Истога дана објављен је и проглас народњачке мањине, упућен бирачима народних посланика на Далматинском сабору. Овај проглас потписали су посланици Народне странке: Иван Дешковић, Винко Дидолић, д-р Михо Клаић, архимандрит Јеротеј Ковачевић, Крсто Кулишић, д-р Ловро Монти, Натко Нодило, дон Миховил Павлиновић, конте Нико Пуцић, Анте Роси, Никола Видић, д-р Коста Војновић, Ђорђе Војновић, Иван Вранковић. Док је талијанашки проглас натегнут, неубедљив и језуитски састављен, дотле је народњачки јасан и убедљив, иако је у тадашњим озбиљним приликама, када су народњаци сумњичени као „савезници и пострекачи устаника“, врло обазриво састављен. Проглас се завршава:

> Пред вама, наши бирачи, и пред цијелом земљом протествујемо ми против оваквих измишљотина и против злонамјерног подметања, с којим би се хтело учинити да смо ми наравити сукривци у противљењу закона; за ово ће одговарати онај кога се тиче. Бирачи! Чврсти у савести да смо испунили своју дужност, остављамо вама да пресудите наше понашање.[63]

Бележећи и коментаришући ове огорчене политичке борбе између талијанаша и народњака, Застава пише: „Сабор далматински, на молбу 16 саборских чланова, који су метнувши је на сто куће оставили дворану, на неизвесно време одгођен. Странка та аутономашка, која је у садашњем сабору далматинском и-

---

[61]) Застава, 19-X-1869.

[62]) Народни лист (Задар), 10-X-1869.

[63]) Ибид.

мала већину, од мањине саборске — Народне странке — морално побеђена, нашла је за сходније у оваквим приликама саборницу оставити и са парламентарног бојишта умаћи".[64] После неколико дана Застава се поново враћа на исти догађај и пише: „Шеснајст посланика — већина сабора — остављају саборску дворану, почем су пре тога подло и издајнички подметли и обедили мањину да и она удела у устанку има. И те своје недостојне обеде повторавају они и у својим листовима, да би само предупредити могли да се јавно не прогласи да шеф земаљске управе у Далмацији никаква поверења у народу нема... Да не би само једног неспособног званичника компромитовали, радије учинише и парламентаран шкандал".[65]

Све огорченији нападаји на Вагнерове крваве мере против бокељских устаника изазвали су још безобзирније поступке с његове стране. Уколико су критике не само југословенске него и велике европске штампе постајале све чешће и оштрије, утолико је Вагнер постајао нервознији и нестрпљивији. Имајући у рукама неограничена овлашћења бечке владе да огњем и мачем угуши устанак, Вагнер није бирао више средства и прибегавао је чак и таквим драконским казнама и бруталним средствима која већ одавно нису била уобичајена у цивилизованим земљама. Имајући неколико одличних дописника и сарадника у Далмацији, нарочито у Задру и Дубровнику, Застава је скоро из дана у дан доносила извештаје са терена, на основу веродостојних саопштења самих учесника или посматрача, са пуно конкретних података и проверених чињеница. Застава је донела и ове појединости:

> Па шта веле „званични" извештаји? Кличу да царска војска напредује; да је цела Жупа спаљена; да је Поборје и Мајина преобраћена у прах и пепео; да је варошица Брајић до темеља разорена; да је иста судба постигла још више места; да „храбра" војска ракетлама и топовима брише са лица земље и људе и села; да је код Тринитe после боја нађено 30 мртвих жена, које су ишле да покупе рањенике, но на којима је „храбра" војска из заседа огледала вредноћу својих пушака острагуша. Уз то се још јавља да је делатност развијена и у другом правцу. Преки судови од силног посла не могу главе да дигну. Дванајст вешала већ је подигнуто и већ облећу црни гаврани око несречних жртава „цивилизаторског" свирепства...[66]

Главни дописник Заставе у Далмацији био је Лазо Томановић, родом Бокељ, раније ученик гимназије у Задру, а тада млад студент права, који је не само будно пратио писање целокупне тадашње далматинске штампе него је долазио у непосредан контакт са својим земљацима и дознавао стално од њих нове и непознате појединости о догађајима на бојном пољу. Велика већина дописа из Задра, објављених 1869 у Застави, потиче

[64]) Застава, 19-X-1869.

[65]) Застава, 24-X-1869.

[66]) Застава, 2-XI-1869.

из његовог пера, или је написана његовом иницијативом. Осим тога, Томановић је објавио и неколико засебних чланака, под својим пуним потписом, са тешким оптужбама против Вагнера и његовог крвавог ратовања у Боки. Тако, например, у свом чланку **Вешала и мир,** Томановић пише између осталога:

> Ако је свачија душа човечанска ужасом одбегавала и од саме помисли на вешала што их беше подигао Митхад-паша у Рушчуку, Осман у Сарајеву и Омер-паша у Канеји, што да чини србска душа кад погледа на вешала што их подиже барон Вагнер, оличени и Митхад и Омер и Осман-паша, на сред Котора!... Какве награде чекају барона Вагнера на његова тако грозна недела и злочинства, што уради у Боки Которској под плаштом царског пуномоћства?.... Каква судбина ишчекива сав досадањи строј владе далматинске, која је са својим пркосом и ћефом оличена у котерији Лапениној, узрок страдању мирних грађана у проливању крви, узрок звијерски, нечовечни, турски дела, која пред свет црне Аустријску владу, а земљи између ње и не само србски, него свију 18 милиона славенских грађана сије семе вечне мржње?[67]

После два дана у једном свом допису из Задра, Томановић износи низ нових појединости о свирепостима Вагнерове солдатеске: „У Жупи се поступало горе од Турака и Татара... За име божје, живимо ли ми још у Европи, или се налазимо међу Зулукаферима, Хотентотима и Индијанцима?"[68]

Бокељски устанак уопште, а казнене експедиције и јавна вешања у Котору нарочито, изазвали су разумљиво огорчење међу народним масама у Војној крајини, а извесни извештаји говоре и о симптоматичним појавама револуционарног врења.[69]

Вест о јавним вешањима устаника усред Котора изазвала је разумљиво огорчење широм Европе, а нарочито у свима словенским земљама. Први су дали сигнал за узбуну чешки опозициони листови, који су увек показивали много разумевања за национално угњетаване и економски експлоатисане Јужне Словене. Први отворени напад на Вагнерове свирепости донела је прашка **Политика.** У напису се каже:

> Први посао г. фелдмаршал-лајтнанта Вагнера, кад је у Котор стигао, био је, уместо да је примљену војну управу осветлио стратегиском вештином, скупити око себе службенике и џелате и украсити Котор, који иначе оскудева у јавним споменицима, са 12 тананих вешала. То је био темељ операцијама, које му је приписивало његово генералско знање и вештина. Ако је чега могло бити, што би већ ионако незадовољно становништво до крајности раздражило, то је заиста ово подизање вешала. Поглед на вешала, која су оличавала ужас и бесрамност смрти, изазвао је безумну храброст код устаника, који су више волели јуначки погинути него срамно умирати и пасти шака таквом благом хришћански цивилизованом противнику. Вешала у Котору постала су ускоро сигнал устаницима. Што ниједан позив и ниједна ватрена реч ради измирења није могла учинити, то је урадила рука џелатова. Ускоро су

[67]) Застава, 5-XI-1869.

[68]) Застава, 7-XI-1869.

[69]) Заточник, 9-XI-1869.

били опкољени лешинама они који су пре своје смрти викали: „Пре и турски, него — !“[70]

После чешке, словачке, пољске и руске штампе, која је писала са симпатијама о поробљеним и потлаченим Јужним Словенима, иако у принципу није увек одобравала устанке и револуције, јавио се и један део аустриске штампе. Нарочито је занимљиво писање бечког листа Osten. Иако очевидно није одобравао казнене експедиције и њихове свирепости у Боки, Osten је покушао да баци кривицу на министра унутрашњих послова Гискру, иако је главни кривац за почињена крволоштва био Вагнер. У чланку о устанку Osten пише између осталога:

> Нерасположење у народу одавно расте; оно је изазвано противсловенском политиком, која је усмерена на италијанизацију Словена у оним крајевима. Ту је политику терало децембарско министарство, а нерасположење народа чекало је само на згодну прилику па да се разбукти у оном виду који најбоље одговара карактеру тамошњег народа. Г. др. Гискра, који је хтео владати с Лапеном, нека се сада, за време бокељског устанка, диви својој „вештини управљања“ и нека запита своју савест: од кога ће савременици и потомци затражити рачуна за ову силну крв која се сада лије уз стене Боке Которске?[71]

Корак даље отишао је бечки Tagblatt. Осуђујући оштрим речима крволоштва Вагнерове солдатеске у Боки, овај угледни бечки лист умерено-конзервативне политичке оријентације одао је видно признање хуманости и човечности бокељских устаника: „Устаници су заиста витешки поступили кад су прве наше заробљенике, које су они заробили, пустили на слободу. Са њиховог гледишта они би данас, када наше власти стрељају и вешају заробљене устанике, поступили сасвим исправно ако би побили наше војнике који би им пали шака“.[72] Бечки лист Wanderer још оштријим изразима осуђује недела аустриских казнених експедиција у Боки:

> Вести из Котора јављају да је преки суд отпочео свој посао и да се пљачкање и паљење села, при огорчењу војске, није дало избећи. То је, када се посматра са хуманог гледишта нашега века, за аустриске патриоте врло потресно, чак срамно и понижавајуће. Или, може ли такав један у свом срцу имати и осећати и искру поноса, када помисли да ми, где год рат водимо, или нас непријатељ славно побеђује или се сам демон, извршујући своје крвничко дело, увуче у нашу војску?[73]

Врло је карактеристична појава да се нашао чак и један активан официр царске аустриске војске, који је раније служио у Далмацији, и то баш у Боки Которској, и који је сада имао смелости да јавно и отворено устане против крвопролића уопште, а против вешања посебице: „Пушкарање у Боки није никаква

---

[70]) Политика (Праг), 24-X-1869.
[71]) Osten (Wien), 1869, Nr. 44.
[72]) Tagblatt (Wien), 29-X-1869.
[73]) Wanderer (Wien), 30-X-1869.

срамна смрт, али зато смрт на вешалима сматра се као вечан, немилосрдан и неугасив срам, који повлачи за собом утолико јаче и срамније последице уколико тамошњи народ себе сматра као одважног и јуначког...“ Говорећи о Јовану Јовановићу, градском начелнику Рисна, чланкописац поставља питање: „Зар Јовановић, узор јунаштва, смелости и људског самосвесног поноса, само зато мора да заврши на вешалима што није могао и хтео да се одрекне вековима укорењеног слободног ношења свога скупоценог оружја, знака и симбола праве и истине мушкости Јужног Словенства и најдрагоценијег наслеђа своје породице?“[74]

Исти аустриски лист, Grazer Tagespost, који је донео овај чланак, већ после неколико дана објављује још један написс, у коме се износе нове појединости о устанку, у напису се, између осталога, одаје дужно и заслужено признање храбрим Бокељкама које су погинуле заједно са својим мужевима на бојном пољу:

> Бокељке учествују у бојевима заједно с устаницима. Тако, према извештају једнога официра који је командовао у борбама око тврђавице Тројице, устаници су имали много мртвих и рањених, које нису могли одмах однети и сахранити, тако да је још сутрадан око тврђавице лежало 16 лешева, међу којима и 4 жене, које је он дао сахранити. Поручник, заповедник тврђавице Горажда, нашао је једну лепу, младу Далматинку, која је још код себе имала мач и ханџар. Жене носе за устаницима храну и муницију, и непрестано бодре своје јуначке мужеве да се храбро бију и да неустрашиво ступају напред у бој.[75]

Нарочито смо се задржали на писању аустриске штампе да бисмо показали да је чак и независно јавно мњење у Аустрији било револтирано драконским поступцима Вагнерове солдатеске и да је отворено протестовало против почињених крвопролића.

Цитираћемо још изванредно карактеристичан чланак **Словенска револуција** из пера истакнутог чешког публицисте Шуселке, објављен у прашкој Реформи. У том чланку, одговарајући на оптужбе бечке и пештанске режимске штампе да је Бокељски устанак само увертира у велику словенску револуцију и, наравно, последица панславистичке агитације и пропаганде словенофилских комитета, Шуселка износи ове аргументе:

> Има психолошких разлога зашто ови политичари дршћу већ од саме голе претпоставке о словенској револуцији; њихова нечиста савест је оно што их плаши аветима. Ти словенски непријатељи знају да словенска револуција, ако се заиста изроди, најпре ће бити уперена против њих, учиниће крај њиховој слави и њима ће се светити. Њихова савест им шапће да они то заслужују због неизмерног презирања и нападања словенства, због канибалске мржње којом су они угушивали сваки покрет словенског живота.[76]

---

[74]) Grazer Tagespost, 2-XI-1869.

[75]) Grazer Tagespost, 12-XI-1869.

[76]) Реформа (Праг), 2-XI-1869.

Обраћајући се Немцима и Мађарима, Шуселка им поручује ове значајне речи, тако ретке у тадашњој штампи, презасићеној националистичким страстима и шовинистичким мржњама:

> Од слободних Словена немају се бојати ни Немци, ни Мађари; само би морали дрхтати од робова, када би ови раскинули ланце. Кад Немци и Мађари престану играти улогу деспота, џелата и словенских угњетача, онда се неће изродити словенска револуција. Ниједан народ не диже револуцију из задовољства, из пасије, него тек онда када више не може подносити притисак који трпи.

У тадашњој чешкој публицистици, у којој је још увек било читавих политичких партија које су тежиле одржавању Аустрије — односно претварању централистичке Аустрије у федералистичку Аустрију — овај чланак чешког публицисте није био ни правилно схваћен ни добро примљен. Под утицајем Ригера и Палацког, већина чешке грађанске интелигенције сањала је још увек о „словенској Аустрији". Ни сам Шуселка није стајао на социјалистичким позицијама и није се борио за потпун друштвени преображај, али је ипак отишао крупан корак даље од идеолога и теоретичара тадашње грађанске демократије код словенских народа у дотрајалој Хабзбуршкој Монархији.

IV БОКЕЉСКИ УСТАНАК ПРЕД ПАРЛАМЕНТИМА ПЕШТЕ И БЕЧА

Сразмерно дуго трајање устанка у Боки Которској и очигледно показана неспособност команданта аустриских оружаних снага Вагнера као стратега и војсковође, иако је располагао најширим војним и политичким овлашћењима бечке владе, изазвали су све већу нервозу и узрујаност у режимским круговима Беча и Пеште, с једне стране, и све веће огорчење међу широким масама југословенских народа, с друге стране. Тумачи правог народног расположења у парламентима, у вези са ситуацијом изазваном Бокељским устанком, били су Светозар Милетић, народни посланик града Новог Сада у пештанском парламенту, и Стјепан Митров Љубиша, народни посланик Боке Которске у бечком парламенту. Њихове интерпелације и дискутовање на седницама ових парламената били су крупни политички догађаји, о којима је писала не само југословенска него, упоредо и истовремено, и велика европска штампа.

Светозар Милетић на седници угарског парламента од 13 новембра 1869 поднео је интерпелацију на претседника владе, грофа Андрашија, у коме му је поставио ова три питања:

> 1) Је ли му познато, или је можда и са његовим знањем и саучешћем било, да је Њ. Величанство заједничком ратном министру г. Куну пуновласт дало да у Далмацији, нарочито инсургираној Боци Которској, за време одсуства Њ. Величанства не само милитарне, него ванредне политичне, судске мере употребљавати може и да је, усљед тога, вршење не само милитарне, него и политичне и судске ванредне власти свагдањем командујућем и оперирајућем генералу поверено?

2) Сматра ли г. министар-претседник у том поступку повреду XII зак. чл. год. 1867 и повреду устава и духа уставности и опасан прецеденс и прејудиц за самосталност и уставност Угарске?

3) Је ли учинио, или намерава ли учинити г. министар-претседник противу таких преценденса и прејудица какав XII зак. чл. 1867, уставу и уставности одговарајући корак или, ако је за тај поступак знао и одобрио га, чиме таке мере, које би у подобном случају истим правом и Угарској употребити могле, оправдава?[77]

Подносећи ову интерпелацију, Светозар Милетић је у свом образложењу констатовао и ове чињенице: да је „такав поступак кадар милитарни вандализам ауторизовати, као што се заиста на срамоту аустријске војске у Боци Которској тај вандализам у паљењу и пљачкању читавих села, у убиству невиних и неоружаних људи, па и самих жена, у вешању кривицом и ексцесом бирокрације изазваних жртава показује“; затим да се „таквим овлашћењем заједничког ратног министра и командујућих генерала, ако не намерно а оно фактично, свака одговорност за милитарне ексцесе и недела илудира“ (прави илузорним); даље, да се „тим компромитише и сам ауторитет круне, за који се заклања министарско тиранство, које на издавање таких пуновласти наводи круну, на коју сенка неоправдиви дела пада“; на послетку, да се „таким овлашћењем хаинауизам илити милитарно џелатство и за будућност санкционише“.[78]

Поред ове интерпелације, Милетић је истога дана поднео угарском парламенту посебан **Предлог за одлуку због употребљења и становања угарске војске ван земље.** Милетић ту предлаже да парламент донесе следећу одлуку: „Прво, Краљевска угарска влада позива се да код Њ. Величанства као врховног заповедника стајаће војске посредује да се противу инсурекције у Боци Которској не употребљавају угарске трупе, и да се онде већ употребљене неодложно поврате. Друго, да се без одлагања имају све угарске трупе из осталих краљевина и земаља Њ. Величанства повући и у своју отаџбину, по могућству у окрузима свог новачења, сместити“.[79]

Истога дана поднесене су у истој ствари још две интерпелације: грофа Ференца Зичија, конзервативца и аристократе, и Саве Вуковића, помађареног Србина, иначе мађарског комесара у Банату за време мађарске револуције и српског покрета 1848—1849. На све три интерпелације одговорио је барон Етвеш, министар просвете и заменик претседника владе грофа Андрашија. Цела ова дискусија у пештанском парламенту изазвала је живе дискусије у тадашњој аустриској, мађарској и југословенској штампи. Пештански дописник новосадске Заставе дао је целој дискусији овај коментар:

[77]) Застава, 19-XI-1869.

[78]) Ибид.

[79]) Застава, 23-XI-1869.

Интерпелација грофа Зичија ишла је на то да владу изазове, и тако рећи морално натера, да се изјави у корист Цизлајтаније (Аустрије), и мора да се Немцима и Мађарима и опет каква ближа опасност превиђа кад после доскорашњег кошкања баш због Далмације и Краине, сад опет једно другом у загрљај падају, као што се то из речи „Пештанског Наплова“ и „Нове слободне пресе“ баш поводом ових интерпелација видити дало. Министар Етвеш говорио је тоном као да је Hanibal ante portas — непријатељ на прагу. Он се чуди како Вуковић може држати што на симпатије оних, у којих би Мађари онда популарни били кад би ови сами себе убили; ту наравно мисли на Славене... Вуковић се побојао да не помисле Мађари да је он покајник славенски, те се позва на своју прошлост, с изјавом да је он онај исти, који је и 1849. Спрам Милетића је Етвеш са остентацијом, са претњом неком приметио како би се у подобном случају и у Угарској оне трупе употребиле, које би најближе при руци биле — као да је Милетић на то циљао да у подобном случају не би цислајтанске трупе Мађарима помагале.[80]

После одговора министра Етвеша прешло се на гласање: да ли се министров одговор прима или не? Дописник Заставе констатује: „Наравно да десница сва устане за прво, и тим се сваки даљи говор о томе пресече. Овом новом тактиком може се свака министарству или владиној странци неповољна интерпелација са гилотином простог гласања пресећи“.[81]

Милетићева интерпелација и Етвешов одговор изазвали су страсне дискусије и жучне полемике у тадашњој штампи не само између пештанских и бечких режимских листова, с једне, и југословенских опозиционих листова, с друге стране, него и у великој европској штампи. Међутим, тек што се бура мало стишала, појавио се у бечком листу Zukunft, који је обраћао нарочиту пажњу догађајима у Боки, један напис који је изазвао читаву малу сензацију: **Отворено писмо Његовој Екселенцији државном ратном министру барону Куну.** Испод текста потписано је: „неколико официра словенске народности“. У напису се каже између осталога:

Ми морамо подићи живи протест против увредљивог, простачког и управо суровог начина којим се исти известилац, који можда има своју канцеларију под истим кровом са Вашом Екселенцијом, усуђује да дрско и изазивачки суди и о оним народима аустриске монархије којима и ми с поносом припадамо и с којима нас везује најсветија сродничка веза. Тај „војни известилац“ назвао је, например, пре два дана све бокељске становнике укупно и без разлике „Канибалима“, премда су они исто тако аустриски грађани као што је и он сам, и ружио је све хришћанске становнике на Балканском Полуострву називајући их „панславистичким изметом“. Са овим „панславистичким изметом“ су у крвном сродству 16 милиона аустро-угарских грађана, који осећају да су са њима, ако не политички, али онда историски, литерарно и духовно уједињени, као што је исти господин „војник“ једно са својом „немачком браћом“ у Баварској, Брандербургу и Пруској. Ко Србе и Бугаре у европској Турској назива „изметом“, тај баца љагу и погрду на све ау-

[80]) Ибид.

[81]) Ибид.

стриске Словене, дакле и на нас, официре царске и краљевске војске, јер смо и ми од словенске крви... Писати такве поруге против свих нас, какве труби „војни стручњак“, ми не можемо мирно гледати, него се морамо најодлучније оградити против таквог колеге.[82]

После бечких опозиционих листова, који су оштро критиковали политику бечке владе према Далмацији, јавио се и један угледни берлински лист, Kreuz-Zeitung, који је донео неколико написа о Бокељском устанку. У једном од ових написа каже се ово:

Када је букнуо устанак, изненађена аустриска влада нити је имала на располагању довољно војске да би га одмах могла угушити, нити хране за војску, а још мање за ту сврху дорасле и способне војсковође. Али, најмање је она умела пронаћи начин на који би се земља могла умирити. Предузимане и употребљаване драконске мере учиниле су да је скоро сваки изглед на миран компромис постао немогућан. У Грбљу (Жупи), ономе делу Боке којега се култура још понајвише дотакла, уништено је и попаљено 40 села... Најзад, влада је морала да обустави војне операције; казнена експедиција била је, дакле, сасвим осујећена и безуспешна. Али су погледи целога света уперени на Ахилову пету Аустро-Угарске.[83]

Под ударцима читавог јавног мњења, не само код југословенских народа него и код великог дела опозиционе и независне аустриске, немачке и мађарске јавности, смењен је са свога намесничког положаја фелдмаршал-лајтнант Вагнер. Његов одлазак из Далмације изазвао је разумљиву радост у свим југословенским земљама. Задарски дописник Заставе био је веродостојан тумач расположења широких маса наших народа у Далмацији када је писао ове редове:

Еле, како било да било, уклања се из Далмације онај човјек који ју је кроз своје кратко управљање, а особито неку њену чест, у бездан сурвао; уклања се из ње онај човјек, којега све либералне и поштене новине са турским Осман-Михдат-пашом сравнише за његово понашање при бокешким призорима; уклања се онај човјек, који у Далмацији сасвим обустави ток обучавања нашега милога језика, давши у рукама непријатељима народње просвјете и језика сву просвјетну и наставну управу, а уклањајући врле Клајиће и друге родољубе; уклања се онај човјек, који по наговору народних непријатеља изгони из средњих школа наш језик остављајући га ученицима на милост и немилост необвезним предметом; уклања се онај човјек, који се ухватио у коло с народним непријатељима и о глави му ради; уклања се онај човјек који лажи труби по бијелом свијету, опадајући све Словене и називајући панславистичким узроцима устанак у Боки, кога је он сам проузроковао; уклања се онај човјек који са својим поступањем упропасти несретну Боку...; уклања се онај човјек који (ох да не буде га срећом никада наше приморје виђело, јер ме гроза попада кад споменем) сав Грбаљ и многа друга мјеста и сеоца бокешка у пепео учини; и најпосле уклања се из наше миле Далмације (премда нисам избројао све) онај човјек, који подиже на сред бијелога Кото-

[82]) Zukunft (Wien), 8-XII-1869.

[83]) Kreuz—Zeitung (Berlin), 10-XII-1869.

ра грозна и нечовјечна вјешала, на која се сво људство грози, да на њима људе, нашу премилу браћу, вјеша. Тај човјек иде од нас![84]

На положај царског наместника Далмације бечка влада је именовала барона Гаврила Родића, фелдмаршал-лајтнанта по чину, Србина по пореклу. Тактичнији и спретнији од Вагнера, Родић је успео да постигне споразум с устаницима („Кнезлачки мир"). Наравно, споразум је изазвао различите коментаре: док га је југословенска штампа примила мирно, без неког одушевљења, али и без срџбе, дотле га је бечка режимска штампа оштро нападала и осуђивала. Можда је најинтересантнији коментар донео тршћански лист Cittadino, орган Италијанске народне странке у Трсту. У овом листу сарађивали су и неки далматински народњаци, међу којима и Стјепан Митров Љубиша. У једном свом писму из Беча (1867) Љубиша је писао Миховилу Павлиновићу: „Писао сам један допис из Далмације Cittadinu о Лапени, не знам јеси ли га читао. Знам да му је свјест запленио".[85] У опозицији према Вагнеру и Лапени, Cittadino је оштро нападао и њиховог моћног заштитника, министра унутрашњих послова Гискру. Бележећи Родићев споразум са Бокељима, Cittadino пише:

Бечки централистички листови имају повода да вичу против споразума који је постигао генерал Родић; умирење Далмације најеклатантније доказује неспособност Гискриних и Лапениних централистичких оруђа; оно сведочи да се узрок устанку мора тражити у задарском намесништву и которском окружном начелству, а не на Цетињу, у Херцеговини, у Србији или, напослетку, у Москви. Чланкописцима „Нове слободне пресе" и њиховим колегама мора заиста бити тешко што су толику хартију упрљали да би свет обавестили и учинили опрезним о панславистичким конспирацијама и руским рубљама, којих у истини никад тамо није ни било.[86]

Писање тршћанског либералног листа Cittadino против Вагнеровог и Лапениног режима у Далмацији одјекнуло је са разумљивим одобравањем у југословенској штампи. Сисачки Заточник доносио је у преводу низ чланака из тршћанског листа, а Застава је писала с непрекривеним задовољством:

Већ су и поштенији Талијанци далматински увидјели шта је Лапена, па га се одрекли, а тршћански „Цитадино", талијански либерални лист, једнако протестује, у име талијанско, против недела што Лапена под плаштом талијанштине по Далмацији ради... Противу адресе већине гласају и тршћански заступници, Хермет и Конти, вођи талијанске странке у Трсту... Уверивши се обе странке да их трећа — влада — завађа, да међу њима ужива, сједињују се вође Словенаца и Талијанаца противу обћег непријатеља...[87]

Убрзо после Вагнеровог смењивања с наместничког положаја у Далмацији, сасвим непредвиђено и неочекивано, почела је

---

84) Застава, 12-XII-1869.

85) Марин Павлиновић, Фрагменти из препорода у Далмацији. Мисао, 1930, 373.

86) Cittadino (Trieste), 20-I-1870.

87) Застава, 1-II-1870.

бечка режимска штампа доносити вести, испрва сасвим скромно и бојажљиво, а затим све чешће и упорније, да ће у нову бечку владу, која ће заменити дотадашњу владу грофа Тафеа, као министар земаљске одбране ући фелдмаршал-лајтнант Вагнер. Коментаришући ову вест, Застава пише: „За министра земаљске одбране подржавају владини листови Вагнера, који се у Далмацији баш није одликовао својим државничким талентом. Но ваљда „Нова слободна преса“ баш далматинске заслуге Вагнерове сматра за толи важне по државу да га министарским порфељом треба наградити, кад толико говори за њега“.[88]

Крајем јануара Фрања Јосиф именовао је нову аустриску владу под претседништвом дворског саветника Леополда ритера фон Хазнера, бившег професора Бечког универзитета, ранијег претседника Рајхстага, дотадашњег министра просвете у влади грофа Тафеа. Од југословенских листова Заточник је први донео вест да је у Хазнерову владу ушао као министар земаљске одбране доскорашњи далматински царски намесник Иван витез фон Вагнер.[89] После два дана Застава је Вагнера као министра поздравила овом добродошлицом:

> И чуј, народе, како се казне ти злочини: место да таква особа седи пред форумом правде на оптуженичкој столици, један Вагнер седи у министарском фотељу! Ето правде аустријске! Грађани аустријски, којима је Вагнер толики крвави новац ваш за свој ћеф у море бацио, ваше синове и браћу као жртве на олтар ћефа једне котерије покосио, шта ћете рећи вашим заступницима који су сведоци где се награђује тај који вам је толико зла проузроковао?[90]

Задарски дописник Заставе јавио је ове појединости о одјеку Вагнеровог наименовања у Задру и Далмацији:

> Овамо је тај глас непријатно примљен, јер кажу да влада са постављањем Вагнера на тако значајно и узвишено мјесто хоће да покаже свјету на видику да одобрава сва сурова његова дјела што по Бокама милој нашој браћи почини; да хоће да покаже како љуби већину народа свога, све листом Слављане; да с тим наименовањем Вагнеровим хоће да покаже какав јој је програм и како га мисли вршити.[91]

Од посебног је значаја дебата у адреском одбору бечког парламента о Бокељском устанку на седници од 28 јануара 1870. Прво је известилац анкетне комисије, народни посланик гроф Шпигл, поднео извештај комисије о узроцима, пореклу и току устанка, углавном на основу званичних извештаја, а затим се прешло на дискусију, у којој су учествовали многи народни посланици како из редова владине већине тако исто и из редова опозиције. Један од вођа Пољске народне странке, д-р Грохолски, поставио је питање новом министру земаљске одбране, Ваг-

---

88) Застава, 23-I-1870.

89) Заточник, 28-I-1870.

90) Застава, 30-I-1870.

91) Застава, 8-II-1870.

неру, да ли се Бокељски устанак има сматрати „као потајно смишљен или само као последица увођења новог закона о земаљској одбрани"? Вагнер је на ово одговорио: „Већ десетак година тумарају неки људи по которском округу с намером да народ побуне и изазову на устанак. Ови људи приказивали су све владине наредбе у најцрњим бојама и услед тога дошло је до отпора против закона о земаљској одбрани. Уосталом, југословенска пропаганда управљена је не само против Аустрије него и против Турске".[92]

Вођа далматинских талијанаша д-р Лапена у своме говору вели да је Бока Которска била „позорница устанка", али истиче „да прилике у Боки не треба посматрати посебно, него је нужно обазрети се на стање ствари које постоји већ неколико година у читавој Далмацији". По Лапени, далматинско становништво било је мирно и лојално све до 1860, када је „Беч истакао идеју да се Далмација споји са Хрватском, али пошто је већина становништва била противна, то се тада народ узнемирио и почео кретати, и цела се земља поделила на две странке". Лапена у свом говору талијанашку групу произвољно назива Државном странком, а Народну странку још произвољније — Угарском странком! По Лапени: „Државна странка нагињала је Аустрији, а Угарска странка наравно — Хрватској; последња је изазвала националну борбу између Италијана и Словена, који су се охрабрили федералистичким плановима, који су се тада ковали у Бечу". Лапена оптужује тадашњег далматинског намесника фелдмаршал-лајтнанта Филиповића, који је чим је заузео тај положај одмах почео да фаворизује словенске интересе, постављајући Словене у све важније службе. Ове околности „уздигле су и погордиле Словене, тако да је сваки већ унапред могао знати да ће при увођењу новог закона о земаљској одбрани букнути устанак". Осим тога, Лапена тврди „да нису изостала ни страна подбадања", да су „руска потстицања учинила своје", да су „медаље са ликом руског цара раздаване међу становништвом" и да је „југословенска пропаганда уопште дејствовала са напрегнутим снагама". На крају свога говора Лапена тврди да „приватна писма из Далмације јављају да и у другим окрузима почињу мислити на отпор против закона о земаљској одбрани, пошто је Бокељима борба добро пошла за руком".[93]

На предлог народног посланика д-ра Куранде адрески одбор је одлучио да се позове Стјепан Митров Љубиша, народни посланик Боке Которске, да каже своју реч о Бокељском устанку, да би се цела ствар „темељно испитала и непристрасно просудила". У своме говору Љубиша је рекао између осталога:

> Ако ме заступничка дужност нуди да данас пробеседим, немојте помислити, моја господо, да ја каним правдати онај оружани одпор, који је преобратио у прах и пепео један део моје домовине,

---

[92]) Neue Freie Presse, 1-II-1870.

[93]) Ибид.

јер је моја сврха једина та да докажем и набројим неке чинове, из којих ће се јасно видити да је влада могла лако претећи то велико зло. Очевидни сведок, moћи ћу пуним знањем ствари набројати те факте пак се зато и не бојим да ће ми когод моћи побити њихову важност... Било је ту погрешака политичних и војених, које преобратише буну, што се лако уталожити могла, у једно оружано опирање, где се просуло доста крви и блага и где се да се угуши, употребила средства, од којих човек мора протрнути кад му на ум падну. С прва и у првом кључу побуне влада је дремала као да ће јој сном проћи, но кад крвљење започе онда је пречекала важност ствари тако далеко да би било смешно кад не би имала тајну намјеру да покрије своје погрешке.[94]

Љубиша је, затим, јасно и убедљиво изређао 12 владиних грешака почињених у току Бокељског устанка, са читавим низом конкретних података и аутентичних обавештења из прве руке. Између осталога, Љубиша је оштро пребацио влади распуштање Далматинског сабора: „С таковим неуставним кораком влада је уклонила од себе досадни посао да правда свој поступак у Боки пред заступницима земље и тако је покрила непрозрачном копреном све што се тамо догађало". Бранећи Народну странку од владиних оптужби, Љубиша је констатовао: „Употребила се згода овог несретног опирања просути сумњичења, денунцијације и сваког рода клевете противу ове странке, коју имам част ја овде заступати; кад људи те странке све своје силе употребљаваху да угасе буну".[95]

Говорећи о утиску који је Љубишин говор оставио на присутне, бечки дописник сисачког З а т о ч н и к а, који је у целини донео говор, констатује: „Ово је разложење учинило сензацију код чланова одборни, који су га разумели, и зато је закључено, пре него се ствар коначно реши, нека се позове г. Љубиша да даде превести своје разложење, што се има штампати и међу чланове царевинскога већа разделити. До тога су одгођене одборске седнице... Буде ли се толика непотребно проливена крв и толики некорисно потрошени новац запостављао особним обзиром; узваљаду ли више обзири на господство сада владајуће котерије, него корист целих покрајина, па чак и сигурност целих покрајина, па чак сигурност целе државе, онда се има садашњи Reichsrath послати у Рим, нека се бије са јежовитима за теорију слободне државе; државне послове треба предат рукама озбиљним и задушнијим".[96]

Љубишине аргументе покушали су да обеснаже министар унутрашњих послова Гискра, министар земаљске одбране Вагнер и вођа далматинских талијанаша Лапена, али без довољно убедљивости. Покушавајући да брани политику већине Далматинског сабора за време Бокељског устанка, Лапена тврди да се „саборска

---

[94]) Заточник, 3-II-1870.

[95]) Ибид.

[96]) Ибид.

мањина непрестано трудила да сруши владу“, да је „у земљи сејала неповерење према влади“ и да је „нападала сваки владин поступак“. Лапена вели: „Сви говорници мањине држали су на сабору раздражљиве говоре, а када је уз то још букнуо устанак у Боки било је нужно распустити сабор, јер би се иста опозиција могла идентификовати са немирима у земљи. На то је већина, да би се земља умирила, предложила да се сабор одгоди“. Министар Гискра отишао је крупан корак даље у оптужбама и сумњичењима опозиције. Између осталога, Гискра је тврдио да је једна депутација Жупљана наводно јавила далматинском наменсику „да устанак није изазвало увођење закона о земаљској одбрани, него српско-хрватска подбадања, јер су свештеници и остали агитатори фанатизовали народ стављајући му у изглед страну помоћ“. Осврћући се на писање извесних страних листова, који су тврдили да је Вагнер „само зато увучен у владу да би прећутао неке мистериозне меморандуме или извештаје и да би осујетио њихово објављивање, које би могло бити опасно по владу“, министар Гискра тврди „да су сви такви гласови измишљени и лажни, лишени сваке основе, јер нема никакве тајне, коју би ваљало сакрити, нити је уопште шта сакривено. . .“[97]

Изјава министра Вагнера да је Бокељски устанак проузрокован југословенском пропагандом изазвао је велико узбуђење у тадашњој хрватској и српској јавности уопште, а у круговима руководства Хрватске народне странке напосе. Један од страначких првака, народни посланик Иван Вончина, који је био детаљно упућен у разговоре које је Вагнер као далматински намесник водио са Матом Мразовићем и имао код себе Вагнерова писма Штросмајеру, упутио је преко сисачког Заточника ово отворено писмо „Преузвишеном господину подмаршалу Ивану Вагнеру, ц. кр. министру за земаљску одбрану у Беч“, датирано у војном Сиску, 11 фебруара 1870. Писмо гласи:

> По гласу бечких листова изјавила се је дана 9. о. м. Ваша Преузвишеност у далматинском одбору царевинскога већа, да је бокељски устанак дело југословенске пропаганде, која једнако ради противу Аустрије, као и противу Турске. Сећајући Вашу Преузвишеност на становите договоре које сте прошлога лета водили, позивам Вашу Преузвишеност да ту своју у споменутом одбору изречену изјаву о постојању југословенске пропаганде и њених тежња за време од 8 дана као неистиниту опозовете.[98]

Дани су пролазили, а Вагнер је ћутао, претпостављајући да му нико од југословенских посланика у аустриском парламенту неће смети поставити захтев да одговори на оптужбе Ивана Вончине. Међутим, на седници парламентарног одбора за испитивање бокељске ствари од 16 фебруара народни посланик Стјепан Митров Љубиша поставио је Вагнеру ово конкретно питање:

---

[97]) Заточник, 10-II-1870.

[98]) Заточник, 11-II-1870.

> На нападања проти пропаганди југословенској придржавам си одговорити други пут, за сада се стежем само на ово једино питање, које стављам на г. министра земљобранства: што је истине на отвореном листу, што га је г. Вончина у „Заточнику" на њега управио, позивајући Његову Преузвишеност, нека до 8 дана опозове осваде проти југословенској пропаганди, те спомиње неке озбиљне договоре?[99]

На ово Љубишино конкретно питање Вагнер је одговорио сасвим кратко, рекавши само толико „да не може.порећи да није са вођама југословенске пропаганде преговарао, али само у интересу државе, и да једино због државних интереса није више у стању о дотичној ствари говорити".[100]

Бечка штампа није донела ни Љубишино питање ни Вагнеров одговор, јер је Стенографски биро аустриског парламента, очевидно према директивама бечке владе, у своме билтену једноставно прећутао целу ову по режим врло неугодну дискусију.[101] Али су југословенски родољуби наставили започету борбу против Вагнера. У Заточнику је објављен чланак **Конспиратор, министар и издајник конспирације**.[102] Чланак је очевидно написао сам Вончина, који је држао у рукама Вагнерову преписку са Штросмајером. Чланкописац тврди: прво, да је Вагнер пред парламентом истовремено оптуживао југословенску пропаганду и признавао да је са истом том пропагандом радио; друго, да је увек био и остао противник Народне странке, Хрвата и Јужних Словена; треће, да је у целој овој афери играо улогу обичног агента провокатера.[103]

Други оштар напад изашао је у Застави под написом **Далмација и „југословенска пропаганда"**. Чланак је написао, по својој прилици, Светозар Милетић, изложивши цео Вагнеров режим строгој и неумољивој критици. Баш у данима када је Вагнер у аустриском парламенту, као активан министар, хистерично нападао југословенску пропаганду, Милетић му је преко Заставе постављао ова питања:

> Све то увидоше и осудише и саме немачке независне новине још у почетку устанка и нападоше са жестоком осудом на тадашњег намесника далматинског Вагнера, који „разним фразама са помоћу своје живе фантазије хтеде покрити учињене погрешке и заметнути траг истини и правди". Још онда сваки безпристрасан и свестан питаше: шта г. Вагнер мисли и разумева под југословенском, српском (по терминологији завничној српско-словенском"?), руском агитацијом, спољним подбадањем — шта пак његове присталице и једномишљеници под руском, југословенском, и бог те пита каквом пропагандом?[104]

---

[99]) Заточник, 12-II-1870.

[100]) Ибид.

[101]) Заточник, 16-II-1870.

[102]) Заточник, 19-II-1870.

[103]) Ибид.

[104]) Застава, 11-II-1870.

Позивајући се на опозициони бечки лист Presse (који треба разликовати од бечког режимског листа Neue Freie Presse), који је оштро жигосао Вагнеров режим у Далмацији, Милетић је поставио целу полемику на ову основу:

Ми ћемо један ближи догађај да наведемо, који довољно карактерише политичку мудрост г. Вагнера и умесност његових навода. Стара „Преса“ од јучерањег дана претресајући оштро политику министарства наспрам Далмације вели: да је „административно безумље“ и „хрђава легислатива“ повод свој несрећи, и ограђује се против таквог заступника владе као што је Вагнер, који, „уместо да напоредо са владом буде суђен, устаје да је од кривице пере и брани“. Мора да је министарство страшне грехе починило у Далмацији, кад је Вагнера у министарство позвало и у задатак му поставило да по својој старој тактици заметне траг истини и правди. Није дакле никакво чудо што се „Преса“ пита: како је могао остати Гискра и даље министром, ако је на њему кривица, и како је могао и Вагнер још постати министром, који је и данашњим својим говором посведочио крајњу неспособност пређашње своје далматинске управе?[105]

Трећи и најтежи ударац задао је Вагнеру, без сваке сумње, Стјепан Митров Љубиша својим другим говором у аустриском парламенту, у коме је изнео конкретне податке о страховитом пустошењу Вагнерових казнених експедиција у Боки. Љубиша је констатовао ове поражавајуће чињенице:

Било је опљачкано и изгорено 14 села и многе куће самице, где није било живе душе, дакле без стратегичне нужде. Била је просута и разнесена богата летина вина, уља, ракије и жита. Било је опљачкано и порушено 27 цркви, изгорена 3 манастира, разорене 4 куће парохијалне и свето посуђе продавало се са светским покућством на будванским и которским улицама у бесцену. Тела убијених била су ископана после 10 и 14 дана, раздерана од паса и трула. Две тисуће деце, жена и стараца, гладно и голо, јадикује и данас на студеном пепелу својих огорелина. Тада се могло брзојавити: „Ред влада у Боки Которској“.[106]

Прелазећи на побијање Вагнерових неистинитих тврђења да су аустриски официри и војници били изазвани од бокељских устаника да чине насиља и крваве одмазде, Љубиша је овим аргументима и конкретним примерима побио Вагнерова произвољна причања:

Очитована је истина да погорени и опљачкани сељаци Жупе, Маина, Побора и Браића нису се окаљали ни једним канибализмом. Али они одпустише неповређене сужње стањевске; испратише до Котора и угостише једног војника, који је избегао оној катастрофи; а Браићи одрекоше оних 50 форинти награде, што је њима пружена била кад су пренели и предали трупље несретних официра Вимпфена и Дубосеа, и молили клечећи за њихове душе пред поручником г. Бутковићем.

Још и преки суд, ова срамота људске правице, отеготио је помирење. Један посланик маински дође с белом заставом у глав-

---

[105]) Ибид.

[106]) Заточник, 12-II-1870.

ни стан, да навести предају својих сељана; он је био свезан, уапшен, изкопао му се гроб, нашао му се изповедник, пак се затим брзојавило у Котор, да дође преки суд и подпише осуду. Он је обешен, а сељани му се разбегну од препасти и грозе. Овако се дакле равнало угушењем.[107]

Говори Стјепана Митрова Љубише о Бокељском устанку имали су снажног одјека не само у Аустрији, Хрватској и Далмацији него и у Угарској. О томе сведочи, између осталога, интерпелација Светозара Милетића на претседника угарске владе грофа Андрашија и на министра финансија грофа Лоњаија о плаћању трошкова око угушивања Бокељског устанка. У својој интерпелацији, датираној у Пешти 23 фебруара 1870, Милетић се позвао на изјаву аустриског министра унутрашњих послова д-р Гискре да су преговори са угарском владом још у току, али да је у начелу примљено да су ти трошкови заједничка ствар Аустро-Угарске, затим је изнео конкретне појединости о устанку, позивајући се на веродостојне податке које је Љубиша изнео у својим говорима о устанку и, на крају, поставио је министрима ово питање: „Је ли истина да је угарска влада трошак учињен при војном утишању немира у Боци Которској за заједнички признала, или да га за такви признати намерава, и ако, на ком законитом темељу, или из којих политичних разлога то учинила, или учинити кани?“[108]

Овом својом интерпелацијом Милетић је довео угарску владу, и самога грофа Андрашија, у врло тежак положај не само пред пештанским парламентом него и пред читавом европском јавношћу. У свом говору, на седници од 10 марта 1870, Милетић је констатовао ову очигледну противречност између тврђења угарског претседника владе, с једне стране, и аустриског министра унутрашњих послова, с друге стране: „Госп. министар-претседник одговори да царска влада није никакве кораке учинила код наше угарске владе у тој ствари, а министар Гискра у далматинском одбору двапут се изјаснио да су се преговори у истини водили између две владе, па штавише да је наша влада пристала на неке погодбе“. Дописник Заставе, у свом извештају са седнице парламента, износи ове конкретне појединости:

Могу вам без бојазни да ће моћи ко противно — а било је и Србаља у седници — казати да је интерпелација, кад је читана, и беседица при том говорена, велики утисак на сабор учинила... И на уста и речи министара упрле се биле очи и уши свију. Свакоме је било радо знати не само како ће се Андраши изкобељати из тог заплета, него шта ће министри на саму ствар одговорити, јер ни Мађарима, па ни десничарима, не иде баш од срца плаћати за лудо изазвани бокељски устанак... Нас ова ствар интересује због тога, што ће да изиђе да ћемо морати и ми плаћати што су Аустријанци хтели, ако и нису могли, смлавити нашу бра-

---

[107]) Ибид.

[108]) Застава, 4-III-1870.

ћу и што ће се за ту цену пазар између Беча и Будим-Пеште учинити о кожи друге наше браће у Крајини...[109]

Нови далматински намесник Гаврило Родић расписао је општинске изборе у свим градовима у Далмацији. Избори су се обавили крајем фебруара и почетком марта 1870. У поређењу са ранијим општинским изборима, ови су били знатно либералнији и толерантнији: град за градом падао је у руке народњака. Најзад су освојене и раније неоспорне талијанашке неосвојиве куле: Дубровник, Сплит и Задар. Победа Народне странке на изборима у Задру прослављена је као национални празник. Дојучерашња Вагнерова и Лапенина метропола доспела је, вољом народа, у народњачке руке. Задарски дописник Заставе Лазо Томановић објавио је одушевљен чланак **Слава Задру!** Млади Бокељ клицао је од радости:

> Задар је до сад био тако рећи једини наслон, то је био педестал имена и важности Лапениног: кадгод му је намигнуо, Задар је као престолница Далмације и представница њена брз на послу био; које год је његово недјело требало чим подкријепити, поузданица је њему вазда у запступству задарском готова била: нема много да је Задар повјерење Вагнеру гласовао што је четири кнежине Грбаљске у пепео претворио! А сада? Сада му се измакну тај педестал испод кога он пада у своје ништа, у мрак, а Задар се подиже из мрака на нов живот и тијем се овјенчају трудови народнијех бораца на приморју, тијем осигураје већина при првим изборима саборским, тим побјеђује идеја славенска у граду најотрованијем талијанштином... То је таква побједа народне ствари браће наше на приморју и читавог југословенства, да се ми чисто и још не можемо увјерити о њој, ма да нам је јављају бечке новине; тај се корак народног напредка на приморју може гигантскијем да назове...[110]

Победа народњака на градским изборима у Далмацији дала је новог потстрека Стјепану Митрову Љубиши да са још већим еланом продужи борбу против Вагнера у бечком парламенту. Иако је борба била тешка и противник на високом положају министра земаљске одбране у аустриској влади, Љубиша није клонуо духом. Потпомогнут од Народне странке у Далмацији и Хрватској, у сталном контакту са пријатељима и једномишљеницима у Војводини и Србији, морално потстицан од задарског Народног листа, сисачког Заточника, новосадске Застве и Народа, београдског Јединства и Србије, Љубиша је стално добивао нове импулсе и потстреке да настави и оконча започету борбу до коначне победе над Вагнером. У тој борби и у тадашњем историском тренутку, Љубиша је био несумњиви тумач расположења позитивних народних снага читаве Далмације. У којој су мери услови и прилике у бечком парламенту биле тешке, противник нелојалан, односи између зараћених табора затровани и перспективе за победу над надмоћним противником неодређене, даје се јасно наслутити из овог новинарског извештаја:

[109]) Застава, 18-III-1870.
[110]) Застава, 11-III-1870.

Далматинска ствар, која је била у Рајхсрату стављена на дневни ред за 17. о. м., морала се тога дана уклонити, јер акта, која се односе на устанак и умирење Боке Которске, није влада ставила на сто куће, ма да је министар Гискра то учинити обећао. Један је члан Рајхсрата хтео тај случај употребити за предмет интерпелације, но на обећање министарства да ће се дотична акта поднети, одступио је од своје намере.

Из овога се види јасно да ово министарство никаква основа за даље одржање своје нема, пошто већ и недопуштена средства, утајивање, употребљава да се само може одржати... Како је министарству познато, да је далматински заступник Љубиша спреман да због владиног поступка у далматинској ствари исту стави у стање оптужбе, а знајући и то да би у тој ствари једва скрпила већину за себе, то је приморана била латити се тога маневра да одуговлачи изнашање дотичних списа. Међутим, ни то маневровање неће јој помоћи. Све вести из Беча слажу се у томе да су министарству овоме дани избројани...[111]

Претпоставка овога новинарског извештача да су бечкој влади и Вагнеровом министровању „дани избројани" били су тачни, али до тога часа требало је учинити још великих напора и издржати још једну тешку борбу.

Свој завршни говор о Бокељском устанку одржао је Љубиша на седници пленума бечког парламента 25 марта 1870. Пошто је укратко поновио своје раније оптужбе против бечке владе уопште, а против Вагнера и Гискре напосе, Љубиша се критички осврнуо и на њихове последње покушаје да одбране владину политику и своје држање према устаницима. Говорећи о паљењу бокељских села, Љубиша је констатовао чињенице:

Министар унутрашњих дела рекао је да су бокешка села спаљена са ракетлама à la Gongrève. Ја као очевидни сведок могу вас уверити да су та несретна села пождивена са жигцима à la Pollak, од којих се предало у Будви војацима 6 декембра 1869 сијасет шатула, што значи да је морала постојати заповед да се куће пале... Докаже ли се да је из изгорелих кућа пушке пукло, не само, но да је у њим бивало живог духа кад су гореле, ја ћу одустати од моје тужбе.[112]

Љубиша је, даље, изразио своје уверење да је одлагање Далматинског сабора било „дело неуставно, мрско и излишно, кад влада има ионако у њему већину, осигурану изборним законом и изборним сплеткарењима". Љубиша тврди да заседање Сабора у Задру није могло имати никаквог утицаја на развој догађаја у удаљеној и одвојеној Боки. „Ја се збиља никад нисам надао чути од једне уставне владе хвалити бегање већине тога сабора, хвалити један корачај неуставни и без политичне одважности", вели Љубиша. Прелазећи на најосетљивије политичко питање, на питање југословенске пропаганде, Љубиша поставља ова питања:

Или се ту говори о једној пропаганди тајној и приређеној, која ради отети Турској неке крајине, или се говори о оној јавној пропаганди, која је својствена свакоме Југословенину по крви и

[111]) Застава, 20-III-1870.

[112]) Застава, 5-IV-1870.

пореклу према својој браћи у Турској? Ако се саће на ову последњу, Сизифова радња ископаће је, неће бити довољно ни вешала, ни топова, јер она почива у једнакој повесници, у једнаком племену, језику, обичају и у стварној користи; лежи, велим, у чувству братимства, у једнаком болу, у једнакој нади, у једнакој прошлости, у једнакој будућности... Говори ли се пак о некој пропаганди приређеној и скровној, онда морам питати господу министре: имају ли или немају доказа?[113]

Ни Вагнер ни Гискра нису имали доказа у рукама, али су доказе имали Љубиша и Вончина. Министри су то добро знали, и зато је нервоза расла и политичка атмосфера у бечком парламенту постајала свакога дана све затегнутија и све засићенија електрицитетом. Најновија архивска истраживања д-ра Војислава Вучковића подигла су крајичак завесе са још увек недовољно расветљене политичке позадине Вагнерове афере:

Љубиша и *Заточник* нису предали јавности Вагнеров докуменат. На њих је свакако извршен велики притисак да не открију државну тајну. Да ли је сам цар одвратио Љубишу од објављивања? Он га је тих дана примио у аудијенцију. Захтев му вероватно није поставио отворено, али је могао апеловати на његову сарадњу да се преброди тешка политичка криза... Цар је дао из своје касе Бокељима 50.000 форинти и наредио да им се пошаље помоћ у храни, Хазнерова влада већ је била одобрила знатан кредит, а Потоцкова је повисила помоћ. Одобрени су и кредити за изградњу путева у Далмацији, подизање школа и цркава и унапређење пољопривреде...[114]

Иако није објавио документа која је имао у рукама и којима је могао политички и морално потпуно дисквалификовати Вагнера, Љубиша је ипак иступио из бечког парламента, заједно са осталим посланицима свих опозиционих странака и група. Истога дана упутио је овај проглас својим бирачима у Боки:

Ја сам дакле изашао из царевинскога вијећа са 50 другова, јер смо сви били увјерени да ћемо тим кораком сломити ону владу, коју су попели закони декембарски. Та је влада била противна политичном напредку свакоје нењемачке народности, а у оним земљама ђе Њемаца нема, она је штитила сваку другу народност против наше... Што се тиче Далмације на поособ, та је влада занемарила све оно, што би ову крајину из давне запуштености оживило: исушење Неретве, жељезнице далматинске, лука спљецка — планови готови и преовјејани — леже и данас по углових министарства трговине престрти прашином и паучином... Увод народњег језика у јавном животу наступа на честе и скровне противности. Сразмјерна диоба школске дотације, сиромашко стање жупника обије цркве, рђави путови, горе луке, законарство поморско и други подобни предмети нијесу ту владу занимали. Она је својим дуљењем отстранила да до расправе дође посао бокешки. С једном ријечи, она је била наша немила маћуха.[115]

Љубиша је 25 марта одржао свој последњи говор о Боки, одмах сутрадан, 26 марта, иступио је из парламента, а већ 1 апри-

---

[113]) Ибид.

[114]) Dr. Vojislav J. Vučković, Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera, 38.

[115]) Застава, 5-IV-1870.

ла формирана је нова влада под претсједништвом Пољака Адама Потоцког. У нову владу нису ушли ни Вагнер ни Гискра. Задарски дописник Заставе писао је са непрекривеним задовољством:

> Већ знате и не треба да вам јављам, да се стрмоглавио са највишег званија наш нетдашњи намјесник са свом својом дружином. Ово вам не би ни спомињао да није тај Осман-паша међу нама био и да му нису летили брзојави из наше Далмације при његовом наименовању од оне партије, која мрзи и народ и све што је народно, и која се радовала вјешалима и паљењу бокешких села и вароши и трвењу винограда. Сада је та партија покуњила главу и јадикује на паду тако страшнога јунака...[116]

Поставља се питање: да није, можда, Љубиша — приликом своје аудијенције цару — у име Народне странке изразио жељу да главни виновници бокељских крволоштава, Вагнер и Гискра, буду уклоњени из владе? Или да није, можда, Љубиша то поставио као један од услова да не објави документа која би компромитовала не само Вагнера него и целу владу? На ова питања немогућно је дати било какав одређен одговор, али је чињеница да је нова влада Пољака Потоцког пружила знатну материјалну помоћ попаљеној и опустошеној Боки. Није искључено да је и ова помоћ била условљена приликом Љубишине аудијенције. Иако није био ни народни борац, ни национални револуционар, Љубиша је волео свој народ и своју Боку, тако да се у његово родољубље ипак не може сумњати. У његовој политичкој каријери било је и дизања и падања, и лутања и посртања, и скретања с правог пута на странпутице, али је његово држање за време Бокељског устанка, у крајњој оцени, ипак било позитивно. Вероватно би се Светозар Милетић на његовом месту и у његовом положају друкчије понео, али Љубиша није био Милетић.

Можда је најтачнију карактеристику Бокељског устанка од свих његових савременика дао Милетићев најближи сарадник и суборац Михаило Полит-Десанчић речима:

> И тако видимо опет и при бокешком устанку да се силе парцијално без више цели троше. Има томе више од 15 година како се то свуда понавља. Видесмо два, три помања устанка босанска, видесмо устанак херцеговачки под Вукаловићем, видесмо ратове црногорске, видесмо критски устанак, видесмо чете бугарске — све без договора заједничког, без цели и плода. Да је та пропала снага *ујендаред* заједнички употребљена била — где би сад било турско господовање?[117]

У истом свом чланку Полит-Десанчић је покушао да укаже и на тешке унутрашње противречности у политичком ставу Хабзбуршке Монархије према Бокељском устанку као таквом:

> Бечки рајхсрат, немачки доктори мишљаху да са Бокељи као са гомилом „барбара" имају посла, па да у име „културе и цивилизације" имају право узаптити крв варварску у интересу и у ко-

---

[116]) Ибид.

[117]) Народ, 1870, бр. 35.

рист немачке Аустрије, те хтедоше увести тако звани „одбранбени закон“ и у Боки... И крв би проливена, али се обранбени закон не могаше увести... Из прва бунтовници, ребели и велеиздајници — за које губилишта беху приправљена — постаху Бокељи уговарајућа странка са Аустријом — готово уникум у међународном праву! Но шта је побудило Аустрију као велесилу европску да са ребелима, сопственим поданицима, као ратујућом странком уговара? Није ли могла она бокешки устанак угушити? Јунаштво бокешко беше дивно, величанствено. Али Аустрија по новом обранбеном закону може да стави на ноге неки милион војника, па би, напослетку, пре или после, Бокељи изнемогли, а Аустрија победила. Али, иза Бокеља стајаше Црна Гора, иза Црне Горе стајаше сав српски народ у Аустрији и Турској, те иза српског народа могаше се наједаред створити на супрот аустриско-турској алијансији — рускопруска алијансија, па да оно милион војске аустријске не буде доста ни за границу галичку и саксонску. Једном речи: из бокешког устанка могао је букнути пламен источног питања.[118]

Иако није стајао на социјалистичким позицијама и није веровао у друштвени преображај човечанства, који ће неминовно решити и источно питање, Михаило Полит-Десанчић је био један од оних, изузетно ретких, југословенских политичара тога доба, који је осетио историски значај Бокељског устанка и, у својој оцени, уочио и образложио многе истине о узроцима и последицама овога народног покрета, који је снажно заталасао широке масе југословенских народа, допринео њиховом активнијем националном буђењу, живљем политичком изграђивању и јачем револуционисању, у тадашњим условима нашег историског развоја.

118) Ибид.

Проф. др Реља В. КАТИЋ

О МЕРАМА ЗА СУЗБИЈАЊЕ ЕПИДЕМИЈА У ЦРНОГОРСКОМ ПРИМОРЈУ У ПЕРИОДУ ОД XV — XVIII ВЕКА

У времену од XIII — XIX века највеће несреће нашем народу причињавало је владање епедемија. Од њих је претрпео више губитака него од свих ратова и других невоља. Епидемије су биле фаталне за крајеве поред главних комуникација. Ово стање нарочито је било погоршано после освајања српских земаља од стране Турака, јер су они поред осталих зала носили собом и епидемије, и то у првом реду пегавац и кугу. Ово је разлог што њихове појаве после овога времена постају чешће а самим тим и последице њиховог владања теже. Последња околност утицала је на стварање ендемичних жаришта куге у пределима између Ниша и Софије, Сарајева и Мостара и Драча и Скадра. Из овога разлога сви покрети турских трупа из Ниша ка Београду и Скадра ка Црној Гори или из Сарајева ка Мостару редовно су били праћени епидемијама куге и пегавца, чије је харање остављало страховиту пустош и беду. Колико су последице њеног харања по наш народ биле фаталне најбоље нам потврђује чињеница што се етничка структура Моравске долине због помора изазваних епидемијама куге променила у периоду од XV — XVIII века неколико пута; или, пак, опустошење крајева између Драча и Бара. У последњем случају, од крајева који су у доба постојања српске средњевековне државе претстављали богату и густо насељену област створена је пустош.

У времену од 1956 — 1958 бавили смо се у Которском архиву проучавањем историске грађе која се односи на владање епидемија у нашим крајевима. Она нам је омогућила да извршимо реконструкцију епидемиолошке ситуације не само за Црногорско Приморје већ и за његову позадину. Из овога богатог материјала ми смо одлучили да овде прикажемо само онај који се односи на сузбијање епидемија, нарочито куге. Овако смо поступили из више разлога, а као најглавнији може се сматрати чињеница што је он врло драгоцен за правилну оцену културних прилика у овим крајевима. Санитет Боке био је део санитета Венеције, која

је прва у свету за борбу против заразних болести увела средства која се не могу одбацити и са гледишта савремене медицине. То је разлог што је здравствена култура старог Котора била на много већој висини од Дубровника. Ово потврђује чињеница што је Црногорско Приморје после XVII века било поштеђено од епидемија куге, док је Дубровник до краја XVIII века забележио на десетине епидемија које су биле фаталне по њега. Последња околност најубедљивије говори у прилог високе медицинске културе овога нашег старог града. За ово припада заслуга у првом реду здравственом одбору (Proveditore alla Sanita) који је био главни организатор борбе против заразних болести.

Пре него што пређемо на наша излагања морамо поменути да у Которском архиву нисмо наишли на податке који се односе на сузбијање заразних болести у периоду постојања српске средњевековне државе, када је Котор играо врло значајну културну и политичку улогу. Али све ово не значи да је он био поштеђен од оних тешких епидемија из 1203 г. о којима говори наш биограф Доментијан. Судећи по томе што наши извори не говоре да је велика епидемија куге из 1333 године владала и у нашим крајевима, могло би се веровати да су Зета и њено приморје били поштеђени од ње.

Најстарији помен о владању куге у Црногорском Приморју сачуван нам је у Которском архиву из године 1435, па зато и почињемо наша излагања од владања ове епидемије.

Није нам познато да ли су которске власти до увођења санитарних прописа за спречавање епидемија предузимале неке превентивне мере. У оваквој ситуацији народ је био остављен сам себи да се спасава како зна. И поред тога што је наука била још доста далеко од великих Пастерових открића, емпириска запажања говорила су да је куга обољење које се преноси контактом. То је био разлог што су људи бежали из заражених крајева у оне где зараза није владала. Несумњиво је да је на ову појаву утицало и тадашње гледиште да се куга преноси „поквареним ваздухом", и да се према томе бекством из овакве средине могу људи спасти од куге. Ова појава доприносила је већем разношењу куге. На стварање оваквог гледишта утицала је и чињеница што су хигијенске прилике у средњевековним градовима биле врло рђаве. Они су били пуни нечистоће и зато пуни непријатног задаха. Тако збијена насеља са епидемиолошке тачке гледишта пружају најбоље услове за ширење контактних инфекција, па је сасвим разумљиво што су они претстављали легло заразних болести. Пошто тадашња медицина није знала за постојање заразних клица, она није познавала ни принципе ширења епидемија. То је био разлог за стварање гледишта да кугу изазива „покварен ваздух", па се зато сматрало да се исељењем из гра-

дова у планинске крајеве могу људи спасти епидемија. Нажалост, наш народ је ово схватање, понекад, у својој прошлости горко плаћао. Овде ћемо само поменути уништавање збегова нашег народа 1813 године у Београдском Пашалуку када је из страха од турске освете бежао у шуме и пећине, носећи собом клице куге, која је, као и у свим ранијим несрећама, и овом приликом довршила страхоте његових патњи.

О сличним појавама налазимо податке и у Которском архиву. Тако се у једном од најстаријих докумената који се односи на владање куге вели како је »Ivan de Luxa«, заповедник Которске тврђаве, напустио град услед епидемије куге (1). У једној пресуди из 1431 године вели се „у оно време када је свако бежао од куге" (2). На сличне појаве наилазимо и године 1503. Тако се у једном тестаменту вели да његовом писању није могао бити присутан судија из разлога што су све судије побегле из града због куге. Из овога разлога власти су донеле генерално решење да се признају сви тестаменти из периода ове епидемије без обзира на недостатак формалности које су биле предвиђене Градским статутом (3). У тестаменту Илије Фанковића, датираном 20 XII 1503, вели се да нису могли бити нађени сведоци „јер се куга јавила у Котору од које умиру људи, па су се зато због те велике болести (morbo grando) сви разбежали и не могу да се нађу сведоци. У тестаменту морнара Албегрета из Котора (4), датираног 30 XI 1503, вели се да су се због страха од куге сви разбегли па чак и канцелар и да га зато нису могли наћи (amor de peste canzillier non sic potuit havere) да му напише тестамент па је то зато учинио поп Милетини (5). Постоји још мноштво докумената из којих се види да је у случајевима куге заиста све становништво бежало из града, па да зато приликом њиховог писања нису могли испунити све формалности. То је био разлог што је веће донело одлуку да и усмени тестаменти имају исту законску снагу као и писани. Поред осталога помињу се и случајеви писања тестамената док су људи лежали болесни. У тестаменту племићке Зуане, датираном 15 VII 1503 године, вели се да га није могла потписати пошто је лежала болесна од куге (6). Решавање имовинских односа по усменим тестаментима из доба ове епидемије протеже се и доцније, чак до 1509 године (7).

---

[1]) Државни архив у Котору, Судско-нотарске књиге, IV, 60, 1430.
[2]) Исто, С. Н. IV, 16, 1431.
[3]) Исто, С. Н. XXIII, 609, 1503.
[4]) Исто, С. Н. XXIII, 605, 1503.
[5]) Исто, С. Н. XXIII, 635, 1503.
[6]) Исто, С. Н. XXIII, 669, 670 и 676, 1503.
[7]) Исто, С. Н. XXIV, 300, 1507 и 479, 1509.

Ова чињеница јасно говори у прилог томе да се заиста радило о некој великој епидемији због које су становници града морали у великом броју да напусте своје домове. Људи су бежали у села, брда и шуме, док су се они који су били имућнији пребацивали својим бродовима у удаљенија места. Ово нам сведочи и сама чињеница што су се имућни људи који су имали бродове, који су припадали једном или више власника, обезбеђивали између осталог међусобним уговорима о коришћењу лађа у случају појављивања куге. Тако су браћа Михаило и Никола Палатошићи продали трећи део своје марцилијане (marciliana) 24 II 1439 године Вукцу Брегановићу, морнару из Котора, с тим да у случају појаве куге (quod temporis pestis quam Deus sua pietate adverat ad hoc civitate) мора цела марцилијана бити употребљена за бекство породице Палатошића (8). Слично је учинио и син протовестијара цара Душана и цара Уроша, Марин Трифуна Михаилова Вућа (Ser Marinus quondam ser Tripici quondam ser Michaelis de Buchia). Он је продао трећи део своје лађе Богићу Бегановићу 12 III 1442 године из Котора (in tertia parte sui barcosii infrascripti naviter in Catharo fabricati), с тим да у случају појаве куге обе породице могу користити брод са истим правима (9). Осим овога, у свом очајању, осећајући се беспомоћним, догодило се и то да су неки остављали сва имања за одржавање молитава за спас од куге. У једном тестаменту датираном 16 XII 1498 године вели се како се оставља цело имање „да се стално читају молитве за спас од куге". Његов завештач је ишао тако далеко да је захтевао да се од овога може отступити само у оном случају када се она појави, услед чега људи морају да беже из града (10). Овоме се не треба ни чудити, јер се веровало да је куга казна божја за учињене грехе. Из овога разлога су и у Дубровнику ношене процесије. На сличне појаве наилазимо и доцније. Тако, например, престанак куге у Иригу на дан св. Харалампија 1796 године био је прослављен великим литијама, после чега је било одржано благодарење.

Прве зачетке установа за борбу против куге на територији средњевековне Србије треба тражити у одлуци Великог већа града Котора од 8 I 1395 године, када су поред осталога била изабрана и два племића да се старају о кланици и градској цистерни. Ово претставља први случај одређивања одбора чији су чланови обављали извесне послове важне са гледишта јавне хигијене. Доцније ову функцију преузимају чланови здравственог одбора, чија је дужност била у првом реду да се стара о сузбијању епидемија. Овај одбор састојао се од три члана које је Веће умољених бирало на своме заседању тајним гласањем.

---

8) Исто, С. Н. VI, 641, 1439.

9) Исто, С. Н. VII, 382 и 383, 1442.

10) Исто, С. Н. XXIII, 541, 1498.

Здравствени одбор (Proveditore della Sanita) први пут се помиње у Котору 1434 године. Према одредби Которског статута из 1434 године, његови чланови су били бирани сваке године. Први познати чланови овог одбора, о којима има помена у архивским књигама, били су угледни которски племићи Марин Бизанти, Тома Пасквали и Фрањо Лауренцијев Бућа) (11). Он датира из 1552 године. 23 априла 1589 године од 6 предложених кандидата (Triffon Drago, Marjan Buchia, Zuane Bolizza, Francesco Drago, Giorolimo Grubogna и Vincenzo Bollizza) изабрана су следећа тројица: Marjan Buchia, Francesco Drago и Zuane Bolizza) (12). У осталим местима Црногорског Приморја која су играла важнију улогу у поморском саобраћају, као што су били Будва и Херцегнови (Castel Nuovo), исто су постојали органи здравствене контроле који су се звали Officio Podestae di Sanita. На њих наилазимо много доцније, тек у XVIII веку. (13). О избору чланова за здравствени одбор водило се строго рачуна да то буду личности које су заиста дорасле своме задатку. Ово нам најбоље потврђује случај оставке на избор Pietra Rachien за Procuradore della Sanita 1745, јер он у својој оставци вели како не може да обавља ову дужност и зато моли Веће умољених да га разреши ове дужности „пошто у обратном случају не може сносити одговорност за последице" (14). Оставка му је била уважена и место њега је био изабран Giorolamo Bisanti. Организовање здравственог одбора било је учињено по угледу на Венецију, где се називао Magistrato alla Sanita и био је састављен од 6 чланова. Ова здравствена установа била је у сталном контакту са свима сличним установама у републици као и својим конзулима. Она је од свију њих као и од поморaца и својих обавештајних органа прикупљала податке о стању и кретању епидемија у сфери њихових поморских активности и наређивала потребне мере предострожности. Све наше луке имале су одређене контумаце (lazaret) где су издржавали карантин они који су долазили са стране, док су га морнари издржавали на лађи. Дужина његова трајања била је различита и она се кретала од 7,14 и 21 дан. По Р. Ковијанићу и И. Стјепечвићу, први помен о карантину у Котору потиче из 1431 године. Тада је било наређено да једна которска лађа која се враћала из Момфете (Јужна Италија) издржи карантин у Которском Заливу испод Ђурића (15).

Котор је био град са старим здравственим традицијама које воде своје порекло чак из византиске епохе пре његовог осва-

---

[11]) Исто, У. П. LII, 628, 1552.

[12]) Исто, С. Н., LXV, 978, 1589.

[13]) Исто, У. П. 398, 1751.

[14]) Исто, У. П. LXV, 434, 1745.

[15]) Исто, У. П. LXV, 458, 1745 и Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, Културни живот старог Котора, II, 1957, стр. 14.

јања од Немање. Његова медицинска култура била је на високом нивоу, што доказује не само врло рано постојање градске апотеке већ и сам квалитет и број лекара који су живели и радили у њему. На ово су нам указали И. Стјепчевић и Р. Ковијанић (1957) (16). Которски лекари и апотекари бирани су тајним гласањем. 11 XI 1589 године Мало веће је поново изабрало за градског физика Curtio Nondina и за градског апотекара Alberta Sperandia, јер су својим знањем и радом оправдали поверење грађана (17). Поред овога, број школованих лекара у њему био је знатно већи него у многим нашим градовима. Тако се поред градског физика 1739 године помињу два хирурга (Antonio Nichichevich и Zuano Grizni (18), године 1740 исто два (Leonardo Forte и Pietro Garzoni) (19), године 1741 исто два (Marco Cordoni и Zuano Nichcevich) (20) итд. Колико се водило рачуна о стручној спреми лекара и осталих медицинских стручњака у Котору види се још и из тога што је ванредни провидур донео одлуку 3 IX 1739 године да се прегледају стручне исправе свих оних који се баве лечењем (21). Ово неколико чињеница јасно указује да је само град са овако негованом медицинском културом могао да има санитетске установе на тако стручној висини. Несумњиво је да се за ово мора у првом реду захвалити преношењу здравствене културе из Венеције.

Поред старања о ригорозном спровођењу санитетских прописа на територији Црногорског Приморја, здравствени одбор је прикупљао и податке о стању заразних болести не само на територији своје комерцијалне активности већ и из удаљенијих крајева. Између Котора и Цариграда саобраћали су курири који су носили поверљиву пошту млетачком конзулу у Цариград и од њега после добијали извештаје који су садржавали приказ политичке и здравствене ситуације у Цариграду. У архивским књигама Котора наилазимо на масу тих извештаја цариградског конзула као и на имена самих курира. То су били махом наши људи, који су обављали овај посао уз новчану награду. За ово су бирана по 4 курира. По повратку они су задржавани у карантину у Будви, док је пошта после чишћења била достављена ректору Котора. У важнијим приликама по један од њих је привођен и лично под стражом, да се не би успут мешао са домаћим становништвом. Ово је чињено у оним случајевима када је требало проверити њихова успутна запажања у вези са политичким и здравственим стањем у земљама и крајевима

[16]) Исто, стр. 8.
[17]) Државни архив у Котору, С. Н. LXV, 985, 1589.
[18]) Исто, У. П. LVIII, 643 и 656, 1739.
[19]) Исто, У. П. LIX, 642 и 649, 1740.
[20]) Исто, У. П. LX, 644 и 651, 1741.
[21]) Исто, У. П. LVIII, 298, 1739.

кроз које су пролазили. Тако будвански начелник извештава 12 IX 1751 године ванредног провидура да су приспели курири из Цариграда, да му једног спроводи стражарно у Котор, док су остала три задржана у карантину у Будви (22). Пролазећи кроз заражена подручја они су се често инфицирали на путу па их је или по приспећу или на путу затицала смрт. Из једног записника санитарног одбора (Colegeta della Sanita), датираног 2 VIII 1751 године, види се да су од 4 приспела курира два оболела од неке заразне болести, од којих је један и умро. Да би се испитао овај случај била је одређена нарочита комисија у чији састав су ушли, поред провидура и Pasquali, и сва три члана одбора (Drago Bisanti и Pasquali) (23). Из једног другог документа видимо да је један курир успут оболео од куге и умро у кући Сулејмана Мехметовића из села Добре Воде код Бара — надомак свога родног краја. Од овога курира заразио се и Сулејманов отац, који је и умро од куге. Пошто је тада био обичај да се у случају појаве куге бежи из својих домова у други крај, и Сулејман је побегао „ради чиста ваздуха“. Поред осталог он у писму вели још и следеће: „Књигоноше приходе често па свраћају у наш дом ја што могу дочекивам их, хлебом, вином и постељом како ћети сами речени књигоноше наусевати... како смо пострадали од речених књигоноша и колико смо кућевних пострадали от куге. Дођоше кужни од Цариграда и богми и удри куга у кућу нашу и умреше отац сам итд.“. Даље са пуно огорчења тражи да му се плати отштета за све конаке, за очеву смрт и дангубу коју је претрпео због напуштања куће. Затим изрично захтева од генералног провидура да му одговори на народном језику. „Србски ми одпишите“ — вели он у своме писму (24). Осим овога, на своме путу ови су курири били излагани и другим непријатностима. Убијани су, одузимана им пошта, пљачкани итд. Пролазећи кроз разне наше крајеве они су се распитивали о политичким и здравственим приликама, па зато њихови извештаји понекад претстављају врло драгоцену грађу за познавање општих прилика у нашем народу. Ти извештаји предавани су которском ректору, који их је после даље слао у Венецију. Та пракса да они не иду директно у Венецију, већ преко Котора, вероватно да је уведена из здравствених разлога.

Здравствени одбор обавештаван је од млетачких конзула не само о стању епидемије већ и о придржавању санитетских прописа од стране бродова са њихове територије. Ово видимо из једног извештаја ванредног которског провидура упућеног херцегновском провидуру 6 X 1736 године у коме вели да је добио извештај из Драча од млетачког конзула да се њихови бродови

[22]) Исто, У. П. LXIII, 404, 1751.
[23]) Исто, У. П. LXIII, 154, 1751.
[24]) Исто, У. П. LVII, 335, 1737.

не придржавају санитетских прописа и да се капетанима лађа скрене пажња на њихово најстроже извршење (25), а године 1745 обавестио је млетачки конзул у Цариграду да нема куге (26). 7 IX 1751 године венецијански конзул из Драча Cumanno обавестио је преко ванредног провидура генералног провидура Далмације да је велики морталитет од куге у Цариграду и Битољу (27). Прикупљање података о здравственој ситуацији није вршено само преко званичних органа (конзула, курира итд.) већ и преко поверљивих личности, које су према ситуацији убациване на туђу територију. Осим овога, они су слати и у случајевима када је било потребно установити само стање заразе било у њеном почетку или у току трајања, као и да се утврди њен престанак. Ти извештаји садрже, поред података који се односе на здравствене прилике, још и податке који се односе на политичку ситуацију. Тако се у једном извештају Николе Кочевића вели да се у Босни и Херцеговини појавила нека епидемија, а осим овога да у Херцеговини влада глад (28). Domenico Budich 22 VIII 1739 г. извештава ванредног провидура да је у Албанији побуна, у Београдском Пашалуку да нема ништа ново, док се у Босни примећује неко комешање (29). Конзул из Скадра обавештава ванредног провидура да Турци опседају Београд и да им долази у помоћ босански везир са 40.000 војника и да болести нема (30). Никола Шеровић извештава ванредног провидура 15 IX 1739 године да је обавештен од поверљивих људи да се у Бијелом Пољу и на Косову појавила куга (31). Један которски трговац који је дошао из Београда изјавио је 20 XI 1739 године ванредном провидуру да су Турци заузели Београд (1739) и склопили мир са Аустријом на 10 година и да је својим очима видео евакуацију турске војске после његовог освајања. По њему, у самом граду било је 12.000 војника а у околини 200.000. Успут је прошао кроз Рожај и Бијело Поље, где је косила куга (32). Јово Ђуришић, Дубровчанин, известио је ванредног провидура да у Тирани влада куга (33).

И доцније наилазимо на извештаје поверљивих лица. Пошто су они занимљиви, овде ћемо навести још неке. Они иду у прилог нашег тврђења да је ова обавештајна служба обухватала

25) Исто, У. П. LVI, 5, 1736.
26) Исто, У. П. LVII, 513, 1745.
27) Државни архив у Котору, У. П. LXXI, 158, 1751.
28) Исто, У. П. LVI, 567, 1739.
29) Исто, У. П. LVIII, 359, 1739.
30) Исто, У. П. LVIII, 627, 1739.
31) Исто, У. П. LVIII, 403, 1739.
32) Исто, У. П. LVIII, 40, 1739.
33) Исто, У. П. LVIII, 682, 1739.

све крајеве комерцијалне сфере Котора, а то су баш у првом реду крајеви који су спадали у састав српске средњевековне државе.

Pietro Fontano поднео је извештај 18 III 1744 године ванредном провидуру о стању на турској граници, па између осталог вели да у Турској има куге и да је у народу велика пометња због скупљања харача (34).

Здравствени одбор није прикупљао податке о стању епидемија само у својој ближој околини већ и у удаљенијим лукама. Осим овога, водило се рачуна и о здравственом стању код поморацa других држава. Sebastian Molin, 2 I 1750, обавестио је ванредног провидура да је обавештен од млетачког конзула у Патросу да се у пристаништу Coron (35) налази једна француска лађа која је боравила у зараженим крајевима и да се на њој налазе путници сумњивог здравственог стања. Димитрије Кнежевић, капетан једне лађе, изјавио је 18 III 1751 да на Малти нема куге (36).

Када је реч о обавештајној служби здравственог одбора у Котору, мора се поменути да је између Дубровника и Котора постојао стални контакт у вези са слањем извештаја о епидемијама. Оба ова наша града, налазећи се у суседству, увек су се међусобно обавештавала о свим новостима у вези са епидемијама. Тако је дубровачка влада обавестила 30 XI 1739 године которског провидура да се у Албанији, у Тирани, појавила нека епидемија, али да он не зна право стање заразе, и моли га да се у случају добијања потпунијих извештаја опширније извести и дубровачка влада (37). Осим овога, генерални провидур је контролисао здравствене прилике у угроженим крајевима а и у лукама од епидемија и преко својих обавештајних органа. Тако је 1 XII 1736 године послао своје људе да провере здравствене прилике у Бару (como deputato alla Sanita) (38).

Пошто сматрамо да смо овде довољно указали на значај обавештајне службе органа у нашим крајевима, осврнимо се још на обавештења која су добијана од стране Магистрата санитета у Венецији. Сматрамо да је ово неопходно потребно за добијање потпуније слике не само о значају ових обавештења већ и о томе са колико се озбиљности схватао значај ових обавештења. Сматрамо да се без овога не би могао добити правилан суд са каквом се савесношћу приступало предузимању санитетских мера за одбрану од епидемија. Без овога се не може сагледати њихов значај нити разумети успеси у одбрани од њих у времену када је наука била далеко од дезинфекционих и имунобиолошких средстава, антибиотика и других сличних препарата којима данас ми

---

[34]) Исто, У. П. LXV, 213, 1744.

[35]) Исто, У. П. LXXI, 30, 1750.

[36]) Исто, У. П. LXXI, 30, 307, 1751.

[37]) Исто, У. П. LVIII, 58, 1739.

[38]) Исто, У. П. LVI, 734, 1736.

располажемо. Ово нам уједно указује на вредност ових мера када се оне данас примењују и у модерној медицини. Осим тога, они нам пружају и елементе да правилно судимо о људима који су се руководили љубављу и пожртвованошћу према човеку и успевали да га заштите од помора који су сејали, за наше данашње појмове, несхватљиву пустош.

Магистрат санитета (Magistrato alla Sanita) у Венецији исто је прикупљао податке о кретању епидемија у крајевима где су се кретали бродови са територије њене републике. Осим тога, она је понекад одређивала и трајање контумаца за бродове који су долазили из крајева заражених кугом. Тако је 21 јануара 1750 г. штампаним формуларом обавестио све установе Proveditori alla Sanita и Supna Proveditori да се укида забрана пловидбе због куге за све бродове у области Гибралтара (che viene accordata in Gibraltar alli Bastimenti che con Mercancione bono providenti da Teutano e Sale, dove suffiste la Peste) (39). На сличан начин он је обавестио санитетски одбор у Котору да сви бродови који су се бавили у Анкони, пристаништу папске државе, где је владала куга, морају по повратку издржати карантин од 21 дан (40). Из овога јасно произилази да је Магистрат у Венецији извештавао санитетске управе појединих лука и области о појавама заразних болести у другим земљама. Сличне податке је прикупљао и провидур у Котору. Тако је 7 VIII 1751 године ванредни провидур обавештен да се у Цариграду појавила куга и да о овоме треба обавестити све санитетске испоставе у лукама Боке (41).

Што се пак тиче спровођења самих санитетских мера у нашим лукама, о томе располажемо са много података. По савесности њиховог спровођења од стране санитетских власти они нас и данас, после више векова, задивљују. Ово се односи на бродове као и на лица која су доспевала копненим путем на млетачку територију. У последњем случају радило се углавном о особама доспелим из Турске и Црне Горе.

Свако лице које је одлазило из једног у друго место морало је бити снабдевено уверењем санитетског одбора да у месту из кога долази не влада куга (42), док међутим она лица која су долазила са туђе територије морала су издржати карантин. Иначе из пограничних места, ако је у њима владала куга, становништву није уопште дозвољаван приступ на млетачку територију. Тако ванредни провидур пише 10 X 1739 г. његушком сердару попу Вуку следеће: „а нада се да више неће морати да трпи Црногорце јер због епидемије куге нико од њих не сме прећи границу. Зато нека каже свима онима који се спремају на пут

---

[39]) Исто, У. П. LXXI, 321, 1750.
[40]) Исто, У. П. LXXI, 281, 1750.
[41]) Исто, У. П. LXXI, 401, 1751.
[42]) Исто, У. П. LXXI, 294, 1751.

да никуд нико не може доћи на млетачку територију без његове дозволе“ (43). Много се пазило на строго издржавање карантина од особа које су долазиле са турске територије. Из једног документа датираног 2 I 1751 г. види се да је било наређено да свих 10 Турака који су дошли из Херцеговине морају под најстрожом контролом издржати карантин (44). У случају да неко прекрши ове наредбе кажњаван је најдрастичнијим мерама. Нарочито су оне биле строге према онима који су долазили са турске територије. У овом случају преступи су третирани као деликти најтеже природе. Тако, например, 29 IV 1751 г. ванредни провидур је донео одлуку да се четири требињска Турчина, који су према добивеним вестима искрцани са једне дубровачке лађе у некој од лука без претходно издржаног карантина, пошто се ухвате прво саслушају и потом сва четворица стрељају (45). Слично је поступано и са особама које би побегле из карантина не издржавши цело време контумаца. Тако је 1 VIII 1692 године наредио ванредни провидур „да се морнар Marco Candolier, који је побегао из контумаца стране лађе капетана Zuane Medina, ако се ухвати одмах стреља“ (46). Ако случајно дођу у ближи контакт чувари контумаца са особама које издржавају карантин, морали су и они да издрже карантин. Тако је например позната једна одлука ванредног провидура из 1737 године, која се односи на породице које су примиле одбегле морнаре из контумаца. По овој наредби и на њих се мора применити ова мера (47). Тако је познат један случај за време дубровачке куге када се стражар који се рвао са Црногорцем који му је отео пушку морао изоловати у карантин да одржи одређено контумациско време. И поред оваквих мера које су у неким случајевима биле врло строге, наши људи су увек гледали да избегну издржавање контумаца. То се види из извештаја капетана Пераста упућеног 11 I 1737 године ванредном провидуру у коме се жали како морнари беже из контумаца. „Нема ноћи да не побегну по два морнара из контумаца (con scalo di muri) (48). У случајевима када би се појавила нека епидемија у суседним крајевима, нарочито су биле предузимане строге мере. Судећи по документима из Которског архива, изгледа да су појаве епидемија биле нарочито честе у Црној Гори. Ово је сасвим разумљиво ако се полази од тога да су Црногорци били у сталним борбама са херцеговачким и албанским Турцима. Ови чести покрети турске војске или упади наших људи на турску територију пружали су могућност преношења заразних болести

[43]) Исто, У. П. LXXI, 294, 1751.
[44]) Исто, У. П. LXIII, 209, 1739.
[45]) Исто, У. П. LXXI, 4, 1751.
[46]) Исто, У. П. XII, 1709, 1692.
[47]) Исто, У. П. LVI, 915, 1737.
[48]) Исто, У. П. LVI, 123, 1736.

које су увек харале код Турака, а нарочито у Албанији, где је постојало ендемично жариште куге и пегавца. Пошто ће о овоме бити на другом месту више речи, ми ћемо овде поменути само неке податке. Тако например, према једном документу из Которског архива, види се да је у Црној Гори владала нека епидемија 1736 године, па је зато мешање са њима било најстроже забрањено а чувању граница посвећена особита пажња. У њему се нарочито истиче да здравствени разлози захтевају пуну изолацију Црногораца (49). Из једног другог акта датираног 1738 године види се да је опет владала у Црној Гори епидемија (50). Изгледа да се у вези са овим понекад и претиривало, што се види из једног писма кнежева Ђура Попова и Лаза Репића из Ораовца које су упутили 12 VIII 1772 ванредном провидуру Котора. У њему веле следеће: „Примили смо вашу заповијед и разумјели што нам заповиједате за ову болест. Фала Богу у нас нити боника (болесника) нити је ко умро. Господару како си заповједио што сам строже поступио људи не могу страже учинити... ако ли ко буде умро али се ко разболио ми бисмо вас авизали (обавестили)... ми смо у рату са Црногорцима и са њима се не можемо“ (посреди су крвне освете) (51). Блокирање границе спровођено је нашим становништвом и ово му је тешко падало. Тако например поводом појављивања епидемије у Шкаљарима которске власти су предузеле енергичне мере за њено сузбијање. Народ је био по околини обавештен. Тако грбаљски кнез Андрија Мартиновић из Побора вели: „и одмах смо учинили збор и на шанцу поставили страже“ (52). У једном другом писму он вели како ово пада народу тешко јер је оголео, тражи помоћ од »sopraintencenta« и дозволу да могу силазити и мешати се са становницима из Подмаина. На ово су се жалили и грбаљски кнезови и упутили молбу ванредном провидуру у којој траже да се ублаже контумациске мере, „јер ми ви господине дајемо на знање с нашом заклетвом да никакве болести нијема међу нама ни бониках како све здраво јесте међу нама“ (53). Није искључено да је овим мерама Млетачка Република покушавала да врши политички притисак над Црном Гором јер су њени владари били истовремено и старешине свег православног становништва у Црногорском Приморју. Многобројна поверљива акта из Которског архива врло убедљиво говоре о политичком јединству нашег становништва из Приморја са Црногорцима, што, наравно, није ишло у рачун Млечанима, поготову од времена када се осетио политички утицај Руса у Средоземљу а нарочито у Црној Гори.

---

[49]) Исто, У. П. LVII, 306, 1738.

[50]) Исто, У. П. CXCVII, 103, 1772.

[51]) Исто, У. П. XCXVII, 111, 1772.

[52]) Исто, У. П. CXCLII, 46, 1772.

[53]) А. Јелачић, Историја Русије, СКЗ, 1929, стр. 113—117.

Изасланик Петра Великог, Србин из Херцеговине Михаило Милорадовић, успео је био са својом политичком мисијом у Црној Гори. Кнежеви и војводе из предела зетских и црногорских одговорили су руском цару да су са радошћу примили његову повељу, што је уствари потврдила и битка између Турака и Црногораца код Гацка 15 јуна 1711 године (54).

У случајевима појаве куге которске власти су будно пазиле и на бродове који су долазили из заражених лука, забрањујући им пристајање у нашим лукама. Тако је 30 XI 1691 године била послата једна лађа да брани улазак бродова из албанских лука, јер је зараза беснела у целој Албанији. За ово је била одређена галија Антонија Белограва. Она се налазила у пределу Св. Стефана и Будве. Осим овога, било је наређено капетану Будве да пошаље као појачање према турској граници једну чету војника за одржавање страже јер је куга беснела у Бару и околини (55). Пошто је куга харала и идуће године у великим размерама, 1692 године опет је била послата једна галија под командом Diovani Battista да прати бродове из албанске луке и спречава им улазак у наше луке. На приспеће бродова из заражених крајева будно се пазило. Тако ванредни провидур обавештава санитетске власти у Котору 18 V 1653 године „да се будно пази на брод који је довезао жито из Скадра“ (56). У случајевима када је владала зараза у некој луци у нашој близини, долазак бродова из здравог подручја дозвољаван је био само изузетно и то под специјалним околностима. Тако например, када је 1693 године била куга у Дубровнику и Гружу (57), дозвољено је било капетану Nicolo Erizo да доплови у дубровачку луку само под условом да се строго придржава постојећих санитетских прописа и да неће уопште долазити у додир са становницима. За сваку сигурност санитет је одредио спроводника брода који ће контролисати извршење придржавања ових наредаба. Санитетски прописи тешко су падали нашим поморцима па су зато покушавали, када им је то било могућно, да их избегну. Сасвим је разумљиво да су овде били посреди трговачки разлози, јер су сви ти наши бродови увек доносили или односили товаре различите робе. Политичке и санитетске власти будно су пазиле да се прописи најсавесније спроводе. У вези са овим которске власти су још врло рано, 10 X 1691 године, донеле одлуку да се њихови бродови могу кретати по зараженим подручјима само ако се нису искрцавали, али под условом да се на лађи налази санитетски надзорник, који ће пазити на савесно извршавање санитетских прописа (58). Како су котор-

[54]) Државни архив у Котору, У. П. XII, 585, 1691.

[55]) Исто, У. П. XII, 586, 1692.

[56]) Исто, У. П. LXXIV, 51, 1653.

[57]) Државни архив у Котору, У. П. XXV, 823, 1693.

[58]) Исто, У. П. XXII, 184, 1691.

ске санитетске власти будно пазиле на извршење ових прописа најбоље ће нам потврдити следећи случај. Године 1691, када је беснела куга у Гружу, капетану Марку Бошковићу било је дозвољено да може упловити у Груж под условом да се не меша са становништвом (59). На сличне случајеве наилази се и доцније. Тако је ванредни провидур из Херцегновог донео одлуку 23 IX 1739 године да свако лице и сваки брод који није издржао карантин на територији Боке Которске мора поново да га издржи. Осим овога, донета је била одлука да не важе потврде о издржаном карантину донете из Дубровника и да се контумац мора поново издржати у месту доласка (60). Ова наредба била је одмах саопштена и становницима Ластве, Доброте и других места од стране месних власти. (61)

Издржавање карантина од бродова приспелих са стране обављано је у самој луци и време његовог трајања било је различито. По издржаном карантину они су добијали потврду од санитетског одбора и њу су морали да показују одређеним властима. У случају да је капетани немају, они су строго кажњавани. То се види из саслушања капетана Pietra Sugizze из Прчања пред санитетским властима у Котору 29 III 1751 године (62). Лађе су издржавале карантин без истоваривања робе и неизлажења морнара на копно (63). Колико се строго пазило на ове прописе када су владале епидемије види се из тога што су власти одбиле да дозволе искрцавање лађе Христифора Змајевића натоварене пшеницом 22 VI 1661 године, јер брод није издржао карантин. Када није постојала опасност од куге, онда су бродови могли напустати луке без уобичајених спроводника само под условом да се ипак придржавају санитетских прописа (64). Сама процедура око издржавања карантина као и компетенција органа издавања потврда изгледа да је исто била понекад предмет о коме су расправљале санитетске власти. То се види из једног акта у Которском архиву, датираног 15 IX 1736 године, у коме околне општине изражавају своје незадовољство што су за контролу издржаног карантина биле компетентне само власти из Котора, па су тражили да ово могу контролисати и власти из Херцегновог (La pratica del Colegetta di Castel Nuovo).

---

59) Исто, У. П. XXII, 164, 1691.
60) Исто, У. П. LVIII, 466, 1739.
61) Исто, У. П. LVIII, 470, 1739.
62) Исто, У. П. LXXI, 248, 1751.
63) Исто, У. П. LXXI, 255, 1751.
64) Исто, У. П. LXXI, 178, 1661.

Са овим одлукама сложио се и санитетски одбор из Котора (Cons. alla Sanita) (65).

У Котору, Будви и Херцегновом постојали су карантини за људе. Поред зграда за смештај људи, у њима су се налазили и магацини за смештај робе и стаје за стоку. Они су имали своје власти а у случајевима куге војничке страже су појачаване. Тако је 9 VIII 1736 године Бернандо Леони послао у име Li sopra provedituri alla Sanita которском провидуру два стражара као појачање страже у карантину (66). Ту је вршено не само чишћење робе већ и животиња које су догоњене. То се види из једног извештаја которског провидура Балба, послатог 16 IX 1736 године ванредном провидуру, у коме вели да је у вези са постојећим санитетским прописима издао налог да се окупа 166 грла ситне стоке купљене од Николе Луковића из Прчања (67). Управник херцегновског карантина Guiseppe Cilla пише 12 IX 1739 године ванредном провидуру да су допремљене 22 вреће вуне, својина Марка Марковића, и да чека када се све накупи да се изврши дезинфекција (68). Године 1739 налазио се у херцегновском карантину Никола Пивљанин са његових 15 волова које је дотерао да закоље на кланици и прода их (69).

Још једна велика епидемија куге била је забележена у Северној Албанији и Црној Гори 1770 — 1771 године. Из Драча она је била прво пренета у Скадар а из Скадра у Подгорицу, Цетиње и целу Љешанску и Црмничку Нахију. Од ове епидемије нарочито је страдала Подгорица, где је према извештају которског хирурга Apottico-а само у месецу новембру умрло 200 људи. Према извештају млетачког конзула Andrea Duodo, она је била допрла чак до Жабљака. За све ово време которске власти су будно пазиле да се куга не унесе, па су зато страже према Албанији и Црној Гори биле пооштрене. При овоме је од интереса да се помене једна чињеница, а то је да су и народни главари у Црној Гори предузимали мере за сузбијање куге па су између осталог забрањивали мешање становништва из заражених и незаражених крајева (70).

---

[65]) Исто, У. П. XII, 318 и 319, 1693.
[66]) Исто, У. П. LVI, 922, 1736.
[67]) Исто, У. П. LV, 597, 1736.
[68]) Исто, У. П. LVI, 616, 1736.
[69]) Исто, У. П. LVIII, 25, 1739.
[70]) Исто, У. П. LXXXI, 1770 и 1771 (необрађена књига).

И поред тога што су мере за сузбијање епидемија у Црногорском Приморју биле предузимане од стране туђинских власти, њихово спровођење у дело обављано је од стране наших људи који су одувек претстављали етничку целину са својим залеђем. Ова околност за нас је од особитог значаја, јер говори да се медицинска култура ових крајева развијала упоредо са развојем модерне медицинске науке.*

---

*) Дужност ми је да се на крају овога рада захвалим директору Которског архива проф. С. Мијушковићу на помоћи и предусретљивости коју ми је указао у раду. Ово тим пре што је његово разумевање омогућило плодну сарадњу између Архива и Секције за историју медицине Српске академије наука.

Др Глигор СТАНОЈЕВИЋ

ЈЕДАН ПРИЛОГ О ШЋЕПАНУ МАЛОМ

У својој монографији о Шћепану Малом обухватио сам све догађаје из историје Црне Горе од његове појаве до смрти. Многе непотребне детаље нијесам саопштио, јер би то разбијало сажетост и јасноћу студије. Када сам писао тај рад нијесам знао за извјесне чињенице које сам сада пронашао у Државном архиву у Венецији. Ти нови подаци ни у чему не мијењају ниједан мој закључак, али их је потребно саопштити, јер се из њих много боље виде неке појединости из односа великих сила. Ти односи изазвани су појавом Шћепана Малог у Црној Гори. И баш због тога што се о Шћепану толико интересовала европска дипломатија, вриједи изнијети те појединости. Не постоји ниједна личност из историје Црне Горе до краја XVIII вијека за коју је владало толико интересовање на европским дворовима, и због које је дошло до тако живе дипломатске активности, као што је то случај са Шћепаном Малим. На тај начин Црна Гора је стекла извјестан углед, иако се о њој у европским пријестоницама говорило у вези са појавом Шћепана Малог. У Венецији, Бечу и Цариграду владало је живо интересовање за ову личност.

Република на чијој се територији Шћепан Мали појавио и започео своју каријеру имала је озбиљне разлоге да предузме мјере против њега. Млетачки Сенат је врло озбиљно схватио појаву Шћепана Малог. Средином новембра 1767 Сенат је наредио генералном провидуру да изда проглас на српском језику, „којим би се забрањивало свим нашим поданицима под (пријетњом) најстроже казне, као прекршај против државе, да не држе непотребне зборове у корист непознатога, нити у границама, нити ван ње, и да не пружају никакву помоћ и заштиту истом.“ Ова сенатска одлука достављена је провидуру брзим бродом.

Истога дана Сенат је одлучио да пише баилу у Цариград да предузме кораке код Порте. Сенат му наређује да демантује вијести скадарскога паше о Шћепану и да објасни Порти да Република није предузела никакве војне мјере против њега, „само из разлога да не би употребљавала оружје против поданика Отоманске порте, који од ње зависе“. Команданту Јадрана наређено је да се са расположивим бродовљем одмах упути у Боку Которску и да се придружи генералном провидуру, да га помогне фло-

том уколико провидур то буде захтијевао. О упутствима генералном провидуру обавијештен је и ванредни провидур у Котору којему је наређено да се у свему придржава упутстава генералног провидура.[1]

Десет дана касније, претресајући питање Шћепана Малога, Сенат је поново наредио генералном провидуру да изда проглас против њега и да настоји да уклони Шћепана са млетачке територије. Посебно је провидуру скренута пажња да добро мотри на православне у Боки Которској, који су најватреније Шћепанове присталице. Истога дана Сенат је доставио баилу у Цариград посљедње извјештаје генералног провидура у Далмацији, како би био информисан и у случају потребе могао сузбити какве неповољне вијести на Порти.[2]

Према упутству Сената, крајем децембра 1767 баило је посјетио великог везира и објаснио му мјере које је Република предузела против Шћепана. У меморијалу предатом Порти баило истиче да се о непознатој личности не зна ко је ни одакле је, и да је генерални провидур сазнао за догађаје када се у Маинама и Црној Гори проширила вијест о „руском цару". Даље баило наводи да је све појединости о непознатој личности Порта могла сазнати од својих функционера, „али због савршене хармоније и доброг сусједства између двије државе, приличи да је она (Порта) упозната са осјећањима Републике у овим догађајима и мјерама које је Република предузела у погледу својих поданика". Баило је указао Порти на мјере које је Венеција предузела против својих поданика у Боки Которској.

Ускоро послије аудијенције код везира баило се нашао са руским амбасадором Обресковом и са њим разговарао о Шћепану Малом. Обресков му је саопштио да је појава непознатога у Црној Гори „un ragiro", владике Црне Горе. Руски посланик је додао да је добио писмо од владике Саве, у коме је неколико неразумљивих и нејасних Шћепанових фраза писаних језиком који није ни руски ни српски. Такође је Обресков казао баилу да је одговорио владици Сави и запријетио да ће руски двор обуставити сваку даљу помоћ Црној Гори уколико не протјерају непознатога из Црне Горе.[3]

Међутим, на Проти су врло хладно примили баилово објашњење. Средином јануара 1768 баило је писао Сенату да у Цариграду с презрењем гледају на све мјере које је Република предузела против Шћепана. Дакле, на Порти се није много вјеровало Венецији.

---

[1]) Archivio di Stato, Venezia (— A. S. V.) Deliberazioni senato rettori f. 319. 1767 18 novembre in Pregadi.

[2]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 319, 1767 26 novembre in Pregadi.

[3]) A. S. V. Senato secreta III b. 213. Pera di Constantinopoli, 2 genaro 1768 и прилог уз извјештај: Copia di memoria presentata alla Porta, li 24 decembre 1767.

Сви покушаји Републике да отрује или уклони Шћепана са своје територије остали су безуспјешни. Велико одушевљење међу православнима у Боки Которској и Далмацији приморало је Сенат да се озбиљно позабави тим стањем. Венеција се нашла у положају да се бори против својих поданика и турског подозрења. Млетачке изјаве лојалности према Порти нијесу у Цариграду постигле жељене резултате, јер су формално постојале извјесне чињенице које су Порти изгледале врло сумњиве или нејасне. Сама чињеница да је Шћепан започео своју каријеру на млетачкој територији, на којој се стално налазио, за Порту је био доказ да ту нијесу чиста посла.

Почетком фебруара 1768 Сенат је донио неколике важне одлуке, из којих се види са каквом је озбиљношћу Венеција гледала на нека питања у вези са Шћепаном Малим. Велико врење међу православнима на млетачкој територији пријетило је да доведе до озбиљнијих акција. Зато је наређено генералном провидуру да добро наоружа Котор и Будву, да од Грбљана формира један наоружани одред и да на одређеним мјестима постави стражу, како би се млетачким поданицима спријечио додир са Шћепаном и Црногорцима, и да се „прекине сваки договор како с једним тако и са другима". Истога дана Сенат је наредио генералном провидуру мора да у случају потребе, на захтјев генералног провидура Далмације, достави овоме лађе и милицију.

Узимајући озбиљно одушевљење православног становништва на својој територији и бојећи се да се оно не прошири, Сенат је наредио претсједнику и капетану Каподистрије (Копер) да добро пази на православне поданике у Истри и да одмах ухапси сваког сумњивога.

Из ових одлука јасно се види да је Венеција из офанзиве прешла у дефанзиву. Мјесто да отрује или протјера Шћепана са своје територије, Сенат доноси одлуку о утврђењу Котора и Будве. Увиђајући слабост и недовољност аргумената којима је могао убиједити Порту у своју добронамјерност и пријатељство према њој, Сенат је истога дана поред осталих одлука ријешио да пише баилу у Цариград. У инструкцији баилу налаже се да сузбије евентуалне нетачне доставе скадарскога паше и објасни Порти да Венеција није оружјем интервенисала против својих поданика због тога што би у исто вријеме морала да се бори и против султанових поданика, који су исто тако Шћепанове присталице.[4]

Почетком марта драгоман Рали посјетио је реис-ефендију и предао му нови меморијал у коме се истиче да су извјештаји турских паша о мјерама које је Венеција предузела против Шћепана злонамјерни и неистинити. Прије него што је прочитао меморијал, реис-ефенди је отворено казао драгоману да су за појаву Шћепана Малог одговорни Млечани и да је све то започело

---

[4]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 321, 1768 10 marzo in Pregadi.

у њиховој земљи. Реис је обећао да ће меморијал поднијети везиру и султану и да ће чињенице изнијете у меморијалу упоредити са извјештајима турских паша.[5] Као што се види из овог баиловог писма, кредит Венеције на Порти стално је падао, иако се Сенат искрено борио против Шћепана Малог.

Сваки даљи успјех Шћепана у Црној Гори био је удар за Млечане. Када је Шћепан притворио владику Саву и његове присталице, Сенат је схватио да се Шћепан коначно учврстио на власти. Зато је Сенат наредио генералном провидуру да због државних интереса, као и из обзира према Порти, треба протјерати Шћепана са млетачке територије. Али ни овај пут, као ни раније, Република није могла предузети конкретне мјере против Шћепана. Ово упутство генералном провидуру у препису достављено је баилу у Цариград, што је имало да му послужи као аргуменат пред Портом.[6]

Сви ови догађаји у Боки Которској изазвани појавом Шћепана Малог ставили су млетачке власти у Далмацији пред озбиљне проблеме. Генерални провидур донио је неколике мјере којима је донекле обуздао одушевљење православних у Боки и Далмацији. Завео је путне исправе и успио да Шћепанов успјех локализује само у три општине: Поборе, Маине и Брајиће. Такође је забранио Црногорцима улаз у град, али трговина између Црне Горе и Боке није прекинута. Сенат је прихватио ову одлуку генералног провидура, напомињући му да одржавање трговачких веза не доведе до незгодних политичких посљедица.[7]

Да би на неки начин отклонио неповјерење Порте, Сенат је крајем марта наредио генералном провидуру у Далмацији да одржава добре односе са сусједним турским командантима. Баилу су достављени посљедњи извјештаји генералног провидура, како би био обавијештен и спреман да одговори на евентуалне Портине замјерке.[8]

Док је Венеција морала да предузима низ мјера за заштиту своје територије од Шћепана Малог, да се бори против његових присталица и да убјеђује Порту у своју искреност, положај Венеције компликовао се према Аустрији и Русији. Вијест о појави „руског цара" у Црној Гори брзо се проширила и у Бечу. Почетком децембра 1767 руски амбасадор у Бечу Димитрије Гаљицин посјетио је млетачког амбасадора Ренијера, који је због болести лежао код куће. „Чим је ушао у моју собу, пише Ренијер, одмах ме упитао о личности онога непознатог о ком је чуо да говоре на разне начине о њему у Бечу". Гаљицин је настојао да сазна што више појединости о Шћепану Малом од млетачког ам-

---

[5]) A. S. V. Sen. secr. III b. 213 Pera di Constantinopoli, 2 marzo 1768.

[6]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 321, 1768 10 marzo in Pregadi.

[7]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 321, 1768 17 marzo in Pregadi.

[8]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 321, 1768 17 marzo in Pregadi.

басадора, али у разговору се показало да ни Ренијер не зна више од њега и да све те вијести треба критички примити.[9]

У Бечу се за Шћепана није интересовао само руски амбасадор. Цио дипломатски кор, па чак и аустриски царско-краљевски пар, живо се интересовао за Шћепана Малог. У Бечу су кружиле разне вијести о интересантном политичком феномену у Црној Гори. И углавном страни дипломатски претставници тражили су обавјештење од свог млетачког колеге. Амбасадори Шпаније и Француске молили су Ренијера да их обавијести о Шћепану Малом. Такође и принц Кауниц дуго је разговарао са млетачким амбасадором о Шћепану Малом. Ренијеру је било јасно да се принц не интересује за Шћепана само из пуке радозналости. Млетачки амбасадор му је испричао све што је знао о Шћепану и о његовом дјеловању на млетачкој територији и у Црној Гори, као и о мјерама које је Република предузела против њега. Кауниц се, како Ренијер саопштава Сенату крајем 1767, показао задовољан обавјештењем, које је било познато цару и царици, и „да је много вјероватно да је његово распитивање код мене било на изричиту њихову жељу.[10]

Вијести о појави „рускога цара" у Црној Гори изазвале су запрепашћење у Петрограду. Руски двор предузео је све мјере да рашчисти са Шћепаном Малим. Петроградски двор ријешио је крајем марта 1768 да савјетник посланства у Бечу, Георгије Мерк, са царичином граматом и осталим инструкцијама отпутује у Црну Гору и уклони Шћепана Малог. Мерк је хитно отпутовао из Петрограда у Беч с намјером да одмах продужи пут за Венецију и даље за Котор. Али пут од Венеције до Котора Мерк није могао извести без помоћи Венеције. Зато је руски амбасадор у Бечу непосредно интервенисао код млетачког амбасадора. Почетком априла 1768 Гаљицин је посјетио Ренијера. Прво у име царице, како пише Ренијер, захвалио је на обавјештењу које је руски двор примио из Беча и Цариграда од Млечана, што је по мишљењу Гаљицина био доказ пријатељства Републике према руском двору. Послије ове захвалности Гаљицин је тражио од Ренијера да Сенат стави на располагање брод ванредном царичином емисару Георгију Мерку од Венеције до Котора. Гаљицин, према извјештају Ренијера, није му образложио циљ пута Мерка у Црну Гору, него му је само говорио о хитности његовог пута. Ренијер је био изненађен ненадном посјетом Гаљицина и његовим тражењем, тако да му ништа одређено није могао одговорити. Како је Мерк сјутрадан, односно 13 априла, намјеравао да крене за Венецију, Ренијер је истога дана по брзом куриру упутио извјештај Сенату, како би у Венецији на вријеме били обавијештени и могли заузети одређени став према руском захтјеву.[11]

---

9) A. S. V. Dispaci di Germania b. 272, Vienna 12 decembre 1767

10) A. S. V. Disp. di Germania b. 272, Vienna li 26 decembre 1767.

11) A. S. V. Disp. di Germania b. 272, Luxemburg li 12 aprile 1768.

Одмах по Мерковом доласку у Венецију Сенат је предузео потребне мјере у случају да руски изасланик и против воље Републике пређе у Далмацију. Сенат је обавијестио генералног провидура да је руски двор ријешио да у Црну Гору упути савјетника посланства Мерка, и налаже му да у случају његове појаве у Боки „имате да се уздржите од сваког договора с њим и да му не пружите никакву помоћ“. Да се држи овога упутства све док не добије нове инструкције.[12]

Када Мерк у Венецији није успио да добије дозволу за продужење пута у Црну Гору, Гаљицин је одмах протестовао код Ренијера. У једном подужем разговору, на неуобичајен начин и тоном не баш много дипломатским, Гаљицин је оштро пребацивао млетачком амбасадору због одбијања Сената да Мерку дозволи пут у Црну Гору. То што је Венеција урадила, тврдио је Гаљицин, практикује се као уобичајени акт куртоазије само међу варварима. Мерк се није упутио у Црну Гору са пријетњама и војском да потпали рат, „него да разувјери онај неуки народ и тиме стави Турке, Сенат и нас саме у потпуни мир“. Такав поступак, наставља Гаљицин, јесте отворени акт непријатељства. „Ви тврдите да је Република предузела такве мјере које чине излишном Меркову мисију. Због свега тога моја владарка биће изненађена и у најмању руку разљућена“. Даље Гаљицин истим тоном продужује да одржи лекцију Ренијеру. „Какав значај има ваш стални мир са Турцима да заустави једног варалицу који се настанио на вашој територији и какве разумне примједбе могу правити Турци ако тамо пође један човјек и каже Црногорцима: знајте, Петар III је мртав и ми вам више нећемо дати црквених утвара и помоћи? Дакле, усвојени разлози да нам се да негативан одговор нијесу ништа друго него празан изговор да бисте нас обманули и фактички и ријечима“. Ренијер се бранио од свих ових приговора, наводећи противразлоге због којих је Република морала тако поступити, али то није много утицало на разљућеног Гаљицина. „Ако хоћу да кажем тачно, пише Ренијер, не изгледа да је ишта увјерило кнеза Гаљицина у моје разлоге“.

Да би скренуо пажњу Гаљицина на друга питања и избјегао његова насртања, Ренијер је почео да му говори о успостављању дипломатских односа и склапању трговинских уговора између Венеције и Русије. Гаљицин је одговорио да то нема везе са овим питањем, али је додао да је руски двор вољан да успостави дипломатске и трговачке односе са Венецијом и да је царица одредила Маруција за руског посланика код Републике.

Одмах послије овога разговора са Гаљицином Ренијер се упутио код Кауница и саопштио му разговор са руским амбасадором. Кнез му је одговорио да му намјера руског двора о упућивању једног посланика у Црну Гору није била позната.[13]

---

[12]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 321, 1768 22 aprile in Pregadi.

[13]) A. S. V. Disp. di Germania b. 272, Luxemburg, le 30 aprile 1768.

Гаљицин је још једном интервенисао код Ренијера за Мерка. Почетком јула руски амбасадор дошао је у стан млетачког посланика. Гаљицин је изјавио да догађаји у Црној Гори забрињавају руски двор, и да је царица издала наређење да Мерк отпутује у Црну Гору не чекајући на дозволу Сената.[14]

Док је Мерк у Венецији чекао инструкције од свога двора и тражио могућности да отпутује у Котор, у Цариграду је било познато да ће у Црну Гору ускоро стићи један руски посланик. У разговору са француским амбасадором крајем маја баило је сазнао да је амбасадор обавијештен од свога колеге из Беча да ће Гаљицин упутити Мерка у Црну Гору са посебним инструкцијама, чији је садржај француским амбасадорима и у Бечу и у Цариграду остао непознат. Француски амбасадор у Цариграду изразио је мишљење баилу да Руси вјероватно имају неку тајну. Из даљег разговора са амбасадором баило је сазнао да му је познато писмо владике Саве и да је то саопштио Порти.[15]

Међутим, руски двор нашао је за сходно да садржај царичине дипломе коју је Мерк носио у Црну Гору дословно саопшти Порти. Млетачки баило, чим је сазнао да је Обресков предао Порти копију царичине грамате, одмах је посјетио руског амбасадора да се распита о циљу Меркове мисије. Баило је настојао да сазна појединости дипломе, да би, како сам истиче, пред реис-ефендијом могао доказати да је Меркова мисија добронамјерна. Међутим, Обресков му није хтио саопштити ништа.[16]

Порта није узела у обзир руско обавјештење о циљу Меркове мисије у Црну Гору, него је, напротив, упутила протестну ноту Русији, оптужујући руски двор да је прихватио молбу црногорскога владике за покровитељство. У одговору Обресков се ограничио на примједбу да не може одговорити на турске оптужбе док не добије упутства од свог двора, и на крају је изразио чуђење одакле је Порта добила оваква обавјештења.[17]

Осим тога Порта је била увјерена да је Шћепан штићеник Русије, али ради сваке сигурности реис-ефенди позвао је драгомана руског посланства и преко њега тражио обавјештење од руског амбасадора. Обресков је изјавио да је свима познато да је Петар III сахрањен и да је он лично упутио једно писмо владици Сави са циљем да разувјери Црногорце, али то није имало много ефекта. На Порти је, како истиче баило, владало мишљење да је Русија монтирала Шћепана Малог у Црној Гори са циљем да провјери колико Петроград може рачунати на Црногорце у „случају једног отвореног рата са Турцима".[18]

---

14) A. S. V. Disp. di Germania b. 272, Scembrun li 14 giugno 1768.

15) A. S. V. Sen. secr. III b. 213, Pera di Constantinopoli 1 giugno 1768.

16) A. S. V. Sen. secr. III b. 213, Pera di Constantinopoli 1 luglio 1768.

17) A. S. V. Sen. secr. III b. 213, Bujukdere 17 agosto 1768. Прилог уз извјештај.

18) A. S. V. Sen. secr. III f. 213, Pera di Constantinopoli, 1 luglio 1768.

Док је Мерк у Венецији чекао, и у Бечу и Цариграду се интересовали о Шћепану, Венеција је и даље предузимала мјере против самозванца, али је све било касно. Шћепан се био учврстио на власти у Црној Гори. Када је напустио млетачку територију, баило је одмах у име Сената обавијестио Порту о преласку Шћепана Малог у Црну Гору. „Дакле, он је сада, стоји у баиловом меморијалу, једино у рукама поданика Узвишене Порте, која ће знати показати се спремна да ликвидира овај кужни фанатизам.“[19]

Такође и беглербег Румелије обавијестио је Порту да се Шћепан повукао са млетачке територије и да су Црногорци опљачкали нека турска насеља. Беглербег истиче да су то Црногорци извели у име „фанатичне идеје слободе“ на потстицај Шћепана Малог. Ова чињеница, како истиче млетачки баило, забринула је султана, који је наредио да се један велики одред бостанџија одређених за границе Пољске одмах упути на границе Албаније.[20]

У Цариграду су схватили да се покрет у Црној Гори, који је пријетио да захвати добар дио Турског Царства, може само силом угушити. Порта је одлучила да нападне Црну Гору и предузете су све мјере да се убрзају војне припреме против Црногораца. Средином јуна 1768 баило је обавијестио Сенат да сам султан постаје нестрпљив и жели да са што већим снагама угуши покрет у Црној Гори. Порта је отворено затражила сарадњу Венеције. Реис-ефендија саопштио је драгоману „да Порта очекује од Републике потпуну сарадњу у њеним плановима да протјера варалицу и његове присталице“.[21]

Република је прихватила предлог Порте и на сједници од 21 јула Сенат је наредио генералном провидуру да сарађује са турским командантима који су одређени за напад против Црне Горе. Такође, Сенат је наредио провидуру да распореди трупе по граници, да Шћепан или ко други из Црне Горе не би могао прећи на млетачку територију.[22]

Чим је баило добио упутство од Сената, 19 августа предао је меморијал Порти у коме је истакнуто да је Сенат издао заповијести генералном провидуру да пажљиво чува „излазе из Црне Горе према млетачкој територији, да би се потпуно спријечило бјекство Црногорцима, а посебно онима који су међу њима главни кривци“.[23]

---

[19]) A. S. V. Sen. secr. III f. 213, Pera di Constantinopoli, primo giugno 1768. Memoria 29 maggio 1768.

[20]) A. S. V. Sen. secr. III f. 213, Pera di Constantinopoli, 8 giugno 1768.

[21]) A. S. V. Sen. secr. III f. 213, Pera di Constantinopoli, 15 giugno 1768.

[22]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 322, 1768 21 luglio in Pregadi.

[23]) A. S. V. Sen. secr. III f. 213, Bujukdere primo settembre 1768. Прилог уз извјештај.

Међутим, велики број турске војске одређен за операције против Црне Горе изгледао је Сенату претјеран и баило је изјавио на Порти да купљење толике војске на границама Далмације „изгледа много веће него што је потреба да се покоре бијеални Црногорци". Порта се одмах потрудила да умири Млечане. У одговору на ноту Венеције реис-ефенди је истакао захвалност Сенату и подвукао да толика војска нема никакав други циљ осим да покори своје непослушне поданике.[24]

На Порти су са нестрпљењем очекивали почетак операција против Црне Горе. У Цариград су пристизале узнемирујуће вијести. Беглербег Румелије, како је сазнао баило, обавијестио је реис-ефендију да је покрет на Балкану узео озбиљне размјере и да Шћепану помоћ стиже из сусједних провинција, па чак и из Мореје. Да се Шћепан усудио да сусједним пашама пише писма, „у пророчком стилу објављујући им велике преврате у блиској будућности", позивајући их да им приђу, како би избјегли неумитну несрећу. Даље, беглербег је, по обавјештењу баила, писао Порти да Шћепан има доста новаца и то млетачких цекина, из чега је беглербег закључио да Шћепана тајно помаже нека хришћанска сила.[25] Из свих тих разлога Порта је ужурбано радила на спремању велике војске против Црне Горе. У исто вријеме Венеција је спремала знатан број трупа да покори три општине: Мајине, Поборе и Брајиће. Тако је Венеција и формално и стварно помогла Порти, иако су за дуже времена у Цариграду сумњали у искреност Венеције.

Послије неуспјелог похода на Црну Гору 1768 беглербег и босански паша, вјероватно на тражење Црногораца, обратили су се генералном провидуру с молбом да отвори тржишта Црногорцима у Боки Которској. Генерални провидур је о овом захтјеву турских паша обавијестио баила и наложио му да од Порте тражи јасно изјашњење поводом тражења турских команданата. Крајем октобра баило је предао меморијал Порти поводом овога питања. Указујући на чињеницу да је Венеција на захтјев Порте затворила границе и активно сарађивала на чишћењу своје територије од Шћепанових присталица, баило сматра да све дотле „док Узвишена Порта формално не изјави баилу да су Црногорци поново враћени у њену милост и према Републици се не обавеже да Црногорци неће наносити никакву штету на границама, не могу бити враћени у првобитну милост са млетачким поданицима". Тражећи одређеније гаранције од Порте баило захтијева да му се преда копија султановог фермана, који би се упутио беглербегу и „у коме би јасно стајало да ће он одговарати Узвишеној Порти за сва насиља која би починили Црногорци".[26]

---

[24]) A. S. V. Sen. secr. III f. 213. Bujukdere primo settembre 1768. Прилог уз извјештај.

[25]) A. S. V. Sen. secr. III f. 213, Pera di Constantinopoli 16 luglio 1768.

[26]) A. S. V. Sen. secr. III f. 213, Pera di Constantinopoli 1 decembre 1768. Прилог уз извјештај. Memoria 1768, 26 ottobre 1768.

Још док су се турске трупе налазиле на границама Црне Горе, отпочео је руско-турски рат, који је Венецију ставио пред нове неугодности и заплете. Све до доласка Долгорукова у Црну Гору, у августу 1769, за Венецију није било тежих заплета. Али искрцавање руске мисије на Црногорском Приморју, у коме је учествовало доста млетачких поданика, поново је узнемирило Сенат. На вијест о искрцавању Руса у Спичу, Сенат је крајем августа 1769 године донио неколике важне одлуке. У упутству генералном провидуру Сенат му налаже да предузме све мјере да млетачки поданици у Боки не би учествовали на страни Руса и Црногораца, да заведе строгу контролу обале, да појача стражу на одређеним мјестима а нарочито у Боки. Предвиђајући да долазак руске мисије у Црну Гору може довести до напада Турака, Сенат је саопштио провидуру да у том случају заузме исти став као у вријеме ранијег турског похода против Црне Горе.

Искрцавање Руса у Спичу показало је Венецији да Русија намјерава да спроведе озбиљне акције на Медитерану и да вијести о доласку прве ескадре руских бродова у Средоземље нијесу гола прича. Зато је Сенат наредио своме амбасадору у Бечу да изјави Гаљицину да Венеција према мировном уговору са Портом не може примати у своја пристаништа и на острва у вријеме рата ниједан тип наоружаног брода који би оперисао против Порте.

Сенат је такође наредио баилу да саопшти Порти да је Венеција принуђена да прекине сваку везу са Црногорцима и да је то урађено због пријатељства према Порти.

Команданту Јадрана наређено је, да ухвати Луку Кјуду, бродовласника, као и све остале који су учествовали у преношењу ратног материјала и остале робе из Италије у Црну Гору. У случају отпора, команданту је нарећно да их одмах потопи и да што прије очисти Јадран од бродова са „страним заставама“.[27]

По упутству Сената баило је интервенисао на Порти. Манифест Долгорукова превео је на турски и по тумачу Ралију упутио надлежнима на Порту. „Изненадио сам реис-ефендију, пише баило, јер ниједан паша није био упутио манифест у Цариград. Међутим, највећа тајна за баила је била какав је извјештај на Порту упутио скадарски паша. Баило се одмах дао на откривање тајне. Није жалио мито да би дошао до обавјештења. На крају је дознао да је паша писао у Цариград о руском искрцавању код Спича и да се у извјештају не помиње Венеција.“[28]

У Венецији су много пазили на осјетљивост Порте и настојали да се ничим не замјере. Зато је Сенат поново средином септембра наредио баилу „не само да пресјече какво било подозре-

---

[27]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 324, 1769 31 agosto in Pregadi.

[28]) A. S. V. Sen. secr. III f 214, Pera di Constantinopoli, 3 settembra 1769.

ње штетног тумачења, него да увјери Порту о нашем потпуном пријатељству". Баилу су достављени извјештаји генералног провидура. Такође, провидур је обавијестио скадарскога пашу о искрцавању Руса и о мјерама које је Република предузела. Сенат је наредио команданту Јадрана да предузме потребне мјере да се „на нашој територији не догађају пристајања страних бродова или искрцавање страних личности".[29]

Баило, чим је добио упутство, одмах је предао један меморијал Порти, оптужујући Црногорце „за њихову злу ћуд", напоменувши да су се Руси искрцали без икаквог отпора.[30]

Вијести о доласку руске флоте у Медитеран изазвале су у Венецији узнемирење. Сенат је подузео дипломатске кораке код руских амбасадора у Мадриду и Бечу, као и на Порти. Када је руски амбасадор у Мадриду саопштио свом млетачком колеги да ће руска флота доћи у Средоземно Море, Сенат је средином октобра овластио свога амбасадора у Мадриду да упозна руског претставника са обавезама Венеције према Порти по 23 члану мировног уговора у Пожаревцу, по којем је Венеција обавезна да не прима у своја пристаништа ниједан страни ратни брод.

Да би умирио Порту, Сенат је наредио баилу да изјави да ће Република „побожно поштовати мировни уговор и обавезе побожно чувати". За сваки случај Сенат је наредио команданту Јадрана да спријечи млетачке поданике да се под било каквим изговором умијешају у руско-турски сукоб.[31]

У Бечу је амбасадор Гаљицин увјеравао млетачког амбасадора Ренијера „да има изричито наређење царице, његове владарке, да изјави свима владарима са којима је у пријатељству да упућивање флоте у Медитеран нема други циљ осим да приреди диверзију Турцима и да неће вријеђати заставе ниједне друге силе. Такође командант флоте има изричито наређење да не узнемирава трговину и пловидбу".[32] „Али како се поуздати у слична обећања, пише Ренијер 30 децембра 1769, када истовремено постоје чињенице које млетачку владу могу компромитовати код Турака, док с друге стране, под изговором да нијесмо одржали обећање, Руси се жале да млетачки баило обавјештава Порту о свима њиховим покретима".[33]

Док су Руси оптуживали Венецију, Турци су сумњали у лојалност Републике. Извјесне чињенице формално су давале право Порти да посумња у добронамјерност Млетака. У Ливорну, млетачки поданици Скјавони дезертирали су са млетачких лађа

---

[29]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 324, 1769, 16 settembre in Pregadi.

[30]) A. S. V. Sen. secr. b. 214. Прилог уз извјештај.

[31]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 324, 18 ottobre in Pregadi.

[32]) Manfroni Camillo, Documenti veneziani sulla campagna dei Russi nel Mediteraneo, 1770—1771, Venezia 1913 s. 10. У извјештају Ренијера од 30 септембра 1769.

[33]) Исто, с. 14.

и придружили се Орлову.[34] Командант једне млетачке лађе, капетан Паликукја, скинуо је са брода заставу св. Марка и уздигао руску.[35]

С друге стране, став Венеције у овом рату изгледао је сумњив Порти. Султан је преко великог везира тражио изјашњење: какве намјере има Венеција у овоме рату. По упутству Сената, баило је одговорио да је чврста одлука Венеције да се држи строге неутралности. Овом изјавом Порта се није задовољила, него је тражила јасније гаранције. Везир је тражио од Венеције да потпише једну заједничку изјаву о пријатељству и сарадњи. У извјештају од 30 новембра 1768 баило пише да је потписао заједничку изјаву да ће обадвије стране одржати мир и сарађивати у духу пријатељства.[36] Овом изјавом Венеција се осигурала од турских сумњичења. Али остало је још доста појединости због којих је Порта могла имати извјесну подозривост у погледу држања Венеције у овоме рату.

Републику су сумњичили и Французи. Млетачком амбасадору у Паризу, војвода Шуазел, отворено је казао „да је код свих европских влада преовладало мишљење да би се Сенат показао наклоњен у корист Руса ако би дозволио улаз руским бродовима у Котор“. Даље, војвода је додао да он тиме показује пријатељство према Републици, дајући јој могућности да сузбије такве вијести, да Венеција не би остала подозрива према Порти.[37] Петнаест дана касније Шуазел је у поновном сусрету с млетачким амбасадором казао „да Република не би видјела злим оком гушење Турског Царства.“[38] Оваквим ставом француска дипломатија, досљедна своме антируском ставу, вршила је отворени притисак на Венецију, приписујући Републици жеље од којих је она била врло далеко.

Док су у Паризу оптуживали Републику за наклоност према Русима, у Венецији је маркиз Маруци, по инструкцијама добијеним из Петрограда, радио да привуче Млечане на страну Русије, и у априлу 1770 поднио Сенату један опширни меморијал.[39] Сенат није уопште одговорио, сматрајући да је то боље него дати негативан одговор. У Венецији је Маруци био окружен млетачким жбирима, од којих је опат Драганић успио да постане интимни пријатељ Маруција, пред којим је био потпуно повјерљив. Почетком септембра 1770, у разговору са Драганићем, Маруци му је казао да је Сенат пропустио прилику да у савезу са Русијом

---

[34]) Исто, с. 14. У извјештају конзула из Ливорна од 13 нов. 1769.

[35]) Исто, с. 15.

[36]) Исто, с. 18.

[37]) Roberto Cessi, Confidenze di un ministro russo a Venezia nel 1770, Venezia 1915, s. 8. У извјештају амбасадора од 5 фебруара 1770.

[38]) Исто, с. 8.

[39]) Исто, с. 14—15.

врати Мореју, Кандију и цијелу Албанију, „што би им гарантовала његова владарка". То би била руска награда Републици за један савез против Турака. Руси су од тог евентуалног савеза очекивали поморску базу на Јадрану. Маруци је, у разговору са својим секретаром у присуству Драганића, казао да би Котор био најпогоднија база за руску флоту у току овога рата.[40] Крит, Мореја и Албанија били су стални мамац руске дипломатије према Републици у току XVIII вијека. Али Венеција није вјеровала у пун успјех Руса на Медитерану. С друге стране, Република је била под јаким утицајем Аустрије која се у току овога рата непријатељски држала према Русији.

Сви напори Маруција да привуче Републику на страну Русије остали су узалудни. У посљедњем разговору са Драганићем, у октобру 1770 године, казао је да се Република показује нерасположеном према његовом двору. Начин на који Венеција испуњава своју неутралност показује да је Сенат у савезу или у споразуму са Портом.[41] Такође, руски амбасадор у Лондону правио је сличне предлоге своме млетачком колеги, али без успјеха. Венеција се одлучно држала неутралности на начин који је у датом моменту био најпогоднији за њу.

---

[40]) Исто, с. 25.

[41]) Исто, с. 21.

Др Жарко МУЉАЧИЋ

ДУБРОВНИК И ПРВА ФАЗА АУСТРИСКЕ АКЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1788 ГОДИНЕ

О догађајима у нашим земљама за вријеме рата 1788—1791 доста се код нас писало, па је тако и дјелатност малог одреда аустриске војске у Црној Гори од прољећа до јесени 1788 год. на темељу докумената из Бечког и Цетињског архива углавном добро позната.[1] Међутим, нико се од досадашњих истраживача није позабавио документима из Државног архива у Дубровнику, а ови у многочем бацају ново свјетло на догађаје из те године или нам откривају нове, досад непознате појединости. То се може видјети из два чланка која сам досад објавио у вези са збивањима у нашим јужним крајевима тих година.[2]

Овдје објављујем овећи рад који захвата раздобље од почетка 1788 год., кад се поменути потхват припремао, па све до средине јуна 1788, кад је покољем на Скадарском Језеру вјероломни Махмут-паша Бушатлија показао своје право лице. Друга фаза аустриске акције у Црној Гори, која се, како је познато, завршила повлачењем, излази из оквира овог рада. Сви су ови до-

---

*) Напомена: Употребљавам ове скраћенице за ознаку архивских серија Државног архива у Дубровнику:

Исправке и акти 18 стољећа, *I.* и акти.

Acta Consilii rogatorum, Cons. Rog.

Litterae et commissiones Levantis, Ll.

Litterae Ponentis, Lp.

Minute di lettere per Ponente, MLp.

[1]) В. Ђорђевић, „Црна Гора и Аустрија у XVIII веку". *Пос. изд. СКА XXXII*, Београд 1912; Исти, Исписи из бечких државних архива у којима су документи уз дело „Црна Гора и Аустрија у XVIII веку", *Зборник за ИЈК*, II одељ., IV св., Београд 1913; Д. Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње 1951; Д. Лекић, *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784—1830)*, Цетиње 1950; Д. Вуксан, „Вукасовићева мисија у Црној Гори и догађаји у 1788 и 1789 години", *Записи*, Цетиње 1940, бр. 1—3; Р. Драгићевић, „Неколико нових докумената од 1748 до 1834", *Историски записи* III, Цетиње 1949, св. 1—2; Исти, „Документа из архиве црногорских гувернадура", ib. III, Цетиње 1949, св. 5—6; IV, св. 1—3; V., Цетиње 1950, св. 1—3. У неким документима и регистрима које је објавио Ј. Радонић, Acta et diplomata ragusina, Београд 1951, V књ. (стр. 540—541 и 587—596) има помена и о догађајима у Црној Гори. Најновији рад Г. Станојевића, „Венеција и аустриско-црногорски односи кра-

гађаји виђени из Дубровника, при чему су из бројних докумената — који, могли бисмо рећи, дан по дан прате збивања у недалекој околини ове мале републике — особито истакнути они из којих се сазнају непознате појединости било о улози службеног Дубровника на линији Беч — Црна Гора, било о улози појединих дубровачких поданика који су акцију помагали, али су притом пазили да сувише не компромитују своју владу.

Грађа коју сам искористио важна је и зато што показује у једном практичном случају мудро држање дубровачке владе и дипломације, захваљујући коме је Република успјела, искоришћавајући супротности међу велесилама, да и овај пут спасе своју неутралност а тиме и независност у изванредно тешким приликама, кад је постојала тенденција да се Дубровник заузме и употријеби као војна база. Ова лабудова пјесма дубровачке дипломације у борби трију царстава једна је од посљедњих њених афирмација.

*

Дубровачка влада се одувијек занимала за све што се дешавало у околним подручјима, па стога није чудо што је путем разних канала (дипломатских и конзуларних претставника, поузданика, случајних путника страних и домаћих) настојала да сазна шта се спрема на Балкану, нарочито од дана кад је избио русско-турски рат. Очекивао се, наиме, и улазак Аустрије у рат против Турске, а многи знакови указивали су на то да се Аустрија занима и за Црну Гору и Албанију,[3] па је дубровачка влада хтјела на вријеме да зна какав ће правац узети догађаји у њеном сусједству.

јем 18 вијека", *Историски записи* VIII, Цетиње 1955, књ. XI, св. 1—2, 39—64, зауставља се баш на почетку поменутог рада, а рад В. Винавера, „Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII в.", ib. IX, Цетиње 1956, XII, 1—2, 42—77. говори о томе врло кратко.

[2]) Ж. Муљачић, „Дубровачки извјештај о приликама у Херцеговини у прољеће 1788", *Годишњак Историског друштва Б. и Х.*, IV, Сарајево 1952, стр. 277—285; Исти, „Прилог политици Дубровника за аустријско-турског рата 1788/9", *Хисторијски зборник VI,* Загреб 1953, бр. 1—4, 25—32.

В. и Ж. Муљачић, „Томо Басиљевић—Басељи, претставник просвјећења у Дубровнику", Пос. изд. САН 299, Одељ. литер. и језика књ. VIII, Београд 1958, гдје има података о односу аустрофилског дијела дубровачке властеле према тим догађајима, особито на стр. 22—24. Задатак је истраживача који су радили у венецијанским архивима да употпуне ову слику која је нужно једнострана јер писцу није било могућно да оде у Венецију.

[3]) О томе шта су дубровачки дипломате из Беча и других градова јављали о дјеловању опата Долчија, Каменаровића, Марковића и др. писаћу другом згодом. В. о њима засада оно што пише Г. Станојевић, н. д. (1) и М. Пантић, „Себастијан Сладе—Долчи, дубровачки биограф XVIII века", Пос. изд. САН 288, Одељ. литер. и језика књ. VII, Београд 1957, стр. 35.

14 I 1788 Мало вијеће је преслушало Тома Габељанина који је изјавио да долази из Скадра, гдје је био лијечник Махмут-паше Бушатлије прије неголи су га напале султану одане чете. Уз пашу боравио је у опкољеној тврђави 37 дана и био свједок трију јуриша босанских, румелиских и арнаутских војски. Коначно није хтио више да остане у каштелу и пребјегао је румелиском беглербегу. О Црној Гори није знао ништа одређеније. На питање да ли је видио неког странца у тврђави, изјавио је да је тамо био неки човјек из Угарске, велика пијаница и врло лоше одјевен. Иако је дотични човјек стално говорио да нема новаца, трошио је дневно по два-три угарска златника. Једнога дана дао је Габељанину 4 цекина само да однесе и одложи близу неке цркве камен на коме је он био нешто записао некаквим чудним словима. Габељанин га је послушао, али шта је на камену писало не зна.[4]

Влада је установила да је тајанствени незнанац боравио управо у то доба (јануар 1788) у Дубровнику под именом Фрањо Пихлер (Pichler). Стога је писала свом конзулу на Ријеци Антуну Виту Барчићу молећи га да чим нешто о том мистериозном путнику сазна смјеста јави у Дубровник, а то му неће бити тешко, јер Пихлер иде на Ријеку истом фиљугом (брзом лађом) којом иде и писмо које влада шаље свом конзулу.[5]

Барчић је влади одговорио 26 I повратом брода патруна Балда Вучице. Није успио да сазна много, али је чуо да је Пихлер тражио ријечког гувернера, па како овога није могао наћи јер се налазио на отсуству, изјавио је Пихлер да мора смјеста у Беч да се састане са царем.[6]

Дубровачка влада је из овога сазнала да се ради о необично важном странцу па је испитивала петорицу морнара, чланове посаде брода патруна Вучице. Они су 9 II изјавили да су прије 24 дана кренули из Трпња, најсјеверније дубровачке луке. Тицали су Сплит, Задар, Новаљу и Раб, било због лоша времена, било због снабдијевања (Пихлер је, наиме, тражио да му купе јаја и меса). За осам дана стигли су на Ријеку. Остали су тамо три дана док су укрцали дуван због којега су имали на повратку окапања с млетачким жбирима у Сплиту. Они су увјерени да је странац био са њима задовољан.[7]

Осим преко својих сталних кореспондената, сазнавала је дубровачка влада за многе новости и преко приватних писама. Ова су након раскуживања (које је било обавезно за пошту из крајева у којима је владала нека епидемија) долазила у Тајништво, гдје су их поново печатали и ковертирали те притом, разумије се, и читали. И пошта која није долазила из заражених крајева била је често подвргавана цензури. Било је и случајева да су сами др-

---

4) *И. и акти.* 3176/I, 308.

5) Lp 121, 3 од 13 I 1788.

6 *И. и акти,* 3122, 57.

7) *Иб.*, 3176/I, 316.

жављани, примаоци поште из иноземства, из патриотских побуда јављали влади разне вијести, па су се онда ти политички одломци регистровали и остајали као документи у архиву. Коначно, било је случајева да влада није жељела да она фигурира у дописивању, па је приватницима, обично вишим чиновницима, наређивано да потписују службене списе, састављене у првом лицу сингулара као да пише пријатељ пријатељу, и да их шаљу својим знанцима или особама које су на сличан начин биле употријебљене од инострaних власти. У нарочито важним пословима државна су се писма потписивала псеудонимом, а на ту исту фиктивну адресу слали су се и примали повјерљиви одговори. Све је ово било потребно напоменути да се може разумјети оно што слиједи.

12 II 1788 капетан Томо Пешут писао је властелину Ђурђевићу-Бунићу (Giorgi-Bona) приватно писмо, и овај је јавио влади да се у Трсту оружају 3 руска брода, а у Сењу 12 царских, укључиво и онај којим он управља (Нап.: кап. Пешут био је, као и многи Дубровчани, ступио у аустриску поморску службу) и да се још не зна гдје ће бити употријебљени. Мноштво војске спрема се и сакупља у лукама Трсту, Ријеци, Сењу и Карлобагу. Џанкарло Машкарић иде ускоро у Дубровник.[8]

И Млечани су се занимали за догађаје у вези са Црном Гором и Албанијом, па је, напр., 17 II и. г. дубровачки тајник Фаченда одговорио Зуани В. Фоскаринију, тајнику генералног провидура, у Котор да о Пихлеру не зна ништа потање него само то да је почетком године дошао у Дубровник копненим путем из Херцегновог сав подеран и да је властима изјавио да се зове Фрањо Пихлер и да је био Бушатлијин лијечник. Отишао је на Ријеку. О неком руском војном лицу које је наводно прешло у Црну Гору Фаченда не зна ништа.[9]

7 III јавио је А. В. Барчић с Ријеке да је тамо стигао цар Јосип II који обилази Приморје. Бродови се ужурбано спремају. На једном од већих је капетан Јако Лупис из Оребића. Говори се да ће Венеција остати неутрална. Неки аустриски официри, међу којима су Вукасовић и Марковић, прешли су у Црну Гору а можда су отишли и даље, у Албанију. Ако о свим овим догађајима још нешто сазна, јавиће на вријеме влади.[10]

Прије него што је ово писмо стигло у Дубровник, капетани Вукасовић и Пернет стигли су у малу и забачену конавоску луку Молунат одакле су се 9 III јавили кратким француским писмом, коме није сачувана адреса, некој личности у Дубровнику. Та је

---

[8]) *Иб.*, 3176/I, 317. Џанкарло Машкарић био је родом из Дубровачке Републике. Он и брат му Влахо били су већ отприје у аустриској служби. О улози Влаха Машкарића и других Дубровчана у оснивању аустриске флоте в. Ј. Луетић, „Дубровачки поморци у стварању бивше аустријске морнарице“, *Дубровачки вјесник,* бр. 45 од 24 VII 1951.

[9]) Lp 121, 27.

[10]) *И. и акти,* 3122, 61.

личност била угледни дубровачки сенатор Лукша Соркочевић-Сорго, који је био у Бечу добро виђен јер је 1781 год. боравио онђје неколико мјесеци у својству изванредног поклисара те је био познат ако не као отворени аустрофил, а оно као дискретан властелин који ће аустриским претставницима настојати да по могућности изађе у сусрет. Вукасовић и Пернет јављали су му повјерљиво о сврси свог доласка. Њих цар шаље „да уз помоћ становника Црне Горе правимо диверзије у грофовију Херцеговину“. Соркочевићу су послали Машкарића који носи писмо и попис свега што би им могло устребати. Они га моле да брзо и искрено одговори шта би од цијелог посла он могао преузети на себе и да свакако сачува све у тајности. Текст овог писма (у преводу) и одговор дубровачке владе на 19 питања и захтјева садржаних у овом допису већ сам објавио.[11] Сам оригинални упитни лист није се у Дубровнику сачувао, па не знамо тачно шта се тражило у 12 и 13 питању.

Међутим до одговора није дошло одмах и глатко, већ је настала читава узбуна у редовима дубровачке аристократске владе, особито на тајним сједницама Сената. Овдје су нам много помогли фрагментарни остаци сенатских записника у концепту, гдје су се биљежиле не само одлуке (које доносе и сачувани чистописи сенатских сједница) него и дискусија са назнаком ко је шта предлагао.

Џ. Машкарић, дубровачки поданик моментано у аустриској поморској служби, био је у Дубровнику заустављен и предведен на испитивање. Дапаче, није јасно да ли је успио да претходно уручи Соркочевићу писмо аустриских капетана. Можда јест, па је Соркочевић сам пријавио цијелу ствар властима, схвативши да писмо не долази њему као приватнику него као члану Сената. Мало вијеће је 11 III подвргло Машкарића напорном испитивању. Сам записничар овог саслушања наводи на крају да је изјава Машкарићева врло тешко добијена, да му је зној текао у капима и да је стално понављао да се ради о његовој војничкој части, каријери и животу те да нико не смије знати шта је он признао, а особито не оно што је рекао у вези са Соркочевићем.

Машкарић је изјавио да је он особа од повјерења маршала де Венса који је врховни заповједник царске војске у Хрватској. Овај је судјеловао у Бечу на вијећањима гдје се планирало искрцавање трупа и муниције на неком дијелу дубровачке обале како би се с тога мостобрана узнемиривали Турци збока. Знајући да је Машкарић Дубровчанин и к томе још поморски капетан, позвао га је де Венс у Беч да даде податке о мјестима погодним за искрцавање. Машкарић је средином јануара био примљен у одјељењу маршала Хадика и кад је чуо шта се спрема, настојао је да докаже непроведивост односно бескорисност овог потхвата, у коме би се узалуд жртвовала мала Дубровачка Република, а Турцима се

[11]) Ж. Муљачић, н. д. (2), Сарајево 1952.

не би озбиљно нашкодило. Предложио је да је много лакше и изводљивије искрцавање на „ничијој земљи“ између млетачког и турског подручја и успио је да за то добије пристанак Хадиков. Маршал му је наредио да о томе састави писмени елаборат. По томе плану који се сада спроводи у живот отишли су у Црну Гору Хрват Филип Вукасовић и Француз Пернет, обојица царски официри, бродом пуним оружја и муниције и са 10.000 цекина. Машкарић је био командант брода. Признао је да је муницију искрцао у Паштровићима без пристајања, помоћу лађа које су дошле с обале. Муниција се већ налази у Црној Гори. Два официра ће се вечерас (11 III) искрцати и сјутра ће већ бити у Црној Гори, а бешкот и жито биће искрцани јавно као роба купљена од Црногораца. Новаца ће бити доста само за почетак, па је стога пао предлог да се шаљу новчане дознаке на Дубровник, а одатле мало по мало у Црну Гору. Међутим, увидјело се да би свако судјеловање Републике у овим финансиским трансакцијама компромитовало Републику, па је стога он Хадику предложио заједничког знанца Лукшу Соркочевића да он држи ту благајну аустриске војске као приватна особа. У погледу организовања курирске службе Машкарић је изјавио да је чуо да ће официри из Црне Горе писати неком Катићу у близини Херцегновог, а овај ће се побринути да писма стигну у Дубровник особи коју означе официри. Влада нема друге бриге него да писма прослиједи за Ријеку или неку другу аустриску луку, а најбоље ће бити да се пошаљу из Трпња или неке друге мање и самотније луке у западном дијелу Републике, да ствар не падне у очи турским и другим шпијунима. Аустријанци се не мисле служити дубровачким лукама док су Турци господари Херцеговине, али чим они буду одатле истјерани од Црногораца, предвођених аустриским официрима — што се може догодити у десетак дана, јер није далеко од Црне Горе до Неретве, нестаће опасности од Турака. Тада ће аустриска влада од дубровачке можда затражити неку луку, па он савјетује да се том захтјеву удовољи кад се већ мора. Аустријанци су наводно хтјели одмах да траже једну луку, али их је оптимист Машкарић мудро наговорио да малко почекају, јер нема смисла изложити Дубровник турској освети, а ради се о самих 10 дана. Аустријанци мисле да сврше рат у једној кампањи и да заузму све земље којима управљају Турци до линије Херцеговина—Београд. У Црној Гори боравио је око мјесец дана, наставио је Машкарић, руски официр Стефан Мирковић, који је дошао из Беча да склони Црногорце на аустриску страну (!!), а у име руске царице (!!). Прије неколико дана је отишао. У Дубровник су ранијих година често залазили аустриски официри, одјевени на хрватски начин („alla croata“), па су, да прикрију сврху свог боравка, продавали платно, жељезну робу и слично. Сам генерал Павлић био је тако једном згодом у граду и играо се с војницима у крчми „на прсте“ („alla mora“) да га не препознају. Аустриски двор не цијени много свог конзула у Дубровнику, старог Дубровчанина Миха Мили-

шића, јер су га неки морнари оцртали као неспособна и непажљива. Зато неће да се њиме служи у овој важној ствари.[12]

Природно је да је након ове важне изјаве сазван Сенат који се састао 13 III. Из записника те сједнице види се само да је изабран одбор тројице: Миха Тудишевића, Лукше Соркочевића и Брње Кабужића. Њима је стављено у задатак да испитају познате чланке („i noti articoli") и поднесу идући дан Сенату своје мишљење.[13] Међутим, из новопронађених концепата записника и фрагмената тајних одлука можемо лијепо видјети ток дебате и снаге двију групација које су се том згодом сукобиле.

На почетку дебате Шишко Градић тражио је од Лукше Соркочевића да се овај закуне да ће рећи све што зна, јер се и дужд у своје доба заклео млетачком Сенату кад је дао изјаву о тајном разговору с Јосипом II. М. Пуцић је био против имитирања страног поступка. Б. Кабужић изнио је жаљење Малог вијећа што вијест о доласку Машкарићева брода с муницијом није остала непозната. Б. Гучетић је предложио да се читају параграфи конвенције између Дубровника и цара Леополда I из 1684 год., да се види шта је Дубровник дужан да учини. Разви се дебата хоће ли Соркочевић одговорити под својим именом или ће се потписати псеудонимом, јер ако Турци дочују за ово дописивање, могли би тражити да им се Соркочевић изручи као аустриски агент. Неки су били мишљења да се уопште не одговори, јер официри нијесу показали никакво пуномоће па се можда ради о варалицама. У најмању руку није сигурно да су они послани од цара. Ову је струју подупро Луцо Пуцић који је изнио да је сам цар њему рекао једном у Птују да не смију вјеровати свакоме, јер има много авантуриста по свијету. Лукша Соркочевић био је мишљења да је врло близу уништење Турског Царства. Аустријанци ће врло скоро избити на дубровачку границу па стога треба нешто и ризиковати и учинити Аустрији извјесне услуге како би цар и министар Кобенцл завољели Дубровник. Ако у томе успију, цар ће лакше схватити да одржање дубровачке слободе и пловидбе може њему само користити. Ако ускрате Аустрији помоћ, биће сматрани као турски савезници и сносиће посљедице (можда ће их Аустрија окупирати).[14] На крају су се сви сложили да се изабере одбор тројице, како смо видјели горе. Сви се заклеше да неће никоме говорити шта се вијећало. Браћа Машкарићи Џанкарло и Влахо Илијини именовани су по молби „стонским племићима", али је и ово именовање имало да остане у најстрожој тајности.[15]

Сјутрадан се у Сенату развила жива дебата у вези с одговорима на питања која је донио Машкарић од Вукасовића и Пернета, и о начину како да им се пише. Око другог питања дуго се

---

[12]) *И. и акти*, 3176/I, 328.
[13]) Cons. rog. 195, 175.
[14]) *И. и акти*, 3183, 11 свешчић, ф. 1—4.
[15]) *Иб.*, 12 свешчић, ф. 1.

расправљало (требало је посудити новаца официрима, а да то нико не сазна). Маро Цамањић био је за то да им се посуди до 5.000 цекина, док је М. Тудишевић држао да је боље не дати ништа него тако малу своту. На крају је преовладало мишљење да је опасно по Републику примати новце, јер нема банкира, па је једини начин да се акција финансира директна достава новца из „Аустриског Приморја“ морским путем до под Црну Гору. Затим се прешло на гласање по тачкама, па је параграф бр. 1 одобрен уз коректуре с 24 према 6, бр. 2 исто, бр. 3 с 23:8, 4 једногласно, 5 са 27:3, 6 једногласно, а преосталих 13 чланака са 28 према 2 гласа. Одлучено је да Тајништво сва писма за Црну Гору пише под лажним именом и непознатим рукописом, а да се у име Републике пише де Венсу и Кауницу. Предлог да се дарује аустриски конзул у Дубровнику Михо Милишић одбила је штедљива већина са 17 према 10.[16]

Сјутрадан се опет састао Сенат. Б. Кабужић је предложио да се пише цару нека узме, ако жели, у зајам дубровачке новце у бечким банкама, јер да они не могу дати новац неовлашћеним особама, а све да би и хтјели, не би могли одмах. У граду нема златних цекина, а да их се почне наоколо тражити, било би врло сумњиво. Ово све треба лијепо изложити, да се у Бечу не помисли да не дају због шкртости. М. Цамањић додаде да није паметно писати да су официри неовлашћени, јер ће им Кауниц лако послати пуномоће па би онда били присиљени да даду велике своте и тако би сами себи шкодили. Кнез изјави да би зло било ако официри јаве у Беч да нијесу могли извршити налог због помањкања новаца. „Ако хоћемо да осигурамо слободу, не смијемо жалити трошка“, заврши он своје разлагање. У Сенату се појавила једна друга струја, која је жељела да причека да би видјела развој ситуације. У име ове струје Л. В. Соркочевић (није идентичан с Л. Соркочевићем, оп. Ж. М.) предложио је да се пошаље у Беч поклисар који ће цару приказати слабо стање дубровачких финансија, које да су страдале због трошкова у доба куге у залеђу и рећи му да је Дубровник и поред тога спреман да помогне те даје Аустрији у зајам 100.000 форината, уложених у Бечу. Против овог предлога који је ишао за тим да се добије у времену, устао је Б. Гучетић бацивши паролу да је основно да стране трупе не иду преко дубровачке државе. Циво Кабужић пребацио је Сенату да је јуче донио неколико непромишљених одлука. Јавило се, напр., да у Херцеговини има за војску способних 10.000 Турака и 6.000 хришћана обају закона, а има сигурно 20.000 муслимана и исто толико хришћана. На крају је одлучено да се у првом реду пише де Венсу, аустриском команданту на унско-савском фронту. Барчић ће му послати владино писмо у својој коверти и замолиће га да на исти начин, преко Барчића одговори. На крају

[16]) Cons. rog. 195, 176—176 нема о овоме ништа. Из *И. и акти*, 3183, 11, ф. 5—9 црпао сам све ове податке. Тајни закључци су у 3183, 12, ф. 1—3.

је одлучено да сва писма која стигну из Црне Горе иду на Ријеку, да се не да зајам официрима и да Мало вијеће састави писма како је одлучено.[17]

У 121 књизи копија „Писама на Запад" сачувани су, под бр. 38 и 39, дописи послани 16 III D'Ayali и Барчићу. Они не садрже ништа о горњему. Међутим, међу концептима у 7 потсерији ове серије налазимо под истим датумом писмо за Барчића коме се наређује да писмо за маршала Венса које ће му донијети државни курир Ђуро Петровић пошаље маршалу у Карловац или гдје се моментано налази, и то најжурније и у властитом омоту, да се не види грб Републике. Маршал ће одговорити на адресу Federico Wenzel, Дубровник. Таква писма Барчић не смије мијешати са државнима. Патруну лађе која их буде преносила мора рећи да их не преда заједно с приватном поштом Лоренцу Циромела, каванару поријеклом из Италије, који је у Дубровнику вршио и дужност поштара. Ако нема дубровачких лађа, може та писма дати и страним лађама, али њиховим патрунима мора наредити да писма баце у море ако их неко нападне. Дубровачки поморци већ за то знају, и не треба им давати такве упуте. У свему нека пази на најстрожу конспирацију.[18]

У писму управљеном де Венсу дубровачка влада је описала како је Соркочевић примао писма из Молунта и јавио влади, а ова је једва дочекала пригоду да и дјелом посвједочи своју смјерну оданост цару, за кога је спремна да жртвује све, па и сам живот (!!!), само кад би таква жртва могла користити. Али, зато што је Република окружена Турцима, који све помно прате, ови би варвари могли у тили час уништити цијелу државу, а да од тога не буде ни најмање користи за царску војску. Стога је Сенат, сигуран да цар не жели дубровачку пропаст, с неизрецивим жаљењем обуздао своју спремност да се жртвује за цара и одлучио да, док трају овакве тужне прилике, подузме само оно што није опасно. Сенат доставља Венсу предлоге и одговоре у прилогу (нијесу се овдје сачували, оп. Ж. М.). Моли га да пише на фиктивну адресу Federico Wenzel кад буде нешто јављао официрима. Дубровачка влада примаће таква писма с Ријеке и слати их даље по утврђеном распореду.[19]

18 III дошао је у Мало вијеће патрун Лука Шуљага и изјавио да је управо довезао с Ријеке Пихлера по наредби Барчићевој. Овај је 5 III имао разговор са царем и причао да ће он и још три особе кренути у Црну Гору. Путем су разни знатижељници настојали да сазнају ко је Пихлер, али Шуљага им није хтио то рећи. Кад су стигли у Груж, интересовао се Пихлер гдје станује Луцо Пуцић.[20]

---

[17]) *И. и акти,* 3183, 11, ф. 10—13 и 12, ф. 3—3.
[18]) MLp 21, 254.
[19]) *Иб.* 21, 255.
[20]) *И. и акти,* 3176/I, 329.

Изгледа да се разни царски емисари у Дубровнику нијесу сувише прикривали па је Сенат 18 III повјерио Малом вијећу да сазове Пихлера и друге који буду дошли и да им савјетује да се владају конспиративно.[21] И Барчићу је 22 III писано у истом смислу. Град је мален, вели се у том допису, а ови странци својим владањем шкоде царским интересима, јер ће Турци помало све сазнати, па би и Дубровник могао настрадати. Стога нека он овако савјетује свима за које сазна да ће бити послани у Црну Гору.[22]

Док се Машкарићев брод враћао у Трст, он је боравио у Конавлима у сврху организовања везе с официрима у Црној Гори. Одатле се 20 III јавио Фаченди. Писао је како је сва роба искрцана, а Млечани су се касно сјетили и направили преметачину, али без успјеха. Езоповским језиком додаје да мора на Ријеку а заборавио је име **трговца** који се понудио да ће му помоћи да нађе лађу са 6 веслача у самотну мјесту. Ако та лађа буде у Трпњу, треба му и једна од Гружа до Стона. Кроз Град ће проћи ноћу. Чим добије вијести да су му другови срећно стигли на одредиште, иде у Дубровник, па ако буде имао времена, много ће му тога рећи усмено. Тражи од Фаченде (тј. од владе) копију оних параграфа које је дао трговцу и друговима јер му је то потребно због полагања рачуна претпостављенима. Ову копију треба печатити печатом трговчевим, а може је добити и преко свог шуре Мата Сесе (Sessa). Машкарић тражи да му се преко истог Сесе пошаље и патент о милости удијељеној њему и брату, само ако је готов, а Сеса ће платити трошак. Он не сумња да ће својом живом ријечи моћи много да користи пријатељу, да се не би доносиле кобне одлуке док њега не буде, а будући да пријатељ то зна, сигурно ће му припремити добру лађу.[23]

21 III стигао је у Цавтат Пихлер. Није ни знао да га прати Петар Кристић, поузданик дубровачке владе, који је о томе писао Фаченда (тј. влади).[24]

Република је под псеудонимом F. Wenzel одговорила Машкарићу одмах 21 III. (Ово писмо није сачувано, али је сачуван дупликат са постскриптумом од 23 III, оп. Ж. М.). Измишљени Wenzel писао је свом „пријатељу“ да дође ноћу у Груж гдје може преноћити код бродограђевног мајстора Миха Виленика који ће му и припремити лађу за Стон. Стонски кнез даће му лађу до Трпња, гдје ће чекати на редовну поштанску фиљугу која ће кренути на сјевер исти дан или најкасније сјутра. Прилаже му копију упита, а патенти ће скоро бити готови. Моли га да му по Виленику пошаље писмени одговор.[25]

---

[21]) Cons. rog. 195, 182.

[22]) Lp 121, 48.

[23]) *И. и акти*, свежањ 186/11,97.

[24]) *Иб.*, 3389/2а, 51.

[25]) *Иб.*, свежањ 186/11, 98.

Међутим, Вукасовић и Пернет који су 21 III били у Стањевићима нијесу још били успоставили везу с Машкарићем па су управили молбу Лукши Соркочевићу молећи га да им разјасни разлог због кога Машкарић нити долази нити им се уопште јавља.[26]

Машкарић није примио до 23 III писмо владе, па је, не знајући за нову адресу F. Wenzel, писао 23 III поново у Дубровник на адресу Ludovico N. N. Извијестио је да је писао у Црну Гору и послао онамо писма трговца кога Ludovico познаје. Но, пријатељи из Црне Горе, забринути због прекида везе, послали су њему, Машкарићу, дана 21 III курира што значи да до тог дана није његов курир Јово Катић к њима стигао. Сигурно су га омеле на путу велике кише 19 и 20 марта. Машкарић прослеђује истог курира у Дубровник, камо овај носи и нека писма за руског конзула. Пошто ни он ни његови пријатељи не знају име трговца које је Лудовику познато, моли га да им открије ту нову фирму. Нека тај трговац одговори на адресу Машкарић—Цавтат. Он ту чека писма која ће Катић донијети од трговаца Иви Десину, а овај предати њему. Поново тражи од фиктивног Лудовика копију познатих упита, патенте те евентуална писма из Ријеке за њега или за његове пословне пријатеље у Црној Гори. Кривац свега закашњења је Јово Катић који није хтио да путује за вријеме кише.[27]

Влада је примила 23 III ово писмо и писмо из Стањевића од 21 III, те је као одговор Машкарићу преписала своје писмо од 21 III које се путем, како се чини, изгубило, или курир кога је послао Сеса није нашао Машкарића. Wenzel (тј. влада) пише у одговору и пријатељима у Црној Гори и објашњава им зашто су толико дуго чекали на прво писмо. Поново препоручује Машкарићу да дође ноћу у Виленика и јавља му да ће исте вечери дати његову стрицу дум Петру Машкарићу пергамене.[28]

У писму Вукасовићу и Пернету Wenzel пише да је 14 III одговорио на њихово писмо од 9 III преко Машкарића који му је 23 III јавио да им је тај одговор већ послао. Он (тј. влада) побринуће се за лађу која ће превести њихова човјека у Карлобаг. Да се очува тајност, нека се дотичник јави Милишићу.[29]

Међутим је влада сазнала, вјероватно од Кристића, да је Томо Дордели (Dordelli), жупник у Груди (Конавли), у дописивању с Пихлером. У одговору влади Дордели се брани да је он вјеран поданик и да је већ прије доказао своју вјерност, када је влади јавио све што је сазнао од Пихлера. Пошто ће Пихлер и овога пута доћи у Конавле и сигурно се с њиме састати, то моли за савјет да ли га смије примити.[30]

---

[26]) *Иб.*, 186/11, 95.

[27]) *Иб.*, 186/11, 99.

[28]) В. биљ. 25.

[29]) *И. и акти*, 186/11, 100.

[30]) *Иб.*, 3389/2а, 52.

Официри су 29 III имали дубровачко писмо од 23 III па су одговорили да захваљују на услугама и моле да се дубровачки курир пошаље у Карлобаг с пакетом који треба уручити команданту града. Ако има у Дубровнику поште, нека је предаду доносиоцу који се одмах враћа у Стањевиће. Писмо је састављено у плуралу, али потписао га је само Пернет. На крају је замолио да се на њихов трошак купи десетак младих мазги.[31]

Истога дана јавио је П. Кристић из Цавтата вијести. У локалитету Трасте искрцао је аустриски брод 2 особе и 7 чланова пратње. Црногорски владика јавио је генералном провидуру да је за њ стигла храна коју је послао госп. Куртовић па је провидур допустио да се „жито“ искрца у Будви. По ноћи је искрцано преко 1000 пушака и много муниције. 27 III био је сазван збор на Цетињу. Ту су се имали окупити Црногорци, а требало је да дође и Махмут-паша да се изјасни о царским понудама. Чује се да је требало да дођу и неки руски официри. Но било је лоше вријеме па се овај збор одржао вјероватно 29 III.[32]

Истога дана јавио се „Вензелу“ и Машкарић из Конавала. Он је јавио влади да Катић није више курир већ врши неку мање опасну и мање повјерљиву дужност. Отпустили су га официри, јер је тражио стално све већу плату наводећи за разлог да се боји да га Дубровчани не одаду Турцима. Но нови курир, који је на Ускрс, 23 III, донио Машкарићева писма конзулу Милишићу, слаб је и не може правити дуг пут све до Дубровника. Он предлаже да Дордели буде пункт до кога ће долазити курири с обију страна. Тако доносилац неће знати за кога су писма. Зато треба да „Вензел“ обећа попу да ће бити награђен. На крају Машкарић моли „Вензела“ да му опрости што му пише тако мало трговачки, али разумјеће га јер се познају од дјетињства.[33]

Цијело ово пословање није остало потпуно непознато Турцима, како је јавио влади Антун Корбети (Corbetti) из Требиња 31 III. Турци су га испитивали не би ли шта сазнали. Рекли су му да су Дубровчани секвестирали сав барут у граду, како би га могли предати Аустријанцима, да је један официр долазио у Дубровник и сл.[34]

Сенат је о вези преко Карлобага расправљао 31 III. Б. Кабужић је заступао мишљење да се пише у Трст јер је то мање сумњиво пошто тамо ионако иду дубровачки бродови. Све варијанте везе (два, односно три курира од Црне Горе до Дубровника преко Дорделија) опасне су, мисли он, и најбоље би било да официри пишу равно у Трст. Ни Катић ни Десин ни црногорски курири нијесу сигурни. Било је говора и о затраженим мазгама па је рије-

---

[31]) Несређени документи 18 ст.

[32]) *И. и акти,* 3389/2а, 53.

[33]) *И. и акти,* 186/11, 102.

[34]) *Иб.*, 3176/I, 333.

шено да се одговори да и сами Дубровчани купују мазге у Турака и то љети, а сада их нема. О курирској служби најзад је одлучено да за овај пут иде лађа за Карлобаг и прослиједи за Ријеку, а да писма прима на граници дубровачки поданик Десин који ће писма предати Милишићу, а овај ће добити 50 златних цекина да добро врши своју дужност.[35]

2 IV писао је Кристић из Цавтата влади да је неки Хрват официр који је прије неколико дана ишао с Пихлером и Машкарићем на Груду, јуче дошао лађом из Будве, након што је предао официрима царске депеше. Пихлер је отишао даље у Албанију, а Машкарић је искрцао брод и отишао из Будве. Овај млади Хрват (касније ћемо видјети да је то Мартин Барач) одушевљен је постигнутим успјесима у Црној Гори и сав срећан прича да је и Махмут за цара. Он дочекује долазак јачег одреда у Црну Гору, јер се засад тамо налазе свега један пуковник, један капетан и неколико водника.[36]

Истога дана Малом вијећу је изнио своја запажања о разговору са Барачем жупник Дордели. Барач има задужење да од Корчуле доведе под Будву аустриске транспортне бродове. Чуо је од њега да је 31 III дошао на границу Махмут и да је преговарао са царским официрима. Овај ће сигурно бити за цара: посјекао је једног подређеног пашу који је против Аустрије. Црногорци су спремни са око три регименте, тј. око 12.000 војника, а очекују са Ријеке 6.000 војника.[37]

Сенат је 7 IV одговорио на неко несачувано Дорделијево писмо, а 9 IV је расправљао о вези са Црном Гором, јер Десина нема (није се био још вратио из Црне Горе, оп. Ж. М.). На крају је ријешено да се писма пошаљу, како би се утро траг, неком Путици, коме ће се јавити ако дође по њих курир из Црне Горе.[38]

14 IV дао је изјаву Малом вијећу Вице Риги (Righi), дубровачки поданик који је по наредби Малог вијећа ишао у Милишићеву кућу и тамо нашао царског војног капелана Јосипа Крмпотића и официра М. Барача. Обојица су изјавили да знају да Република ради за њих и Аустрију све што се може. Капелан је упоредио положај Републике са човјеком који се налази у устима лава, а Барач је рекао да је држање Републике супротно од млетачког непријатељског става. На Ригијево питање шта има ново у Црној Гори, рекоше да је одржан збор и да су се сви изјаснили за цара осим становништва Црмнице (Zarniza), која да не може јер зависи од скадарског паше. Но и Црмничани су накнадно пристали уз цара јер је паша дао њиховим главарима писмену дозволу. Официри су подигли вјешала и објесиће издајице и отпаднике. Око 400 људи стално чува манастир а Црногорци се помало

---

[35]) *Иб.*, 3183, 11, ф. 13—18; 12, ф. 3—4; Cons. rog. 195, 191.

[36]) *Иб.*, 3389/2a, 56.

[37]) *Иб.*, 3176/I, 334.

[38]) *Иб.*, 3183, ф. 18—19.

привикавају на војну дисциплину. Моћи ће их се регрутовати око 10.000 али толики број не може ван земље, јер ће 3.000 чувати Црну Гору. Барач иде де Венсу да ургира напад његова корпуса са савско-унског фронта у смјеру Црне Горе и Албаније. Црногорци ће изаћи царевцима у сусрет и удариће на Турке слеђа. Крмпотић је изјавио да он иде равно к цару јер да су га официри и Црногорци опуномоћили да преговара са царем о увјетима под којима би Црна Гора пристала да дође под цара. О Махмут-паши држи да ће овај ударити на Турке када се царска војска приближи. Засад је цару довољно да он мирује и да тако не да султану да мобилише Албанце. Смакнуо је једног пашу и Тахир-агу који нијесу одобравали његову нову политику. Ипак су официри и даље опрезни према паши. Машкарић је 12 IV отпловио за Трст а под Будву је дошао нови брод с муницијом, али се Млечани противе искрцавању. Они да су писали официрима нека пошљу 1.000 Црногораца да брод искрцају под Спичем, ако Млечани не допусте искрцавање на миран начин. Код Ливна се према неким вијестима већ налази аустриски корпус, састављен од 6.000 Хрвата и исто толико Нијемаца (!!!). Капелан Крмпотић заврши да ће наговарати цара да не шаље више трупе морем јер је пут напоран те напаћени војници нијесу послије у стању да марширају по врлетним планинама.[39]

15 IV Мало вијеће је испитало Ива Десина који се управо био вратио из Црне Горе и Албаније. У Црној Гори су он и Пихлер били један дан. Видио је својим очима да се сва Црна Гора покорила цару и да има 12.000 људи под оружјем. Затим су он и Пихлер били у Скадру осам дана, и Пихлер је трипут посјетио пашу. Паша има 20 топова и 200 људи у тврђави. Дошли су били изасланици Црмнице (Czernizza) да питају пашу шта ће радити јер се сва Црна Гора предала цару, а паша њима да учине што и остали. Дао им је написмено да им неће ништа нажао учинити. Паша би се и сам био већ поклонио цару да су Вукасовић и Пернет вишега чина, бар генерали. Паша је дао Пихлеру писмо за цара. У Црној Гори налази се један руски официр. Видио је да га царски официри не воле па није хтио узети њихова писма. Дошао је још један брод с муницијом, али се Млечани опиру искрцавању, па стога иде неки поп да се тужи цару. У Албанији сви хришћани и многи муслимани желе царску власт. У тајну су упућени и патер Еразмо и млетачки вицеконзул Сума (Summa). На Цетињу се ужурбано раде утврде а говори се да ће доћи 1.000 аустриских војника да задрже Црногорце на својој страни. Официри се чуде да царевци не напредују у Босни, а без тога не могу ни они дјеловати. Пихлер се у Албанији приказивао ка лијечник да га не смакну као шпијуна па је и Махмут њега приказивао као лијечника.[40]

---

[39]) *Иб.*, 3185, 33.

[40]) *Иб.*, 3185, 34.

Дан послије тога, 16 IV, пред маловијећником Кабужићем Дордели је изнио неке појединости о боравку Пихлерову у Конавлима крајем 1787 кад је петнаестак дана боравио на дубровачком земљишту. Био се управо вратио из Албаније али није више имао код себе писмо Махмут-паше за цара јер су га млетачке власти у Херцегновом биле ухапсиле и он је спалио писмо да га Млечани не прочитају. Што се тиче најновијег развоја ситуације, Дордели је сазнао да је Пихлер као царски опуномоћеник склопио с пашом уговор по коме ће Албанија потпасти под цара с тим да Аустрија обећава слободу вјере муслиманима, који ће и даље имати посебна своја гробља и друга света мјеста, пашино власништво остаје неокрњено, а у мировном уговору Албанија остаје обухваћена и гарантована. Међутим, баш у часу кад се Пихлер спремао за повратак носећи те увјете, појавио се фра Еразмо са писмом руског резидента у Венецији. Сада се паша узохолио видећи да га и Руси траже те је повећао своје захтјеве и затражио да га Аустрија призна као гувернера и команданта Албаније. Усмено је рекао Пихлеру да бар 12.000 Аустријанаца мора чим прије провалити у Херцеговину, а он да ће са својом војском учинити у Босни и Србији више него сва царска војска заједно, али све то треба учинити прије доласка азиске војне скупине, која је врло јака и стиже на бојиште кроз два мјесеца. Паша тражи од цара 8 ратних бродова да контролише албанску обалу. Пихлер је након тих разговора са пашом био врло охол и самодопадно је говорио да ће он то све испословати. Годило му је да се паша у такве преговоре није хтио упустити с официрима него баш с њим. Није хтио Дорделију дати до ријечи када је овај посумњао одакле ће цар дати 8 бродова кад их ни сам нема много. На крају је Дордели изјавио да се у кући Пера Кристића у Цавтату говоркало како то да руски гусарски бродови плијене дубровачке бродове, а млетачке само прегледавају. Пихлер да је добацио: „То цар допушта, јер не жели неутралаца близу својих држава“. По мишљењу Дорделијеву, фра Еразмо је руски емисар у Албанији, а официр Мирковић врши исту дужност у Црној Гори. Аустриски официри су у мучном положају. Држи да су дали ухапсити Мирковића. Вукасовић је писао Пихлеру да он не може због тешке ситуације доћи са Цетиња на море.[41]

Овај извјештај читан је у највећој тајности на сједници Сената од 17 IV. Пошто је било дошло до више инцидената између Црногораца и поданика дубровачких, те између дубровачких бродова и руских „арматура“, Сенат је закључио да се од Аустрије тражи интервенција. Милишић је имао да пише Венсу и официрима у Црној Гори како би аустриске снаге и у Хрватској и у Црној Гори (а такође и њихови савезници Руси и Црногорци) путем манифеста сазнале да је Дубровник под царском заштитом. О току дебате Мато Пуцић изрекао је једну значајну реченицу, која

[41]) *Иб.*, 3185, 35.

врло концизно изражава немоћ дубровачке владе да води неку самосталнију политику. Он је рекао: „Ми смо тако малени да не можемо учинити ни корака а да себе не изложимо великој погибељи". („Noi siamo tanto piccoli che non possiamo fare alcun passo senza grave pericolo").[42]

Наредних неколико седмица нешто се смањила напетост, те су Дубровчани ту и тамо јављали у Беч вијести о кретању турске војске и ратне морнарице.[43] 23 IV преко Трпња пребачен је на сјевер (у Трст или Ријеку, већ камо жели) „познати Црногорац". Нијесмо му могли установити име.[44] Истог дана влада је замолила аустриског конзула Милишића да израчуна све трошкове које је учинила или ће учинити убудуће за аустриске официре у Црној Гори.[45]

19 V вратио се са Ријеке већ познати нам Лука Шуљага својим трабакулом, те је испричао дубровачким властима да је путем срео два трабакула на којима је било око 300 аустриских војника. Официр Барач рече му да их он води у Црну Гору, а ако се не буду могли искрцати код Будве, ићи ће у Албанију. По мишљењу Барачеву, ускоро ће се на ушћу Неретве искрцати око 12.000 војника, а Пихлер ће довести у Црну Гору још један брод пун војске.[46]

Из нама непознатих мотива Сенат је 21 V закључио да дубровачки поданик Иво Десин, бивши курир, не смије више излазити из Дубровника без дозволе под пријетњом смртне казне. Малом вијећу је наложено да га узме у службу као војника са 10 динарића плаће дневно, а капетан Луже сноси за њ одговорност ако побјегне.[47]

26 V Дордели је опет саслушан. Изјавио је да је Пихлер поново дошао у Цавтат. Од њега је Дордели сазнао да је с њим допутовала у Дубровник нека висока аустриска особа, по рангу тајни дворски савјетник, који ће се скупа с њиме бавити односима с Албанијом и затражити од Републике зајам. Пихлер је инсистирао код Дорделија да му на сваки начин пронађе Десина, и овај му је морао то обећати. Дордели је донио у Дубровник и писмо за тог непознатог аустриског руководиоца којим га Пихлер позива у Цавтат да га у Дубровнику свако не гледа. Дордели је признао властима да је видио Десина али да га је отјерао. Угледном странцу дао је Пихлерово писмо и рекао му да није нигдје могао наћи Десина. Странац је хтио најприје да говори с конзулом па тек онда да иде бродом у Цавтат. Дордели је одбио да даље прима и ша-

---

42) Cons. rog. 195, 200; *И. и акти*, 3183, 11, ф. 20—22 и 12, ф. 4—4.
43) Cons. rog. 195, 204.
44) *Иб.*, 206.
45) *Иб.*, 206.
46) *И. и акти*, 3176/I, 347.
47) Cons. rog. 195, 221.

ље пошту за Аустријанце, с мотивацијом да се неће наћи Конављанин који би ризиковао живот и ишао кроз турску анклаву у Суторини и млетачко подручје у Боки до Црне Горе и натраг. На повратку у Цавтат опет је видио Пихлера и донио му поруку. Пихлер му је изручио помодни сребрни сат као дар оног странца и затражио брод са 6 морнара и здравствени лист да може кренути у Будву. Дордели је на крају саслушања рекао да се боји да је Десин ипак успоставио везу са својим ранијим наредбодавцима, ако не са странцем кога не познаје, а оно с Пихлером кога познаје, и да постоји опасност да га Десин ода, па да због тога Пихлер с њим прекине пријатељство, иначе тако корисно по Републику.[48]

У вези с тим Сенат је 26 V закључио да Мало вијеће преко Дорделија ступи у везу с Пихлером и да му прикаже како би Десин служећи Аустрију могао компромитовати Републику пред Турцима, који већ нешто сумњају. Ако Пихлер буде инсистирао да му баш Иво Десин треба за службу у Црној Гори и Албанији, Сенат ће му удовољити, али му се напомиње да Десин није сасвим поуздана особа. Ово исто саопштиће Милишић угледном странцу госп. витезу Броњару (Brognard). Ако им пак треба брод до Будве, нека се послуже лађом капетана Милоње (родом је из Хрватског Приморја).[49]

28 V писала је дубровачка влада ријечком гувернеру Шапарију (Szapary) да су у ноћи 23 V три аустриска трабакула искрцала 300 војника код Будве али да су се становници опрли. Међутим, касније је јављено да су их млетачке власти оног краја пропустиле.[50]

Истога дана одбијен је у Сенату предлог који је ишао за тим да из „Аустриског Приморја“ дође за канцелара Милишићу једна особа која би руководила слањем новца у Црну Гору, јер је Милишић стар и не може да се тиме бави. 4 VI је ријешено да се са Броњаром изведе ствар како се одлучило (шта, није јасно, оп Ж. М.).[51]

Због веће конспиративности закључено је 4 VI да се убудуће предају билтени са вијестима Милишићу и да их он препише и шаље на Ријеку. Колико се види из докумената, тако се радило скоро све до краја рата.[52]

Тих дана је дубровачка влада примила врло важно Машкарићево писмо из Сења, писано 25 V. Машкарић јавља влади да је био у Дубици у штабу хрватског корпуса код маршала Лихтенштајна (Lichtenstein) и де Венса. Показали су му одговор на пи-

---

[48]) *И. и акти*, 3176/I, 349.
[49]) Cons. rog. 195, 224—224.
[50]) Lp 121, 158.
[51]) Cons. rog. 195, 224 и 227.
[52]) Cons. rog. 195, 226; Lp 121, 165.

тања која је он у марту и. г. послао влади док се налазио у домовини. Рекоше му да су и цар и они врло задовољни одговорима и да цијене пријатељску Дубровачку Републику. Машкарић пише да је он својим претпостављенима жарко препоручио своју домовину и замолио их да препоруче официрима у Црној Гори да у случају упада у Херцеговину Црногорци под њиховом командом не учине ништа нажао поданицима Републике. Машкарић је захвалан свом природном принципу (тј. дубровачком кнезу, оп. Ж. М.) за добра која је њему и његову потомству удијелио. Цар и ратни савјет налазе се у освојеном Шапцу те Сенат може писати њима преко њега јер то није далеко. Граде се два шамбекина (врста брода) с којима ће он изаћи средином јула у бојно извиђање по Јадрану. Војни руководиоци желе да се и даље шаљу вијести под именом Federico Wenzel. На крају прилаже изванредно важна писма за Вукасовића и Пернета.[53]

Дана 25 VI допрла је у Дубровник вијест да су људи скадарског паше на Скадарском Језеру побили аустриско изасланство: Броњара, Пернета и још неколицину који су се враћали са службене посјете паши.[54] Вијест о овом вјероломном убиству потврђена је 26 VI, кад се у Дубровник вратила царска лађа из Будве, иста она којом се одвезао Броњар. Убиство се збило у суботу 21 VI 1788 ујутро. Вукасовић је по вијестима исте провенијенције и даље господар ситуације. Ново је да су у Стањевиће дошли пуковник Ивелић и још три руска официра који да ће се скоро састати с Вукасовићем.[55] Овим преокретом политичке ситуације који коинцидира с појачаним занимањем Русије за развој прилика у Црној Гори завршава се прва фаза аустриске војне и дипломатске акције у Црној Гори.

Како документи из других врела показују, аустриска акција у Црној Гори није успјела јер је народ Црне Горе требало још једном да искрвари за туђе интересе и да сноси главни терет ратовања, па кад је било јасно да Црногорци не показују сувише интереса да се жртвују за туђе планове, а поготову да ратују изван своје земље за туђе интересе, онда аустриском малом одреду није преостало друго него да се повуче, а Црногорци су били остављени сами себи са нешто мало оружја и муниције.

На крају доносим у преводу занимљив документ, писмо скадарског паше који јавља Ахмету Беју у Подгорицу како је уништио аустриску завјеру и убио генерала Николу Пурфила(?) Оно гласи: „Велецијењени мој брате. Стављам Вам пријатељски на знање како је генерал Никола Пурфил, кога је послао цар, непријатељ наше вјере и нашег царства да подмити поданике наше и упропасти их подвалама и махинацијама изазвавши неслогу

[53]) *И. и акти*, 3196, 39.

[54]) Lp 121, 185. Влада даје вијести Милишићу.

[55]) *Иб.*, 187.

међу њима, дошао — како рекох — у Црну Гору с опремом и муницијом. Тај је генерал царски тајни дописник и особа повјерења која зна све тајне, а с њим су дошла два капетана. Кад су прешли у Црмницу да ту изведу своје зле намјере и ђаволске пакости, ја сам то сазнао, и људи упућени против њих, хвала Небу, убили су реченог генерала и два капетана и њихове отсјечене главе дошле су мени, на чему захваљујем Алаху у нади да ће овај догађај бити средство којим ћу постићи своје спасење. . ."[56]

Већег цинизма у односу на дојучерашње савезнике није могло бити, и Дубровчани који су у односима с Албанијом били много лукавији него Аустријанци, послали су овај и друге приспјеле извјештаје на разне адресе не кријући своје згражавање.[57]

---

[56]) *Lp* 121, 196. Није познат начин на који је ово писмо дошло у дубровачке руке.

[57]) Lp 121, 189.

Како се неслужбени Дубровник односио према Турцима за вријеме овога рата може се видјети из сачуваних обитељских кореспонденција и пјесама, штампаних и нештампаних, у славу аустриског и руског оружја. Особито је занимљива пјесма дубровачког књижевника Ђура Ферића Гвозденице, која је под насловом *„Згоде од Боја кê сљедише око Спужа и Жабљака годишта 1788 сложене у пјесан по Дум Ђуру Ферићу попу Дубровчанину у похвалу Господина Филипа Вукасовића из Сења Витеза племенитога и првога војводе прилавнога и пречеститога Цесара Јозефа II а од И. Р. покорна слуге и срчана пријатеља реченога војводе њему на част приказане и поклоњене“* изашла 1788 или касније у Дубровнику, у штампарији Андрије Тревисана, без ознаке мјеста, да се Турци не љуте на Дубровачку Републику што дозвољава штампање таквих антитурских пјесама. Ова је пјесма невелике пјесничке вриједности али је значајна као документ из кога се види како су дубровачки аустрофили гледали на акцију Вукасовића одреда и на однос Црногораца према њима. О томе пишем другом згодом.

Др Мирчета ЂУРОВИЋ

ПОКУШАЈ СТВАРАЊА АКЦИОНАРСКИХ ДРУШТАВА У ЦРНОЈ ГОРИ ДО КРАЈА XIX ВИЈЕКА*)

Акумулација капитала у Црној Гори до Берлинског конгреса (1878) вршена је готово искључиво путем трговине и зеленашења. И поред неких околности које су погодовале развитку трговине, неразвијеност робног промета и трговачког саобраћаја онемогућавала је бржу акумулацију и стварање већих трговачких капитала. Капитали формирани путем трговине и зеленашења били су ситнијег карактера и, појединачно, недовољни за предузимање већих трговачких послова.

Због уситњености појединачних капитала, трговци у Црној Гори су се често удруживали. Најраспрострањенија форма удруживања био је *ортаклук*. Овај облик удруживања нарочито је дошао до изражаја шездесетих и седамдесетих година XIX вијека, мада је био доста честа појава и раније. Ортаклук је био прилично развијен између црногорских и бокељских трговаца.[1]) Трговци у Боки били су богатији од црногорских, па су им често давали новац на зајам и робу на кредит, или им уступали један дио добити на рачун посредовања у трговачким пословима.

Поред тога, и сами црногорски трговци удруживали су своје капитале приликом предузимања већих трговачких послова. Тако је још тридесетих година прошлог вијека, ради извоза рибе, створено *Друштво трговачко од сухе рибе,* у којему су били удружени Бело Станишин, Шпиро Врбица и Јоко Петровић, синовац Петра I. Друштво је закупљивало суву рибу и преко посредника у Котору и Рисну слало је у Аустрију, Трст и Италију. Педесетих година прошлог вијека помиње се и *Компанија* Луке Марки-

---

* Овај прилог је први дио из рада О акционарским друштвима у Црној Гори. Други дио — *Формирање акционарских друштава почетком XX вијека,* који говори о оснивању акционарских друштава у појединим привредним гранама (индустрији, банкарству, трговини) донијећемо у једном од наредних бројева.

[1]) О ортаклуку и удруживању навео сам више примјера на другом мјесту, па се овдје нећу задржавати на томе (Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека, Цетиње 1958, 25—26).

шина, која се бавила разним трговачким пословима а највише извозом рибе и стоке. Седамдесетих година основана је *Дружина*, која је за три године закупила трговину „шпиритуозним пићима“, а 1875 године, у циљу откупа и извоза руја, формирало је осам трговаца *Друштво од руја.*[2])

Ова „друштва“ не прелазе оквире обичног ортаклука. Многа од њих била су привременог карактера, формирана ради одређене трговачке операције и на краће вријеме (откуп рибе у једној сезони, закуп алкохолних пића за три године, откуп руја за једну годину и сл.). Само је „друштво“ за извоз суве рибе, како изгледа, дуже пословало.

Али без обзира на то каква су била ова „друштва“, она говоре о томе да је црногорска привреда још онда захтијевала већа средства и веће капитале. Но пошто није било већих индивидуалних капитала, друштва су се морала формирати од ситних средстава и мањих капитала, акумулираних путем трговине и зеленашења. Најподеснија форма удруживања био је ортаклук, па је он највише и дошао до изражаја у Црној Гори. Ортаклук, као најједноставнија форма удруживања, највише је, или готово изузетно, одговарао ондашњем степену друштвено-економског развитка Црне Горе. Он је био израз привредне заосталости и учмалости, из које се Црна Гора тих година тек почела извлачити. Али већ седамдесетих година прошлог вијека долази до формирања акционарског друштва у Црној Гори. Од једноставног начина удруживања средстава *ортаклука,* прелази се на савршенији начин удруживања — *акционарско друштво.*

ПРВО АКЦИОНАРСКО ДРУШТВО У ЦРНОЈ ГОРИ — „ЛОКАНДА“

Прво црногорско акционарско друштво формирано је 1863 године под именом *Друштво за грађење једне гостионице на Цетињу.* Средином 1863 године изишле су акције уз које су штампана правила — *Устав* — овог Друштва.[3]) Правила су имала свега 11 чланова, а потписао их је војвода Мирко Петровић, претсједник ондашњег Сената, који је био и главни покретач Друштва. Правила су веома једноставна, али се из њих могу видјети основе на којима је Друштво формирано.

Основни капитал Друштва износио је 10.000 фиорина у цванцикама и био је подијељен на 200 акција, тј. свака акција износила је по 50 фиорина. Акције су уплаћиване одједанпут, а

---

[2]) Исто, 32, 66 и 67.

[3]) Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу (даље ДМЦ), Никола I, ф. за 1863, омот под 1 VI 1863; види Ристо Ј. Драгићевић, Прилози економској историји Црне Горе (1861—1870), Историски записи, 1954, књ. X, 430—431. О дјелатности овог Друштва сачувани су веома оскудни подаци, али се из постојеће грађе ипак могу видјети основе његове дјелатности.

за њихову вриједност гарантовала је држава (у правилима стоји „јемствује Правитељство црногорско"). Амортизација је била одређена за 20 година и то путем извлачења, „вадећи по 10 акција на годину". Држава је гарантовала исплату главнице за 20 година, с тим што би гостионица прешла по исплати у њену својину. Поред тога, држава је акционарима јамчила 5 отсто интереса на уложени капитал, али је задржала право „присуствовати при сваком рјешењу овога Друштва" (чл. 7 *Устава).*

Рад Друштва је многим клаузулама био повезан за државу. Друштво је уствари било државно-приватног карактера, али је практично држава руководила читавим његовим радом.

Према правилима, на чело Друштва требало је да буде изабран одбор од три или пет лица. Гостионица је требало да буде завршена за годину дана, рачунајући почетак од прве скупштине акционара. Већ 1863 године приступило се изградњи цетињске гостионице — тзв. „Локанде".

Исте године почела је продаја акција. Нема података колико је ко све узео акција и да ли је уплаћена читава главница. У архиву се налази један број акција, па би се према њима могло закључити да су највећи број акција купили поједини црногорски главари и трговци из Боке. Највећи број нађених акција припадао је војводи Машу Врбици и Бокељима Стефану и Алекси Бјеладиновићу.[4])

Нијесам могао утврдити да ли је била потпуно уплаћена главница од 10.000 фиорина. По свему судећи, није. У издацима Заложнице црногорске нотирано је да је за четири мјесеца издато „за грађење нове Локанде" укупно 2.257,22 фиорина.[5]) Износ од 10.000 фиорина предвиђен правилима о оснивању Друштва био би довољан за изградњу гостионице, па је највјероватније да је држава морала улагати своја средства због тога што главница није била потпуно уплаћена. Функција првог црногорског акционарског удружења *као друштва* убрзо је престала, а уложени капитал није доносио акционарима никакву корист. Цијена акцијама је пала те су продаване испод номиналне вриједности. Држава је почела да их откупљује по умањеној вриједности, да би на тај начин и формално постала апсолутни власник „Локанде". У том погледу карактеристично је једно писмо од 28 августа 1886 године, које је упутио Перо Рамадановић, црногорски агент у Котору, министру инострених дјела Станку Радоњићу, из којег

---

[4]) Да су велики број акција купили поједини бокељски трговци наводи и Н. Дучић, који је тих година боравио у Црној Гори: „Има и једна повећа гостионица сазидана на акције 1864 год.... купили су их већином Срби из Боке" (Црна Гора — биљешке, прештампано из *Гласника XL,* Београд 1874, 24).

[5]) Душан Д. Вуксан, Прва црногорска банка, Записи, 1928, књ. III, 51.

се види да је држава, свега неколико година по оснивању Друштва, по налогу претсједника Сената војводе Мирка и самог књаза Николе, почела да откупљује акције. Акције су већ у самом почетку биле обезвријеђене и откупљиване готово у пола номиналне вриједности. Уложени капитал није доносио никакав интерес, иако је држава гарантовала интерес од 5 отсто.[6])

Да је Друштво радило нормално и било активно, сигурно се овако не би десило са његовим акцијама. Држава је ускоро сасвим преузела „Локанду" и акционари нијесу имали више никаквог утицаја на њен рад.[7]) Она је гостионицу издала под закуп Вуку Вулетићу,[8]) који је касније откупио од државе и на тај начин постао њен власник.[9])

Због таквог стања власници акција су рачунали да им је новац уложен у изградњу цетињске гостионице сасвим пропао, па су настојали да бар нешто спасу. Многи су акције продавали и по 60 — 65 отсто од њихове номиналне вриједности. Перо Рамадановић пише Државном савјету 3 јануара 1893 године да је 25 акција купио по 32 фиорина: „Блаженопочивши велики војвода Мирко још у (о)но доба био ми је наредијо да купујем акције црногорске Локанде, па затим и високо Министарство финанце, те сам од оног времена започео куповати и сакупијо 25 комата. . . и то све по фиорина 32, што сам и примио од стране истог високог Министарства финанце потпуну исплату".[10]) Држава је, дакле, још у почетку обезвриједила акције првог црногорског акционарског друштва, па су акционари напросто били изиграни.

Питање акција Друштва вукло се све до 1892 године, када је држава одлучила да га коначно ријеши. У октобру 1892 године Министарство финансија је донијело одлуку да надокнади вриједност акција, па је упутило позив свим власницима да акције доставе најдаље до 1 јануара 1893 године.[11]) Али изгледа да је Министарство финансија исплатило само вриједност акција, а не и интерес од 5 отсто који је гарантовала држава, јер се у позиву

---

[6]) Писмо сам раније навео готово у цјелини (Трговачки капитал у Црној Гори, 68—69).

[7]) Н. Дучић такође то наводи: „Гостионица је прорадила и сматра се за државну својину, а акције, и на њих интерес, стоје неисплаћене" (Црна Гора — биљешке, 24).

[8]) Државни архив у Цетињу, Министарство унутрашњих дјела (даље ДАЦ—МУД), 1881, ф. мај—јун, акта, св. 3, бр. 60. Из овог документа се види да је до 1881 године Вуко Вулетић држао „Локанду" под закуп, а сада моли да се реновира и изврше неке оправке.

[9]) Како се види из купопродајног уговора *(погодбе)*, Вуко Вулетић је 1889 године купио „Локанду" са свим намјештајем и околним земљиштем за 10.000 фиорина, које је био дужан да исплати за пет година (ДАЦ, откупи/Д. Пајевића, архива *Гранд хотела*, док. од 6 децембра 1889).

[10]) ДАЦ—МУД, 1893, ф. јануар—март, бр. 165.

[11]) Глас Црногорца, 17 октобра 1892, бр. 42.

наглашава да ће се исплатити само главница.[12]) На тај начин коначно је било ријешено питање накнаде акција. Држава је и формално постала власник „Локанде", мада је фактички то и раније била. Тиме је избрисан и посљедњи траг о Друштву за грађење једне гостионице на Цетињу.

Услови под којима је настало ово Друштво и начин на који је организовано осудили су га још у самом почетку на пропаст. Оно је било само једна пролазна појава која није имала чврсте основе у црногорском друштву. Али оно је значајно као први покушај удруживања средстава на бази акционарског друштва. Што овај покушај није у потпуности успио умногоме је допринио и сам начин на који је Друштво формирано. Оно се није темељило на оним принципима који су били неопходни за организацију једне акционарске установе. По својој суштини Друштво за грађење једне гостионице на Цетињу и није било *акционарско друштво*. Оно је то било, може се рећи, само по имену. Сама сврха ради које је било основано Друштво није обећавала нарочити успјех. Али оно је донекле ипак било корисно. Практично, Друштво је држави олакшало и донекле обезбиједило материјална средства за изградњу „Локанде". Државни органи и управљачи ондашње Црне Горе (војвода Мирко Петровић, војвода Петар Вукотић, војвода Ђуро Матановић и др.) водили су главну ријеч приликом стварања Друштва. Оно није окупљало привредно најактивније елементе, трговце и главаре-трговце, већ двор и његову најближу околину, а они нијесу били много заинтересовани за сам рад Друштва. Иако је Друштво основано под утицајем државе, она га је убрзо потиснула и преузела све у своје руке, да би на крају постала потпуни власник „Локанде", а Друштво изгубило сваку функцију.

КЊАЖЕВСКО ЦРНОГОРСКО ПОВЛАШЋЕНО ПАРОБРОДСКО ДРУШТВО СА СЈЕДИШТЕМ У БАРУ

Послије неуспјеха Друштва за грађење гостионице на Цетињу, у току читавих 25 година није се ни покушало да се оснује неко ново акционарско друштво. Тек 1886 и 1887 године предузимају се мјере за оснивање једног паробродског друштва.

Идеја за оснивање домаћег паробродског друштва појавила се непосредно послије Берлинског конгреса, тј. одмах по оснивању црногорске поморске управе — Књажевског црногорског

[12]) „Даје се на знање свијема онијема који при себи имају акција — /у оригиналу/ — Цетињске Гостионице, да их најдаље до 1-вога јануара 1893 године поднесу, сами — или преко својијех пуномоћника — потписатоме Министарству /финансија — М. Ђ./, које ће им главницу одмах исплатити" (и с т о).

капетанства лука — и формирања црногорске трговачке морнарице. Идеја о оснивању домаћег паробродског друштва јавља се као противтежа концесионираном аустриском *Лојду,* који је господарио пловидбом на нашој обали Јадрана и који је већ осамдесетих година успоставио сталне линије са црногорским лукама.[13] Захтјев за отпор Лојду и потреба за оснивање домаћег паробродског друштва изношени су и у ондашњој штампи. Глас Црногорца у уводнику још 1881 године доноси слиједеће: „Да све друго оставимо на страну, па само да узмемо на око пренос добара. Ову службу врши за цијелу Црну Гору као и за цијелу Боку Которску свемоћни аустро-угарски Лојд, који будући без икакве конкуренције по својој вољи на цијелом Адријатику жари и пали. Тужбе нашег свијета против овог друштва толике су и такове, да би већ крајње вријеме било да им се како год доскочи. Лојдово друштво, имајући монопол а при том још и субвенцију од владе аустро-угарске, није му много стало до тога да иде на руку трговачкијем и обртнијем интересима подручне му сфере, најмање пак интересима Црне Горе и с њом сродне Боке Которске... На очиглед таквом стању ствари — продужава аутор уводника — није ли вријеме да се о том зрело промисли: како би се бар Црна Гора с Боком Которском ослободила од тиранишућег неодговорног монопола аустро-угарског Лојда... Није наше да улазимо подробније у саму ову ствар... Но тек толико ћемо ипак наговијестити... да би се *оснивањем једног црногорског паробродског друштва,* које би подржавало на Адријатику саобраћајну свезу и пренос добара... овом злу на пут стало".[14])

У ово вријеме црногорска влада се припремала да организује пловидбу Скадарским Језером, Бојаном и Црногорским Приморјем. Свега два мјесеца од овог чланка саопштава се да је црногорска влада дала концесију неком Далматинцу и да ће црногорски пароброди пловити Скадарским Језером и Бојаном до Бара и Улциња.[15]) Не знам тачно, али је највјероватније да се ово саопштење о концесији односило на А. Маноса, са којим је црногорска влада закључила уговор 29 маја 1881 године о испоруци десет милиона килограма соли у року од три године.[16]) За испоруку соли А. Манос је употребљавао два мања брода — „Нови Пазар" и „Црну Гору" — који су пловили под црногорском

---

[13]) Исто, 22 марта 1880, бр. 12.

[14]) Исто, 5 априла 1881, бр. 14.

[15]) „Као што смо извијештени, кроз једно двaестину дана почеће *црногорски пароброди* да одржавају комуникацију на цијелом воденом простору од Ријеке па преко Скадарског Блата и Скадра, а одатле Бојаном до мора, до Улциња и Бара. Влада црногорска већ је за то издала концесију једном подузимачу, родом Далматинцу, који ће кроз кратко вријеме отпочети ову радњу" (исто, 7 јуна 1881, бр. 23).

[16]) ДАЦ—МУД, 1882, ф. јануар—фебруар, акта, св. 6, број 129.

заставом, па су их можда зато и сматрали „црногорским пароbродима“.[17])

Послије овога, идеја о оснивању паробродског друштва затајила се за неколико година. Тек 1885 године поново се покреће питање паробродског друштва. Штампа је почела да износи негативне посљедице транспорта преко аустриских лука, а држава је настојала да каналише промет преко црногорских лука, у првом реду преко Бара.[18]) У борби за еманципацију од аустриског притиска, црногорска држава се све више залагала за оснивање једног црногорског паробродског предузећа. То питање је све више сазријевало и све чешће је третирано у штампи.

Изгледа да је црногорска влада била одлучила да свакако организује једно паробродско друштво и да је рачунала на сигуран успјех. Крајем 1885 године појављује се неко *Црногорско паробродско друштво,* којему је предат пароброд „Жабљак“. Пароброд је 10 новембра отпочео пловидбу по Скадарском Језеру.[19]) Истовремено је објављен и распоред пловидбе овог пароброда, који је потписала *Управа* Црногорског паробродског друштва,[20]) па би се према овоме могло претпоставити да је Друштво било оформљено. Ово Друштво се јавља и током 1886 године,[21]) као и током 1887 и 1888 године.[22]) Али нијесам могао наћи детаљнијих података, па се не може утврдити како је Друштво основано и да ли је уопште основано *као друштво.* Послије распуштања Књажевског црногорског повлашћеног паробродског друштва, 11 септембра 1888 године, пловидбу по Скадарском Језеру преузео је Славо Ђурковић паробродом „Даницом“,[23]) а Црногорско паробродско друштво се више уопште не помиње.

Држава је, као што сам напоменуо, настојала да оснује једно паробродско друштво. Набављени брод „Жабљак“ требало је да послужи као основа њене замисли о оснивању паробродског

---

[17]) Због неизвршења уговора А. Маносу су секвестирана оба брода и прешла су у својину црногорске државе (и с т о, св. 4, бр. 94). Касније су оба брода „по особитој милости Његовог Височанства“ уступљене на Маносу да се њима служи за двије године, тј. до истека уговора о испоруци соли, али су и даље остали државна својина (и с т о, ф. мар. —април, св. 5, бр. 111).

[18]) Г л а с Ц р н о г о р ц а, 1885, бр. 12, 22, 24, 26 и даље.

[19]) У једном саопштењу, под насловом *Црногорски пароброд „Жабљак“,* објављено је и сљедеће: „Први вапор црногорског паробродског друштва „Жабљак“, почеће сјутра, у недјељу, своју редовну пловидбу по Скадарском Блату“ (и с т о, 10 новембра 1885, бр. 44).

[20]) И с т о (види и бр. 47 од 1 децембра 1885).

[21]) И с т о, бр. 2 и 45 од 12 јануара и 11 новембра 1886.

[22]) И с т о, 18 јануара 1887, бр. 3; 24 априла 1888, бр. 17. (У свим овим годинама /1885, 1886, 1887 и 1888/ срета се потпис *Управа Црногорског паробродског друштва).*

[23]) И с т о, 27 новембра 1888, бр. 48.

друштва, па је највјероватније да је због тога и дошло до појаве Црногорског паробродског друштва. Међутим, сматрам да оно *као друштво* није никада постојало. Држава је, претпостављам одредила назив овог Друштва, рачунајући да ће оно заиста бити основано и да ће послужити као основа за формирање једног већег паробродског друштва које је, као што ћемо видјети, била замислила.[24]) Оно је уствари било државна установа која је располагала државним средствима (најприје једним а касније са два брода), али која се није развила у *друштво.*

У току 1887 године предузете су мјере да се оснује једно веће паробродско друштво — *Књажевско црногорско повлашћено паробродско друштво* са сједиштем у Бару. Како се види из једног дописа, у истој години постојао је оснивачки одбор који је израдио правила — *Устав* — и поднио их надлежним органима на одобрење.[25]) На крају правила налази се и поименични састав оснивачког одбора, који су сачињавали: капетан Славомир Ђурковић, претсједник, Гавро Вуковић, потпретсједник, Вуко Вулетић, секретар, и по један претставник трговаца сваке црногорске вароши укупно осам — углавном крупни трговци. Почетком октобра 1887 године одржан је састанак оснивачког одбора на којему је донесена одлука да се „без икаквог устезања и оклијевања има приступити к самом остварењу дјела“, тј. организовању Друштва.[26]) На истом састанку је изабран и привремени одбор од седам чланова, „који ће се старати око свега што се има предузети до конституисања самога Друштва“.[27])

Књажевско црногорско повлашћено паробродско друштво, како се види из правила, требало је да одржава „редовну пловидбу“ између црногорских лука, Боке Которске, Трста и Италије, као и пловидбу по Скадарском Језеру. Друштво је добило од црногорске владе повластицу „на искључиву пловидбу за 40 година“.

---

[24]) Карактеристично је да је књаз Никола, због тога што „Жабљак“ није могао задовољити потребе, настојао да набави још један брод (и с т о, 12 јануара 1886, бр. 2).

[25]) „Мило нам је, што можемо јавити, да се у Црној Гори, под покровитељством Његове Свјетлости Књаза Мирка, саставља домаће паробродско друштво... Његов оснивачки одбор већ је израдио „Устав“ друштвени и поднио га је влади књажевској на одобрење, и влада га је већ потврдила“ (и с т о, 13 септембра 1887, бр. 37). „Устав“ је штампан на Цетињу 1887 године као брошура и има свега 78 чланова (19 страна). Неке податке о овом Друштву објавио је Перо Шоћ у чланку *Црногорско повлашћено паробродско друштво* (З а п и с и, 1928, књ. III, 282—285).

[26]) Г л а с Ц р н о г о р ц а, 1 октобра 1887, бр. 41.

[27]) Привремени одбор су сачињавали: Јован Павловић, претсједник, Гавро Вуковић, потпретсједник, Вуко Вулетић, секретар, Јован Пипер, благајник, Митар Пламенац, кап. Сл. Ђурковић и кап. Саво Петковић, чланови (и с т о).

Основни капитал Друштва износио је 800.000 франака у злату. Главница је била подијељена на 1600 акција — свака акција по 500 франака. Уплата акција вршила се одједанпут „у пуном номиналном износу одмах по пријему“ (чл. 7 *Устав*). Акције су доносиле интерес 5 отсто од чисте добити. За амортизациони фонд је ишло 6 отсто, а за резервни фонд 12 отсто чисте добити. Остатак би се дијелио на име тантијеме чиновницима и као дивиденда акционарима.

Организациона структура Друштва била је као и код сваког сличног акционарског друштва. Функције појединих органа (скупштине, управе и надзорног одбора) биле су одређене правилима и ни у чему се нијесу разликовале од уобичајених норми код акционарских друштава која се баве сличним пословима.

Иницијатор оснивања овог Друштва била је црногорска влада. Она је водила главну ријеч, а људи из државног апарата руководили су припремама за његово оснивање. Највећи дио привременог одбора сачињавали су високи државни чиновници и људи из државног апарата — Ј. Павловић, министар просвјете, Гавро Вуковић, министар иностраних дјела, капетан Славо Ђурковић, књажев ађутант, капетан Саво Петковић и др. Два трговца који су се налазили у одбору — Вуко Вулетић и Јован Пипер — били су блиски двору и имали с њим пословне везе. С обзиром да је држава била главни покретач овог предузећа, било је и нормално да људи из државног апарата, блиски двору, буду његови организатори и руководиоци.

Пошто су објављена правила и извршене припреме, привремени одбор је отпочео са уписом акција. Средином октобра 1887 године објављен је позив за упис. Глас Црногорца преко читаве прве стране објавио је овај позив.[28]) У њему су изнесени циљеви и задаци Друштва и са много патетике наглашен његов значај за црногорску привреду. Према позиву, требало је да се упис акција заврши до 15 децембра 1887, а уплата до 15 јануара 1888 године. Оснивачка скупштина акционара требало је да се одржи током фебруара 1888 године, а дотада уплаћени новац би се чувао у државној каси.

Упис акција одвијао се у почетку прилично добро. Већ прве недјеље уписано је само у Цетињу 475 акција у вриједности од 237.500 франака.[29]) Штампа је доносила вијести да се упис акција сасвим нормално одвија и у унутрашњости.[30]) У међувремену је организована и популаризација ове акције на страни,

---

[28]) Исто, 18 октобра 1887, бр. 42.

[29]) Исто, 25 октобра 1887, бр. 43.

[30]) „Уписивање акција овога Друштва отпочето је почетком ове недјеље и по унутрашњости Црне Горе и наставља се све једнако... Друштву стижу са свијех страна повољни гласови...“ (исто, 8 новембра 1887, бр. 45).

првенствено у појединим словенским земљама. Почели су се јављати чланци и позиви за упис акција у многим страним новинама — *Кијевском слову*, *Србобрану*, *Српском листу* итд.[31]) Ишло се за тим да се упише што већи број акција на страни, на што су оснивачи још од почетка рачунали, јер су били свјесни чињенице да је износ од 800.000 франака било тешко обезбиједити само из Црне Горе.[32])

Међутим, до одређеног рока, 15 децембра 1887 године, није уписана ни половина предвиђеног броја акција. Због тога је почетком јануара 1888 године привремени одбор одржао састанак на којему су размотрени дотадашњи резултати на организовању овог предузећа. Како се види из једног извјештаја, до краја 1887 године било је уписано свега 676 акција у вриједности од 338.000 фр. Од тога је у Црној Гори било уписано 523 акције (261.500 франака), од којих у Цетињу 473 акције (236.500 фр.), у Никшићу 34 (17.000 фр.) и 16 акција у другим мјестима Црне Горе. У Аустрији је било уписано 151 акција (75.500 фр.), од чега у Трсту 70 акција (35.000 фр.), у Бечу 25 акција (12.500 фр.), а остатак у разним мјестима Хрватске, Војводине и Боке. У Русији су биле уписане свега двије акције (1000 франака). Укупно је било 115 уписаних акционара, који су претстављали 162 гласа.[33])

Оснивачи су очекивали много боље резултате, нарочито из иностранства, па се жале на „рођену браћу“ Србе и Хрвате да нијесу ништа учинили за напредак овог „братског предузећа“.[34]) Пошто није била уписана ни половина предвиђеног основног капитала, привремени одбор је на истом састанку, 4 јануара 1888 године, одлучио да се вријеме уписа продужи још за неколико мјесеци. Зато је, истовремено са овим извјештајем, дата објава да се упис акција продужује до 1 априла, а уплата до 1 маја 1888 године.[35]) Наредне недјеље јављено је да пристижу извјештаји да се повећава упис акција. Али све то, ипак, није много повећало број уписника. Извјештајима пристиглим из Хрватске и других крајева Аустро-Угарске, као и из неких мјеста Црне Го-

---

[31]) *Глас Црногорца* је преносио најважније дијелове ових чланака (види бр. 45, 46, и 48 за 1887 годину).

[32]) „Но тај родољубиви принос Црне Горе неће ни из близа досећи суму од 800.000 франака у злату... С тога се обраћамо овијем позивом на сву браћу нашу Србе и Хрвате и остале Словене... да нам помогну у овоме нашем подузећу, да узму коју акцију нашега Друштва и да му приступе као чланови“ (*исто*, 18 октобра 1887, бр. 42).

[33]) *Исто*, 10 јануара 1888, бр. 2.

[34]) „Са великим болом морамо овдје примијетити, да су нам се ... наша рођена браћа: *Срби и Хрвати,* слабо одазвала. Из Србије немамо ни једнога акционара, од Хрвата такође ниједнога, из Војводине само 14. Наводи нас на смућена размишљања о будућности нашега племена...“ (*исто*).

[35]) *Исто.*

ре, број акција се повећао само за 14, тј. сада је било свега 690 уписаних акција.[36])

Упис акција је текао све слабије. Највише акција је уписано у првом року (до 15 децембра 1887), а касније врло мало — негдје једна негдје двије акције. У архиву Државног музеја на Цетињу нашао сам један списак акционара са бројем уписаних акција.[37]) Списак расвјетљава многе ствари у вези са Књажевским црногорским повлашћеним паробродским друштвом, па ћемо се на њему мало задржати.

Према овом списку, било је уписано свега 143 акционара са 709 акција у вриједности од 354.500 франака. (Од ових су, како је забиљежено у примједби, четворица накнадно одустала са укупно седам акција — 3.500 франака, па је остало свега 702 акције у вриједности 351.000 франака.)

Упис је, дакле, стагнирао. У продужењу је уписан врло мали број акција, тако да до краја, према овом списку, није уписана ни половина предвиђеног броја акција (1600); ни половина главнице није могла бити реализована.

Списак је најинтересантнији свакако по томе што се из њега тачно може видјети ко су били акционари овог Друштва и колико је ко посједовао акција. Списак даје одговор и на загонетку ко је на Цетињу уписао онако велики број акција — готово 500. Цетињски двор је уписао највећи број акција, и то: књаз Никола 100 (50.000 франака), син му Мирко 40 (20.000 фр.), зет му Петар Карађорђевић 300 (150.000 фр.), што укупно чини 440 акција у вриједности 220.000 франака. То је готово двије трећине укупног броја уписаних акција и више од једне четвртине читавог предвиђеног основног капитала Друштва.

Из списка се види да су неколика трговца из Трста и Беча такође уписала већи број акција, неки по десет а неки (тројица) и по 20 акција.

У погледу домаћих уписника, изузимајући двор, запажа се једна карактеристична појава. Од око 65 Црногораца уписало је само њих неколико по двије акције (митрополит Митрофан, трговци Јово Голијанин и Иван Вујица из Никшића, Нико Цањевић из Ријеке Црнојевића и Јован Поповић из Вирпазара), а сви остали само по једну акцију. Уписани акционари из Црне Горе обично су били виши државни чиновници или богатији главари и један мањи број трговаца, углавном из Никшића. Остали уписани акционари били су из разних крајева, а највише из појединих мјеста Далмације, Хрватске, Србије и Војводине.

---

[36]) Исто, 17 јануара 1888, бр. 3.

[37]) ДМЦ, Никола I, ф. за 1887, док. од 19 X 1887, *Листа* акционара Књ. црн. повлашћеног паробродског друштва. По свему судећи, овај списак је потпун. Уз њега се налази и посебан списак акционара са стране, који су имали да добију интерес 5 отсто, и у њему нема ниједног имена које није забиљежено у првом списку. Посљедњи списак је закључен 13 септембра 1888, па вјерујем да су унесени сви акционари.

Изузимајући двор, Црногорци су уписали врло мали број акција. Одзив на страни је био такође слаб. Но и поред тога, оснивачи су, ипак, рачунали на сигуран успјех. Привремени одбор је био веома оптимистички расположен. Он је стално изјављивао да је сигуран успјех предузећа, да се врше припреме за коначно формирање Друштва и да се ускоро очекује почетак његовог рада. Привремени одбор је објавио да је Друштво већ толико успјело да ће се нањето 1888 конституисати и да ће пловидба отпочети још у току исте године. Оснивачка скупштина је била предвиђена за јун 1888 године, а акције су биле оштампане и разаслате како би се уплата могла извршити до 1 маја 1888 године.[38])

Оснивачи су чак били предвидјели и потребна средства и опрему за рад предузећа. Према једном допису у новосадском Б р а н и к у, Друштво је ради пловидбе по Скадарском Језеру и Јадранском Мору требало да набави: „два морска пароброда, сваки од 400 тона најмање; један јак реморкер; један мали муш; два пароброда на Скадарском Језеру и Црнојевића Ријеци; четири велика шлепа; шест мауна за искрцавање робе; више барака итд“.[39]) Сав овај пловидбени парк, према прорачуну оснивача, могао је бити набављен за предвиђени капитал од 800.000 франака, а био би довољан да одговори задацима Друштва. Но, као што се види, план је био прилично замашан и није га било лако остварити.

И поред оптимизма и изјава привременог одбора о „сигурном“ успјеху Друштва, ствар није текла сасвим глатко. Упис акција, и поред продужења рока, текао је веома слабо, боље рећи био је готово стао. То је приморало привремени одбор да поново продужи рок за уписивање акција. Овај пут је као „крајњи и потоњи рок“ одређен 15 август 1888 године. Истовремено, опет због недовољног броја уписаних акционара, оснивачка скупштина предвиђена за мјесец јун одложена је за Мали госпођиндан (8 септембар по старом календару) исте године. Требало је да се на тој скупштини коначно ријеши судбина Друштва — или да „опстане“ или да се сасвим „разријеши“.[40])

---

[38]) Г л а с Ц р н о г о р ц а, 10 априла 1888, бр. 15.

[39]) Б р а н и к, Нови Сад, 7 април 1888, бр. 41.

[40]) Привремени одбор је дао 7 јула 1888 године сљедеће саопштење: „Част нам је јавити п. н. акционарима Књ. Црн. повлашћеног паробродског друштва да се обречена за јун ов. г. скупштина акционарска није могла држати због тога што до тога времена, па ни до данас још није стигао обећани број уписника на акције тога Друштва... Услијед тога потписани одбор ставио је *крајни и потоњи рок* на 15 августа ове године. по старом календару, до кога се рока има очекивати упис свијех друштвених акција. Ако се до тога рока упишу све акције, сазваће се на *Малу Госпођу* ове године *конститутивна* скупштина акционарска... Ако се не упишу до тога рока све акције, сазваће се ипак на *Малу Госпођу* ове године скупштина од *постојећих* акционара, да ријеши: или о *опстанку* или о коначном *разрјешењу* Друштва“ (Г л а с Ц р н о г о р ц а, 10 јула 1888, бр. 28).

Слаб упис акција приморао је, најзад, привремени одбор да претпостави неуспјех Друштва и да помисли на његово укидање. То је огорчило поједине акционаре, па су се почели појављивати написи против тенденције о распуштању Друштва. Један акционар из Никшића оштро је напао привремени одбор због тога што није предузео све потребне мјере, што је одредио сувише високу цијену акцијама (500 франака у злату) и што пише „кобне ријечи о разрјешењу Друштва".[41]) Наравно, став појединих акционара није много утицао на мишљење организатора и на судбину Друштва.

У таквој атмосфери вршене су припреме за оснивачку скупштину акционара. Замисао о распуштању Друштва потицала је од самог привременог одбора. У објављеном позиву за „главну скупштину" акционара било је на дневном реду и питање „о даљем опстанку или о разрјешењу" Друштва.[42]) Према ономе како је вођена читава акција посљедњих неколико мјесеци, добија се утисак да је код самих оснивача било формирано мишљење о потреби ликвидације Друштва. Вјероватно, то је било мишљење и државних управљача, иначе привремени одбор не би водио курс ка ликвидацији Друштва.

Главна скупштина одржана је 10 и 11 септембра 1888 године. Нема података о томе како је текла ова скупштина, али се види да је на њој донесена одлука да се Друштво ликвидира. Привремени одбор је послије завршене скупштине дао сљедећу објаву: „Главна Скупштина акционара Књ. црн. повл. паробродског друштва, држана на Цетињу дана 10 и 11 ов. м., ријешила је вишином гласова (11 против 10) да се то Друштво разријеши. Услијед тога иста скупштина закључила је, да се ликвидација Друштва изврши у течају овога мјесеца, а исплата уложеног акционарског капитала у течају мјесеца Октобра ов. г. Рачуни су нађени у потпуном реду и по томе сваки ће акционар примити свој *улог у потпуном износу без икаква свога трошка и штете.* Сувише закључила је скупштина, да се јавним путем благодари нарочито тријешћанским трговцима на њиховоме топлом одзиву при овом подузећу, које се ево овдје и чини".[43])

На истом мјесту објављена је и одлука књаза Николе о исплати интереса од 5 отсто страним акционарима: „Његово Височанство Књаз, дознавши за горњу одлуку овога Друштва, благоволио је премилостиво наредити, да се иностраним акционарима тога Друштва има исплатити и 5% интереса на уложену главни-

[41]) **Исто,** 14 августа 1888, бр. 33.

[42]) Дневни ред је имао шест тачака, а пета тачка је гласила: „Савјетовање о положају Друштва, о даљем опстанку или о разрјешењу његову". Позив је штампан на српском и француском језику преко читаве посљедње странице (**исто**).

[43]) **Исто,** 18 септембра 1888, бр. 38.

цу, рачунајући од онога дана када је новац уложен па до 15 септембра ов. г. по стар. календару".

Тако је запечаћена судбина Књажевског црногорског повлашћеног паробродског друштва; оно је било распуштено. Почело се са пуно воље и елана, са пуно заноса, али се није издржало до краја, већ се остало на пола пута. Стварање акционарског паробродског друштва остао је само неуспио покушај.

Ко је био покретач овог Друштва? Држава је стално покретала оснивање једног параброд̧ског друштва. С обзиром да су главни оснивачи и носиоци припрема овог предузећа били људи блиски двору и да је владајућа кућа била уписала више од једне четвртине цјелокупног основног капитала Друштва, као и с обзиром на начин вођења читаве акције за његово оснивање, може се претпоставити да је главни покретач био књаз Никола и црногорска влада. Читав рад око овог Друштва, од почетка до краја, упућује на такву претпоставку.

А сада да видимо шта је био узрок пропасти Друштва. Пропаст овог предузећа проузроковало је неколико фактора. Прије свега, акција од 500 франака у злату била је веома висока и у Црној Гори приступачна малом броју људи. Уплата се вршила одједанпут, а не повремено, па је и то отежавало упис акција. Одједанпут дати 500 франака у злату за црногорске услове није било лако. Црногорци нијесу били навикли на оваква предузећа, па и оно што су појединци уписали више је било резултат утицаја књаза Николе и оснивача него личног интереса појединаца.

Могло би се рећи да оснивачи нијесу ишли за тим да окупе оне елементе који су највише били заинтересовани за ово Друштво. На читавом списку од 143 уписника једва има двадесетак црногорских трговаца, и то само са по једном или двије уписане акције. Умјесто да се пошло на окупљање средње имућних слојева, којих је било највише, пошло се линијом окупљања државних функционера и виших чиновника. Средњим слојевима био је, такорећи, онемогућен приступ самим начином организовања Друштва.[44]) Сем тога, састав одбора за његово оснивање, величина

[44]) Да је онако висока цијена акција онемогућавала приступ средње имућних слојева и да је то утицало на успјех Друштва, било је примијећено још у току његовог оснивања. Један акционар почетком августа 1888 године пише: „Не одговара ни најмање нашим новчаним приликама, да се акција нашег паробродског друштва стави на 500 франака. То би приличило масним капиталистичким државама, као што су Инглеска, Француска итд.. Наше су прилике са свијем друкчије, наши су капиталисте много тањи. То је требало на уму имати када се је утврђивала цијена акцијама. Чим је стављена цијена акција на 500 франака, тијем је одмах искључен од учешћа у овоме подузећу велики, управо рећи највиши дио нашега новчаног свијета, и то баш онај дио који највише учествује у оваквим подузећима, а то је наш средњи сталеж ... Еле, кад се од великих капиталиста није Бог зна чему надати, а средњи су искључени самом високом цијеном акција, онда ко остаје да се упише на наше акције? Видјели смо!" (исто, 14 августа 1888, бр. 33).

капитала, висина номиналне вриједности акција и начин уплате, као и многе друге околности, — све је то допринијело да овај подухват доживи неуспјех.

Оснивачи нијесу нашли подршку ни у иностранству. Страни капиталисти су могли одмах оцијенити да овај подухват није тако једноставан и да га није било лако остварити. Зато нијесу ни ризиковали. Српски патриотизам, на који су оснивачи много рачунали, изостао је, јер се „Србима“ није ризиковао капитал.

На крају, не треба, мислим, заборавити да се Друштво формирало као противтежа аустриском Лојду и да ни он није све ово посматрао скрштених руку. Нема сумње да су Лојд и аустриска влада нерадо гледали на овај подухват и да су прижељкивали његову пропаст. Немамо података о томе шта је аустриска влада предузимала, али неке индиције говоре да је негативно утицала на оснивање Књажевског црногорског повлашћеног паробродског друштва.[45])

Сви ти елементи утицали су на овај подухват и онемогућили његову реализацију. Књажевско црногорско повлашћено паробродско друштво, као и прво акционарско друштво за подизање „Локанде“, остало је као неуспио покушај.

КЊАЖЕВСКО ЦРНОГОРСКО ПОВЛАШЋЕНО ПАРОБРОДСКО ДРУШТВО СА СЈЕДИШТЕМ У ПОДГОРИЦИ

Нови покушаји за стварање акционарског друштва у Црној Гори предузимају се крајем прошлог вијека, али овај пут са нешто друкчијих позиција. Средином 1894 године једна енглеска трговачка компанија основала је у Подгорици своје предузеће под именом *„Англо-монтенегрин“*.[46]) Предузеће се бавило претежно трговином, али се није ограничило само на њу. Друштво „Англо-монтенегрин“ је настојало да загосподари трговином навелико и транспортом, па је у том правцу и почело да развија своју дјелатност. Оно је дало иницијативу за формирање једног паробродског друштва, које би вршило пловидбу по Скадарском Језеру и Бојани. Окружни капетан из Подгорице, Јован Лазовић, јавља Министарству унутрашњих дјела 1 априла 1890 године: „Хамер (директор друштва „Англо-монтенегрин“ — М. Ђ.) и још

[45]) Црногорска влада је још у септембру 1887 године обавијестила аустриску владу, преко њеног посланика у Цетињу — Милинковића, о оснивању Црногорског паробродског друштва и затражила услове под којима би њени пароброди могли пловити у аустриским водама и користити се њеним лукама и пристаништима (ДАЦ, Министарство иностраних дјела, 1887, ф. II, док. од 30 X 1887). Одговор на ово писмо нијесам нашао, али је логично претпоставити да се аустриска влада односила негативно.

[46]) Друштво „Англо-монтенегрин“ посебно сам обрадио у наведеном раду, па се овдје нећу на њему задржавати (Трговачки капитал у Црној Гори, 227—232).

једни девет овдашњи(х) трговаца хоће да оснују једно паробродско друштво, које ће носити име Црногорско паробродско друштво".[47])

У току 1895 године пришло се оснивању паробродског друштва. Усвојен је назив ранијег друштва — *Књажевско црногорско повлашћено паробродско друштво.* Исте године основан је и привремени одбор, који је требало да изради правила и да руководи оснивањем Друштва. Одбор је био састављен од шест подгоричких трговаца (Садик и браћа Лукачевић, Василије Марковић, Јакуп Љумановић, Селим Бибезић, Зарија Гвозденовић и Илија Мартиновић).[48]) Он је израдио правила — *Устав* —, која су 8 фебруара 1896 године одобрена од стране Министарства унутрашњих дјела.[49]) Непосредно послије одобрења, правила су објављена у цетињским новинама.[50])

Како се види из правила, овај подухват је био знатно скромнији од оног ранијег. Подгорички трговци су били реалнији од првих оснивача. Изгледа да су се они у многочему послужили њиховим искуством и поучили њиховим неуспјехом.

Друштво је имало задатак „обдржавати редовну пловидбу Скадарским Језером и Бојаном", а ако буде имало могућности Друштво ће проширити пловидбу и на Јадран. То је било прецизирано и у правилима: „Према увиђавности и снази својој Друштво може ову пловидбу распрострijети и на Јадранско Море, узимајући обзир на црногорске луке као главне тачке" (чл. 2 *Устава).* Друштво је од црногорске владе добило „искључиву повластицу и помоћ на 25 година за пренос поште између Ријеке, Скадра и другијех пристаништа" на Скадарском Језеру.

Основни капитал Друштва износио је свега 40.000 фиорина, подијељен на 400 акција (свака акција по 100 фиорина). Акције су уплаћиване одједанпут, „одмах по пријему". Од остварене добити 6 отсто је ишло на амортизацију, 6 отсто у резервни фонд, а остатак се дијелио акционарима као дивиденда, која није могла бити већа од 10 отсто чисте добити (чл. *Устава).*[51])

Ова правила су била уствари обична копија правила Друштва из 1887 године, само што су мало скраћена, упрошћена и прилагођена потребама Друштва. Неки чланови су чак готово дословно преписани, нарочито они који се односе на опште одредбе.

Оснивачи су имали у плану да за почетак пословања набаве само један пароброд, који би, према њиховом прорачуну, коштао око 22.000 фиорина.[52]) Тиме би се у почетку могла обављати пло-

---

[47]) ДАЦ—МУД, 1895, ф. март—мај, бр. 346.
[48]) Глас Црногорца, 24 фебруара 1896, бр. 8.
[49]) Исто.
[50]) Исто, фебруар 1896, бр. 6, 7 и 8 (у наставцима).
[51]) Исто.
[52]) ДАЦ—МУД, 1895, ф. март—мај, бр. 346.

видба по Скадарском Језеру и вршити транспорт поште и трговачке робе. Оснивачи су имали намјеру да постепено повећавају своју дјелатност и развијају предузеће. Зато је и била на овај начин постављена његова организација.

Осим ових правила, о раду овог Друштва није више ништа познато, па претпостављамо да стварно и није постојало. Узрок пропадања овог Друштва нијесам могао тачно утврдити, али се може претпоставити да га је потиснуло друштво „Англо-монтенегрин", јер је оно преузело оне послове које је Друштво требало да врши. На такву претпоставку упућују многе околности.

Још од почетка у Друштво се био умијешао Хамер, директор друштва „Англо-монтенегрин", преузимајући обавезу да уплати највећи дио капитала. Ј. Лазовић у писму од 1 априла 1895 године наглашава да се Хамер обавезао да сâм надокнади потребан капитал, ако то не би били у стању да учине црногорски трговци: „Све оно што не би црногорски трговци могли допунити својим улозима, то хоће да плати сам Хамер."[53])

Црногорски трговци, изгледа, нијесу уплатили потребан капитал (не знам ни да ли су уопште почињали уплату), па је друштво „Англо-монтенегрин" само преузело на себе послове које је ово паробродско друштво имало намјеру да обавља. Друштво „Англо-монтенегрин" је пришло изградњи скела, магазина и пристаништа на Скадарском Језеру.[54]) Оно је предузело пловидбу Скадарским Језером и Бојаном, као и транспорт и превоз од Језера до Подгорице.[55]) Друштво је одржавало сталне линије по Скадарском Језеру паробродима „Даница" и „Ундине", а поред тога располагало је и другим транспортним средствима.[56]) Друштво „Англо-монтенегрин" је истовремено вршило и пренос поште по Скадарском Језеру и имало своје агенте у Подгорици, Вирпазару, Ријеци Црнојевића и Цетињу.[57]) Због једног спора са црногорском владом друштво „Англо-монтенегрин" је 1902 године обуставило пренос поште.[58])

Као што се види, друштво „Англо-монтенегрин" је преузело на себе све оне послове које је требало да врши Књажевско црногорско повлашћено паробродско друштво у Подгорици. У међувремену Црногорско друштво се уопште нигдје не појављује, чак нијесам нигдје наишао ни на помен о њему. Приликом ликвидације друштва „Англо-монтенегрин", 1904 године, помиње се искључиво његова имовина.[59]) Да је макар шта од његовог пло-

---

[53]) Исто.

[54]) Исто, ф. јун—август, бр. 616.

[55]) ДАЦ—МУД, 1897, ф. октобар—децембар, бр. 1076.

[56]) Глас Црногорца, 2 фебруара 1901, бр. 5 (види и ДАЦ—МУД, 1900, ф. октобар—децембар, бр. 1146).

[57]) ДАЦ—МУД, 1902, ф. април—септембар, бр. 637, док. од 13 јуна 1902.

[58]) Исто, док. од 17 јуна 1902.

[59]) Глас Црногорца, 10 јануара 1904, бр. 2 (оглас о ликвидацији Друштва).

видбеног парка припадало Црногорском друштву, морало би се то негдје напоменути.

У материјалу који сам прегледао морао бих нешто срести да је Друштво у Подгорици пословало. Пошто о његовом раду послије фебруара 1896 године, тј. послије објављивања правила, нема ништа, може се претпоставити да Друштво у Подгорици није стварно никад ни постојало нити уопште радило. Функције ради којих је било покренуто ово Друштво преузело је друштво „Англо-монтенегрин". Како је до тога дошло и зашто Књажевско црногорско повлашћено паробродско друштво у Подгорици није радило, на основу досад познате грађе не може се тачно одговорити.

Покушај оснивања паробродског друштва 1887 године пропао је у првом реду због тога што је основни капитал био велики за ондашње црногорске прилике, што је цијена акција била превисока за највећи дио црногорских посједника капитала и што је начин уплате акција био прилично незгодан. Овај пут (1895 — 96) то није био случај. Величина предвиђеног основног капитала, вриједност акција и начин уплате били су такви да је сигурно било могућно реализовати ово предузеће, па на тој страни, мислим, не би ни требало тражити узроке његове пропасти. Највјероватније је да је његова судбина била повезана са дјелатношћу друштва „Англо-монтенегрин", па би тамо требало и тражити узроке.

* * *

Задржаћу се на још два покушаја стварања акцинарских друштава при крају XIX вијека. Управо, ради се о покушају стварања једног мањег акционарског друштва на Цетињу и организовању штампарије на бази акционарског друштва у Никшићу.

Почетком 1894 године неколико цетињских трговаца одлучило је да оснује једно мање друштво, које би снабдијевало грађане „добрим месом". Предузеће је требало да се организује на бази акција, па су у ту сврху израђена и правила. Пројект правила достављен је управи Цетињске општине. Управа општине вароши Цетиња повољно је примила ову намјеру, па је, уз препоруку, доставила пројект правила на одобрење Министарству унутрашњих дјела.[60]) Из сачуваног примјерка овог пројекта може се видјети како је било замишљено ово предузеће. По свему судећи, ово није био неки озбиљнији подухват. Правила имају свега 14 чланова. Основни капитал износио је само 2.000 фиорина, дијелио се на 40 акција, свака акција по 50 фиорина. То је довољан доказ о „замашности" овог подухвата. Правила су потписали, као „покретачи и акционери", Матановић, В. Вулетић и браћа Гашић. Мало је чудно да се због овога покреће акционар-

---

[60]) ДАЦ—МУД, 1894, ф. јануар—април, акта, бр. 132. (Уз овај документ налази се пројект правила и примједбе Министарства на пројект).

ско друштво, кад је сваки од потписника имао средстава и за много већи подухват. Сам В. Вулетић предузимао је у то вријеме кудикамо крупније трговачке операције и располагао прилично великим капиталом. Претпостављамо да су покретачи имали, прије свега, намјеру да на овај начин добију од државе неку концесију или неке привилегије, па су тога ради и покренули оснивање овог друштва.

Министарство унутрашњих дјела није одобрило правила, већ је изричито забранило продају меса оснивачима. У одговору управи Цетињске општине Министарство наглашава сљедеће: „Акционарском удружењу које се шћело установити да продаје месо у овој вароши саопштите сљедеће: не дозвољаје им се по правилима која су исти прописали продавати месо. . .“[61]) Тако је намјера цетињских трговаца да формирају акционарско друштво пресјечена од стране државних органа и оно није основано.

Посљедњи покушај за оснивање акционарског друштва у Црној Гори до краја XIX вијека учињен је 1898 године. У циљу издавања једног недјељног листа, Никшићани су 1898 године предузели мјере да набаве штампарију. Пошто није било појединаца који би то сами урадили, почело је да се организује једно друштво — *Акционарско друштво никшићке штампарије.*

Почетком 1898 године основан је одбор, а убрзо су израђена и правила — *Устав* Акционарског друштва никшићке штампарије, која су у марту достављена надлежним органима на одобрење.[62]) Послије извјесних измјена правила су одобрена и Друштво је почело да се организује.

Главница Друштва је износила 3.000 фиорина, састављена од 300 акција по десет фиорина.[63]) Машине за штампарију биле су набављене још у фебруару, а већ 6 маја 1898 године изашао је први број *Невесиња* у издању Акционарског друштва никшићке штампарије. Лист је излазио — најприје као *Невесиње* а касније као *Оногошт* — до краја 1900 године. На тај начин Друштво је углавном одговорило намјени ради које је било основано. Оно је у првом реду основано ради публиковања једног недјељног листа, а то је и постигнуто. Оснивачи су мање ишли за тим да створе предузеће које би доносило профит, а више да допринесу културно-просвјетном развитку Никшића. Висина главнице, номинална вриједност акција, начин организовања Друштва, састав његових органа и многе друге околности говоре о томе да се није ишло за профитом.

---

[61]) Исто, одговор Министарства унутрашњих дјела на писмо Управе вароши Цетиња од 28 јануара 1894.

[62]) ДАЦ—МУД, 1898, ф. јануар—април, акта, бр. 132, писмо Јова Голијанина, претсједника Одбора за оснивање штампарије, Божу Петровићу.

[63]) Невесиње, Никшић, 11 новембра 1898, бр. 28.

Иако је вриједност акција била веома мала (свега 10 фиорина), упис није текао сасвим глатко. Из једног списка види се да је до 5 новембра 1898 године било уписано свега 196 акција, што значи да је више од једне трећине акција остало неуписано. Од свих уписника само су Народна читаоница у Никшићу и Павле Дубљевић уписали по десет акција. Десетак акционара уписало је по пет-шест акција, а остали већином по једну или двије акције.[64]) Да ли је касније уписан и уплаћен потпуни износ главнице од 3.000 фиорина, нијесам могао утврдити, али претпостављам да јесте, јер је штампарија радила све до 1903 године, послије чега се не срета ни једно њено издање.[65]) Тек пошто је, као што ћемо видјети, основана нова штампарија, 1906 године, наставља се издавачка дјелатност у Никшићу.

Али без обзира на његову крајњу судбину, ово Друштво је постигло извјесне резултате; оно је углавном одговорило својој намјени. Штампарија у Никшићу је била прво акционарско друштво у Црној Гори које је бар донекле нормално радило. Истина, оно није почивало на принципима савременог акционарског друштва, нити је првенствено имало за циљ остварење профита, али његово постојање је важно као први како-тако успјели покушај стварања акционарског друштва у Црној Гори.

Тако је до краја XIX вијека, од пет покушаја, формирано само једно и то веома скромно акционарско друштво — једна мала штампарија у првом реду за издавање недјељног листа. Кад се говори о формирању, односно покушају за стварање акционарских друштава у Црној Гори, не треба губити из вида опште привредне прилике и степен друштвено-економског развитка. Нема сумње да црногорска привреда није била још сазрела за једну такву форму организације капитала као што је акционарско друштво. То сасвим потврђују четири неуспјела покушаја. Тек почетком XX вијека оснивају се акционарска друштва са више успјеха. За неких десет година формирано је неколико акционарских друштава, која су показала прилично добре резултате.

---

[64]) Исто.

[65]) Види Преглед штампарско-издавачке дјелатности у Црној Гори 1494—1954, Цетиње 1955, шапирографирано.

Др Зденко ЛЕВНТАЛ

ИЗВЕШТАЈ О ЦРНОЈ ГОРИ И ЊЕНОМ САНИТЕТУ У РАТУ 1876—8 ГОДИНЕ

Трагајући за грађом о медицинским везама Велике Британије и југословенских народа у прошлости[1]), наишао сам на низ, досад необјављених, података у архиву Главног одбора Британског друштва Црвеног крста у Лондону. Ради се у првом реду о извештајима опуномоћеника тог Друштво као и шефова појединих његових мисија[2]) из ратова наших народа крајем прошлог и почетком овог века. Међу тим извештајима налазе се и два који се односе на Црну Гору. О првоме ће бити овде реч, док се други односи на рад болничке јединице коју су почетком 1915 Британски црвени крст и Ред св. Јована упутили у Црну Гору[3]) и која је под управом др F. G. Clemowa неко време радила у Пљевљима, а затим се са српском војском повукла у Албанију.

У штампаном извештају који носи наслов „Извештај о операцијама Британског националног друштва за помоћ болеснима и рањенима у рату — Руско-турски рат 1877—78",[4]) помиње се на два места (стр. 7 и стр. 12—13) мисија Johna Ferleya, који је у лето 1878 год. упућен у Црну Гору да би на лицу места испитао потребу евентуалног упућивања британских лекара и помоћног особља. Док се у првој белешци с неколико реченица само резимира исход његове мисије, на стр. 12 и 13 помињу се неке чињенице које допуњују текст Furleyovog извештаја који објављујемо у целини. Будући да је Furley одржао обећање дато приликом

---

[1]) Левнтал, З. Преглед историје југословенско-британских медицинских веза. Биће објављен под „Санитет" у Енциклопедији Југославије.

[2]) Левнтал, З., Стране санитетске мисије у Српско-бугарском рату 1885/6. Војно-санитет. преглед, 1958, 11, 860—865.

[3]) Reports of the Joint War Committee-British Red Cross Society and Order of St. John. 1914—1918, Лондон.

[4]) Reports of the Operations of the British National Society for aid to the Sick and Wounded in War. — Russo-Turkish War 1877—78. Лондон. — Британско национално друштво за помоћ болеснима и рањенима у рату је старо име организације која касније добија назив Британског друштва Црвеног крста. Ред св. Јована је удружење са сличним циљевима. У ратним условима обе организације формирале су координациони одбор Joint War Committee

своје посете и одмах по свом одласку из Црне Горе упутио на Цетиње, између осталог материјала, кинин и хируршке потрепштине, један ратни дописник јавио је у Лондон да су се руски лекари дивили хируршким инструментима, а нарочито лаким металним повескама за преломе екстремитета, какве они нису познавали. Ferley се с архимандритом Љубишом,[5]) ради лакшег пребацивања рањеника, договорио да ће се успоставити неколико одмаралишта — успутних станица — између фронта и престонице, па је у ту сврху у Црну Гору послато 80 фунти стерлинга и 250 чаршава, а сем тога и 204 дуга капута и 400 кошуља за реконвалесценте који су обично с врло лошом одећом напуштали болнице.

Даље се помиње сума од 50 фунти стерлинга која је додата фондовима из којих је делио помоћ Американац Stillman који се налазио са црногорском војском као дописник енглеског листа »Times« и који је одлично познавао земљу и њене прилике. Furley је оставио још и суму од 470 фунти стерлинга (која је укључивала и 20 фунти поклоњених од стране барона L. de Bassierea испред Француског протестантског одбора у Паризу) у рукама државног секретара Dubya и Петра Василчикова, управника болница Руског црвеног крста у Црној Гори (којег је после наследио генерал Зубов)[6]). Сва су ова лица, а исто тако и кнез Никола, изразила признање и захвалност Британском друштву за помоћ на његовим филантропским напорима.

На крају овог дела извештаја наглашава се да се детаљи о подели помоћи налазе у кореспонденцији оних који су обавили тај посао, а главни извештај о издацима дат је у додатку. Објашњава се да сума од нешто више од 1000 фунти не може да буде основа за прављење упоређења, будући да је у Црној Гори од стране Руског црвеног крста већ у целости било организовано пружање медицинске помоћи, и то, с обзиром на ванредне тешкоће, са успехом, тако да је преостало врло мало што би Британско национално друштво за помоћ у оквиру својих активности могло још да учини.

---

[5]) Архимандрит Висарион Љубиша био је први претседник Друштва црногорског Црвеног крста које је основано 13 јануара 1876.

[6]) У Споменици 1876—1936 Друштва Црвеног крста Краљ. Југославије, Београд, 1936, стр. 184, налазе се и следећи подаци о руској медицинској помоћи. Руски црвени крст послао је већ септембра г. 1875 свом конзулу у Дубровнику 10.000 рубаља за херцеговачке избеглице у Далмацији, а у току 8-месечног боравка мисије П. Василчикова слао је у Црну Гору по 10.000 рубаља месечно за помоћ рањеницима, сем око 10.000 кг санитетског материјала и прибора. После одласка мисије, која је сав свој преостали материјал предала Црногорском црвеном крсту, помоћ из Русије је и даље стизала, све до закључења мира с Турском, г. 1878. Руске болнице налазиле су се на Цетињу (70 постеља) и Грахову (30 постеља), док се једна амбуланта налазила у Даниловграду. У мисији је радило 4 лекара, 10 сестара, 1 апотекар и већи број помоћног особља.

Колико је нама познато, горњи подаци досад нису објављивани, сем што се у чланку о санитетској служби у Црној Гори објављеном у Записима[7]) 1941 помиње следеће: „. . .1875 Друштво Црвеног крста са Цетиња шаље апеле за помоћ „на све стране“, те долазе прилози и помоћ из Русије, Енглеске, Италије, Аустрије и Француске. „Према саопштењу друга Ђ. Пејовића, ни у Државном архиву нити у Архивском одељењу Државног музеја у Цетињу нема података о боравку опуномоћеника Furleya у Црној Гори. Изгледа да Furleya помиње Владан Ђорђевић[8]).

Иако је његов извештај, с обзиром на врло кратак боравак у Црној Гори и у малом броју његових места, могао да дâ само површну слику прилика, особито здравствених и саобраћајних у оно тешко ратно време, сматрамо корисним да га објавимо у преводу у целости.

ИЗВЕШТАЈ JOHNA FURLEYA О БОЛЕСНИЦИМА И РАЊЕНИЦИМА У ЦРНОЈ ГОРИ

Задар, 30 августа 1877

Драги пуковниче Loyd—Lindsay,

Будући да сам добио задатак да пођем у Црну Гору од стране Британског националног друштва за помоћ, да бих поднео извештај о стању болесних и рањених војника те државе, и да, ако се укаже потреба, предузмем потребне мере за њихово збрињавање, отпутовао сам из Енглеске ноћу у четвртак 15-ог ов. месеца, стигао у Париз 16-ог, у Торино 17-ог а у Трст рано ујутро 18-ог. Један брод аустриског Лојда спремао се да крене у Котор кроз два сата. Захваљујући љубазној пажњи британског вицеконзула госп. Brocka и господе Morpurgo и Parente, за које сам понео писмене препоруке, био сам у могућности да завршим све своје припреме и да будем на броду у одређено време.

Четири дана касније, између 7 и 8 часова увече, искрцао сам се у Котору. Ту ми се нашао при руци госп. Јакшић, агент аустриског Лојда, па смо у року од пола сата најмили једног

---

[7]) Записи, 1941, XXV, стр. 227.

[8]) Др Владан Ђорђевић, иницијатор оснивања Црвеног крста у Србији, говорио је о страној санитетској помоћи Црној Гори у једном од својих предавања у Београду (8 јануара 1876) која су претходила организовању Друштва српског црвеног крста (25 јануара т. г.). У поменутом предавању (в. „Црвени крст на белој застави, Београд, 1876) Ђорђевић помиње да су Руси дали 100.000 рубаља за помоћ жртвама у Херцеговачком устанку и болници кнеза Василчикова, да је стигла помоћ из Париза и Холандије, да је Међународни комитет за приватну помоћ рањеницима и болесницима решио да пошаље помоћ и да се у *Лондону под управом* Džona Ferlida (вероватно Ферлија (!?), како би могло да се изговара име Furleya.) образован одбор за помоћ „жртвама турског варварства“.

„драгомана" (човека који се старао о мом скромном пртљагу) и два коња. Тачно у 3 часа изјутра почео сам да се Скалом пењем у брда.

Ако ћу с извесном опширношћу забележити своја лична искуства с овог путовања, мислим да ћу најбоље испунити задатак своје мисије. Потешкоће у начину како би се организовао неки редовни систем помоћи црногорским страдалницима у садашњем рату могу да се оцене само ако се познаје данашње стање земље и њених унутарњих комуникација. Котор и Рисан претстављају главне пијаце за Црну Гору, а сва се роба мора преносити на леђима коња или жена. Которска Скала је уска галерија која иде у цик-цаку уз саму стрмину планине, и на многим местима нема довољно простора да, без извесног маневрисања, један коњ прође поред другог. С висине од неколико стотина стопа може да се баци камен на полазну тачку близу обале у Котору.

Око 7 часова изјутра стигао сам у једну оазу усред пустих сивих стена. То су били Његуши, скупина сиромашних колиба, окружених малим насадима кромпира, кукуруза, јечма итд. Како се на једној од највећих међу овим кућама вијорила застава Црвеног крста, рекао сам да се упита да ли бих мого да уђем. Ову болницу води један руски лекар са три сестре и у њој се сада налази 25 рањеника. Обавештен сам да им ништа не недостаје што би било од апсолутног значаја, али да би њиховој удобности допринело кад би им послали дувана. Обећао сам да ћу испунити ову жељу. Како је Ловћен посве близу, омогућено је снабдевање стврднутим снегом, што је велик луксуз у овим страшним врућинама.

Наставивши пут стигао сам на Цетиње између 10 и 11 часова. Главни град Црне Горе налази се у средини мале долине опкољене стенама кречњака, а има свега једну улицу, слично као села у Ирској. Нисам видео ниједне трговачке радње нити ишта на продају сем воћа. За време мог боравка био сам примљен врло љубазно од стране госп. Василчикова, делегата Руског црвеног крста, госп. де Speyera, секретара руског генералног конзула и друге господе која се овде налазе под заставом Женеве.[9]) Госп. Василчиков ме пратио кроз болницу која има 150 пацијената. Неки од ових смештени су у две велике зграде, док се 30—40 налазе под шаторима. Руско особље је бројно и потпуно комплетно, тако да је дорасло свим садашњим задацима. Сматрам да би било немогућно наћи неког ко би боље одговарао за место директора болница у овим заиста нередовним приликама од госп. Василчикова. Он се одликује љубазношћу, тактом и преданошћу свом ра-

[9]) Женевска конвенција из год. 1864 о заштити рањеника и здравственог особља у ратовима. Црна Гора је приступила овој конвенцији 29 новембра 1875.

ду, као и свим другим особинама које су потребне на таквој дужности. Све док он буде остао овде, ја сам уверен да ће активност коју он надзире бити успешна колико је то год могућно у земљи каква је Црна Гора.

Имао сам разговор и с Архимандритом који је претседник локалног Црвеног крста[10]) — тела које постоји само теоретски, а добио сам и многе корисне савете од стране госп. Dubyја, Швајцарца који се налази на дужности приватног државног секретара.

Могао сам да се задовољим обавештењима која сам добио из ових разноврсних извора, али сам осећао да не би требало да завршим своју мисију све док не одем на поприште садашњих непријатељстава, нарочито због тога што би ми само то омогућило да упознам начин како се обавља транспорт рањеника.

Провео сам једну ноћ на Цетињу и следеће вечери, пошто сам узео одморне коње и водиче, кренуо сам у правцу војног логора код Никшића. Један перјаник Кнежеве телесне гарде био је одређен да ме прати. Први је одмор био у Ријеци, у селу које се налази у плодној долини с обиљем воде. Ту сам се задржао од 11 часова ноћу до 4 ујутру. За време следећих осам часова пењали смо се горе-доле по стеновитим странама планина и сретали ретко покоју жену, али готово ниједног мушкарца. Било је немогућно наћи макар и кап воде. Око подне зауставили смо се пред једном колибом, али како је ова била заузета стоком, а и у другом погледу није била пријатна, препоручили су ми да се одморим у једној суседној цркви. У овом скромном светишту које је имало голе зидове с малим отворима за пуцање, налазило се око 80 пушака произведених у Лијежу и неколико сандука муниције, од којих ми је један послужио као јастук.

После предаха од три сата продужили смо пут и око вечери имали задовољство да угледамо испод себе плодну долину у којој се налази град Спуж. Спуштајући се према долини срео сам руског лекара с око 30 рањеника које је водио на Цетиње. Коњи су чупали оскудну траву коју су налазили међу стенама, док су људи лежали унаоколо на земљи. Лекар ми је рекао да намерава да стигне у Ријеку око поноћи где ће остати до 5 сати ујутро, па ће тада продужити до Цетиња. Он очигледно није познавао пут и ја сам га убеђивао да ће му бити потребно најмање два дана. Жалосно је размишљати о томе колико патњи изазива такво путовање. Да су ови људи припадали било којој другој европској држави, ја бих рекао да га неће моћи преживети.

Између 9 и 10 сати увече стигао сам у Даниловград, с његовом јединим улицом сиромашних колиба. У току 27 сати нисам био у могућности да дођем до било какве хране сем нешто млека. Овде ме дочекао секретар претседника Сената који ми је указао

---

[10]) Друштво Црногорског црвеног крста основано је јануара 1876.

све гостопримство које су околности допуштале. Већина становника спавала је на улици или у пољу иза кућа. Умотани тако у њихову сиву ћебад, било је врло тешко разликовати их од стена.

Путовали смо коњима од 6 до 7 ујутро до Орје луке, једне од Кнежевих кућа, у којој је у том часу живео Божо Петровић, претседник Сената и командант Јужне армије. Овај је господин био васпитаван у Француској и одликује се ванредном интелигенцијом и енергијом. После получасовног разговора који ми је с црногорског гледишта објаснио узроке садашњег рата, мој мали караван наставио је свој марш кроз уску и заиста лепу долину наводњавану богатим изворима. Ускоро смо наишли на трагове недавног марша Сулејман-паше од Никшића према Подгорици. Свака је кућа била рушевина, а ту и тамо нашли смо несахрањена тела људи и коња.

Кад смо напустили долину пут је опет много личио на онај којим смо пролазили претходног дана. Ништа сем голих стена, а жега је била тако велика да је кожа наших ципела дословце пуцала у парчад као угљенисано дрво. На крају, после врло мучног успињања, нашем се погледу указала равница Никшића с малом тврђавом на њеној крајњој ивици. Око средине послеподнева стигли смо у логор црногорског Кнеза. Госп. Stillman, Американац који се налазио с овом армијом и одлично познавао земљу, дочекао ме је врло љубазно и претставио ме седморици или осморици господе која су се налазила при Врховној команди. Нешто касније Његова Висост примила ме је у аудијенцију. Изразио је признање Британском националном друштву за помоћ и додао да се нада да Британце не покреће само осећање милосрђа према Црногорцима, него да осећају праву симпатију за њихову ствар.

За Кнежевом трпезом, за коју сам има част да будем позван, а која је била спремљена под малим заклоном од грања, налазили су се пуковник Богољубов и капетан Геслер од стране руске армије, пуковник Thoemel, аустриски дипломатски изасланик, и његов секретар капетан Sauerwald; госп. Stillman, руски генерални конзул Јонин; италијански конзул госп. Durando, Војвода Pasquy Vivaldi — један италијански добровољац и госп. др Feuvrier, претставник француске армије, сада лекарски пратилац Кнежев. После сам имао уз логорску ватру још један разговор с Његовом Височсти, приликом којег ми је потпуно разложио потешкоће болничког управљања у његовој земљи.

Руска пољска болница (амбуланта) је овде заиста комплетна, а рањеници се одавде пребацују до Жупе, око три часа даље у позадини.

Како у близини нема ниједне куће, сви спавају или под шатором или у колибама од грања или пак под ведрим небом. За мене је постављен један турски шатор за заклон, али сам ипак

осећао да је ноћ врло хладна а трава влажна од обилне росе. Будући да сам прикупио сва обавештења потребна за испуњење моје мисије, ја сам следеће вечери у 6 часова напустио логор. За време мог бављења био сам предмет необичног гостољубља, али сам нарочито обавезан госп. Stillmanu и др Feuvrieru[11]), који су учинили све што су могли да ми буду од помоћи.

Путовао сам већ око 1 сат кад приметих облак коњаника како у пуном галопу брише преко равнице. Један од њих одвојио се од осталих, а мој перјаник је приметио да је то Кнез који је долазио к нама. Пошао сам му усусрет. Он ми је изразио своје жаљење што је ујутро био присиљен да оде из логора пошто је био обавештен о једном турском покрету иза Никшића. Изразио је жељу да пренесем његову благодарност Националном друштву за помоћ за његову добру намеру. Пошто ме је поверио бризи перјаника, пожелео ми је срећан пут и наставио својим путем којим се враћао у логор.

Остављајући за собом долину, изгубили смо из вида црногорске ватре и поново смо почели да се пењемо уз планине. Ишли смо све до 11 часова, кад смо стигли до једне колибе. Око ње је лежало неколико људи, жена, деце, коња и крава, и како није било изгледа за бољи смештај, ми смо се снашли на сличан начин све док нас око 3 часа ујутро није потерала хладноћа. Како сам био решио да стигнем у Котор на време, да бих стигао на брод који је полазио у уторак ујутро, ми смо упорно наставили пут кроз следећих осам часова и око 11 часова се спустили на мало Граховско Поље. Овде смо, у кући која је била боља од свих других откад смо пошли из Цетиња, провели време до 4 после подне. Ускоро после тога прешли смо далматинску границу и продужили војном цестом коју је недавно изградила Аустрија. На овој галерији која вијуга дуж стеновите и стрмоглаве косе превоја, сретали смо дуге поворке жена и коња који су преносили храну, углавном хлеб и сланину, у црногорски војни логор. Још увек се није могло доћи до воде. Откако смо кренули из Грахова па све док нисмо стигли до једног бунара близу Рисна, нисмо могли да добијемо ни капи нечег што се могло пити. У Рисан смо

---

[11]) Dr Feuvrier, којег Furley овде помиње као Француза, вероватно је идентичан са Швајцарцем dr Ferriereom који је 9 јануара 1876 стигао на Цетиње као члан делегације, у којој су се налазили још и A. Humbert и Ch. Goetz, а коју је Међународни комитет Црвеног крста упутио у Црну Гору да би помогла при формирању новог друштва Црвеног крста и у организовању помоћи рањеницима. Ова екипа је у манастиру Св. Луке у Жупи Никшићкој основала болницу с 22 постеље, а сем тога је у току свог двомесечног боравка лечила амбулантно око 300 болесника, већином херцеговачких избеглица. (Цит. Споменица, стр. 180—4) Dr Ferrierea помиње и Вл. Ђорђевић (в. Срце и душа Европе, Београд, 1927, стр. 29), као лекара који је с др Војом Суботићем у Балканском рату управљао Петом резервном болницом Црвеног крста у Београду.

стигли у 9 часова, после 27 часова форсираног хода, сем оних кратких предаха које сам поменуо. Треба само још да додам, у вези с мојим путовањем, да сам о поноћи изнајмио чамац који ме је око 4 часа ујутро, у Котору, пребацио на „Малту“, брод аустриског Лојда. На том броду се сада враћам на Ријеку.

Бојим се да сам Вам досађивао овим појединостима, али сам Вам малопре већ објаснио разлоге због којих сам желео да Вам изнесем своје лично искуство. Стога се више нећу извињавати. Сматрам неопходним да Ви и Друштво добијете што тачнију претставу о тешкоћама на које се наилази при покушају да се организује болничка помоћ у Црној Гори. За време мог шестодневног марша био сам 61 час што на ногама што у седлу. Изузевши врло кратко време које сам провео у равницама, нисам видео ни 50 јарди цесте где би два коњаника могла да јашу упоредо. Исто тако нисам видео ниједно возило на точковима било какве врсте. Истина, срео сам један точак близу Ријеке, али је то био феномен.

Потпуно сам свестан да се наше Друштво, кад би његова помоћ била потребна, не би зауставило ни пред каквом запреком. Али у овом случају помоћ у особљу није потребна. Ја ћу сада укратко да објасним своје разлоге, а затим ћу указати на начин како бисмо незнатним издацима могли материјално допринесте циљу који смо имали у виду. Целокупна болничка организација црногорске армије је сада у рукама Руског друштва Црвеног крста. У начелу постоји и у Црној Гори један огранак Друштва — али уствари њега нема. Укупан број оних који се сада налазе у болницама је 300 и снажна екипа руских хирурга, болничара и сестара потпуно је дорасла и већем броју, чак и кад би дошло до борби на истоку Црне Горе, где сада, мислим, они немају својих претставника.

Руси су заиста узели потпуно у своје руке ову област каритативног рада — толико колико им то становници земље допуштају — и њихов је рад на висини. Свако друго друштво које би послало хирурге или сестре морало би неизбежно да подреди ове добровољце руској управи. Нисам у могућности да проценим, чак ни приближно, број рањених који су се вратили својим кућама. У Црној Гори, ако је неко рањен, а може још да пузи, сакриће се било где и препустити своје лечење богу и домаћем ваздуху. Кнез ми је причао како је срео неког човека који је имао прелом бутне кости, а који је упорно тражио да га подигну на коња и кренуо даље без обзира на болове које је морао да трпи. Ови се људи плаше хируршких интервенција и више воле да умру него да изгубе руку или ногу. Како су све цркве, школе и судови затворени, и свака цивилизована делатност уступила пре дужег времена место ратовању, не постоји начин да се утврди колике су жртве у животима које је ова земља поднела нити колико сада има сакривених оних који су рањени или болесни.

Транспортна средства су посве недовољна, но ја мислим да сам то већ довољно објаснио и образложио. Не бих желео у вези с тим ма у најмањој мери да окривим Руско друштво које је већ обавило више посла него што би се оправдано могло да очекује.

Транспорт рањеника мислим да треба препустити самим становницима. Ја сам много размишљао о том питању, али нисам успео да нађем могућности како би транспорт могло да поправи неко страно друштво, а да не утроши толико новаца колико не би било у сразмери с обимом борби које се воде у овој земљи. Свакoм тежем рањенику сада треба осам лица за пренос до болнице, четворица за носила и четворица за смену. То је велик губитак људства за борбени састав, али ми немамо везе с овим видом проблема. Француски каколет[12]) би овде био некористан. У првом реду — мали домаћи коњи нису довољно снажни да би могли да преносе по два човека у овим стеновитим планинама. Друго — за њих не би било довољно простора на цестама. Одлични план за транспорт рањеника у планинским пределима који је замислио барон Mundy[13]) такође би овде био неостварљив. Ниједан човек не може да носи другог на било коју удаљеност по црногорским путевима. Не остаје ништа друго до обична носила од платна препуштена самим домороцима.

Једна сугестија коју сам се решио да дам како Кнезу тако и Архимандриту могла би да буде од велике помоћи, ако буде прихваћена. Описао сам већ путеве и раздаљине које треба превалити пре но што се може доћи до нешто воде или парчета хлеба. Ако би се ту и тамо понека црква или школа претворила у станицу у којој би се рањеници могли да одморе неколико сати, а која би била снабдевена макар само хлебом и водом, избегао би се велики део непотребних патњи. Ја сам већ предао извесну суму новаца у ту сврху и Архимандрит ми је обећао да ће уложити све напоре да се остваре моје препоруке. Маларија је почела да наноси велике штете, и међу стварима неопходно потребним које сам обећао налази се кинин.

Остаје један начин којим би наше Друштво могло да учини велике услуге, а то је питање одевања рањених. Мушкарци су ето у борби већ две године а жене свакодневно заузете снабде-

---

[12]) Каколет је врста самара који омогућује транспорт двојице рањеника на једном коњу, у седећем или лежећем положају. Употребљавао се у многим ратовима, између осталих и на Солунском фронту и у Шпанском грађанском рату.

[13]) Барон dr Mundy био је инспектор свих српских и страних (сем руских) резервних болница и превијалишта у Првом српско-турском рату год. 1876. За време Српско-бугарског рата, год. 1885/6, дошао је поново у Србију као командант санитетског воза аустриског Малтешког витешког реда и учинио велике услуге у евакуацији рањеника на линији Ниш — Београд. Он је вршио надзор над болницама које су водили аустриски лекари, а опремио је и први српски санитетски воз.

вањем војске. Болесници, кад напуштају болницу, често су дословце без икакве одеће и болно је помислити како се неће моћи избећи страдања у току следеће јесени и зиме. За ту одећу, која је неопходно потребна, такође ћу се заузети чим се вратим у Лондон. Стога сам настојао да са што мањим одлагањем завршим своју мисију и да утврдим садашњи положај болесних и рањених Црногораца. Ви сте вероватно приметили да је њихов број сразмерно мален и да он не би требало да прелази могућности саме државе која се решила да ступи у рат. Но овде је све изузетно и, на несрећу, ратовање изгледа да претставља главно интересовање мушкараца који су сви војници и не примају за то плату. Сем тога, оно мало обрадиве земље која се може наћи у Црној Гори лежи сада већим делом пуста. Благослов који се изговара над дечаком који се тек родио изражава наду да он неће умрети у постељи, а пиштољ је прва играчка која му се ставља у руку.

Остаћу дан-два у Трсту да бих набавио и послао на Цетиње нешто ствари које сам обећао у име Друштва. Остављам све остале детаље до часа кад ћу имати пријатност да Вас поново видим.

У нади да ћу стићи у Лондон готово тако брзо као и ово писмо ја сам, драги Пуковниче Loyd-Lindsay,

Ваш врло искрени

John Furley

Др Нико С. МАРТИНОВИЋ

ВАЛТАЗАР БОГИШИЋ И ЧЕХОСЛОВАЧКА*)

Велики људи су увијек били споне за развијање културне и политичке узајамности међу народима. Једна од таквих личности, нарочито у односу на развијање словенске узајамности, јесте др Валтазар Богишић.

Валтазар Богишић, родом из Цавтата код Дубровника, професор историје словенских права на Одеском универзитету и министар правде Црне Горе (рођен 1834, умро 1908), у свом разгранатом научном раду као правник, фолклориста, филолог и књижевник није мимоишао ни проучавање народног живота Чеха и Словака. Још од првих почетака своје научничке каријере он је неуморно радио, у духу идеја Јана Колара, на стварању једног културног средишта, у једном од научних центара, око којег би се окупљали словенски научни радници. Од 1865 године до своје смрти он је правио експрименте да ту сарадњу оствари преко оснивања једне словенске библиотеке. Тако је у Бечу, 1865 године, основана „Словенска библиотека", чији је библиотекар био Богишић. Члан управе ове Библиотеке био је др Prochazka. Библиотека је, прве године, имала око хиљаду књига, од којих је 865 било на словенским језицима. Највише их је било на српскохрватском и чехословачком језику, и то:

старословенских	2
руских	70
бугарских	3
српскохрватских	372
словеначких	22
чешкословачких	370
пољских	16

Према струкама Библиотека је имала на чешком и словачком језику:

---

* Читано у секцији за народну књижевност и етнографију на IV Конгресу фолклориста Југославије у Вараждину 30 августа 1957 године. Објављује се онако како је читано.

из филологије	14 књига (19 свезака);
из историје	35 књига (38 свезака);
из теологије	2 библије, итд.

Библиотека је имала своју читаоницу у којој су били разни листови и часописи словенских народа. На столовима читаонице су били сљедећи чешки и словачки листови и часописи: Cyrill y Method; Humoristické listy; Lumìr; Národ; Olomoucké noviny; Plzenske noviny; Morvská Orlice; Pozor americky; Wojtěch и др.

Библиотека је живјела од добровољних прилога. Највише су је помагали Чеси и Словаци. Међу прилагачима из Чехословачке помињу се сљедећа лица J. L. Kober, књижар и накладник у Прагу; Pavao Kuzmány, чиновник банке; Šetřil, резбар; Josef Svoboda; Zbořil; André, књижар и накладник; Bensinger; Calve; Ehrich; Gabriel; Mercy; Jar. Pospišíl; Rohlíček и Sievers; A. G. Steinhauser; B. Stýblo; Ziak; Grégr, књижар и накладник.

Из Новог Сада Библиотеку су помагали Чехословаци: др Procházka и професор J. Podhradský[1].

Словенска библиотека у Бечу је била при „Словенској беседи" а извјештај о њој је штампан у часопису »Roční zprávy« 1866 године.

Шта је било с овом Библиотеком нијесам могао утврдити, али Богишића није напуштала мисао да се, под видом једне такве установе, створи једна словенска научна институција. Он је покушао да такву мисао оствари преко једног музеја у Загребу и Новом Саду, али му послови нијесу допуштали да се задржи на једном мјесту. Кад је професор Богишић изабран за редовног професора историје словенских права Одеског универзитета, он је преко Одеског добротворног друштва поново почео да ради на оснивању једне словенске библиотеке. До остварења ове замисли је дошло. За библиотекара је изабран Богишић. Сједиште Библиотеке је била Одеса. Према извјештају који је поднио скупштини за 1871—2 годину, Словенска библиотека у Одеси је била организована као научна установа са дописним члановима. Она је имала дописнике из свих словенских земаља па и из Чехословачке, и то:

Праг: А. И. Патер, И. Ранк и проф. И. Колар;

Краловеградец: др Кампелик;

Табор: директор В. Крижек.

Библиотека је имала добру збирку првоштампаних књига, рукописа и умјетничких слика. Међу њима је било материјала

---

[1] Izvješće o Slovenskoj biblioteci u Beču za godinu 1865, u Beču 1866 прештампано из »Ročni zpravy« (на српскохрватском језику).

који се односи на културну историју Чеха и Словака. Старе књиге су обрађиване по Шафарику.[2]

Кад је Богишић премјештен, 1873 године, у Црну Гору, ради писања Имовинског законика, рад Словенске библиотеке је обустављен. Но он је, бавећи се у Паризу и на Цетињу, ту мисао оживио са Јованом Вацликом, намјеравајући да у Паризу покрене једну едицију која би објављивала дјела словенских аутора и имала своју библиотеку сличну оној у Одеси. Али до реализације ове идеје није дошло.

Богишић је читавог свог живота трагао за старим словенским споменицима на основу којих је доказивао да су Словени дали европској ренесанси исто толико колико Романи и Германи. Нарочиту је пажњу поклонио сабирању словенских инкунабула, те је био сабрао једну од најрјеђих збирки те врсте у Европи. Он је купио инкунабуле свих словенских штампара, ма гдје да су штампали. Тако је у тој збирци имао и неколико инкунабула које су радили Чеси и Словаци. Међу њима се налазе и сљедеће:

Moravus Matheus de Olomutz: Cicero, Orationes, — Neapoli 1480; Pontanus J: Charon Neapoli 1491;

Moravus Augus. Olomucensis: Dialogus in defensionem poetices Venetiis IX apr. 1493;

Hilarius Litomiricensis Tractatus contra perfidiam aliquorum Bohemorum, 1485 die Viti Modesti Strassburg;

Huss J.: Gesta Christi 1489 (?);

Huss J.: Gesta Cristi, circa 1490[3].

Прије почетка својих предавања из историје словенских права на Одеском универзитету, Богишић је молио да му се дозволи да обиђе заграничне Словене и испита какво је стање словенске науке код њих. У свом извјештају, након своје мисије, који је објавио у „Записима императорског Новоросиског универзитета“ у Одеси 1870 године (и посебно), он се осврће и на стање словенске науке у земљама Чеха и Словака[4]. Према том извјештају стање словенске науке у поменутим земљама је сљедеће:

У Аустрији је словенска наука до 1848 године била врло мало развијена. Већ отада почиње да се активније развија.

Стање на универзитетима:

а) лингвистика и књижевност:

Праг: проф. Мартин Хатала је предавао лингвитику и књижевност али се није, као Миклошић, посебно бавио старословен-

---

[2] Отчетъ о состоя іи и дѣятельности Славянской библиотеки въ Одессѣ съ 11-го мая 1871 по 11-е мая 1872 года. Одесса 1872.

[3]) Богишићева библиотека у Цавтату код Дубровника.

[4] Отчетъ ординарнаго профессора Богишича о заграниной его камандировкѣ. Одесса 1870.

ским језиком. Он је углавном упоређивао разна нарјечја словенских језика, не заборављајући ни књижевност. Тумачио је старе словенске споменике са освртом на књижевност. Тако је Хатала, у зимском семестру 1867 године, сравњивао синтаксе разних словенских нарјечја, читао „Слово о Полку Игорову“ и предавао однос чешког језика према старобугарском језику.

Проф. Воцељ сваке године је држао курс из чешког језика и чешке књижевности. Он је 1869 године читао избор најбољих пјесама старе и нове чешке књижевности.

Проф. Коларж је, у вријеме Богишићеве иностране мисије, предавао словенске језике на прашком Политехничком заводу.

Проф. Томек је, у то вријеме, предавао у Прагу упоредо историју Чешке и Аустрије. Исто је радио и проф. Воцељ. Тако је 1869 године у првом семестру читао историју чешке језичне образованости из првих хришћанских времена, а проф. Томек, у истом семестру, чешку историју од времена краља Вјачеслава до 1430 године.

Стање у гимназијама:

Од 1849 године почео је да се уводи у школама »Muttersprache«, но ипак је била развијена словенска наука. Од Фебруарског патента 1860 године, у аустриским школама се дозвољава увођење наставе на матерњем језику. Тако постају народне и мјешовите школе. Стање средњих школа у Чехословачкој, до Богишићеве заграничне мисије 1869 године, било је сљедеће:

Боемија: чисто чешке гимназије у градовима: Праг, Мала Страна (општина), Ичин, Клатово, Слан, Хрудим; чешко-њемачке гимназије у градовима: Праг (Ново Мјесто), Краљичин — градец, Љетомишљ, Јиндриховградец, Писек, Табор, Реихенова, Млада Болеслава, Њемецки Брод, Бенешов.

Моравија: чисто чешке гимназије: Брно, Оломуц; чешко-њемачке: Фреиберг, Кромериж, Стражници.

Богишић истиче срећну околност за Чехословаке да су имали својих издавача за уџбенике, иако је један дио штампан у Бечу. За изучавање народног језика у школском плану су биле углавном предвиђене три књиге: граматика, читанка за ниже и читанка за више разреде гимназије. Од уџбеника су се, поред осталих, учили сљедећи:

Tomiček: Mluvnice Česka;

Kunz: Mluvnice Česka pro nizše třdy gymn. a realn. škol. 1866;

Kvet: Staročeska mluvnice, Prag 1860;

Jireček J.: Nakres mluvnice staročeske, Prag 1869;

Hattala: Strovnavaci mluvnice jezika českého a slovenského;

Jireček J.: Čitanka za I, II i III třidu;

Čelakovsky: Čitanka za IV třidu;

Jireček J.: Antologija z literatury česke;

Čelakovsky: Všeslavenske počatečne čteni, Prag 1850 (poljski i ruski);

Křižek: Antologija jihoslovanska.

Ови уџбеници и помоћне књиге употребљавали су у чешким школама.

У словачким школама су употребљавани углавном сљедећи уџбеници и помоћне књиге:

Hattala: Gramatika;

Černy T.: Čitanka slovenskeho jazyka (за ниже разреде). Издање Матице словачке;

Jireček J.: Antologija.

Богишићев рад на историји државе и права, као и на кодификацији црногорског имовинског права, тијесно је везан за научноисторaживачки рад на пољу етнографије. Из области етнографије су га посебно интересовали народни обичаји и пословице. Прва, у науци запажена студија Валтазара Богишића, „Правни обичаји Словена“ (Загреб 1867) претставља увод у проучавање словенског права. Остали његови радови су продубљивање те обраде и научна разрада основних теза постављених у том дјелу. У овој студији Богишић анализира живот словенских народа кроз породицу, насљедство, ствари и облигације. Он упоређује правни живот свих словенских народа користећи нарочито пословице као искрице народне мудрости, доказујући да је колективни живот у задрузи била главна карактеристика друштва словенских народа од најстаријих времена. Уједно он доказује да у народу живе регулисани друштвени односи са законском снагом, које ниједан добар законодавац не смије мимоићи. Богишић је, упоређујући правни живот разних словенских племена, дошао до закључка да је словенско схватање правде добило своје отјеловљење у задружним друштвеним односима, који не заостају иза римског и германског друштвеног схватања права и правде, него у својој хуманости, у појединим гранама, иду пред њима. Развијајући читавог живота ту мисао Богишић закључује да је закона код Словена било прије појаве писмена, и да има закона који у народу живе а нијесу никад написани. Такве законе не може никаква крута чизма уништити, они живе упркос свим наметнутим законима државе и цркве, па чак и онамо гдје су разни окупатори успјели да промијене вјеру код нашег народа. У прилог тог схватања Богишић наводи примјер Мркојевића у Црној Гори, који су муслимани, а славе Аранђеловдан и носе крсте о Тројичину дне. То народно право које су створили обичаји у колективној народној свијести продирало је и у наше средњовјековне законске споменике, почев од „Руске правде“ великог кнеза Јарослава 1016—1020 године, моравског закона Конрада Змајевског из 1189, закона Розенберског крајем XIII вијека, пољског Статута Вишлицког 1347, састављеног по наредби Казимира

Великог, до Душановог законика из 1354 године из којег провијава најчистији словенски дух.

Ова проучавања су увелико допринијели развијању идеје о словенској узајамности Јана Колара и лијевих народњачких схватања Херцена, чиме је помогнуто зближење Словена борби против туђинских утицаја и завојевача. Она су развијала свијест о вриједности словенских народа и њиховој богатој култури која иде укорак са културом осталих романских и германских заједница. Она су открила оружје за ослободилачке ратове Јужних и Западних Словена, од 1871 надаље, и борбу за културну и политичку независност. Истакнути људи из овог покрета се не могу мимоићи јер су они продужавали дјело Караџића, Колара и Штура и објективно развијали нашу културну баштину пењући је на виши степен. Пролетаријат у нашим земљама у то доба није био толико развијен, а у неким га готово није ни било, да би му такав покрет сметао постављању класних захтјева. Напротив, код нас Јужних Словена многи лијеви народњаци развили су се, баш из тог покрета, у претече и пионире социјализма. (Васа Пелагић, Светозар Марковић, Љубен Каравелов и др.).

Нарочиту пажњу Богишић скреће на проучавање народне филозофије кроз организовано, по проблемима класификовано, сакупљање народних пословица.

Богишић истиче заслужни рад Чеха Челаковског »Slovanská pravnická přislovi« (часопис Чешког музеја 1851, I, 16 у дјелу »Mudrosloví národu Slovenského ve přislovich«, v Praze 1852, стр. 338 и даље), који се озбиљно бавио проучавањем народног права.

Богишић је у поменутом дјелу прије сваке расправе навео на десетине пословица које се односе на правне и законске обичаје уопште на руском, чешком, словачком, пољском, српскохрватском, словеначком и бугарском језику, као напр.:

Na kom vláda, na tom pravda (česka)
Въ комъ добра нѣтъ, въ томъ и правды мало (руска)
Сильные пишутъ правду (руска)
Kdož moc má, ten právo (česka)
Чѣмъ сильнѣе, тѣмъ правѣе (руска)
Ako pravda ne pomože krivda neće pomoći (srpskohrvatska)
Právo nepomuže, když levo premuže (česka)
Kde síla vévodí, ku právu se nechodí (česka)
Гдѣ сила владѣетъ, тамъ законь уступаетъ (руска)
Nove sudije, novi zakoni (srpskohrvatska)
Nová správa, nová pravá (česka)

Богишић је подијелио породицу у три дијела: Међусобни одношаји чланова задружне обитељи, Обитељ у ужем смислу и

Диоба задруге. Ова поглавља је подијелио на низ ужих група почев од старјешине куће и домаћице до осталих задругара, дјеце и послужника куће, затим односе између мужа, жене и дјеце, врсте женидбе, свадбе, симболичне обреде, кумство, побратимство, гостољубље, посињење и сл.

Прије него би почео са расправом, испред сваког поглавља одабрао је карактеристичне пословице које регулишу дотичну материју. Међу њима има и добар број чешких и словачких пословица. Почињући од задруге односно обитељи, Богишић наводи пословицу »Krev není voda« на чешком, којој одговара српскохрватска „Крв није вода“, пољска »krew nijest woda«, руска „кровъ не вода“.

Расправљајући о задружном животу словенских народа Богишић се врло често осврће на задружни живот словачке и чешке породице користећи податке чешке књижевнице Божене Њемцове и Јиречека. Наводећи конкретне примјере правних симбола за означење дјевојке, удате жене и удовице, помиње Црногорце, Конављане и Словаке. Расправљајући о ужој фамилији као нижем степену словенске задруге, Богишић наводи неколико десетина пословица разних словенских народа, међу којима се запажа чешка пословица »Manželstvo bez dětí, den bez slunčka«, која одговара српскохрватској „Женидба без дјеце онако је кано и дан без сунца“ и руској“ „Живёмъ не родители, умрёемъ не люди“.

Описујући процедуру заручења и вјеридбе Богишић истиче примјер Пољака, Чеха и Словака, гдје се родитељи мало мијешају у одабирање брачног друга своме дјетету, већ то пропуштају његовом избору, али напомиње да има случајева отмице дјевојке као и у Црној Гори, о чему је прилично података сачувано у чешким, пољским и словачким народним пјесмама које наводе Ербен и Војцицки.

Свадбене пјесме Чеха, Словака и Мораваца су сличне пјесмама осталих словенских народа, као напр.:

Kukurjenka zaklukala,
Matka diovku zapletuľa
»Neplet'že mamka, neplet'že tuho,
Už nebudem vaša dlho.« —
»Čia že budeš diovka moja?«
»Šuhajova mladá žena«.

Говорећи о словенском гостопримству Богишић наводи чешке пословице »Host do domu bůh do domu« и »Staročeská byla ctnost: rad byl viděn v domě host«, о чему сличних пословица имају и остали Словени, а код Југословена ће се гостом подијелити „што су бог и кућа дали“.

Богишић је нарочиту пажњу поклонио облигацијама код Словена. Начело народног морала и обавеза дате ријечи, израже-

ни у низу пословичних варијаната у нашем народу, у чехословачком језику су дати кроз пословице:

Slovo dělá muže;
Slovo za skutek;
Vola za rohy, človeka za jazyk lapaji;
Dobrý dí, dobrý splni;
Čech dí, Čech splní;
Kdo svého nedrži slova, nemá poctivosti zhola;
Ruka ruce soudí;
Cizí penize přimeri nemívají;
Od zlého dlužníka i koza bez mlíka;
Sebe uvazuje, kdo druheho vyvazuje.

Према једној биљешци самог Богишића, која је писана десетак година пред његову смрт, он је сакупио збирку од преко 100.000 пословица разних европских народа, међу којима највише словенских. Та збирка је стално расла и рачуна се да је приближила цифри од 150.000. Међу њима има доста чехословачких. Он је у студији „Правни обичаји Словена" наводио само оне карактеристичне, па би и проучавање ове драгоцјене збирке било корисно за словенске фолклористе и допринијело би развијању културне узајамности.

Још 1866 године Богишић је израдио упитник („Напутак за сабирање правних обичаја који живу у народу"), подијељен у 352 питања из области јавног и приватног права, као базу за анкету о правном животу словенских народа (нарочито јужних). Овај „Напутак" је убрзо доживио велики број издања у свим словенским земљама, па и у Чехословачкој. У Прагу су изашла два издања овог „Напутка", једно на чешком а једно на бугарском језику, и то:

Navedeni ke sbirani pohodek, pak obyčeju všeobecnych a zejmena pravnich mezi lidem českym w Pradze 1870, staraniem Towarziatwa Literackiego »Slavia«;

Упжтваніе за описиваніе правовы-те обычяи, кои-то живѣжтъ у народа съставилъ В. В. Богишичъ, преведено и пояснено отъ П. В. Оджякова, Прага 1874

У рукописном дијелу Научног архива Валтазара Богишића, који се чува у Цавтату код Дубровника, налазе се литографисана предавања професора Зигеља: I Курс историје чешког права; II, Курс историје пољског права. Њих је држао Зигељ на Варшавском универзитету 1892—93 године.

Најкапиталније Богишићево дјело је „Општи имовински законик књажевине Црне Горе" (Цетиње, 1888). Овај рад је изазвао велику полемику у свјетској штампи, а нарочито у словенском свијету, који га је примио са особитом похвалом. Међу осталим, у друштву „Правничка једнота" у Прагу 21 марта 1889 године одржана је посебна сједница посвећена црногорском Имовинском

законику, на којој су говорили др Ранда, проф. Прашког универзитета, др Тракал, проф. универзитета, и др Ружичка, адвокат.

Појава црногорског Имовинског законика нашла је одјека и у чехословачкој научној штампи и новинарству. Тако су појаву Законика попратили:

Die Politik, Prag 8 jula 1888 (вијест);

J. J. Vaclik: Der neue Civil—codex in Montenegro, »Der Herold«, St. Petersbourg, 20 март (1 април) 1889, бр. 79;

J. J. Vaclik: Der neue Civil—codex für Montenegro, »Die Politik«, Праг, № 52 и 53, 1889;

Narodny Listy (Праг), 25 маја 1888; Politické zpravý zahranicne (чланак);

Jos. Holeček: Občanský zakonik černohorský, — »Narodný listý« Праг, № 192, 12 јула 1888 (чланак);

dr Josef Trakal: Černa Hora a jeji nejnovejši zakonodavstvi, (часопис »Osvěta« № 2 и 3 1889, Праг) и посебно (студија у 6 поглавља);

dr Ludvig Vaněr: Zpravy o týdenních schûzich Pravnické Jednoty v Praze, — »Pravnik« № ХП 1889 о реферату Ружичке;

dr Jan Ružička: Obecný majetkový zákonik pro knižestivi Cerné Hory, — »Pravnik«. Праг № ХП и ХП, 1889 (реферат — студија);

L.: Über das neue bürgerliche Gesetzbuch für Montenegro von K. Dickel, »Pravnik« Праг № 24, 1889 (дужи чланак);

J. Trakal: Gesetzbuch über Vormögen für das Fürstentum Montenegro. In die deutsche Sprache übertrage und mit einer Einletung versehen von A. Schek, Берлин 1893 LXXIV, 191, S. 5, M.;

»Centralblatt für Rectswissenschaft« Leipzig 1893, октобар — новембар (приказ);

dr Karel Kadlec: Nové vyzdâni černohorskeho Zákonika, — »Osvěta« Праг 1898, стр. 1011—1017 (приказ);

Holeček Josif: чланак о црногорском Имовинском законику у »Narodny Listy од 12 јула 1888, Праг;

I. I. D.: Das bürgerliche Gesetzbuch Montenegro's und die deutsche Kritik, — »Politik« № 381, 1899, Праг (преведен на српски у часопису „Бранич" за август и децембар 1899, Београд, превео га Н. Дучић).

Познати чехословачки научник Карло Кадлец је написао 1903 године студију о Богишићу под насловом „Валтазар Богишић", објављену у часопису Muzea královstvi českeho у Прагу (штампана и посебно).

Богишић је имао јаке научне везе са истакнутим чешким и словачким писцима и културним радницима, што најбоље потврђује сачувани дио коресподенције са Константином Јирече-

ком, Јосефом Јиречеком, Карелом Кадлецом, Јованом Вацликом, Јарославом Чермаком, М. Прохаском, А. Патером, Шафариком, Симачеком, Јосефом Тракалом, Едуардом Валецка, Франом Урбанеком, Карелом Чермаком, Франом Дворжаком, Јосефом Давидом и др.

Валтазар Богишић је име које повезује Југославију и Чехословачку у правној науци и етнографији, као што их повезују Чермак и Влахо Буковац у сликарству. Његово дјело и оставштина су драгоцјени извор за продубљивање братске сарадње словенских фолклориста, па и шире.

Митар ЂУРИШИЋ

ФОРТИФИКАЦИСКО УРЕЂЕЊЕ СКАДАРСКИХ ОДБРАНБЕНИХ ПОЛОЖАЈА У БАЛКАНСКОМ РАТУ 1912/13 ГОДИНЕ

УЛОГА СКАДРА ПРЕМА ТУРСКОМ РАТНОМ ПЛАНУ

Послије неуспјеха у рату 1877/78 године, Турска се није осјећала способном да издржи рат са било којом великом европском силом. Турски државници су сматрали да би сваки такав рат изазвао интервенцију осталих сила, уз чије би посредовање или био окончан или претворен у свјетски сукоб. У сваком случају рачунали су с могућношћу да у таквом сукобу учествују и мале балканске земље, као и с тим да би Турска била принуђена на територијалне и друге уступке својим противницима. Стога турски генералштаб све до 1909 године није ни разрађивао никакав ратни план.

Од краја 1909 године у Турској се сматрало да кроз неколико година може да дође до сукоба са Русијом, али се с највише вјероватноће предвиђао сукоб са суседним балканским државицама.[1])

Турцима је било јасно да би их балканске земље предухитриле у мобилизацији и концентрацији своје војске, па су се морали помирити с тим да се на почетку рата држе дефанзиве, жртвујући извјесне територије, док изврше мобилизацију и концентрацију војске. Турска војска би затим била у стању, користећи свој централни положај, надмоћнијим снагама да туче једну по једну армију евентуалних балканских савезница. Ова идеја је касније досљедно спроведена при изради ратног плана за Балкански рат 1912/13 године.

Тај план је у основним цртама предвиђао:

— главне снаге из азиског дијела Турске концентрисати у Тракији за рат с Бугарском;

— у Македонији мобилисати мјесне снаге за дејство против подвојених снага балканских савезника;

---

[1]) Предвиђане су могућности да Турска води рат појединачно са Србијом, Бугарском, Грчком или Црном Гором, али се највише вјеровало да ће се будући рат водити са савезом свих ових земаља, како је, уствари, и било.

— уколико такво дјејство снага из Македоније не буде могућно, повући их у Албанију и са њима се упорно бранити док главне снаге у Тракији не извојују побједу над Бугарима;

— ако српска армија јачим снагама буде притекла у помоћ Бугарима, прећи у офанзиву са снагама из Македоније.[2])

Као што се види, Бугарска је сматрана за најозбиљнијег противника, како због бројности њених снага тако и због осјетљивости операциског правца, који из Тракије најкраћим путем води за Цариград. Стога је према Бугарској требало груписати главне турске снаге, док је за снаге из Македоније предвиђана могућност да пређу у одбрану на територији Албаније.

У склопу оваквог ратног плана нарочито су добили у значају Скадар и Јањина, који су у овом случају имали да послуже као ослонци за одбрану позадине ових снага. Сем тога, одбраном ових двају мјеста требало је по сваку цијену спријечити Црној Гори и Грчкој да извојују у тим рејонима иоле значајније војничке или политичке успјехе. А пошто је било јасно да би у случају рата ове двије државе ангажовале знатан дио својих војски ка Скадру и Јањини, сматрало се да би и јаче турске снаге у њима биле довољно искоришћене.

Спочетка су Турци мислили да Скадар и Јањину треба утврдити тако да буду у стању да се самостално бране за мјесец и по дана. Касније је тај рок продужен на шест мјесеци. Тако у члану 39 турског ратног плана за 1912/13 годину стоји:

„Циљ утврђеног мјеста Скадра и Јањине (јесте) да се утврђењем и одбраном обезбиједи да за случај рата османлиска армија у Румелији на неколико граница побиједи и уништи сасвим или дјелимично оне непријатељске снаге које би биле упућене за окупацију Скадра или Јањине са околином, а у случају опсаде да до омогућења организовања потребних снага одржи утврђено мјесто да не падне у руке непријатељу. Према томе горепоменута утврђена мјеста треба да се утврде и организују, тако да по шест мјесеци дају самосталан отпор.“[3])

Оваква улога Скадра упућивала је Турке на извођење врло опсежних фортификациских радова ради одбране града.

Иако практичне мјере за утврђивање Скадра нијесу предузимане све до непосредно пред Балкански рат, ипак су команда Скадарске дивизије и генералштаб турске војске и раније чинили извјесне кораке, бар у смислу планирања радова које је требало обавити. Тако је још одмах послије рата 1878 године начелник штаба Скадарске дивизије израдио план за утврђивање Скадра. Тај план, међутим, никада није остварен. Године 1911 оформљена је специјална комисија која је израдила нови план. Марта идуће

[2]) Нафиз — Кираметин, „Одбрана Скадра“, изводни превод стр. 29—30, Архива В. И. И. ЈНА, кут. 37, бр. 2/1.

[3]) Нафиз — Кираметин, „Одбрана Скадра“, изводни превод, стр. 31, Архива В. И. И. ЈНА, кут. 37, бр. 2/1.

године тај план је одобрило турско Министарство рата и по њему су углавном извођени сви радови. Али до почетка рата радови ни по овом плану нијесу били довршени, већ су настављени у току операција, а нарочито у току примирја крајем 1912 и почетком 1913 године.

РАДОВИ ИЗВЕДЕНИ ДО ПОЧЕТКА РАТА

Ријеке Кири, Дриңача и Бојана дијеле шири рејон Скадра на неколико природно изразитих отсјека, па је и утврђивање, а тиме и одбрана града, организована по тим отсјецима. Ти отсјеци су: штојски, или како су га Турци још звали Ова, у равници између Скадарског Језера и р. Кири; отсјек Кири, уствари Мали и Велики Бардањолт, између р. Кири и р. Дриңаче; брдички отсјек између р. Дриңаче и р. Бојане и отсјек Тарабоша, између р. Бојане и Скадраског Језера. Поред тога, на заштитном зиду — насипу — подигнутом дуж десне обале р. Кири, извршени су извјесни радови како би се и овај зид могао користити за одбрану. За непосредну одбрану града, с његове јужне стране, рађена су утврђења и на узвишењима у рејону села Ајасма и Тепе. Овај положај је носио назив Дервиш тепе.

Пошто радови на утврђивању нијесу почели једновремено, нити се равномјерно одвијали, то је и степен утврђености појединих отсјека на почетку рата био врло разнолик. Стога ћемо ове отсјеке размотрити појединачно.

На штојском отсјеку земљиште је равно и прегледно. На њему није било шуме, сем нешто маслињака и ниског жбуња. Од језерске обале, која врло мало надвишава површину воде, па до обале р. Кири, гдје се наслања на крајње западне обронке албанских планина, Штојско Поље се благо пење за свега неколико десетина метара. Насеља су на њему ријетка, а земљиште, сем у близини језера, прилично суво и само мјестимично обрадиво. Један бољи пут водио је од Скадра за Враку и даље ка Тузима и Подгорици (Титограду). Остали су били лошији сеоски путеви. Према томе, земљиште је на штојском сектору пружало најповољније услове за радове на утврђивању. Одбранбени положаји су били изграђени на око 4 км сјеверно од града. На западној страни наслањали су се на обалу Скадраског Језера, а затим се у благом луку повијали ка истоку до десне обале р. Кири.

До почетка рата на штојском сектору изграђено је шест отпорних тачака. То су били потпуно затворени, у виду развученог круга ископани стрељачки ровови за стојећи став. Ровови су били веома брижљиво ископани, тако да су изнад површине земље били једино грудобрани висине до 30 цм, добро маскирани бусењем и жбуњем. Око ових отпорних тачака, изузев прве[4]), постављене су биле жичане препреке са 6 до 10 редова коља. Међупростори

[4]) Почев од језерске обале.

су затварани тзв. ловачким рововима, тј. испрекиданом линијом стрељачких ровова, такође за стојећи став. Између 2 и 3 а дијелом и између 3 и 4 отпорне тачке и испред ових (ловачких) ровова била је постављена жичана препрека. Позади одбранбеног положаја на око 500 до 800 м изграђени су ватрени положаји артиљерије и то један за око 800 м југозападно од отпорне тачке бр. 4, други за око 600 м јужно од отпорне тачке бр. 3 и трећи у рејону сјевероисточно од с. Големи, за око 500 м. За артиљериска оруђа били су ископани ровови са грудобранима, ојачаним дрвеним гредама и џаковима са пијеском и земљом.

Склоништа за пјешадију и неки радови на унутрашњем уређењу ровова били су завршени само код 2 и 5 отпорне тачке, док су код осталих радови били у току. Склоништа су покривена таласастим лимом, гвозденим плочицама и џаковима пијеска и штитила су од ватре артиљерије мањег калибра.

На каменитом дијелу десне обале р. Кири такође је изграђена испрекидана линија ровова, која се својим јужним краком наслањала на насип (насип је тек послије почетка операције прилагођен за одбрану), а сјеверним на отпорну тачку бр. 6. Иако је копање у камену било врло тешко, и ови ровови су били ископани за стојећи став. Грудобрани су били покривени џаковима са пијеском, који су били одлично средство против дејства рикошетирајућих зрна.

На простору између ријека Кири и Дрима, албанске планине завршавају се Великим и Малим Бардањолтом и Јубанима. Каменити гребени Великог и Малог Бардаљолта природно су јаки положаји и Турцима су пружали могућност за организовање солидне одбране. До почетка рата, међутим, на томе је врло мало урађено и ово је био најмање утврђени отсјек одбране Скадра.

Главна борбена линија, према турском плану изградње утврђења, протезала се од лијеве обале р. Кири (отприлике у висини к. 20)[5]) на крајње сјеверозападне падине М. Бардаљолта, па затим сјевероисточним и источним падинама к. 184, к. 163, к. 94 и к. 46, наслањајући се поново на лијеву обалу р. Кири код к. 12. До почетка рата на Малом Бардањолту било је ископано свега неколико ровова за одјељења у рејону к. 184 и 163 и ватрени положај за једну брдску батерију такође у рејону к. 184. На Великом Бардањолту дотада није било урађено ништа.

Јужно од Скадра, у углу који затварају ријеке Бојана и Дрињача, уздиже се узвишење Брдица. Са сјеверне, источне и западне стране Брдицу од поменутих ријека одвајају узане долине, док је са јужне стране равница знатно пространија, тако да Брдица претставља врло погодан положај за организовање одбране. Њена предност је још и у томе што је околно земљиште добрим дијелом мочварно, те отежава прилаз нападачу. Једини озбиљнији недостатак јој је слаба веза са позадином која је огра-

[5]) Све коте по карти 1:100.000, издање Војногеографског института.

ничена на један мост преко Дрињаче. Тај мост је био у домету српске и црногорске артиљерије.

Највиши врх Брдице износи 106 метара. Од њега се земљиште на све стране спушта у виду дужих или краћих коса, које се завршавају мањим узвишењима, врло погодним за прављење одвојених отпорних тачака. Ту околност Турци су вјешто искористили и на узвишењима којима се завршавају косе, источно, јужно и западно од к. 106 до почетка рата изградили су пет таквих отпорних тачака. Поред тога, изграђени су били ватрени положаји за артиљерију у рејону к. 92 на сјевероисточним падинама Брдице и у рејону к. 106. Код ове посљедње био је ископан ров за рефлектор и склониште за људство и изворе енергије рефлектора.

Једино су на овом отсјеку утврђења рађена у типу полусталне фортификације, како за пјешадију тако и за артиљерију. Сви заклони су рађени од каменог зида, дебљине 1 метар, а покривени јаким гвозденим шинама, затим 30 сантиметара дебелим слојем земље и маскирани бусењем. Све је то било укопано тако да су горње ивице заклона биле изнад земље свега по неколико сантиметара.

Поред ватрених положаја типа полусталних објеката у рејону к. 106, било је и неколико обичних пољских ровова за артиљериска оруђа. Ти ровови су били ојачани џаковима, а мјестимично и неким гвозденим судовима са земљом и пијеском.

Сви ти положаји, како пјешадиски тако и артиљериски, били су врло вјешто одабрани, јер је са њих са успјехом могао да се туче терен источно, јужно и западно од Брдице. Саме отпорне тачке, пак, биле су тако постављене да су ватром једне могли бити тучени прилази ка сусједним тачкама, јер су утврђења омогућавала стварање веома ефикасне унакрсне ватре. Па и поред тога све су отпорне тачке биле подешене за кружну одбрану и заштићене јаким жичаним препрекама. Испред читавог брдичког фронта била је постављена жичана препрека од 3 до 6 редова коља.

Тарабош је узани каменити гребен којим се на Бојани завршава планински вијенац Крајине, и који се протеже дуж јужне обале Скадарског Језера. Он је чисто крашког карактера, без шуме и обрадивих површина, испресијецан јаругама и разним вртачама и само мјестимично покривен кржљавим жбуњем. Сјеверне падине Тарабоша спуштају се ка Скадарском Језеру, просјечно 45^0 стрмим нагибом, док је нагиб јужних падина нешто блажи и износи 30^0 до 35^0. Сам назив Тарабош читав овај гребен добио је у рату, по називу свог највишег врха са котом 592. Како се на њему истичу два изразитија виса, одвојена јаругом која се од самог гребена спушта до обале Скадарског Језера, за око 1 км источно од с. Широка, од којих је источнији знатно нижи, то је дио

гребена западно од поменуте јаруге назван Велики, а онај источно Мали Тарабош.

Због таквог карактера земљишта сви прилази Тарабошу врло су тешки, чиме је организација његове одбране била знатно олакшана. Тарабош потпуно доминира околним земљиштем и сваки продор ка Скадру са тог правца немогућан је до овлађивања њиме. Због тога су Турци прве радове на утврђивању Скадра и отпочели баш на Тарабошу. Још марта 1911 године предузета је изградња ватрених положаја за једну мерзерску батерију. Убрзо су ти радови прекинути, да би у току идуће године били настављени упоредо са копањем стрељачких ровова.

До почетка рата на Тарабошу је био изграђен највећи дио утврђења. На Широчком Вису (сјеверозападно од к. 592), на Великом и Малом Тарабошу изграђене су пјешадиске отпорне тачке. На В. Тарабошу источно и југоисточно од к. 592 уређени су ватрени положаји и склониште за рефлектор и његове изворе енергије. Сјеверозападно од с. Сарикишла (у источном дијелу Бојане) на једном узвишењу су такође изграђени ватрени положаји за два брзометна пољска топа и ров за рефлектор.

Ровови за пјешадију овдје су зидани, а зидови облагани џаковима са земљом и пијеском. Склоништа до почетка рата нијесу завршена ни у отпорним тачкама ни код ватрених положаја артиљерије.

Најјаче је утврђена отпорна тачка на Великом Тарабошу. (Турци су је звали Фесат тепе). Она се састојала од девет ровова, од којих су по четири сачињавала прву и другу, а један (девети), ископан непосредно западно од врха Тарабоша, трећу одбранбену линију. Прва линија је била намијењена за одбрану сјеверозападних (ров бр. 1), западних (ров бр. 2) и југозападних (ров бр. 3 и 4) падина В. Тарабоша. Поред четири основна, она је имала и два допунска, нешто слабије направљена рова, којима су затварани međупростори сјеверно и јужно од рова број 2. Читава линија заштићена је жичаном препреком од 4 реда коља. Источно од ровова бр. 1 и 4 она се наслањала на још јачу кружну жичану препреку, којом је била заштићена друга линија ровова. Ровови друге одбранбене линије такође су били кружно постављени: према југозападу ров број 5, према југоистоку број 6, према истоку број 7 и према западу — највећи и најјачи — број 8. Између друге и треће линије није било жичаних препрека. Сви ровови у појединим линијама, као и линије међусобно, били су везани саобраћајницама, подешеним за одбрану. Најдужа и најјача од њих била је саобраћајница која је везивала ровове бр. 1 и 3 у првој одбранбеној линији. Она је била изграђена скоро паралелно са ровом бр. 2 и допунским рововима (с којима је такође била повезана) и тако, уствари, послужила као посебна одбранбена линија. Турци су баш на њој зауставили продор Црногораца у њиховом посљедњем покушају да заузму Тарабош, 31 марта 1913 године.

Главни артиљериски положаји, на југоисточном дијелу Великог Тарабоша, изграђени су у типу полусталних објеката, док су за остала оруђа грађени ровови пољског типа, уз обилно коришћење џакова са пијеском.

На отсјеку Дервиш тепе (у рејону с. Ајасме) до рата су подигнути само ватрени положаји за неколико артиљериских оруђа и потребна склоништа за људство и муницију.

Уопште узев, до почетка рата били су завршени најважнији радови на утврђивању штојског, брдичког отсјека и отсјека Тарабоша. Али ни на тим отсјецима нијесу довршени сви планирани радови. Већ довршени били су претежно карактера пољских утврђења сем већег дијела утврђења на Брдици и дијела артиљериских положаја на В. Тарабошу. Отсјек Кири је био најмање утврђен. Радови на М. Бардаљолту су тек били отпочели, док на В. Бардањолту није било урађено ништа. Мјере за утврђивање отсјека Дервиш тепе су биле незнатне, а на насипу нијесу ни предузимане.

РАДОВИ ИЗВЕДЕНИ У ТОКУ РАТА

Почетне операције око Скадра потстакле су Турке да још интензивније раде на утврђивању града. Ти нови радови су углавном ишли на проширивање и ојачавање већ постојећих утврђивања, која су се на Штоју и Тарабошу већ у првим данима рата показала врло ефикасним. Недостатак утврђења на Малом и Великом Бардањолту претстављао је велику опасност за сам град, с обзиром да су главне снаге Зетског црногорског одреда вршиле напад баш тим правцем. Стога су на том отсјеку предузети опсежнији радови не само за довршење изградње планираног главног положаја на М. Бардањолту већ и за уређење положаја предњег одреда на В. Бардањолту. Затим су предузети радови за прилагођавање насипа потребама одбране града, а тако исто и на отсјеку Дервиш тепе, који је требало да спријечи сваки евентуални покушај напада преко мочварног земљишта у рејону ушћа р. Кири у Дрињачу.

Иако је штојски отсјек био доста добро утврђен, због чега је командант Зетског одреда према њему оставио дио својих снага са задатком да врше само демонстративне нападе, Турци су ипак наставили његово утврђивање. На самој обали Скадарског Језера изграђена је једна нова отпорна тачка, тако да их је сада било укупно седам; настављена је изградња испрекидане линије ровова између отпорних тачака (ловачки ровови), а испред читаве те линије постављена је жичана препрека од 6—10 редова коља. Позади ровова на међупросторима појединих отпорних тачака изграђени су нови ровови за резерве, који су са првима везани цик-цак саобраћајницама. На читавој дужини од 2 до 5 отпорне тачке, 350 до 400 метара јужније од њих, ископана је и уређена непрекидна линија ровова, чиме је одбрана на овом отсјеку знатно добила у-

дубини и отпорности. Ова новоизграђена линија ровова била је са првом везана великим бројем саобраћајница. Позади 5 и 6 отпорне тачке, на отстојању 250—400 метара, с правцем сјеверозапад-југоисток, такође је изграђена испрекидана линија ровова, која се наслањала на ровове ископане дуж десне обале р. Кири.

На обали р. Кири, позади раније уређених испрекиданих ровова, усјечена је у камену нова непрекидна линија ровова. Јужније од овога, камени зид који је равницу штитио од поплава планинске ријеке Кири, обилном употребом џакова земље и пијеска прилагођен је за одбрану, иако су могућности за напад тим правцем биле врло мале. Читаво рјечно корито до у висину М. Бардањолта било је заштићено јаком жичаном препреком.

Док су Турци држали положаје на Матруштепе-ту[6]) и В. Бардањолту, одбранбеним положајима на насипу није поклоњена нарочита пажња. Међутим, падом ових положаја радови на насипу су појачани и убрзани. Позади насипа је ископано неколико саобраћајница. Подигнута су била и два дрвена мостића. Такође су изграђени ватрени положаји за двије хаубице, а припремани су положаји и још за нека артиљериска оруђа (Бродвелове топове).

У луку који су код десне обале р. Кири правили пјешадиски ровови и даље на југозапад у правцу с. Големи изграђено је неколико артиљериских ватрених положаја, већим дијелом ради заштите М. Бардањолта.

Позади свих положаја на штојском отсјеку била је спремљена жица и остала средства да се у случају повлачења турских снага постави жичана препрека од 4 реда коља. Она међутим није постављена, јер се за то није ни указала потреба.

На сектору Кири Турци су и даље задржали главну борбену линију на сјеверним, сјевероисточним и источним падинама М. Бардањолта, док је В. Бардањолт уређиван као положај предњег одреда. Међутим, пошто В. Бардањолт доминира главним положајем, увидјело се да би његовим падом М. Бардањолт био непосредно угрожен, па је одлучено да се брани до крајњих могућности и не напушта до крајње нужде. Отуда је по стварном значају, по степену утврђености и по упорности одбране В. Бардањолт превазилазио оквир положаја предњег одреда.

Са лијеве обале р. Кири, из рејона к. 20, главна турска борбена линија је ишла кроз маслињаке до рта који се с крајњег сјеверног дијела М. Бардањолта спушта у равницу. Ровови су овдје рађени отприлике као и на штојском отсјеку, јер су теренски услови за то били углавном исти. То је испрекидана линија рово-

[6]) Безимени вис јужно од с. Муселим. Црногорци су га звали Муселимова Главица. Муселимова Главица и сјеверне падине В. Бардањолта (Доњи Вис) пале су у руке Црногораца (Мјешовите бригаде бригадира Милутина Вучинића) 7 фебруара 1913 године, а два дана касније и читав В. Бардањолт.

ва за стојећи став, са грудобранима ојачаним земљом и пијеском, а гдје је било потребно поплетом (љесама) је добијан стрмији нагиб. Непосредно испред ровова просјечени су маслињаци, те је створен брисани простор на удаљењу до 400 м на коме ватрено дејство није било ничим ометано. Позади ровова изграђена су склоништа с покривком од мањих стабала, грања и земље. Склоништа су са рововима била везана саобраћајницама.

На једном узвишењу које чини прелаз између равнице и сјеверозападних падина М. Бардањолта, изграђена је посебна отпорна тачка. Ту је био уређен непрекидни кружни ров и ватрени положаји за један митраљез калибра 15 милиметара, а све то ограђено јаком жичаном препреком.

Од ове отпорне тачке ровови су, такође у испрекиданој линији, ископани сјеверним, сјевероисточним, источним и југоисточним падинама Малог Бардањолта. И поред изразито тешких услова, ови ровови су усјечени у камену прво за клечећи, а потом за стојећи став. Како В. Бардањолт надвишује и као у луку обухвата М. Бардањолт, положаји на овом посљедњем били су истурени бочном дејству, а мјестимично и дејству слеђа. Стога су сви ровови на њему траверзирани[7]), а поред јаких грудобрана имали су и брижљиво изграђене леђобране. За уређење грудобрана и леђобрана обилно су коришћени џакови са пијеском и земљом.

Кота 163 била је утврђена као посебна отпорна тачка, са кружним непрекидним ровом, јако заштићеном жичаном препреком. Како у отпорним тачкама тако и у рововима, на многим заклонима су стављене покривке од лима и земље. Тако добијени блиндажи сигурно су штитили од пјешадиске ватре, шрапнела и парчади граната.

Позади ровова налазили су се шатори за војску, укопани и добро заштићени насипима од земље, док су официри имали бараке у удољу сјеверозападно од к. 163.

Радови на утврђивању М. Бардањолта извођени су до примирја и у току њега, а нарочито интензивно послије пада В. Бардањолта у руке Црногораца. Тих посљедњих дана борби нарочито се посветила пажња продубљивању ровова, изради саобраћајница и доградњи ватрених положаја артиљерије. Ови радови су били нарочито значајни за прикривање кретања турских јединица на положајима, с обзиром да су црногорски положаји сада доминирали главном турском одбранбеном линијом.

Земљиште јужно од М. Бардањолта често плаве ријеке Кири и Дрињача, те је мочварно и готово непролазно. На том правцу Турци с правом нијесу очекивали неке замашније нападе Црно-

---

[7]) Отприлике на сваких 20 метара ископ рова је под правим углом повлачен уназад, затим је врло кратко ишао паралелно са главним, да би поново под правим углом био враћен на стари правац. Тиме је ограничавано дејство бочне ватре и убојну моћ парчади граната.

ораца, па су само мјестимично изградили зидове који би могли да се користе за одбрану.

На читавом овом дијелу фронта, почев од р. Кири, преко маслињака, М. Бардањолта и поново до р. Кири, постављена је јака жичана препрека. На мање угроженим дијеловима та препрека је била од 3, а на највећем дијелу фронта од 6 редова коља.

Велики Бардањолт, иако није био главни положај, био је такође врло јако утврђен. То је наметао његов положај у односу на главну линију на М. Бардањолту. Било је сигурно да би В. Бардањолт Црногорцима послужио као јак ослонац за заузимање М. Бардањолта, који је претстављао кључни објекат у одбрани Скадра. Стога су, почев од краја октобра, када су се послије првог заузимања В. Бардањолта[8]) црногорске снаге повукле на десну обалу р. Кири, Турци почели интензивно да раде на утврђивању овог узвишења.

Пошто није било довољно времена на располагању, на В. Бардањолту су прво отпочели радови на отпорним тачкама, којих је, рачунајући и ону на Муселимовој Главици, било укупно шест. Ровови су прављени кружно око најистакнутијих висова на гребену В. Бардањолта. Свака од тих отпорних тачака изузев оне на вису сјеверозападно од к. 274[9]) била је ограђена кружном жичаном препреком, иако је испред читавог фронта југозападно од к. 274 била посебна жичана препрека од 4 реда коља. Највећи дио ватрених положаја артиљерије био је у самим отпорним тачкама, док се мањи њихов дио налазио позади. Сви ти положаји били су веома солидно изграђени, као и склоништа за људство и муницију. Између поменутих отпорних тачака касније је изграђен читав низ мањих ровова, чиме је одбрана овог положаја знатно добила у чврстини. Највећи дио тих ровова изграђен је на сјеверозападном дијелу В. Бардањолта, гдје је растојање између отпорних тачака било највеће.

У свим рововима постојали су јаки блиндажи, који су посаду штитили од шрапнела, парчади граната, хладноће и невремена.

[8]) Двадесет осмог октобра 1912 године Трећа црногорска дивизија (Вучедолска и Никшићка бригада) добила је задатак да заузме В. Бардањолт. Неутврђени и слабо брањени В. Бардањолт, без већих напора заузела је Вучедолска бригада. Али, умјесто да се на њему утврде и обезбиједе постигнути успјех, Црногорци су на положају оставили само један батаљон. Ноћу 28/29 октобра Турци су извршили противнапад, разбили овај (Рудинско-трепачки) батаљон, а затим и читаву Вучедолску бригаду. Никшићка бригада је сјутрадан успјела да сузбије Турке и поврати В. Бардањолт. Међутим, Турци су прибјегли једној варки: подигли су бијеле заставе у знак предаје. Црногорци су обуставили гоњење разбијених Турака и тиме, уствари, Турцима омогућили да приберу своје снаге и привуку појачања, а затим, изненадно отворивши ватру на Црногорце, послије дуже упорне борбе, да поново заузму В. Бардањолт. (Види о томе детаљније Ж. Павловић, „Опсада Скадра", стр. 70—74).

[9]) Црногорци су га звали Доњи Вис, а Турци Нишанџи тепе.

Све отпорне тачке биле су телефоном везане са командантом отсјека, чији се штаб налазио у једној бараци на сјеверозападним падинама В. Бардањолта.

Иако су наше јединице својом ватром ометале турске радове на В. Бардањолту, Турци су ипак успјели да те радове врло добро обаве. Гвоздено коље жичаних препрека имало је јаке бетонске подлоге те нити га је било могућно сјећи нити чупати. На нарочито истакнутим мјестима радови су извођени ноћу, али се, упркос жртвама, упорно радило и дању. Тако је веома солидно био утврђен сјеверни дио В. Бардањолта, док је јужни дио, у рејону с. Гајтани и југозападно од њега, био неутврђен.

Од Скадра, преко р. Кири, западном и сјеверозападном ивицом М. Бардањолта и даље западним падинама В. Бардањолта, до самог његовог врха, био је изграђен добар широк пут, који је Турцима одлично послужио за снабдијевање снага на овом отсјеку.

И на Брдици, која је до почетка рата била најјаче утврђена, настављени су радови. Поред доста обимних радова на даљем унутрашњем уређивању отпорних тачака и артиљериских ватрених положаја, нарочито интензивно се радило на затварању дотада необезбијеђених међупростора и мртвих углова. У ту сврху су копани ровови између раније изграђених отпорних тачака, за по једно до два одјељења. Ти ровови су били пуног профила, са покривеним стрељачким заклонима. Силазне степенице, налактице и сами заклони били су обложени дрветом и поплетом, да би били удобнији и отпорнији. Пошто је само на западном дијелу Брдице пријетила опасност од бочне и леђне ватре, с десне обале Бојане, то су само на рововима ископаним на том дијелу фронта рађени леђобрани и траверзе. На осталим дијеловима фронта такви радови нијесу били потребни

У долини уз лијеву обалу р. Бојане у овом периоду су изграђене двије линије ровова, од којих је главна била у висини хришћанског гробља на коси сјеверозападно од к. 106. За око 700 м јужније и паралелно са овом, изграђена је друга линија, за положаје борбених осигурања. Обје су изграђене од испрекиданих ровова и заштићене јаким жичаним препрекама.

Један од најважнијих радова на унутрашњем уређењу утврђења била је градња склоништа, која су покривена таласастим лимом.

На најосјетљивијим прилазима брдичких положаја биле су ископане тзв. вучје јаме и дужи ровови који су се у кишним периодима пунили водом и служили као врло добре противпјешадиске препреке. Тако је Брдица утврђена тачно како је планом било предвиђено.

Иако су М. Бардањолт и Брдица били јако утврђени, а простор између њих, у долини р. Дрињаче и ушћа р. Кири, подводан и, нарочито у зимском периоду, неподесан за било какве покрете

трупа, Турци су ипак наставили радове и на утврђивању положаја у рејону с. Тепе и с. Ајасма. На десној обали р. Кири, сјеверозападно од к. 12, изграђена је једна отпорна тачка, по типу сличних утврђења на брдичком и штојском отсјеку. Од те отпорне тачке, југоисточним падинама косе у правцу с. Ајасма и с. Табаки, пружао се читав ланац стрељачких ровова. По самом гребену ове косе уређивани су ватрени положаји за артиљерију и митраљезе. На појединим узвишењима на гребену уређивани су и самостални стрељачки ровови. Сви ови положаји, као и отпорна тачка, били су ограђени јаком жичаном препреком. Тако је и овај међупростор солидно затворен.

Када су се почетком рата Турци увјерили да је Приморски црногорски одред главни удар усмјерио на Тарабош, предузели су све мјере да се доврше и употпуне радови на утврђивању овог отсјека. Стога су радови на унутрашњем уређењу већ изграђених отпорних тачака убрзо довршени. Подигнута су склоништа против парчади за пјешадију, за посаду артиљериских батерија, као и за муницију. Мјестимично су мања склоништа рађена и у самим рововима. Добро траверзирани ровови били су заштићени од бочне ватре.

Поред тога, дуж сјеверних и јужних падина Тарабоша изграђене су испрекидане линије ровова, чиме су све отпорне тачке повезане у један чвршћи и компактнији одбранбени систем. Пошто је опасност од напада с југа, од с. Облике, била већа, то су и прекиди у линији ровова на јужним падинама били знатно мањи од оних на сјеверним. Обје ове линије ровова наслањале су се на р. Бојану: јужна у рејону ушћа р. Дрињаче, а сјеверна сјеверозападно од с. Сарикишла. Поред тога, на сјеверним падинама Тарабоша, на неким изразитијим косама јужно и југозападно од с. Широка, подигнути су зидани ровови да би употпунили одбрану самог гребена. Читавом дужином ровова подигнутих падинама Тарабоша, на отстојању на коме је могла бити успјешно брањена, била је подигнута жичана препрека од 2 до 4 реда коља.

Сва утврђења су имала међусобно телефонску везу.

На сјевероисточним падинама к. 592 биле су подигнуте бараке за становање, док су на сјевероисточним падинама М. Тарабоша и за око 750 м југозападно од извора Бојане за ту сврху постојале касарне. Од моста у с. Базар до врха Тарабоша био је изграђен добар пут за снабдијевање трупа борбеним, интендантским и другим потребама, као и за евакуацију.

*
* *

Турци су доста дуго прије Балканског рата предвиђали могућност да се Скадар брани у окружењу, па му је ратним планом таква улога и била намијењена. То им је наметало обавезу да утврђивање града благовремено изврше. Па ипак, до рата се на

томе није радило довољно интензивно. По опсегу и јачини фортификациских радова Скадар на почетку рата није био припремљен да тој намјери одговори. На почетку рата Турци су тога постали свјесни и били су принуђени да радове форсирају и да их често обављају под непосредним дејством црногорске артиљериске, па и пјешадиске ватре. Солидност тих радова говори да су они, иако са закашњењем, схватили сву озбиљност овога посла и максимално искористили сва расположива средства и могућности.

Гледано у цјелини, радови на утврђивању Скадра испољили су тенденцију Турака да град заштите једним непрекидним и солидним ланцем утврђења, који ће се, на сјеверозападу и југозападу, наслањати на Скадарско Језеро, а најефикасније искористити неколико од природе јаких објеката који затварају највећи дио прилаза граду. Радови на тим најјачим објектима су најсолидније обављени, али исто тако посветила се велика пажња и оним правцима који нијесу пружали нарочито повољне услове за нападача, као напримјер насип, ушће р. Кири и др. Сви фортификациски радови били су добро прилагођени земљишту. Отпорне тачке у равници грађене су на таквим међусобним растојањима да је међупросторе било могуће затворити мањим снагама, а да цјелокупна одбрана притом не губи у отпорности и јачини. На Бардањолту, Брдици и Тарабошу отпорне тачке грађене су на истакнутијим узвишењима. Предњи крај је увијек постављан тако да се што боље и што ефикасније искористи ватрено дејство свег наоружања, а мртви углови и нетучени простори сведу на најмању могућну мјеру. Ово је постигнуто и великим бројем мањих ровова, којима је читав овај одбранбени систем обиловао.

Готово све отпорне тачке биле су заштићене јаким жичаним препрекама, а поред тога испред предњег краја дуж читавог фронта постојала је таква препрека. Она је свуда постављана на таквом отстојању на коме је могла бити увијек брањена јаком пјешадиском ватром. Ширина јој је зависила од важности правца. Тамо гдје се осјећала већа опасност достизала је и 10 редова коља, док је на мање осјетљивим правцима износила 2—3 реда. На Брдици је конфигурација земљишта дозвољавала израду вучјих јама и ровова који су пуњени водом. Баш захваљујући тако умјешном коришћењу свих предности које је земљиште пружало, ови фортификациски радови, иако су највећим дијелом били пољског типа, достизали су јачину полусталних објеката.

Радове на утврђивању изводиле су јединице којима је била повјерена одбрана тих отсјека. Те јединице су биле увијек спремне да оставе алат и прихвате оружје, тако да њихова борбена спремност није била ослабљена ни поред све ангажованости у овим радовима.

Веза града са свим отсјецима одбране била је добра. За Штој и Брдицу постојали су путеви и од раније, док су до врха

В. Тарабоша и В. Бардањолта били изграђени добри широки путеви, којима су дотур и евакуација са успјехом обављани.

Пошто Црногорци на језеру нијесу имали пловних објеката које су могли употријебити у борби, Турци су са своја три монитора на том правцу били не само довољно обезбијеђени него су могли и да подржавају одбрану својих снага на Тарабошу.

Црногорци су у почетним операцијама пропустили прилику да искористе недостатак утврђења на В. и М. Бардањолту и ангажујући већи дио својих снага на том правцу ријеше скадарску операцију у своју корист. Даљим одлагањем напада, послије првог неуспјеха,[10]) а нарочито примирјем, омогућили су Турцима да и на овом отсјеку изграде јаке одбранбене положаје, а на осталим употпуне већ постојеће и тиме знатно ојачају одбранбену моћ скадарске посаде. У тако јаким утврђењима, за чије рушење Црногорци нијесу имали потребних средстава, Турци су се осјећали сигурнијим, те су, и поред све неизвјесности у погледу исхода одбране града и скромних изгледа на успјех, ипак успјели да издрже неколико веома јаких напада црногорских и српских снага, а сам град предају тек послије крајње исцрпености глађу, како војске тако и грађанства.

Литература: *Ж. Павловић:* „Опсада Скадра“, Београд 1925 г.

Ferik Abdurrahman Nafiz: — **Mirliva Kiramettin: »Iskodra Müdafaasi«,** Истамбул, 1933 г.

Документа црногорске Врховне команде — „Записи“ 1935 г.

Документа српске Врховне команде, Архив В. И. И. ЈНА.

Карл Егли: „Скадарска утврђења“ (с њемачког превео мајор Љ. Лукић), „Ратник“, мај 1914 године.

Др. Божидар Перазић: „Одбрана Скадра“, „Ратник“, новембар 1930 године (по њемачким изворима).

Радуле Браичић: „Операције Зетског одреда црногорске војске око Скадра 1912 и 1913 године, „Записи“, мај — новембар 1932 године.

Марко Рашовић: „Како је заузет Велики Бардањолт“, „Ратник“, фебруар 1932 године.

Величко Бојовић: „Како је заузет Велики Бардањолт“, „Ратник“, мај 1933 године.

[10]) Између првог и другог напада на В. Бардањолт прошло је више од три мјесеца.

Јован БОЖОВИЋ

НЕКЕ СУГЕСТИЈЕ У ВЕЗИ СА ПИСАЊЕМ О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

Обрада историје Ослободилачког рата и Народне револуције претставља веома замашан посао, и веома одговоран задатак. Наша борба одвијала се под специфичним условима и околностима. Њено тумачење и обрада заслужују посебно мјесто у проучавању историје наших народа.

Посљедњих година учињен је веома крупан корак у прикупљању и сређивању историске грађе из наше борбе. Велики напор учиниле су у овом правцу војне едиције и војноисториске институције, у првом реду Војни историски институт ЈНА. Крупне резултате у сакупљању материјала постигао је и Историски архив ЦК СКЈ и историски архиви републичких централних комитета. Врло замашан посао обавља се посљедњих неколико година, откако је организовано систематско сакупљање и сређивање хроника, записа и успомена. Акција прикупљања развила се на широком плану. Историском архиву ЦК СКЈ стигло је на десетине хиљада куцаних страница таквог материјала. У исто вријеме знатан број другова учесника у рату издао је своје дневнике, записе, сјећања, хронике итд., па је досада изишло и неколико успјелих романа и збирки приповједака које обрађују поједине теме из Ослободилачког рата. Све то претставља доста богат мозаик грађе, који донекле омогућује да се сагледа сва величина наше борбе, да се упознају наши потхвати и напори, жртве и одрицања наших народа, улога и значај Комунистичке партије Југославије у току рата итд.

Ипак, и поред онога што је досада урађено, још и данас — тринаест година послије свршетка Ослободилачког рата и Народне револуције народа Југославије — поставља се питање: да ли је учињено довољно на обради, или боље речено на припремама за обраду овог најзначајнијег периода наше историје?

Одговор, по мом мишљењу, не би могао да нас задовољи. Јер, оно чиме данас располажемо као писаном ријечју ни издалека није довољно да да потпуно цјеловиту, заокругљену слику наше Народноослободилачке борбе. Овдје у првом реду мислим на садржајну страну наше борбе, ону страну која не подразумијева само војничке оквире и елементе те борбе, него је била ис-

пуњена детаљима, сликама, свакодневним животом јединица и народа; ону страну која је била испуњена свим нашим напорима, стремљењима и потхватима у току рата. Мислим, дакле, на оно што се често погрешно назива „детаљима", на подвиге појединаца или јединица, на одрицање, страдања, личне жеље, тежње или доживљаје, сусрете са људима, радост и тугу појединаца, унутрашње сукобе и искушења кроз која су често пролазили не само појединци него и читаве јединице и крајеви.

Једном ријечју, још смо далеко од тврђења да смо искористили оне огромне резерве података, сјећања и запажања које сви ми, учесници борбе, носимо у себи. Те резерве, нема сумње, живе у сјећању стотина хиљада бораца наше Револуције, али су још незабиљежене. Данас, кад читам оно што је досада написано (овдје не мислим на чисто војно-историски материјал који се заснива на документима и сигурним подацима), често себи постављам питање: да ли је то оно право, да ли је кроз то изречена, снимљена **суштина** наше борбе? Вјерујем да овакво питање постављају себи и многи други учесници у борби. Из тога, логично, извире друго питање: ако је тачна констатација да много тога још није забиљежено, да је према досадашњем материјалу слика о нашој борби штура и непотпуна, шта онда треба урадити? Покушаћу да на ово питање дам одговор, без претензија да такво рјешење сматрам јединим. Ипак, увјерен сам да ће многи учесник у Народноослободилачкој борби наћи у овим редовима идеја и потстрека како би из заборава отргао тако драгоцјену материју која сада лежи „закопана" у свима нама.

Непосредан повод за писање ових редова било је моје искуство из обраде грађе из наше борбе. Неколико година био сам у Првој пролетерској бригади. Неке догађаје и појаве сам биљежио, неке само памтио. Када сам, недавно, одлучио да радим на сређивању својих забиљежака и записа, преда мном је искрсло питање: шта истаћи, о чему писати да би се дао пресјек живота, рада и борби јединице којој сам припадао?

Почело је са припремама за устанак у цијелој Југославији. Од самог почетка тих припрема ређају се догађаји, сукоби, акције, радости, туге, одмотава се огромно клупко живота у тој гигантској борби, преплићу се збивања, кључа један нови свијет... Гледао сам борце како први пут полазе у борбу, сиромашне сељаке који су свој посљедњи залогај одвајали од уста да би га дали својој војсци, друге који су нас сретали са страхом или мржњом; гледао сам како мирно становништво гине у хаосу пожара изазваног непријатељским бомбама, борце који су гинули са пјесмом на уснама, или са изразом изненадног страха на лицу, са болним грчем од самртничких мука. А те исте борце гледао сам и кад су ступали у наше редове како стидљиви, неупућени у војничке вјештине, са неким осјећањем страха или неизвјесности прилазе старијим друговима. Посматрао сам „новаке" кад су полазили у

прву борбу, док смо их ми учили како да се крећу, или како су се од нас, старијих, учили како да мрзе непријатеља и да политички дјелују међу народом. Онда, у току борбе, и мени и свима нама све је то изгледало некако сасвим природно, нормално, као да је долазило само од себе, или је било одређено неким писаним или неписаним законом који је наметала сурова борба на живот и смрт. Уствари, сва та збивања, сав тај живот у борби и ван ње одвијали су се организовано, били су резултат једне смишљене политике, чији је носилац била наша Партија.

И данас, након толико година од свршетка рата, ми смо у стању да сагледамо сву величину те политике, сав замах и снагу борбе која је била уствари њен резултат.

Тражећи начина како да приступим обради материјала ја сам се зауставио баш на тим свакодневним збивањима, на том унутрашњем животу, на пресјеку саме суштине наше борбе. И, чини ми се, нашао сам добар пут. Овај мој закључак потврдила је и прослава Сутјеске. У току дана прославе сви смо били свједоци огромног унутрашњег богатства из живота и борби наших јединица, које у својим сјећањима носе учесници у Народноослободилачкој борби и Револуцији.

Ипак, сматрам да није довољно само констатовати да нијесмо учинили колико смо могли. Такође нам много не користи ни закључак да се много тога може написати. Једини начин да се тај огромни материјал отргне од заборава јесте да се још шире, још систематскије приђе читавом послу. Зато ћу, на низу примјера које ћу без нарочитог избора изнијети у овом чланку, указати само на неке, али веома широке могућности. Кроз те примјере желио бих да потсјетим учеснике у рату на онај огромни мозаик који чини унутрашњи пресјек наше борбе, ону страну питања која досада није ни издалека захваћена и, тако да кажем, снимљена. И сам сам се дуго одлучивао да ли да пишем. Често сам себи постављао питање шта ће рећи други учесници о ономе што знају а о чему ја пишем онако како сам то видио или забиљежио. Можда ћу заборавити неки детаљ који је за другога важан, и томе слично... И док сам имао такво схватање, остајао сам пасиван. Међутим, кад сам се ипак одлучио да радим, дошао сам до закључка да то није нимало сложен посао. Довољно је да учесник према сјећању или биљешкама пренесе на хартију појединачна збивања из борби, живота, рада јединице у којој се налазио, из средине у којој је боравио, из контакта које је имао, па да пред нама одједном искрсне један огроман свијет. Прилог сваког појединца уствари претставља само скроман допринос за попуну грађе. Али ипак и тај скромни прилог може да освијетли ово или оно питање, овај или онај догађај — често кудикамо јасније него читави чланци сувопарно написани. Зато ћу ја и на примјерима покушати да ово своје тврђење докажем и да, у исто вријеме, истакнем шта све, по мом мишљењу, треба отргнути од заборава да

би се, кроз учешће свих нас у том замашном послу, добила стварна претстава о величини и љепоти наше борбе.

Наш човјек, борац на фронту или у позадини, под окупацијом или у ратном заробљеништву, борио се свјесно. За своју борбу, за жртве које је подносио, он није тражио награду. Ту награду видио је он у перспективи саме борбе, у коначној побједи и остварењу циљева за које се борио. Али је човјек, и кад је био борац са пушком у руци, био и остао људско биће. Он је и тада, кад је уствари био само један мали завртањ у огромној свјесној маси — армији, волио да се види, да буде запажен, да искаже шта га тишти или радује, да му се на овај или онај начин призна напор или успјех који је постигао. Једном ријечју: човјек — борац био је и у рату човјек са свим оним особинама којима се одликује једно свјесно људско биће. Да ово илуструјем, навешћу само један примјер. У току 1944 године у Првој пролетерској издавали смо један лист, који је излазио сваких седам дана. Лист је, углавном, објављивао дописе бораца из јединица. Већ послије другог броја добили смо толико рукописа, често написаних руком која је тек била научила да повезује слова, да смо могли лист издавати сваког дана. У тим дописима говорило се о биткама, о људима, о доживљајима бораца, о шалама међу њима, о разговорима са народом, о свему ономе што је борац-човјек доживљавао. Претворено у цјелину, то је претстављало пресјек живота, рада и стремљења јединице из које је долазило. Ускоро се сваки борац могао наћи на страницама листа или као јунак битке, или конференције, или шале. Имали смо обавјештења да се сваки број у јединицама очекивао са великим нестрпљењем. Наравно, у листу смо могли да објавимо само један мали дио рукописа које смо примали. Познато ми је да је велики број тадашњих сарадника нашег „Малог ратног недјељника" још жив. Многи од њих могу, вјероватно, да и данас са истом лакоћом евоцирају догађаје о којима су онда писали, догађаје у којима је у првом плану борац-човјек. . .

Био је већ фебруар 1942 године. Четници, који су били побјегли под скут Италијана, у Подгорицу, вршили су, заједно са фашистима, притисак на околна насеља, а посебно на Пипере, који су у оно вријеме претстављали дио слободне територије у Црној Гори.

Даноноћно је артиљерија тукла по селима, рушила куће, убијала сељаке на њивама, жене и дјецу на кућним праговима. Између нас и Италијана водио се неке врсте позициони рат. Међутим у позадини, иза границе фронта, живот се одвијао као у каквом великом логору. Радио је општински Народноослободилачки одбор, вршено је прикупљање хране, одјеће за војску. Свако је имао свој задатак. Читав народ био је на ногама, сви су били дјелић у једној организованој, чврстој армији. Међутим, било је појединих сељака које је сав тај живот, та непрекидна напетост и

борба била заморила. На једном састанку у Церовицама разговарало се о даљим мјерама потребним за јачање нашег фронта, јер су тих дана испади непријатеља били све чешћи. Они који су се заморили и били колебљиви предлагали су да се живот некако „нормализује", да се успостави веза са градом, да се почне са одласком у Подгорицу и да се тамо продају сељачки производи. Све под паролом да је и Италијанима стало до мира и добрих односа са народом. . . Тада је устао један између присутних и рекао повишеним гласом:

— Ма слушајте, људи! Ви никако нећете да схватите да смо ми објавили рат великој Хитлеровој и Мусолинијевој сили. Јесте ли свјесни тога? Ако јесте, а то је већ готова ствар, онда морате бит' спремни и на најгоре. Образ не бих продао ни за шта на свијету. . .

Онај други није више проговорио ни ријечи. Састанак народа је завршен уз једнодушне одлуке о даљим мјерама.

Наше команданте и командире, уопште наше руководиоце, сви смо ми мање-више добро познавали. Они су, као и сви ми, носили борбу на својим плећима, израсли кроз њу. Ликове многих од тих људи, па и обичних бораца, наших другова, носимо још и данас у живом сјећању. О некима од њих, углавном о мртвима, писано је, али ни издалека не довољно. Имало би још много да се пише о тим ликовима, који треба да остану као свијетао примјер, насликан и оживљен, за генерације које нашу борбу нијесу непосредно доживјеле. Јер баш то, ти ликови наших руководилаца и бораца, чини један од најљепших дијелова огромног мозаика који називамо историјом наше Револуције. Навешћу један примјер.

Послије пробоја италијанских снага на Тријепчу, крајем јула 1941 године, руководство, са готово читавим народом из Пипера и са оружаним снагама које су се бориле на овом сектору, повлачило се уз Лазине ка Горњој Стијени. Фашисти су већ били потисли наше дијелове са Казновице и почели да пале куће у Церовицама. Док смо се пењали уз стрмину, једна жена из збјега гласно је нарицала, клела кога је стигла. Један од ондашњих истакнутих руководилаца пришао је свом најближем сараднику и почео да говори како је незгодно што је народ пошао без ичега и како се панично повлачи, те би нешто требало предузети, итд. . . Друг је ћутао. Али овај није престајао. На крају је онај други, онако задихан, одговорио:

— Е, мој друже! Кажеш: паника, куку итд. А шта би само рекли и како би клели кад би знали колико ће све ово трајати. Морамо се на све ово навићи, и притом стрпљиво убјеђивати и мобилисати људе. Ја вјерујем у свијест ових људи, иако сад личе на гомилу.

Те ријечи, мирно али енергично изговорене, нијесу дозвољавале коментара. Али су нас, који смо их слушали, умиривале,

давале нам нову снагу. А онај који је учинио примједбу покуњио се и наставио да се пење, док је жена и даље нарицала. Негдје ниже нас чуо се дјечји плач. Борба је била отпочела, није се могло стати на пола пута. Командант је то знао и осјећао. И зато је био тако одлучан.

Истог тог руководиоца, који се тада показао тако хладнокрван и енергичан, видио сам нешто касније као команданта како стоји замишљен и сјетан поред једног обољелог друга из Зетског одреда, за вријеме нашег боравка на Винићким Планинама, у прољеће 1942. Друг, комесар чете, лежао је у колиби, у високој температури, скоро без свијести. Љекара са нама није било. Командант је чуо да је друг болестан, дошао да га обиђе, опипао му пулс, набрао обрве, питао другове који су били поред њега да ли имају какве лијекове и како стоје са храном. Јер, на Винићким Планинама хранили смо се тих дана искључиво кромпиром. На крају, прије него је пошао, извадио је из џепа доламице једну италијанску конзерву и некако стидљиво је ставио на кревет поред болесника.

— Ево ово, па му подгријте...

И изишао је, као да му је било тешко што овом борцу, којега је лично познавао, не може на неки начин помоћи... Иако одлучан кад је требало, био је он човјек који је осјећао за друга и борца. Те двије стране једног лика чиниле су нераздвојну цјелину, која је, само тако компонована, била стварна слика једног руководиоца. Послије битке на Ситници, новембра 1942, када смо имали велики број мртвих, гледао сам како командант и комесар Прве пролетерске дивизије, прекаљени борци и руководиоци, плачу приликом рапортирања команданта бригаде Лекића о губицима Прве пролетерске. И тада сам се питао: да ли ће ово, овај велики детаљ из наше борбе, бити једног дана забиљежен, хоће ли ући у саставни дио приче о великој епопеји наших народа? А то, и поред толико нас живих учесника те битке, још није забиљежено...

Приликом повратка Прве пролетерске бригаде из средње Босне, у вријеме Четврте непријатељске офанзиве, комесар наше чете био је један старији друг, исто тако и старији комуниста. И као комесар и као комуниста био је ортодоксан, тако да је његов став понекад прелазио у крутост или цјепидлачење. На Узломцу, гдје смо се одмарали од напорног марша од Врбаса, није било хране. Управо, интендатура још није била стигла; требало је најмање неколико сати да би вечера била готова. А ми смо били гладни. Наједном је кроз шуму у којој смо се налазили наишао чопор свиња. Нијесмо знали коме припадају. Али нам није било тешко да „закључимо“, пошто се доље налазила Јошавка, чувено четничко упориште, да свиње припадају Јошавчанима... Уосталом, такав закључак нам је у том тренутку и одговарао. Убили смо из машинке једну од тих свиња, јер смо претходно

донијели „свечану“ одлуку да је „конфискујемо“. Комесар није био у чети. Док је он стигао свињче је већ било исјечено на комаде, који су се пекли. Када је комесар стигао и видио шта смо урадили, био је изван себе. Назвао нас је разбојницима, дивљацима, пљачкашима народне имовине и сличним. Док је он, сав црвен, псовао, један борац се осмјелио и понудио му једно овеће парче испеченог меса, са којег је капала маст. Тада сам, према отсјају ватре, ухватио комесаров поглед. Очима се био грчевито ухватио за то масно парче свињетине. Глад га је гонила да пружи руку. Али је осјећање одговорности од њега тражило да не попусти. Свијест је — побиједила глад! Одбио је да узме понуђени комад, али више није проговорио ни једну једину ријеч и удаљио се. Чини ми се да ова слика, ако се вјерно оживи, говори много више о свијести и снази, о лику једног руководиоца, него безброј написа који то онако суво, са неколико уобичајених фраза кажу. Узгред да напоменем: сви ми који смо направили ову грешку били смо чланови Партије.

У зиму 1941/42 почело се међу нама говорити о „преласку на другу етапу“. Нема сумње да ће историја наше Партије и Револуције оцијенити ту појаву као скретање улијево, и то у тренутку када смо се борили да око себе окупимо најшире народне масе за борбу против окупатора. Ипак мислим да би био гријех видјети у томе само негативну страну питања. Наиме, међу нама комунистима, и међу људима који су били чвршће везани за Партију, још тада се осјећала спремност да се иде даље, да се наша борба не заврши само ослобођењем од окупатора. И сама чињеница да је код наших кадрова постојала спремност да у тој борби иду до краја, да се не заустављају на пола пута, претставља веома значајан фактор. Заборавити на ове моменте било би, по мом мишљењу, и неправилно и неправедно. Но, да би и ти моменти добили своје мјесто треба их забиљежити и дословно и тачно претставити.

Неколико ријечи о акцији једног вода Прве пролетерске бригаде. О акцији овог вода постоје неки оскудни подаци у архиви једне наше војне едиције. У тим подацима забиљежено је да је у данима Четврте непријатељске офанзиве, у јеку жестоке борбе која је вођена за спасавање наших рањеника код Прозора, један вод Прве пролетерске бригаде одиграо значајну улогу. Записано је само то да је тај вод напао Нијемце у бок, да је изазвао панику, да је то помогло повлачењу јаких њемачких снага које су покушавале да се домогну Макљена. Који је то вод био, када и како се то одиграло, о томе нема података. Нема сумње да у констелацији свих борби које су тих дана вођене улога једног вода није могла имати пресудан значај. Ипак, гледано са чисто историског становишта, било је добро да се та запажена акција на неки начин забиљежи. Међутим, нико од учесника у тој борби то до данас није учинио, иако има неколико нас преживјелих

који смо у тој акцији непосредно учествовали, и мада су живи и неки тадашњи чланови штаба II батаљона Прве пролетерске. Јер, акцију о којој је ријеч извео је I вод I чете II црногорског батаљона Прве пролетерске бригаде. Почетком марта 1943 неколико батаљона Прве пролетерске бригаде, по наређењу Врховног штаба, зашло је за леђа њемачкој формацији која је покушавала да се од Бугојна пробије према Прозору. Када су наше снаге, послије успјешно одбијених напада које су вршили Нијемци на Макљен и Вилића Гумно, прешле у противнапад и почеле да потискују Нијемце, наш вод је 5 марта добио задатак да се изнад Бистрице, гдје се батаљон налазио, спусти ка Врбасу и са погодног мјеста изврши напад на Нијемце који су се налазили с друге стране Врбаса. Био је то прилично велик ризик, јер смо морали да се спустимо ниско, скоро да уђемо у непријатељски распоред, јер нам је Горњи Вакуф, који је тога дана био у рукама Нијемаца, остао готово за леђима. Напад нашег вода из непосредне близине Нијемце је заиста изненадио. Може се слободно рећи да је изазвао панику међу оним дијеловима који су се налазили непосредно преко Врбаса. Гледали смо читаве колоне како у паничном бјекству јуре према Грачаници. Био је то 5 март 1943, када су и наше снаге са правца Прозора — IV црногорска, II пролетерска, III крајишка — прешле у офанзиву. Није потребно да се нарочито истиче колико је таквих и сличних акција било у току наше борбе. Нијесу се тим акцијама рјешавали основни тактички задаци, али је чињеница да су често мање јединице, водови или чете, играле веома значајне улоге, које досада нијесу довољно истакнуте, јер учесници у тим акцијама, иако их се радо сјећају, обично теже прилазе писању и биљежењу тих важних догађаја, који ће, у то не сумњам, и за историчаре имати веома велику важност. А ми, учесници у тим и сличним борбама, дужни смо да помогнемо историчарима и да такве акције извучемо из заборава.

Још са првим данима наше борбе почели смо и да се шалимо, и да грдимо један другога, и да се критикујемо. Било је понекад суза и туговања, носила нас је радост успјеха или су нас заокупљале бриге за најближима, живјеле су у нама и наде и сумње. Ако говоримо о борби, кретању и животу неке јединице, а не направимо пресјек живота, оног свакидашњег, онда нијесмо све урадили. Разумљиво, све то не може да учини један човјек. Али хиљаде, десетине хиљада — могу. Сваки од нас сјећа се појединих битака најчешће по детаљима који су у том тренутку за нас били карактеристични. Ја се, напримјер, битке на Иван-Седлу, коју је Прва пролетерска водила од 17 до 23 фебруара 1943 године, сјећам прије свега по „штукама" које су нам, можда због наше неопрезности, нанијеле велике губитке. Непосредно послије заузимања Иван-Седла, које је бранио усташки батаљон — Павелићева жељезничка бојна — били смо толико уморни и поспани да нијесмо хтјели да напустимо жандармериску касарну у којој

смо се били смјестили послије обилатог оброка. Комесар чете, који је био немоћан, морао је да апелује на нашу свијест, јер смо били толико уморни да нам се није никако излазило напоље, на снијег и влажну земљу. А комесар је био у праву, јер су Нијемци већ увелико бомбардовали наше положаје, па је пријетила, сасвим разумљиво, опасност да и касарну туку... Друго, сјећам се наших наивних жеља и тумачења око отварања фамозног Другог фронта. Трећег дана борби за Иван-Седло, када су Нијемци већ били кренули са јаким снагама од Сарајева, осматрачи су примијетили велику ескадрилу њемачких „штука". Набројали су их тринаест. Штуке су се у формацији кретале од Зец-Планине, преко Острошца, према Прењу. И неко је једноставно извео закључак: мора бити да су се Савезници искрцали на Јадрану, значи отворен је Други фронт, и Нијемци сада иду да интервенишу. Ми смо сви прижељкивали отварање Другог фронта и није нам, са том жељом, било тешко да можда и прихватимо ту претпоставку. Наравно, све је то било праћено посебним изразом радости и среће. Али се радост ускоро претворила у жалост: штуке, које смо ми већ били упутили на мостобран негдје на Јадрану, биле су упућене нама, на Иван-Седло. Десетак минута касније доживјели смо једно од најтежих бомбардовања у току рата. Али и то бомбардовање, и та наша наивна прижељкивања и констатације, треба забиљежити као дио историје живота, схватања и тежњи међу нама...

Или, напримјер, Главатичево. Побједа над четницима Баја Станишића на Тјемену, Липети и Дјевојачком Куку, 18 марта 1943, рјешавала је један од крупних задатака наше групације која се, послије форсирања Неретве, пробијала према Дрини. Имао сам забиљешке о читавој борби. Али ја носим у живом сјећању и неколико упечатљивих, незаборавних слика које, иако су само исјечци, дају живу претставу о карактеру те борбе и о четничком Зетском одреду. То је, напримјер, сјећање на заробљеног сељака из Пјешиваца, који се тада звао четник, а који је, као и сва његова заробљена сабраћа, имао на леђима велики италијански ранац. Кад смо му ранац одузели и истресли, могли смо, бар дјелимично, да добијемо претставу о „снази" и моралној биједи Бајове војске, с којом је хтио да пролетерске јединице „сатјера" у Неретву. Било је ту брусева за косе, водијера, чекића, ланаца, чак је и сахат био угурао унутра. Све је то овај несрећник, вјероватно са знањем свога команданта, био опљачкао по Херцеговини. То је говорило не само о псиxи и лику тога човјека већ и о читавој политици, или ако хоћете о моралној бази четничког покрета у Црној Гори. Зато за мене ове слике, оживљене писаном ријечју, могу често да кажу много више него читави чланци о моралној биједи четника...

Док смо водили битку са четницима изнад Главатичева, наишли смо на једно платно у облику правоугаоника. С једне стра-

не било је бијело а с друге црвено. Четници су нам објаснили да то служи као знак распознавања за италијанске пилоте. Тим платном смо се у току дана и ми послужили да бисмо прво избјегли бомбардовање „Савоја“, а касније да нам баце и нешто хране и муниције која је била намијењена њиховим или четничким јединицама. Огромна руља четника ваљала се преко Честоља ка шуми, у правцу Невесиња. Док су „Савоје“ надлијетале положаје, ми смо се у колони упутили за њима, не бисмо ли их негдје пресјекли. По снијегу, колона Првог батаљона видјела се из авиона као на длану. Међутим, италијански пилоти, који су свакако примијетили сигнално платно и видјели како се колона мирно креће, нијесу могли вјеровати да смо то ми. Ипак, командант I батаљона Прве пролетерске није био сигуран да је то довољно, па је од заробљених четника тражио обавјештење шта четници раде у тим случајевима. Четници су му објаснили да четнички команданти често машу капутима. И тада је пролетерски командант скинуо свој кожни капут и онако у маршу махао њиме док се није уморио. . . Италијански пилоти били су, ваљда, задовољни. . . Колико је у току наше борбе било оваквих случајева коришћења непирјатељских сигнала или служења лукавством! А колико је до данас мало тога забиљежено!

Или о нашем односу према народу и о односу народа према нама. Како је понегдје народ потпадао под утицај непријатељске пропаганде, како смо ми својим радом то неповјерење разбијали, могли смо често да видимо и осјетимо. Када су у децембру 1942 године батаљони Прве пролетерске бригаде ушли у средњу Босну, народ је, заплашен четничким и усташким причама о нама, бјежао из својих кућа и склањао се по шумама. Али то су били само први тренуци, док смо тек наилазили. Ти мирни сељаци били су везани за своје домове, било им је тешко да напусте огњишта. Ипак, мислили су, ваљда неће бити све као што се прича. . . Зато су из прикрајка, иза жбуња покривеног снијегом, посматрали како поступамо са оно неколико стараца и старица који су се били задржали у својим домовима. А ми смо овима пружали руке, упуштали се са њима у разговор, били у објашњавањима врло стрпљиви, наговарали их да зову своје укућане како се жене и дјеца не би смрзавали по шумама. И народ би ускоро почео да се враћа кућама, а послије неколико часова боравка пролетера међу њима, сељаци би, пријатно изненађени нашим држањем, сами доносили све што су имали да нас почасте и нахране. Били су то дирљиви призори. Ми смо били мирни, упорни у објашњавању наших циљева, свјесни да је непријатељска пропаганда морала да остави трага на те људе. Неколико дана касније, када смо у зору стигли у једно село близу Прњавора, сељаци, онако изненађени, разбјежали су се по шумарцима око села. Требало је да прође читав сат док су први мушкарци почели да се враћају својим кућама. Сједјели смо на неким гредама испред једне куће

усред села и разговарали са оних неколико стараца које смо били затекли у кућама. Један сељак средњих година појавио се из неког жбуња и бојажљиво приступао чети. Кад се приближио, стао је мирно и запитао гдје се налази командир. Показали смо му руком на командира. Он је учинио неколико корака и стао испред њега. А онда је рекао:

— Убијте ме, партизани! Ја сам био четнички одборник. . Додуше, додао је, натјерали су ме, хтјели су да им скупљам храну. Али сам крив, нема ту шта!

Командир се насмијао, устао и пружио му руку. Насмијали смо се и ми остали, а уствари нам је било жао тог човјека, који је, вјероватно, мислио да лебди између живота и смрти. Кад му је речено да га нећемо ни таknути, да ми њега схватамо, стајао је као ошамућен. Нешто је „кувао" у својој глави. Видјело се да се у њему, наочиглед свих нас, одвија нека борба, да се врши некi прелом. Наједном се ударио руком по челу и викнуо:

— Будала ја, кога послушах!

Ускоро нам је објаснио шта је тиме хтио да каже. Повјеровао је четницима кад су му рекли да ми уништавамо све на шта наиђемо. И како нам је искрено признао, да се ми „не бисмо сладили", одлучио је да сам „пошаље к врагу" све што има. . . Почео је са ракијом. Полупао је двије огромне бачве, просуо неколико хиљада литара. Ипак, било му је жао своје муке и рекао је себи: „Па ваљда они ипак нијесу такви, неће све уништити". И престао је да сам уништава, очекујући наш долазак да би се увјерио да ли су четници говорили истину или не. Сав тај процес „преобраћања", кад би се тако могао назвати, одвијао се некако видљиво, пред нама као живим свједоцима. На крају, понудио је да читаву једну чету храни три дана. Био је имућан. . . Зар нијесмо сви ми доживјели стотине па и више оваквих или сличних сусрета, таквих „преобраћања", излива љубави или мржње према нама, осјећање радости или страха у тим сусретима? И зар би било нарочито тешко оживјети те слике и та сјећања? Ја сам увјерен да не би. . .

О моралу наших бораца, о њиховој хладнокрвности у најтежим ситуацијама, могле би се написати читаве књиге. Навешћу само један примјер такве хладнокрвности. Крајем августа 1942 II батаљон Прве пролетерске бригаде водио је око Аржана у Далмацији тешке борбе са јаком италијанском формацијом. Наше чете, уз помоћ мањих далматинских јединица, биле су консолидовале положаје изнад самог Аржана, спремајући се да у погодном тренутку пређу у противнапад. Италијанска авијација непрекидно је тукла по нама. И артиљерија нам није дала да очи отворимо. На истуреним положајима у току дана налазила су се аутоматска оруђа, а ми смо, непосредно иза једне главичице, лежали у неком кромпиришту. Око подне, у јеку највеће жеге, наишла је нова партија „Савоја", читава једна ескадрила, и почела

да по нама просипа бомбе, чија се експлозија мијешала са експлозијом топовских граната. Непрестано је јечало. Међу нама је био један друг који је „мрзио“ авионе, просто је, како је говорио, „осјећао одвратност“ према бомбама... Лежали смо потрбушке, ивицом кромпиришта, када је налетјела нова серија бомби. Један друг, који се налазио у непосредној близини овога борца, дохватио је у том тренутку овећи камен и бацио га на његова леђа. Ударац је био прилично јак. Друг је јаукнуо и викнуо:

— Другови, помозите, рањен сам!

Ми смо подигли главе, утврдили о чему се ради, погледали се и ћутали... Један друг му је пришао и заједно са њим почео да тражи „рану“. Најзад нијесмо могли да се уздржимо, праснули смо сви у смијех. А он је, на своје запрепашћење, тек тада схватио да је на његов рачун изведена шала. Наравно, било је касније и псовки и пријетња, али се све добро свршило. Мислим да је овакав примјер, а има их сличних више, довољан да покаже како су наши борци, и у најтежим ситуацијама, били у стању да сачувају хладнокрвност и да се — шале. Зар то није доказ високог морала нашег борца и нашег човјека уопште? Мислим да је и ово саставни дио наше борбе, који се не смије заборавити.

Све ове примјере навео сам без неког нарочитог избора, с намјером да кроз њих покажем колико је богата ризница из које се може црпсти материја за једну потпунију обраду великог подухвата који су извршили наши народи у периоду од 1941 до 1945 године.

На почетку чланка истакао сам да је много учињено на прикупљању грађе из Ослободилачког рата и Револуције, али има прилично материјала сакупљеног на овај начин који ће морати да се одбаци, јер је сувише субјективан. Слажем се са тим да улогу сваког учесника у борби треба довољно истаћи, али је за историју ипак много важније да се сакупе слике, сјећања, утисци, догађаји који говоре о тој борби, који у суштини претстављају пресјек унутрашњих збивања. Исто тако било би погрешно да се догађаји и збивања, односи и доживљаји са данашњег аспекта уљепшавају, јер не би претстављало праву слику наше борбе. Ово би уствари значило фалсификовање наше историје.

Има више другова који могу да пишу. Њих треба потсјећати на њихове обавезе, бити стално у контакту са њима, и вјерујем да ће ово уродити плодом.

Међутим, има међу преживјелим учесницима велик број оних који не могу или нерадо пишу. Требало би наћи начина да се они чују и да се њихова казивања забиљеже.

Све је ово и за једне и друге извјестан напор, али свакако кудикамо лакши од напора које смо годинама подносили као учесници у борби. Наша борба и наша искуства припадају свим нашим народима, па смо тим више обавезни да све то на овај начин кажемо.

Самуило М. ПУХИЕРА

ПОРИЈЕКЛО НАЗИВА „ЦРВЕНА ХРВАТСКА“

Послије низа дуготрајних ратова које су водили против илирских племена: Ардијејаца, Делмата и Либурна на источној обали Јадранског Мора, Римљани су успјели да подвргну под своју власт читаву илирску обалу од ријеке Војуше (Asus) до ријеке Раше (Arsia). Такође су покорили и сва остала илирско-келтска племена далеко и дубоко на сјеверу и истоку јадранске обале. За све ово пространо илирско и илирско-келтско подручје образовали су јединствену провинцију под именом Илирик. Приморско подручје ове провинције, са његовим непосредним залеђем, називало се *Горњи Илирик.*[1])

Десете године нове ере читав Илирик је био подијељен на двије провинције: *Панонију* (Горњу и Доњу) и *Далмацију*. Ова је обухватала подручје Горњег Илирика од његовог приморја до ријека Колубаре и Ибра у залеђу.[2]) Око 297 године спровео је цар Диоклецијан реорганизацију Римског Царства. Тада је Далмација подијељена на двије провинције. Једној, од ушћа Раше до близу Будве, задржан је назив Далмација, а друга, од Будве до ријеке Мат, названа је Превалитаном (Превалис).

Приликом подјеле Римског Царства на Источно и Западно (395 г.), провинција Далмација припала је Западном, али је 427 год. Гала Плацидија уступи Византији. Када су Остро-Готи у другој половини V вијека продрли у Далмацију, ова је етнички била подијељена на Приморску и Загорску. У приморју, а поглавито у градовима и на острвима, били су Ромеи (Латини), а „њен унутарњи дио (загорје) постао је домовина Источних Гота. Када је готски вођа и владар Теодорик завладо и Приморском Далмацијом, назвао се »Princeps Dalmatiarum«.[3]) Дакле латинске и гот-

---

1. Назив „Горњи Илирик“ зајемчен је у натпису на спомен-плочи постављеној у част римског намјесника Долабеле »P. Corne (lio) Dolabel (ae)... civitates *superioris* provintiae Hillirici«. Натпис је нађен код данашњег Цавтата, а донесен у corpus inscriptiorum Latinorum, вол. III. 1741; Фердо Шишић, Повијест Хрвата, Загреб 1925, стр. 104.

2. Константин Јиречек: Die Romane Städten Dalmatien vol I, Wien 1901, стр. 10; Вулић: Октавианов Илирски рат, Глас Српске академије, књ. 72, Београд 1907, стр. 8—10; Шишић, сп. дј., 104.

3. Јосип Рус: Kralji Svevladovičev, Ljubljana 1931, стр. 147.

ске Далмације. Ово је *прва* појава двију Далмација. Послије пада готске власти у Далмацији 555 године, ова је поново, као једна цјелина, дошла под власт Источног Римског Царства (Византије).

У току провођења управне и војне реформе у Царству (у освитку VII вијека) Далмација је постала *византиском темом* задржавши своје име, а Превалитана је била придружена драчкој теми. Тако је далматинска тема остала потпуно отсјечена од драчке теме.

У аварско-словенској најезди на Далмацију 612 године, пропала је Салона и други римски градови, те су од далматинске теме остали у посједу Ромеа: оштећена Диоклецијанова палата, градови Трогир, Задар и мање утврде (опидули) на копну, као и њена острва. Тако је тема Далмација са своје копнене стране била потпуно опкољена словенским живљем и по *други* пут етнички подијељена. Продором словенског живља на море, особито од доње Цетине до Превалитане, далматинска тема је остала потпуно отсјечена од других ромејских остатака у приморским превалитанским градовима. Новоподигнути град Раусијум, који су Словени назвали Дубровником, потпуно је био отсјечен и од једне и од друге теме. Остаци далматинске теме били су сада упућени на Равену и с њом су повезани. Губитком Равене (751 године) почела је Византија да поклања више пажње источној обали Јадрана, који је тада називала „Далматинским Морем".[4]) На управу далматинске теме постављен је „катепан" са сједиштем у Задру или у Дубровнику.[5]) „Око тога времена спроведена је и организација царске Далмације у војно-административним пословима".[6])

Премда је за цара Диоклецијана крајњи јужни дио првобитне римске провинције Далмације доспио у провинцију Превалитану и тиме добио ново име, у њему се није заборавило старо име Далмација. Није ни онда када је тај дио остао подпуно одијељен од поменутих остатака далматинске теме, па ни касније кад се називао *Диоклијом или Зетом.* Али се назив Далмација за сјеверни превалитански крај надасве није заборавио у новој римској провинцији Далмацији, каснијој византиској теми, а ни послије међу њеним остацима. Код њих, и преко њих, он се трајно сачувао.

Поменути превалитански крај и византиски писци од XI до XIII вијека називају Далмацијом. Тадашњи његови становници: Ромеи (Латини) Арбанаси и Срби њима су „Далмати" (Далматинци), па су им Далматинци и сами Срби у његовом залеђу, а град Рас им је у Далмацији.[7])

---

4. Јиречек — Радонић: Историја Срба, I св., Београд 1922, стр. 133.
5. Идем.
6. Шишић, сп. дј., 295.
7. Ана Комнина; навод код Јиречек — Радонића, с. д. 173, 81, 82.

Уређењем односа између Византије и словенских племена, која су запосјела некадашњу римску Далмацију, дошло је на њеном тлу до образовања појединих словенских политичких јединица. Тиме је византиска тема Далмација престала да буде јединствена цјелина не само у политичком него и у етничком погледу. Отада назив Далмација не обухвата читаву источну јадранску обалу од Кварнера до Превалиса. Он се задржао, како сам већ казао, међу преосталим њеним ромејским (латинским) становништвом у приморским градовима: Задру, Трогиру, Сплиту, Дубровнику и Котору, на копну и у онима на острвима Крку, Осору (Цресу и Лошињу), Рабу и Вргади. Ови градови и острва сачињавали су и даље византиску тему Далмацију.

Дуж читавог поменутог приморја јављају се сада нове политичке јединице са својим називима. Од Раше до доње Цетине области су Либурнија и Хрватска. Ове су се у IX вијеку стопиле у јединствену политичку цјелину под називом Хрватска. Од доње Цетине до Бојане истичу се самосталне области: Неретванска од Цетине до Неретве, Захумска од Неретве до Дубровника, Травунија са Конавлима од Дубровника до Котора. Њих јасно набраја цар Константин Порфирогенет и каже да су насељене Србима,[8]) али им не даје заједничко име. Од Котора до Бојане је област Зета (Диоклија или Дукља). Приморски градови и острва задржали су заједничко име Далмација.

Набројене области — било све, било неке — повремено су се повезивале у заједницу са заједничким владаром који би успио да их у њу окупи, али ипак не би добиле јединствен назив. До њега није могло ни да дође, јер је свака од њих била самостална јединица (тетрархија) са кнезом (архонтом) на челу, подијељена на више жупанија. Своју самоуправу задржавале су и онда када би се повезале у заједницу. Осим тога, њихова се повезаност у заједници прекидала због честих унутарњих борби, које су се највише водиле због питања о насљедству пријестола. То је спречавало трајан опстанак државне заједнице, а тиме и могућност да преовлада један од њених назива, како је то било између Либурније и Хрватске. Тако ни за наш језик у овим областима није могао да преовлада у народу јединствен назив било које од њих, те отуда долази да се он на читавом њиховом подручју звао *„нашки"*, а и данас се још тако зове, иако се већ дуго година истискује на сваком кораку и замјењује негдје хрватским, негдје српским. У овом називу види се тијесни међусобни однос ових страна још од давних времена. Све ове словенске области признавале су у VII и VIII вијеку врховну власт Византије. При самом крају VIII и почетком IX вијека цар Карло Велики почео је да осваја западни дио Балканског Полуострва. На копну је имао успјеха, али не и на мору. Тако је 812 године

[8]. Константин Порфирогенет III, 153, 160.

дошло до мира у Ацхену, којим је Карло добио крајеве до доње Цетине, а Византија је задржала све градове и острва своје теме. Остале су јој у власти области од доње Цетине на југ.[9]) Тако је сада цар Михајло признао Карлу наслов цара и одрекао се далматинске хрватске кнежевине коју је Карло задржао. Ово је трећа подјела Далмације.

У XI вијеку успио је Стјепан Војислав, Србин Требињац, кога је Византија поставила на чело Дукље, да ослободи од византиске превласти не само Дукљу него и Травунију, горњи дио Захумља, и да их са Рашком окупи у јединствену државу.[10]) Али ове ни тада нијесу добиле јединствен народни назив. Јединствено јој име дају прекоморски сусједи називајући је »Sclavonia«, јер су они народ ових области назавали »Sclavi« (Словени). Тако папа Гргур VII Војиславова сина Михајла назива »rex Sclavorum« (краљ Словена).[11]) Средиште Војиславове државе била је Дукља (Зета). Тако се за њу код поменутих сусједа јавља у XII вијеку и назив »Regnum Diocliae« (Дукљанско Краљевство).[12])

Осим набројаних политичких јединица, на нашем приморју је још и Дубровник. Овај град је већ у IX вијеку посебна политичка јединица, иако је свуда са копнене стране опкољен српским приморским областима — „Словинијом". Он је дуго времена признавао врховну власт Византије, као што ју је признавало и његово залеђе.

Као што видимо, приморје од Војуше до Раше већ од времена цара Диоклецијана није сачињавало јединствену политичку цјелину. А како на овом приморју није било јединствене политичке цјелине, то оно није ни могло да добије јединствени назив, особито не наш народни. Тако страни свијет има за ово приморје познати му старински назив Далмација, а за становнике Далмати.

Латински житељи на подручју преостале византиске теме Далмације, који су живјели у градовима од Сплита до Осора, нијесу могли заборавити да њихови сународници живе и у градовима превалитанског краја и да се он некада називао Далмацијом као и њихов, па га дуго времена називаху Далмацијом, а преко њих и страни свијет. Називајући приморске градове и острва превалитанског краја именом Далмације, Латини су притом били приморани да га ипак разликују од свога краја. Тако исто је био приморан и страни свијет, особито из сусједства Далмације, те се

---

9. Јиречек — Радонић I, с. д. 140; Шишић, сп. дј., 310.

10. Ибидем, с. д. 87; 170; Кекауменос, стр. 25, 27.

11. Ибид., с. д. 155, биљ. писмо папе Гргура VI, либ. V, еп 12.; Рачки, Документа 211.

12. Ибид., 156.

13. Љетопис попа Дукљанина: Увод, издање Шишић, Љетопис попа Дукљанина, Београд 1928, стр. 252.

тако у историским врелима од XI па до XIII вијека јавља за њ назив »Dalmatia superior« *(Горња Далмација).*

У ово доба дубровачка црква проширила је своју митрополитску власт и на епископије Превалиса (Горње Далмације). Сплитска црква, помогнута од барске, покренула је парницу код папске курије против дубровачке цркве захтијевајући да се овој укине митрополитски положај и пренесе на барску цркву, а дубровачка да се потчини сплитској.

Поменуто називање некадашње римске провинције Далмације Доњом и Горњом појавило се у почетку XIII вијека и у дјелу једног барског попа. Ово дјело је он назвао »Libellum Gothorum quod Latine Sclavorum dicitur regnum« *(Књига о Готима по латинску названа краљевство Словена).*[13]) Назвао га је »Libellum Gothorum«, јер су далматински Латини истовјетовали Словене са Готима и обратно. Дубровачки историчар Туберо (Илија Цријевић) назвао је Libellum Gothorum „Књига попа Дукљанина“, којим се именом назива већином и данас, а и „Барским родословом“. Ово Дукљанинбво дјело сачувало се у латинској редакцији из XVII вијека и у њеном италијанском преводу од Дубровчанина Мавра Орбинија, и у српскохрватској редакцији из XIV вијека.[14]) Овај поп је читаво подручје некадашње римске провинције Далмације замислио као јединствену државу, а зато што су на овом подручју претежно живјели Словени, ту је државу латинским језиком назвао »Regnum Sclavorum«.

У IX глави латинске редакције Љетописа попа Дукљанина пише да је краљ *Светопелек* (у Орбинијевом преводу *Будимир),* који је живио у доба светог Кирила (IX вијек), подијелио „Приморје“ (Marittima) на два дијела — један „од мјеста Далме (Дувно) до „Валдевино“ (Винодола), а други „од Далме до града Бамбалонам (Драча)“. Први је назвао Бијелом Хрватском (Croatia Alba), која да се назива и Доњом Далмацијом (Dalmatia inferior), а други Црвеном Хрватском (Croatia Rubea) која да се назива и Горњом Далмацијом Dalmatia superior)“.[15]) Како видимо, називи Горња и Доња Далмација узети су по врелима из XI — XII вијека, а у овима за назив Црвена Хрватска нема нигдје трага.

Бијела Хрватска одговара стању с почетка IX вијека, када су се приморске области Хрватска и Либурнија стопиле у јединствену политичку *Хрватску,* коју од тог времена познају чиста историска врела. Напротив, назив Црвена Хрватска за крајеве јужно од доње Цетине потпуно је нов и сасвим непознат у нашој националној историји, колико прије појаве Дукљаниновог Љетописа, толико и у вријеме кад се он појавио, па и послије тога.

---

[14]. Мавро (Mavro) Орбини: Il regno degli Slavi; Pesaro 1601, стр. 205—239. Ivan Lucius (Лучић) »De regnum Dalmatiae et Croatiae; Amsterdam 1666, стр. 287—302.

[15]. Љетопис поп. Дукљ., издање Шишић, 305—306.

Тај је назив непознат и међу географским и мјесним називима на читавом „Приморју“, па и на подручју некадашње првобитне римске провинције Далмације.

Дукљанинов Љетопис састављен је из два дијела. То је доказао Милорад Медини на основу темељите анализе језика латинске редакције овог Љетописа. По његовом суду први дио Дукљаниновог љетописа од главе I до XXVII није дјело попа Дукљанина. Ове главе сачињавају једну засебну хронику (љетопис), која се поглавито бави владарима из травуњске династије. Назива је „Требињски љетопис“ и каже да је Дукњанин „наставио и прерадио Требињски љетопис написан за владе цара Василија II“.[16])

У првом дијелу (Требињски љетопис) који је унесен у Дукљаниново дјело говори се о неким готским и готско-словенским владарима (главе I до XXIII), те о владарима приморских области из требињске династије (главе XXIV до XXXVII).

Подјела читавог „Приморја“ (Marittima) на двије политичке јединице, како је приказана у IX гл. Љетописа попа Дукљанина, узета је према стању за цара Манојла Комнина (1143 — 1180). У току рата који је овај цар водио са угарским краљем Стјепаном III, његов војсковођа Јован Дука, заузевши некадашње византиске градове Сплит и Трогир и крајеве од Омиша (доње Цетине) до Шибеника, Скрадина и Зрмање, провалио је у Неретванску област и покорио је, па даље заузео и друге области све до Диоклије.[17]) Од заузетих подручја биле су образоване двије административно-војне јединце и на њихову управу постављени царски намјесници. Тако је за хрватске крајеве од Омиша до Зрмање и за градове Сплит и Трогир постављен »Dux Dalmatiae et Croatiae« (војвода Далмације и Хрватске), а за области од Цетине до Диоклије постављен је »Dux Dalmatiae et Diocliae« (војвода Далмације и Диоклије).[18])

И на Западу, мало прије доба цара Манојла, срета се назив Далмација за дукљанске стране. Тако папа Иноцент III назива Вукана Немањића »rex Dalmatiae et Diocliae« (краљ Далмације и Диоклије). Назив Црвена Хрватска непознат је и самом попу Дукљанину, јер у свим главама његовог Љетописа од 37 до краја, које су неоспорно његов рад, нигдје му нема спомена. Према томе тешко је рећи да он потиче од њега Coleto, у Фарлатовом дјелу Illyricum Sacrum, које је написано на прелазу XVIII у XIX вијек, области од Цетине до Диоклије назива »Serbia Marittima« (При-

[16]. Милорад Медини: Старине дубровачке, Дубровник 1931, стр. 31—62; Шишић, пов. 24.

[17]. Вј. Клајић: Повијест Хрвата, Загреб, стр. 168; Јиречек — Рад., с. д. 186, и биљешка, 3, 5.

[18]. Ибид.

морска Србија).[19]) Coleto је добро познавао Љетопис попа Дукљанина, а ипак се не осврће на назив Црвена Хрватска за Горњу Далмацију (Дукљу). Њему је, како видимо, Приморска Србија исто што и Горња Далмација. Јер он пише: »Regnum Serbiae Marittime sive Dalmatiae superioris« (краљевство Србије или Горње Далмације).[20])

О вриједности Дукљаниновог Љетописа за нашу националну историју — *а поглавито првог дијела* у којем је споменута Црвена Хрватска — казали су свој суд сви уважени хрватски историчари. За њ каже Фрањо Рачки: „. . .можемо без сваког околишања рећи, да тај »Libellus Gothorum« за хрватску и српску повијест нема никакве вриједности нити у материјалном нити у формалном обзиру"... „по нашем мнијењу тај се Љетопис може добро употребити: а) за попуњење византиских писаца особито у Дукљанској и рашкој повијести 11. и 12 вијека"; б) за земљопис горње Далмације 12 вијека, особито пак *старе Зете"* . . .„дочим инди *први дио* Дукљанинова Љетописа, т. ј. Libellus Gothorum, није нашој повијести од никакве користи". . .[21]) Иван Кукуљевић пише: „У обадвије те кронике — латинска и српскохрватска редакција — „има веома мало хисторијске истине. . ."[22]) Ватрослав Јагић: „дјело попа Дукљанина, иако нема као историјски извор, нарочито за старије вријеме, значајне и крупније важности, ипак њим провејава народни дух"... Дукљанинов Љетопис Јагић узима као „прво наше литерарно национално дјело".[23]) Вјекослав Клаић: „Сви се новији повјесничари слажу у томе, да је хроника Попа Дукљанина уопће *непоуздан извор нарочито први дио њезин. . ."*[24]) Марко Костренчић: „. . . критичност и поузданост ове кронике веома је незнатна".[25]) Фердо Шишић: „Први дио очито садржи збрку по неких изобличених догађаја, којима је од највеће чести управо немогуће одредити мјесто у хисторији, а међу њима најзнатније је причање Љетописчево о Сабору, што се састао на дувањском пољу. . ."[26]) Ни страни исто-

19. Coleto: Eclesia Ragusina, izd., Farlato: Illyricum sacrum, vol. VI, стр. 66. Venetiis 1800. Smičiklas: Codex diplomaticus sv. II, 36; Jireček — Radonić, c. d. 81.

20. Coleto, Ibid.

21. Франо Рачки: Оцјене старијих извора за Хрватску и Српску повијест средњег вијека; Књижевник, Загреб 1864, стр. 199—227.

22. Кукуљевић: Архив за повијест Југославенску, књ. I, Загреб 1881, стр. 1—37.

23. Ватрос. Јагић: Хисторије књижевности народа хрватскога и српскога, књ. I, Загреб 1867, стр. 113—117.

24. Вј. Клаић: Народни сабори и крунисање краља на Дувањском Пољу; зборник Матице хрв. о тисућгодиш. Хрв. краљевства. Заг. 1925., стр. 3.

25. Костренчић; цитат код В. Клаића: народни сабори, страна 4.

26. Шишић: пов. 24.

ричари не придају никакву важност Дукљаниновом причању о Дувањском сабору. Hergen Röther каже за овај сабор да га треба „сасвим забацити као невјероватан“[27]). — Фабер о Дувањском сабору каже: „У том облику саопћени поступак (опис Дувањског сабора) ваља смјестити у царство прича. . .“[28])

Позивајући се на назив Црвена Хрватска у Дуљаниновој хроници, стало се тврдити и учити да је средњовјековна Хрватска држава поткрај X вијека обухватала читаво приморје првотне римске провинције Далмације и допирала до ријеке Мат у Албанији. Као доказ за ову тврдњу износе се историска врела, а та су: Андрија Дандоло (1309 — 1354 г.), писао око 1350 године, Флавио Блондо и неки стари дубровачки хроничари, који да знаду за постојање Црвене Хрватске.

Да видимо шта кажу та врела и колико она вриједе. Код *Дандола,* гдје је ријеч о нашим странама, има и ово: „. . .послије овог приповиједања блаженог Кирила краљ Сватоплук. . . са читавим народом прихвати католичку вјеру и би на Дувањском Пољу окружен по Хонорију, кардиналу, изасланику Апоштолске столице, а у назочности бискупа, и поклисара цара Михајла, чију врховну власт признаваше. Своје краљевство Далмације подијели на четири дијела. . . Тако од Дувањског Поља све до Истре назва Бијелом Хрватском, а од поменутог поља све до Драча Црвеном Хрватском. Загорје од ријеке Дрине до Македоније Рашом, а од поменуте ријеке овамо Босном. У свакој области постави жупане, а у Салони и у Диоклији архиепископе, како бијаше у старини. Модерни пак приморје називају Далмацијом, а загорје Хрватском“.[29]) Упореди ли се овај одломак са причањем у IX глави Дукљаниновог Љетописа, „белодано се види из овог одломка да је Дандоло имао пред собом барем почетак Љетописа (или како неки писци воле да кажу »Libellusa Gothorum«, јер то, што се овдје прича, није ништа друго него скраћени текст IX главе Љетописа Попа Дукљанина.“[30])

По Дандоловој примједби: „Модерни пак приморје називају Далмацијом а загорје Хрватском“, види се да се не слаже са низивом Бијела Хрватска и Црвена Хрватска за далматинско приморје (Marittima). Он нигдје није нашао да је далматинско приморје, икада прије његова доба, имало два назива — Бијела Хрватска и Црвена Хрватска; према наведеној примједби може се претпоставити да није вјеровао у то, јер се ти називи не би заборавили да су постојали. Такође из Дандолове примједбе да

---

[27]. Hergenröthen: Photius patriarch von Constantinopel II. Band, Regensburg 1867, стр. 607.

[28]. Др. М. Фабер: Право барских надбискупа на наслов »primas Serbiae«, Глас Земаљског музеја за Босну и Херцеговину XVIII, 454.

[29]. Андр. Дандоло: Chronicam Venetam; Muratori scriptoris rerum Italicum: vol. XII. col. 172, стр. 182—183, Милано 1728.

[30]. Шишић: Љет. попа Дукљ., стр. 56.

се *загорје* у његово доба називало Хрватском види се да он не узима у обзир подручја која се у Љетопису убрајају у Црвену Хрватску. У његово доба немањићка Србија била је на зениту своје моћи и њихова се власт простирала у приморју над Дукљом, Травунијом и Захумљем. Дандолово сазнање о Црвеној Хрватској, како видимо, основано је једино на Љетопису попа Дукљанина. У његово доба писци историских хроника уносили су у своја дјела свакојаке вијести разних хроничара, не испитујући колико се може вјеровати тим вијестима.

Ни *Флавије Блондо* (1388 — 1463) за назив Црвена Хрватска не зна по властитом сазнању стеченом на основу историских врела; чак га не познаје ни изравно преко Дукљанина, већ посредно по Дандолу. Са своје стране и он, као и Дандоло, искључује име Хрватске на приморју и преноси га на загорске стране, па каже да се још у његово доба »Rascia et Bosna pro regni Croatiae regionibus habentur« (да се Раша и Босна сматрају областима Хрватског Краљевства).[31]) „Дабоме“, каже Шишић, „то је само парафраза оних Дандолових ријечи, гдје овај каже: „Модерни пак читаво приморје називају Далмацијом, а загорје Хрватском“. Зато овај податак и „нема никаква особита значаја“.[32])

Да су у Блондово доба Босна и Србија (Раша) биле области Хрватског Краљевства то је његова фантазија. Он је тиме показао да су му прилике у Босни и Србији, у његово доба, биле врло слабо или управо никако познате, а једнако и у Хрватској. У његово доба Босна је имала без прекида своје краљеве од Твртка I (1354 — 1391) до Стјепана Томашевића (1443 — 1461 год.). У Раши (Србији) био је цар Стјепан Урош, син Стјепана Душана, а послије њега држава се раздијелила на више дијелова у којима су владали: Лазар Хребељановић (цар Лазар из народне пјесме), Вук Бранковић, у Зети Балшићи, Стјепан Лазаровић, Ђурађ Бранковић и Црнојевићи, док су јој Млечићи истргли Приморје. Хрватска је у оно доба била повезана (»pars aneхa«) са Угарском. „Њена самосталност крунисањем Коломана у Биограду 1102. године би заувијек покопана.“[33]) Блондо, називајући Босну и Србију областима (»regiones«) хрватског краљества, види се да на читавом подручју Хрватске, Босне и Србије зна за један те исти народ, а како му је Хрватска била најближа, дао је читавом залеђу и приморју од Кварнера до Бојане назив Хрватска. На ово је можда утицао и Љетопис попа Дукљанина преко Дандола, јер Дукљанин за све ове наше земље каже »regnum Sclavorum«. Свакако ни Блондо не зна за Црвену Хрватску по сопстве-

---

[31]. Fl. Blondo: Historiarum ab inclinationem Romani imperii, decades, II. dec., књ. II, 177; цитат код Шишића Љет. попа Дукљ., 57.

[32]. Шишић, Љет. п. Дук., 57.

[33]. М. Барада: Династичко питање у Хрватској XI. стољећа; Вјес. за археолог. и хистор. Далмације, св. 50, Сплит 190.

ном сазнању на основу поузданих историских врела, већ преко Дандола.

У потврду о постојању Црвене Хрватске истиче се, и то првенствено, да за њу знају и стари дубровачки хроничари. Од њих је најстарији Милеције из XIII вијека који је своју хронику написао у латинским стиховима. За њим је један безимени писац (анонимни) чија је хроника најраније из XIV вијека. Анонимовом хроником обилно се послужио Николица Рањина (XVI вијек).[34]) Ови дубровачки хроничари, од којих је Рањина добро познавао Љетопис попа Дукљанина и њим се служио, нигдје не спомињу Црвену Хрватску. Области око Дубровника познају под називом „Босна" а тако исто и друге српске области. Спомињући владаре ових области, њима је сваки од њих »re di Bosna« (босански краљ). Уопште, старим Дубровчанима назив Босна синоним је не само за српску приморску државу (Дукљанску), већ и за српску државу под Немањићима.[35])

Још прије Милеција и Анонима постојала је једна најстарија дубровачка хроника из XI вијека,[36]) у којој је свакако било говора о постанку Дубровника. Овом казивању основ је без сумње народно казивање. У ову хронику је приликом преписивања додавана не само нова грађа, чиме се увећавала, већ се и прерађивала, а у њу су се уносиле глосе и интерполације.[37]) Горенаведени најстарији дубровачки хроничари *нигдје не спомињу Црвену Хрватску,* па ни на оним мјестима гдје је требало да је спомену кад би им она била позната. Тако они диоклиске стране називају Албанијом, а гдје говоре о српским областима као цјелине називају их »regno di Bosna« (краљевство Босне), а тако исто и српску државу за Немањића.[38])

Под 687 и 688 годином Анонимових Анала прича се о неким нередима који су настали по свој Босни, „јер су неки Босанци хтјели за свог господара Дукађина (Дукађин = Диокличанин) из Албаније; и о рату који је настао због тога, и о погибији краља. Даље се прича да је по смрти краља „дошао Радослав". Овај да је ударио на Дукађина, побиједио га, а Дукађин погинуо.[39]) У

---

[34]. Милеције писао у XIV в. Спомиње цара Душана на стр. 4 у Anales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina, Mon. spec. hist. Slav. mer. XIV. 226. — Нодило: први Љетописци и давна хисториографија Дубровника, Рад Југ. акад., књ. 65, стр. 94, 100 — Analles Rag. An. изд. н. Nodilo Mon. spec. his. Slav. Mer., св. 14, стр. VIII. N. Ragnina Mon. S. H. S. M. XIV. scriptores I.

[35]. Аноним, сп. дј., 8, 35, 39, 20, 25, Рањина сп. дј. 194, 199, 206, 218, 220, 223, 225, 228; Лукаревић: Copioso ristretto degli Analli di Ragusa, Venetii 1605: 16, 58.

[36]. Медини, сп. дј. 9.

[37]. Ибид.

[38]. Вид. бр. 33.

[39]. Аноним, ст. 6.

једном другом препису Анала стоји да је Радослав „дошао из Хрватске и заузео читаво босанско краљевство“.[40]) На другом мјесту, под 972 год., каже се да је дошао из Арбаније један господин Дука са великом војском и да је заузео »tutto paese di Bosna« (читаву земљу Босну) и владао 5 година, а послије тога да је постао краљ један други »della linea de Moravia de Harvati« (један други краљ хрватског кољена из Мораче) и подвргао себи читаво краљевство Босне.[41]) Ова два податка јасно упућују на XXVIII и XXIX главу Дукљаниновог Љетописа, гдје се говори да се по смрти хрватског краља Стјепана његов незаконити син Легхет (Лежац) склонио у Травунију код свог рођака Болеслава, а касније, за вријеме нереда у држави, заузео власт скупа са својим синовима и поубијао рођаке. Према овоме онај краљ из „хрватског кољена“ био би један од Легхетових потомака.

Млађи дубровачки хроничар Растић (Ђести) каже да је 1074 владао у Горњој Далмацији у Црвеној Хрватској и Зети краљ Радослав.[42]) Упоређујући Растићево писање са Дукљаниновим, Клаић закључује да је Растић замијенио назив Травунија оним Црвена Хрватска, „знајући добро да је некада Црвена Хрватска била што и Горња Далмација, од Дувна до Драча“.[43]) По Клаићу, дакле, Црвена Хрватска из IX главе Дукљаниновог Љетописа и Црвена Хрватска код Растића исти су појам, којим се, тобоже, Растић послужио да замијени назив Травунија код попа Дукљанина. Истина је да Растић назив Црвена Хрватска узима од Дукљанина, али није тачно да га узима по IX глави његова Љетописа, дакле из приче о Дуваньском сабору, већ га узима по XXVIII глави гдје израз Црвена Хрватска долази као синоним за назив Превалитана. Да је Растић оно Црвена Хрватска узео по XXVIII глави Љетописа, и да под овим називом разумије Превалитану, потврђује ријечима „Горња Далмација“ које стоје испред оног Црвена Хрватска. Клаић се — што је главно — не обзире да назив Црвена Хрватска код Растића потиче из Љетописа Дукљанина као код Дандола и Бијонда и из XXVIII главе Љетописа, а не из његовог сазнања стеченог на основу неког несумњивог историског врела.

Ако се из тога што Растић не спомиње Травунију као и Дукљанин ипак закључује да је тиме замијенио назив Травунија Црвеном Хрватском, настаје питање: зар му је била каква нужда да то учини? Јер, иначе, зашто би то урадио? Та се нужда ни по чему не види. Напротив, из његове је хронике јасно да он назив Травунија (Требиње) не замјењује било којим другим. Када би

[40]. Ибид., биљ. 5.

[41]. Ибид., 22.

[42]. Растић, с. д. 43.

[43]. Вј. Клаић: Црвена Хрватска и Црвена Русија; Хрватско коло, књ. 8, издање Мат хрв., Загреб 1927, стр. 163.

Растић назив Травунија замијенио оним Црвена Хрватска, био би у том случају досљедан и њиме би се служио на сваком мјесту, а не само на једном. У најмању руку био би досљедан бар на истој страни свог дјела, те не би казао да се Радослав повукао у Требиње (Травунија)[44]), већ да се повукао у Црвену Хрватску. Али Растић нипошто није сматрао Травунију Црвеном Хрватском, нити је њено име замијенио било којим другим. Да Растић није сматрао Травунију Црвеном Хрватском код Дукљанина, показује јасно и у истом свом дјелу. Тако, говорећи о дубровачком архиепископу Витали I, истиче да је папа подложио под његову јурисдикцију области Босну, Србију, Захумље и Травунију, те друге градове Горње Далмације.[45]) Једнако и на другом мјесту износи како је дубровачки архиепископ Андрија (Luchese) добио 1142 године палиј од папе и потврду својих суфрагана, а за ове каже да су то епископи: Горње Далмације, Травуније, Захумља и Босне.[46]) Јасно је дакле да му Травунија, а и Захумље, није исти појам што и Горња Далмација, која се код Дукљанина, и то она из XXVIII главе Љетописа, назива Црвеном Хрватском. То потврђује и кад пише да је папа 1248 године повјерио требињском епископу Салвију да у његово име опомене епископа босанског и оне из Горње Далмације да се покоре дубровачком архиепископу.[47]) Растић, говорећи о краљу Радославу, сину Стјепана Војислава, а стрицу краља Бодина, редом набраја области у којима је овај владао. Прва му је Горња Далмација, до ње Црвена Хрватска, а онда Зета. Знамо да је Горња Далмација уз море од Будве до Бојане, а Зета овој у залеђу. Гдје му је онда Црвена Хрватска? Да се на ово одговори, ред је прво да видимо гдје му је Горња Далмација.

Изнио сам да се за Растића нипошто не може рећи да је Травунију сматрао Горњом Далмацијом. Онда слиједи да му је ова од Травуније према југоистоку; дакле од Котора до Бојане, а тамо је била и архиђакону Томи, а и сваком дубровачком хроничару па и папинској курији. Прије Дандола, а мало послије постанка Љетописа попа Дукљанина, написао је сплитски архиђакон Тома (1201—1268) дјело *Хисторија Салонитана.* У њему он уопште не зна за Црвену Хрватску, а у превалитанским странама спомиње једино Горњу Далмацију.[48]) Папина писма, упућивана дубровачкој цркви још прије постанка Љетописа, разликују травуњске, захумске и босанске епископе од осталих суфрагана дубровачког митрополита, које називају епископима Горње Далмације. Папа Калист II упућује 1121 год. писмо „свим епископима

---

[44]. Растић, сп. дј. 43.

[45]. Идем. стр.

[46]. Идем., стр. 51.

[47]. Ибид., ст. 89.

[48]. Тома Архиђакон, сп. дј., гл. 15, стр. 43.

Горње Далмације или Диоклије“, којим их позива да признају дубровачког архиепископа за свог митрополита.[49]) Бенедикт VIII, подјељујући 1022 год. палиј дубровачком архиепископу Витали I, придаје му као суфрагане, поред епископа Травуније, Захумља и Србије, још и оне Котора, Будве, Бара и Улциња.[50]) Једнако је поступио и папа Гргур VII.[51]) У XII вијеку краљ Ђуро, један од насљедника дукљанског краља Бодина, назива се владаром „Диклије, Далмације (тј. Скадра, Бара и Котора) и Травуније).[52]) Архиђакон Тома пише да су се у XI вијеку одијелили од јурисдикције сплитског архиепископа епископи Горње Далмације, па ове набраја овим редом: епископа Котора, Будве, Улциња и Свача.[53]) Ни у овим врелима, а у њима се управо спомиње Горња Далмација, нема нигдје спомена о Црвеној Хрватској. Како видимо, Растић под Горњом Далмацијом подразумијева приморске крајеве или градове од Травуније до Скадарског Језера, којима је у залеђу Зета. Када се ово зна, онда излази да му је Црвена Хрватска од Горње Далмације ка југу, а то је стара Превалитана (Превалис) „међу ријеком Дрилом и Лабеатским (Скадарским) Језером на крајњем југу Далмације,“[54]) чији је сјеверни дио припадао српској приморској држави, а којој се у XXVIII глави Љетописа даје назив Црвена Хрватска, што је очита глоса за њу (Превалитану) према називу Црвена Хрватска у IX глави Љетописа. Растић спомиње и Зету коју убраја у Радославову државу и под овим називом (Зета) подразумијева загорске стране Диоклије, тј. приморја, гдје је и по Љетопису жупанија Зета.

Није дакле тачно, као што сам већ казао, да стари дубровачки хроничари прије Растића имају назив Црвена Хрватска за области око Дубровника. Узимајући овај назив на превалитански крај Дукље, Растић се повео за казивањем у Љетопису попа Дукљанина и то за оном реченицом у XXVIII глави гдје су Превалис и Црвена Хрватска исти појам. Узме ли се да Растић није назив Црвена Хрватска узео према XXVIII глави Љетописа, гдје је очита глоса за Превалитану, већ по IX глави, онда му је овај назив чисто плеоназам за Горњу Далмацију, као што је и у Љетопису, јер у овом случају под овим називом подразумијева једино диоклиске стране. Свугдје у својим Аналима, гдје спомиње ове стране, има »Dalmacija superior« или »Dioklea«.

Али не само што код најстарија три дубровачка хроничара нема нигдје назива Црвена Хрватска, а код Растића само при спомињању диоклиских страна, него га послије њих *Јаков Лука-*

---

[49]. Coleto, сп. дј. 66; Smičiklas: Codex diplomat, св. II, 36.
[50]. Coleto, сп. дј. 42.
[51]. Ибид., стр. 57.
[52]. Шишић; Љет. Дукљ. 98.
[53]. Тома архиђ., сп. дј., стр. 15.
[54]. М. Фабер; сп. дј., 447, биљ. 1, 4.

ревић (Luccari) искључује уопште за области од Цетине па даље на југ. Овај, говорећи о познатом хрватском бану Матку Таловцу (по некима члану дубровачке властеоске породице Luccari), казао је да је Матко подигао на високе положаје своју браћу Петра, Фрању и Ивана. За Петра је, пише, получио бановину Хрватску и цетинску кнежевину; за Фрању *Црвену Хрватску*, а за Ивана Београдску капетанију.[55]) Из Хрватске историје зна се да је подручје од Цетине до Купе сматрано једном цјелином, а крајеви од Купе, па међу Дравом и Савом, другом цјелином и ову су називали Славонијом. Такође се зна и за два бана, једног у Хрватској и Далмацији а другог у Славонији. За Сигисмундове владавине у Угарској био је бан Славоније Матко Таловац, а бан Хрватске Иван Франкопан. По уништењу бана Франкопана баштину Нелипића (цетинску кнежевину); добили су Таловци. Тако је Петар постао бан Хрватске, *а Франо, за владавине Владислава I, замјењивао је Матка у Славонији.*[56])

Познато је да у старинским средњовјековним хроникама има разних интерполација и глоса које су у њих ушле било непосредно приликом њихова преписивања, било преко маргиналних биљежака. Ово није ништа нарочито и саме те хронике добрим дијелом „саставци су из старијих биљежака или из старијих дјела, понајвише преудешених према укусу самог састављача“;[57]) а глосе и интерполације више пута плод су и становитих тежњи или пак навике да се тим путем објашњава текст, а све према личном мишљењу онога који их је поставио. Оваквим умецима поглавито обилује IX глава у Љетопису попа Дукљанина.[58]) Једна је од ових глоса и назив Црвена Хрватска за области јужно од доњег тока ријеке Цетине до сјеверне Албаније. За главе XXXVIII па даље LXVII Љетописа утврђено је да су једини и несумњиви рад попа Дукљанина.[59]) Оне пружају поуздане податке за „земљопис Горње Далмације XII вијека, особито пак за стару Зету“[60]) Да се било која српска област од Цетине до сјеверне Албаније називала Црвеном Хрватском, или бар неки крај Горње Далмације или Зете, Дукљанин би то свакако споменуо. Нарочито би споменуо у XXXVIII глави гдје је набројио све области на које се оборио византиски цар Василије II послије смрти бугарског цара Радослава (1017 године). Дукљанин овдје каже да је Василије II заузео: „цијелу Бугарску, Рашу и Босну, читаву Далмацију и све приморске стране до граница Доње Далмације.“[61]) Под називом

---

55. Лукаревић, сп. дј. 83.
56. Клаић, Повијест Хрв. III, 197.
57. Ант. Дадиновић; Хрватска државна повијест, 20.
58. Шишић; Љетоп. 431.
59. Медини, сп. дј. 31, 62.
60. Рачки; Књижевник, св. I, 221.
61. Дукљанин, едиц. Црнчић, 47.

„читаву Далмацију“ види се да Дукљанин подразумијева Горњу Далмацију или Превалитану. Уз оно »in finibus inferioris Dalmatiae« (до граница Горње Далмације) опажа Шишић: „то јест до граница Хрватске“.[62])

Да је назив Црвена Хрватска, који се спомиње у XXVIII глави Љетописа, потекао од писца ове главе, тј. од Дукљанина, он би је споменуо и на почетку XXXIX главе свог Љетописа, гдје је навео диобу државе послије смрти Војислава. По овој диоби његови синови Гојслав и његов брат Предимир примили су Травунију са Гриспулима; Михајло: Obliquum, Prapratnum и Цермецицу; Саганац: Gorskam iupaniam (жупанију), Cupelnic и Barezi, Радослав: Luscam iupaniam, Podlugia и Cuccevi са Будвом.[63])

Како видимо, поп Дукљанин нигдје не спомиње Црвену Хрватску, а ипак зна за Горњу Далмацију, а и за Доњу.

У доба посве близу постању Дукљаниновог Љетописа путовао је по нашем приморју путописац Едвиси. Ни он не зна за Црвену Хрватску. Њему је подручје Горње Далмације »Squalawniah«, тј. Словинија.[64]) Такође не зна за њу, како сам већ казао, ни архиђакон Тома (1201 — 1268), који је писао мало касније него је постао латински текст Дукљаниновог Љетописа. Јужно од Цетине он зна једино за Горњу Далмацију (Dalamatia superior). Ова му је од Будве до Скадра. Да је у његово доба стварно постојао назив Црвена Хрватска за крајеве од Цетине према југу, или само за оне Горња Далмација, он би за њих знао, а да га спомене било је у интересу аспирација сплитске цркве.

У папинским булама из овог доба, а и прије и послије Томе, упућеним митрополитима Дубровника и Бара, приморска српска држава назива се Словинском (Дукљанском). Њено подручје од Котора ка југу називају Горњом Далмацијом, а од Котора до Доње Цетине оне знају у приморским странама за епископију у Травунији и Захумљу. За било које хрватско име у овим странама Рим не зна. Цар Константин Порфирогенет спомиње све наше области и о њима пише, али да би се оне на југу Цетине називале заједничким именом Црвена Хрватска, он то не зна, а ни било који византиски писац. Руски најстарији љетопис из XI и с почетка XII вијека, обично познат под именом „Несторова хроника“, набраја све словенске народе, па и јужне. За какве Црвене Хрвате и Црвену Хрватску не зна нигдје, а најмање на југу. Напротив, овдје су му познати једино „Бијели Хрвати, Срби и Корутанци“ (Словенци).[65])

---

[62]. Шишић; Пов. 481, биљ. 35.

[63]. Шишић, Љетопис Дукљ., 354—355.

[64]. M. Amari e Schiaparelli: L.'Italia de scritta nel libro del ré Rugiero compilato da Edrisi, Roma 1883; Ш. Љубић, Рад Југ. акад., књ. 85.

[65]. Несторова хроника; цитат код Шишића: Пов. 181.

Да је назив Црвена Хрватска уметнут у причу о Дувањском сабору свједочи српскохрватски текст Љетописа, који се обично назива *„Хрватском хроником“*. Он је превод једног од првих преписа латинске редакције Дукљанинове хронике. Овај превод нашао је Марулићев пријатељ Папалић у Крајини (Неретванска област). У њему нема нигдје назива Црвена Хрватска, а у IX глави нипошто. Ову чињеницу, да у Хрватској хроници нема тога назива, и то баш у њезиној IX глави, неки објашњавају тако што тврде да га је преводилац приликом превођења латинског текста превидио. Превидјети једну ријеч или неки назив мање важности није тешко, али није тако са називом као што је овдје онај Црвена Хрватска. Претпоставимо ли да је превиђен, или боље речено да га је испустио, онда би то значило да у њ није вјеровао јер у доба кад је преводио није био познат.

У IX глави латинског текста (редакције) Љетописа, гдје се спомиње Црвена Хрватска, стоји: „На исти начин код мјеста Далмае све до града Банбалона, који се сада зове Драч, назва Црвеном Хрватском, коју зову и Горњом Далмацијом (item ab eodem loco Dalmae usque Bambalona civitatem, que nunc dicitur Dyracium) = Драч (Croatiam rubeam vocavit quae et superior Dalmatiae dicitur«[66]) У српскохрватском тексту Љетописа ова ставка гласи: *„И још од миста Далме до Бандалона града, ча се сада зове Драч, дотле прозва горњу Далмацију“.*[67]) Како се види у ставци латинског текста, којом је приказан други дио подјеле „Приморја“ Светопелекове државе, назив »Croatiam rubeam vocavit« битни је њезин дио, и кад би се он превидио, ставка би остала осакаћена и нејасна. Он у IX глави латинског текста Љетописа долази тек први пут, и једино у овој њеној ставци, на овом мјесту и нигдје другдје у IX глави, те је, понављам, битни дио ове ставке, па није могућно да би га преводилац превидио да је тај дио био у поменутој ставци. Напротив, ставка српскохрватског текста у којој нема назива Црвена Хрватска потпуно је јасна и неосакаћена. Њен је битни дио „дотле прозва Горњу Далмацију“, и не може рећи да је у њој нешто превиђено, а најмање да је превиђен назив Црвена Хрватска.

Да у латинском тексту, са којег је преведена хрватска хроника, није било назива Croatia Rubea, може се судити и по томе што се у Хрватској хроници не набрајају епископије, које да су припале салонитанској цркви, а које диоклитанској, а у до данас сачуваном латинском тексту оне се набрајају и то једне непосредно испред ставке: »item ab eodem loco Dalame«, а друге такође непосредно иза ње. За овај каталог епископа истиче се да је „уметнут“.[68]) Кад су уметнуте толике епископије, кад се прећу-

---

[66]. Дукљанин гл. IX; Издање Шишић, 306.

[67]. Ибид., 399.

[68]. Ибид., 136—140.

тала дубровачка архиепископија основана најкасније при крају X вијека,[69]) а дубровачка црква приказала као суфраган сплитске, још се лакше уметнуо назив Croatia Rubea, јер је и ово имало своју сврху. У жучној борби између барске и дубровачке цркве, коју је најприје покренула сплитска црква оспоравајући дубровачкој право на архиепископски положај, барску цркву је подупирала сплитска; ове су се касније споразумјеле тако да ће барска, у случају успјеха против дубровачке, признати сплитског митрополита за свог примаса (патријарха), а дубровачка црква да ће, као проста епископија, потпасти под сплитску.“[70])

У поменутој борби и дубровачка и барска црква износиле су пред папину курију за доказ свог захтјева кривотворене папинске буле, нарочито барска. Тако је, нема сумње, била удешена и IX глава у Љетопису да послужи као доказ да је барска црква била уздигнута на степен митрополије још у доба када су Словени били покрштени по светом Кирилу. Доиста, у доба светог Кирила, тј. за владавине цара Василија I, били су коначно покрштени сви Срби у својим областима, а и неки Хрвати.[71]) Кажем неки Хрвати, јер највећи дио њих био је покрштен одмах кад је Хрватска доспјела под врховну власт франачке државе Карла Великог.[72]) По цару Василију I била је уређена и управна власт у српским областима са архонтима (жупанима-кнезовима), на чело које је народ бирао између моћнијих племенских родова,[73]) а једнако је и Карлю Велики одредио да Хрвати изаберу свог кнеза.[74])

Борба између дубровачке и сплитске те барске цркве трајала је од времена дукљанског краља Михајла до 1255 године. Барска црква је била уздигнута на степен архиепископије први пут 1089 године,[75]) а на штету дубровачке. До тог свог успјеха дошла је заузимањем краља Бодина који тада није живио у добрим односима са Дубровчанима. Послије Бодинове смрти дубровачка црква је успјела да јој се поврати њен митрополитски положај. Био јој је повраћен 1142 год., а барској укинут. Када се Немањин син Вукан придружио западној цркви, папа Иноцент III опет је 1198 године уздигао барску цркву на степен архиепископије.[75]) Послије овог догађаја поново је настала борба између Бара и Дубровника, али још жешћа, и трајала је све до

---

69. Barada: Dalmatia superior, посеб. отисак из рада Југ. акад., књига 270, Загреб 1949, стр. 13.

70. Љетоп. Дукљ. изд. Шишић, 81—82; Смичиклас, сп. дј. II, стр. 159; Farlati, Illyricum sacrum, св. III, 200—201, VII 26; Смичиклас, сп. дј. II, 163.

71. Порфирогенет, III, 145, 149; Јиречек — Радонић I, 125.

72. Шишић: Пов. 307.

73. Порфирогенет, сп. дј.

74. Шишић, с. д. 307.

75. Ибид., 597—8; Јиреч.—Рад. с. д. 167.

1252 године. У вријеме ове борбе, може се поуздано рећи, била је прерађена IX глава Libellusa Gothorum, дотично требињске хронике, и у њу унесено и оно што се прича о уређењу црквене јурисдикције у Светопелековој држави, тј. Далмацији.[75a])

Да је горепоменути уговор између барске и сплитске цркве постигао свој циљ, дошло би и до титуле новог примаса, којом би свакако била обухваћена и барска архиепископија. Будући је сплитски архиепископ био митрополит само Доње Далмације и Хрватске, то би добитком Горње Далмације под своју црквену власт, а на основу истовјетовања Далмације са Хрватском (»Dalmatia sive Croatia«), примасова титула можда гласила »Primas totius Dalmatiae et Croatiae«. Под називом »totius Dalmatiae« подразумијевала се Доња и Горња Далмација. То потврђује и изјава барског епископа Ив. Плано Чарпини (умро 1252 год.), који је, при крају поменуте парнице између дубровачке и барске цркве, изјавио пред папинском куријом да су у читавој Далмацији (»in tota Dalmacia«) постојале од старине двије архиепископије — једна у Салони, а друга у Диоклији (»Salona et Dioclea«.)[76]) Будући да се — како ћемо напријед видјети — у Доњој Далмацији истовјетовала Далмација са Хрватском, то је ово истовјетовање прешло и на Горњу Далмацију. Тако назив „читава Хрватска" долази као плеоназам за „читава Далмација".

Може се претпоставити да је овај уметак могао и другим путем да уђе у IX главу латинске редакције Љетописа. Неки преписивач нашао је на рубу странице (in margine) текста који је преписивао, испред ријечи »superior Dalmatiae«, биљешку Croatiam rubeam коју је поставио на руб један читалац истовјетујући Далмацију са Хрватском да буде пандант називу Croatia Alba.

Доласком Доње Далмације (тј. приморских романских градова и острва) у тијесне везе са Хрватском, наступило је истовјетовање Далмације са Хрватском, и обратно, Хрватске са Далмацијом. Домаћа сплитска исправа из 1097 год. назива млетачког дужда »dux Venetiae atque Dalmatiae sive Croatiae« (војвода Венеције и Далмације или Хрватске).[76a]) Овдје, ето, ријеч „*сиве*" служи да, по својој природи, покаже разлику у ријечима а не у самој ствари, па су, према томе, називи Далмација и Хрватска на овом мјесту исти појам и означава исту земљу. Папа Гргур VII каже за хрватског краља Звонимира да га је „поставио краљем у Далмацији".[77]) А и друго тадашње историско врело једнако даје Звонимиру титулу »rex Dalmatiae«.[78]) Мијешање нази-

---

[75]a. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam ilustrantia, tom I, Romae 1863, стр. 5.

[76]. Шиш. Љетоп. 48; Смич. Codex IV, 482—483.

[76]a. Кукуљевић; сп. дј. I, бр. 228, стр. 187.

[77]. Jaffe; Bibliot. Rer. German. Vol. II. 384; Шишић, пов. 576.

[78]. Cronicon pictus Vidobonese, цитат код Шишића, повијест 527, биљ. 70.

ва Далмација, Хрватска и Словинија види се и код архиђакона Томе. Овај има ове називе: »Dalmatiae et Croatiae regnum, Croatiae partes, regnum Sclavonicum, Dalmatiae partes, partes Sclavoniae.«

Дукљанинов Љетопис, тј. један његов препис латинске редакције, доспио је рано у Сплит и Хрватску. Ту се даље умножавао преписивањем. Притом је претрпио разне промјене јер је био „попуњаван, а богме и нешто прерађен."[79]) — Особито је IX глава била „много глосирана и интерполирана, и то не у Бару и Дукљи уопште, него понајвише баш у Хрватској (у Доњој Далмацији), још негдје у 13 вијеку, одмах послије оног времена када је Љетопис дошао у те крајеве.[80])

Да су у XI вијеку превалитанске стране од Будве до сјеверане Албаније називане Далмацијом и да су их тако називали не само домаћи у Доњој Далмацији, него и страни, колико на Западу толико и на Истоку, већ смо видјели. Тако су на нашем приморју по називу постојале двије Далмације. А како се у Доњој Далмацији ова истовјетовала са Хрватском, то је ово истовјетовање прешло и на Горњу Далмацију. То се види из Дукљаниновог Љетописа, у који је, како видјесмо, неко из Доње Далмације унио назив Хрватска и за Горњу Далмацију. Истовјетовање Далмације са Хрватском, и обратно, прешло је и на Горњу Далмацију, тј. на превалитанске стране.

Али не само истовјетовање Далмације са Хрватском него и истовјетовање Срба са Хрватима и обратно види се и код византиског писца Скилицеса. Овај је забиљежио устанак који су 1075 године подигли неки скопски бољари против Византије. Тај је покрет обухватио српска племена у Подунављу, Подрињу, Поморављу и Повардарју која су тада припадала Бугарској. Устаници су се обратили краљу Михајлу, владару Приморске Србије, да им помогне и даде свога сина Константина Бодина за краља. Михајло пристаде и са једним дијелом своје војске пошаље Бодина устаницима. За Михајлов народ каже Скилицес „народ Срба, које такође зову Хрватима".[81]) За ову Скилицесову вијест каже Рачки: „Значајно је да он у почетку својег приповиједања народ у држави Михајље зове „ton Servon etnos", па додаје „ous de kaj Croaton kalusi", као да би хтио рећи: Срби су се дигли, али их има који те Србе зову и Хрватима.[82]) Поменуто Скилицесово казивање о устанку против Византије усвојио је и његов епитоматор Зонарес и наводи га скраћено у својој хроници. Притом Скилицесове ријечи „народ Срба које такође зову Хрватима" овако преписује: „Народ Хрвата који неки зову такође и Србима.[83]) О истом

79. Љетопис Дукљ., изд. Шишић, 430—431.
80. Ибид., 431.
81. Skilices, ed. Bonn. 714—715.
82. Rački: Scriptores rerum Choaticarum, рад 51, стр. 168.
83. Zonaras; edic. Taubner vol. IV, 223.

устанку и о Михајловој улози у њему пише и Ана Комнина. Она Михајлов народ зове „Далмати“.[84]) Називајући Михајлов народ именом Далмати, она му даје старо име диоклиског краја.

У имену Хрвати код Скидице и Зонаре, које ови спомињу гдје говоре о горе поменутом устанку и улози краља Михајла у њему, Радојчић гледа само синоним за Србе.[85])

О истовјетовању Срба са Хрватима код Скилицеса и Зонара казао је Шишић: „једва може бити сумње да је то Скилицева забуна настала због племенске (сродности навлаш истоветности језика) Хрвата и Срба управо због судјеловања Хрвата у тим бојевима“.[86]) Да су Хрвати из Хрватске ратовали заједно са Србима против Византије и да се спомињање хрватског имена приликом говора о тим борбама односи на те Хрвате истакао је Фр. Рачки.[87]) Једнако суди и Сегер.[88]) Константин Јиречек говорећи о поменутом устанку каже да су уз Михајла и Хрвати узнемиривали византиске градове у Далмацији.[89]) Др Ф. М. (Милобар) пише да су се Хрвати борили заједно са краљем Михајлом против Византије[90]) а и проф. М. Барада истиче да су Хрвати помагали Михаилов устанак против Византије.[91]) Судјеловање Хрвата у Михајловој војни доказује и једна повеља краља Звонимира у којој се говори о Радулу, дједу каринског жупана (комитис) Мартина из племена Лапчана (Лапсановића), да је „избавио од погибије Звонимира (прије него је постао краљ), да је био страх и трепет Бугара (мисли на оне који су били уз Византију) и да је уједно са седам брата натопио крвљу Косово Поље посјечен од Бугара“.[92])

Свој горепоменути суд о судјеловању Хрвата у горенаведеном устанку Шишић је касније измијенио, па каже: „Али се сада слажем с Радојчићем да се оно место Скилицино о Хрватима у бугарском устанку 1073 године не тиче *државе* Хрватске, већ мислим сада да се оно тиче Хрвата у Дукљи.[93])

За свој суд да је у диоклиским странама постојала једна скупина народа која се називала Хрватима Шишић се позива и на титулу српског краља Уроша II Милутина (1281 — 1321). У његовом уговору с насловним цариградским царем Карлом

---

[84]. Ана Комнина; сп. дј.

[85]. Радојчић: Како су називали Србе и Хрвате Византијци XI-ог; XII-ог века; Глас Скопског научног друштва, књ. II, Скопље 1926.

[86]. Шишић: Пов. Хр. 533, биљ. 91.

[87]. Рачки, Борба југ. Слов. за држ. независ. у XI. вијесt., Рад бр. 24—21.

[88]. Segel Bizant. Historiher des X. und XI. Jarhund. Nikephor Bryen; München 1888, стр. 45—50.

[89]. Јиречек — Радонић, сп. дј. 173.

[90]. Др. Ф. М. Дукљанска краљевина; вијесt. зем. муз. за Бос. и Херц., св. XI, стр. 296, 300.

[91]. Барада, сп. дј. 184.

[92]. Rački, Documenta Hist. Chrot. Period ant. Згб. 1877, бр. 122.

[93]. Љетоп. Дукљ.; изд. Шишић 171, биљ. 222.

(de Valois) из 1308 год. У овом уговору Урошева пуна владарска титула гласи: »Hurosius, dei gratia, Dalmatae Croatia, Dyoclie, Servie ac Rasie rex et totius Marittime regionis.«[94]) Такође се позива и на XXIII члан старога статута града Котора у којем стоји: »Domini nostri excellentissimi regis Rascie, Dyoclie, Albanie, Croacie et Chelmanie«.[95]) Јиречек је за назив Croatie у Урошевој титули казао да долази отуда што се Млладен II Шубић, син Павла, почео писати господаром Хума, а Урош II да му се освети, »rex Croatie«.[96]) Младен је за живота свог оца управљао Босном (по генеалошком стаблу брибирских кнезова од 1301 — 1322[97]), те је узео титулу „господар“ „Хума“ још 1304 године.

Да је Урош II називом „Croatie“ у свом владарском наслову одговорио на изазов бана Младена доказују и титуле дотадашњих српских владара. У њиховим титулама нема назива „Croatia“. Између Урошевих титула, које су забиљежене у которском статуту, налази се и титула „Rex Albanie“. И ова је титула одговор на један изазов. Папа Иван XXII позивао је (у мају 1318) Филипа од Тарента (од 1313 насловног цариградског цара) да у савезу са угарским краљем Карлом Робертом и баном Младеном нападне на краља Уроша.[98]) У јуну 1318 дигли су се против „невјернога рашког краља“ многобројни римокатолички великаши (barones) у земљи између Скадра и Авлоне, да збаце његов јарам. Када је краљ Карло јавио папи да је освојио Мачву и да је вољан продријети до мора ако му притекну у помоћ и други католички владари, позва папа Иван XXII њемачке кнезове и чешког и пољског краља, али узалуд. „Урош је, међутим, одржао своје јужне границе, те се отада почео називати и краљем Арбаније.“[99])

За појаву хрватског имена у диоклиским странама каже Шишић да она долази отуда што би „међу Србима — Дукљанима била извјесна скупина народа која се звала Хрвати; баш онако као што је таквих скупина Хрвата било и међу Чесима X и XI вијека, као и међу Пољацима онога времена“.[100]) Чињеница да се име Хрватска и Хрвати у превалитанским странама (Диоклији) не спомиње ни у којем историском врелу, па ни код самог попа Дукљанина, већ једино у вези са називом Далмација и Далмати, како сам навео, ослабљује Шишићев суд иако за њ каже: „То постојање скупине Хрвата у горњој Далмацији још увијек не значи да је горња Далмација била саставни дио Хрватске, па чак ни то да се овдје ради о етничким Хрватима у оном смислу као у

94. Ибид.

95. Ибид.

96. Јиречек — Радонић, сп. дј. 258.

97. Клаић: Пов. Хрв., књ. II, 23 (Генеалошко стабло брибирских кнезова).

98. Јиречек — Радонић, сп. дј. 259.

99. Ибид.

100. Љетопис Дукљанина, изд. Шишић, стр. 171—172.

Хрватској, гдје је то име било не само национално него и политичко (државно).“[101])

Превалитански крај са жупама Церменица, између Будве и Ластве, па Прапратна, Крајина и Облик (Obliquus) од Ластве до Бојане, обухвата простор око 1000 км². Да је на овом простору, поред онда бројних Романа (Латина) и Арбанаса, па и Срба, била и „извјесна скупина народа која се звала Хрвати“, тешко је предпоставити. Нипошто пак није могућно да би та „извјесна скупина“ то острво у латинско-арбанашко-српском мору дала своје име читавом нашем приморју од доње Цетине до Драча у Албанији, и то још у XII или XIII вијеку. Ниједна од средњовјековних српских области овог приморја није успјела да му да своје име, а била би му га дала „извјесна скупина народа“ жупе Церменице. У XI вијеку па до краја XII вијека овдје је позната држава „Словинија“ са својим краљем (»Sclavorum rex«) на челу.[102]) Она се у једној папинској повељи (були) из 1089 год. назива и »regnum Diocliae«[103]), за Манојла Комненца „војводство Далмације и Диоклије“, а у писму папе Иноцента III Вукану овај је назван краљем Далмације и Диоклије,[104]) како је то већ горе све споменуто. Домаћи споменик помиње Вукана као владара „српским земљама и зетским странама и поморским градовима и њиховим предјелима“,[105]) а Стјепан Првовјенчани назива се »Stephanus, Dei gratia totius Serbiae, Diocliae tribuniae. Dalmatiae atque (Chlumiae rex coronatus.« Стјепан, милошћу божјом окруњени краљ читаве Србије, Диоклије, Травуније, Далмације и Хума).[106]) У овим титулама назив Диоклија истовјетан је са називом Зета, а онај „поморски градови“ са „Далмација“, и означава подручје Горње Далмације од Будве до Бојане или сјеверне Превалитане (Превалиса), како се означавало кроз XI и XII вијек. Из овога се види да од IX вијека, када се почиње јављати покоје историско врело о нашим странама, па све до постанка Дукљаниновог Љетописа и непосредно послије њега, ни у једном историском врелу — понављам — нема ни спомена о називу Црвена Хрватска у Горњој Далмацији, нити уопште о хрватском имену. Најзначајније је то да га нема нигдје ни у оном дијелу Љетописа за који је утврђено да потиче од попа Дукљанина.

Да би се доказало да назив Црвена Хрватска потиче отуда што би Горња Далмација била насељена Хрватима, тумачи се да оно „Црвена“ значи „мала“, према оном „Бијела“, што има да

---

101. Идем.
102. Јиречек — Рад. I, 155 и биљ. 2.
103. Ибид., 156.
104. Theiner, сп. дј. 5.
105. Стојановић: Записи I, бр. 7; Јиречек — Рад., сп. дј. 212.
106. Идем. 217.

значи „велика“.[107]) Дакле двије Хрватске (Далмације): једна велика, а друга мала. Постоји и мишљење да се за Доњу Далмацију (Хрватску) узео назив »Alba« (Бијела), а за Горњу »Rubea« (Црвена) по томе што је у Доњој Далмацији било ваљда једно племе, које се по граду Лабу — који је носио претсловенско, а ваљда и прединдоевропско име Лаб, настало метатезом од »Alb« — називало неким називом којему одговара латински »Albi«, а у нашем језику „Бијели“, а у Горњој Далмацији друго, арбанско, које се ваљда по земљи црвеници свог краја називало, а и данас се назива, Кучима, по латинском »Cocceus« = »cocius« (скерлетноцрвен), или исто по латинском, али боље познатом »Rubeus« (црвен).[108])

За доказ да је у Горњој Далмацији (превалитанским странама) постојао хрватски народ пише Армин Павић: „Е, није у Дукљанској архонтији нестао народ Хрватски. Тај је остао, јер је у оно старо доба био са српским идентичан један народ славенски. Нестало је само Хрватских кнезова, жупана, које замијенише српски, а који имаху и на једној и на другој страни та имена“.[109]) Овим се хтјело рећи да су диоклиски крајеви били прво под влашћу хрватске државе, а ову да је замијенила српска. Само речено, а ничим доказано. Историја биљежи друкчије. По њој је власт у „Дукљанској архонтији“ (области) била византиска све док је нијесу заузели Срби, што је било у првој половини X вијека. По Дукљанину ово је извршио Предимир, а коначно у XI вијеку Стјепан Војислав. Историја даље биљежи да се у овој архонтији мијењала сад српска, сад византиска власт, док она није коначно остала у српској власти од прве половине XI вијека па све до турске најезде.

На подручју некадашње диоклиске архонтије живи данас, поред Срба, и нешто Арбанаса. То значи да су ови некада били бројно јаки кад нијесу кроз толико времена примили српски језик и стопили се са Србима у јединствену нацију. Поред Арбанаса и Срба било је у Диоклији и Латина, и то нарочито у градовима, како свједочи була папе Александра II,[110]) а и сам поп Дукљанин, који је за њих превео своју хронику на латински језик. Срби су, дакле, при свом продирању на море затекли у диоклиским странама једино Арбанасе и Латине. Нијесу затекли власти хрватске државе, него византиске. По нагађању хрватских историчара била би се хрватска државна власт протезала при крају X или у другој половини XI вијека највише до Неретве, а преко

---

[107]. А. Дабиновић, Бенедиктински самостани у Боки Которској; Хрватска стража, ускршњи број, Згр. 1938.

[108]. П. Скок... Како Бизантинци пишу лична и мјесна имена; Стар. Хрв. Просвј. Н. С. 71—72 биљ. 31.

[109]. Арм. Павић: Цара Констант. VII. Порфироген. »De Administrando imperio« гл. XXIX—XXVI; Загр. 1909, стр. 15.

[110]. Farlati, сп. дј. св. VII—XVIII.

ове никада. Да је у диоклиским странама било неко хрватско племе то би било острво у Латинско-Српско-Арбанаском Мору, које ни по чему није могло да даде своје име Диоклији, а најмање читавој Горњој Далмацији од Омиша до Драча у Албанији. До потпуне преваге словенског (српског) живља у Диоклији дошло је тек за вријеме српске власти у њој и преко Срба.

Доказивање да у диоклиским странама живи хрватски народ иде послије Павића и даље. Говори се о некој српској и хрватској експанзији међу народ овог краја и истиче да „није вјероватна ранија српска, а касније хрватска експанзија. Вјероватно је, по свој прилици, обратно. А ипак није без интереса навести да назив „Црвена Хрватска" слути на каснију сеобу. „Црвена" значи наиме „малена" или „млада" Хрватска, за разлику од „Бијеле", „велике", „старе" Хрватске".[111]) Овим тумачењем назива „Црвена Хрватска" наглавце се изврће малоприје наведено Павићево умовање, а ипак се овако пише под утицајем тог његовог умовања. Али и ово је само празна прича. По историји се зна да су Срби већ у X вијеку продрли у приморске стране Диоклије и да су ту трајно остали. Да су одатле били истиснути од Хрвата, или од било кога другог, то она нигдје не биљежи. Она зна да је Хрватска била од доње Цетине пут запада.

Нагађања о експанзијама, и која је од њих била прва а која друга, мирише на теорију да су се Словенима, који су населили наше приморске крајеве, наметнула за господаре ратничка племена Хрвати и Срби.

Према овој теорији били би Словени ових крајева узели да се називају именима ових ратника, па како се њихова власт мијењала над њима, онако су они мијењали своје национално име. А када је то било? То се не каже. Изгледа да се мисли на она мутна времена када о Словенима диоклиског краја нема никаквих вијести. Све ове експанзије само су пусто натезање које потиче из субјективних побуда, не би ли се на основу тога утврдило да је на подручју Диоклитије постојала власт Хрвата, па било то и у тамна времена VII и VIII вијека, и да одатле потиче назив Црвена Хрватска. Историја, напротив, зна да су у Диоклији и у сусједним областима имали власт приморски српски жупани већ у VIII вијеку, а да ли су приморски крајеви Зете (Диоклитије) већ у то доба припадали Зетској области, није познато. Сва је прилика да су били у потпуној власти Византије. Свакако је у превалитански крај (Горњу Далмацију) већ врло рано почео да продире словенски, (српски) живаљ, као насељеник. По Дукљанину, Срби су (Предимир) загосподарили и овим крајевима у првој половини X вијека.

О мијешању српског и хрватског имена код византиских писаца каже се да нијесу виђели разлике, него да су Срби у трансверсалном продирању с истока према западу, потиснути од Буга-

[111]. Дабиновић, о. ц. вид. бр. 107.

ра, доспијевали у приморје и ту живјели са Хрватима".[112]) Ово мишљење није тачно. Бугари нијесу потискивали Србе као народ (нацију), већ се бугарска власт повремено ширила и на приморске српске области. У бугарској држави, приликом сваке њезине експанзије било је и других српских области. У Самуиловој држави било је више Срба него Бугара. О ширењу бугарске власти на српска подручја и поп Дукљанин прича у оном дијелу свог Љетописа који несумњиво потиче од њега и који „вриједи за историју Диоклије XI и XII вијека", али не каже да би се том приликом Срби иселили у друге земље.

Од мишљења о „експанзијама" и од неодлучности да се притом пресуди која би од њих била старија а која млађа, пошло се корак напријед и одлучно истакло да је хрватска експанзија преслојила словенски народ. Ово се тврди на основу теорије да су Хрвати Готи, дакле Германи, и да су они, као ратници, подвргли себи словенски народ који је прије њих запосјео читаву римску провинцију Далмацију и учинили га својим робљем (schiavi) и слугама (servi), па да му одатле и потиче име „sclavi" и „serbi". Ови су Гото-Хрвати, тврди се даље, „били увијек господујући слој народа у нашим крајевима, иако су од потчињеног пука примили: језик, обичаје и начин живота, од њих је потекла и династија Немањића".

По овом разлагању српског народа уопште нема на подручју некадашње римске Далмације. Ишчезао је као робље међу Готима (Хрватима). Онима који овако разлажу није стало до онога што историја биљежи: 1) да су Готи провалили у Далмацију поткрај Марцелинове владавине (468 године); 2) да им је ту, послије смрти њиховог највећег владара Теодорика Великог (526 године), била сломљена сва сила и да су Готи оставили Далмацију; и 3) да тек послије пада готске моћи наступа продирање Словена у Далмацију и да, по цару Константину Порфирогенету, Хрвати и Срби долазе у њу послије пада Салоне.

Ето докле се доспјело, не мислећи како је у Дукљаниновом Љетопису дошло до назива Црвена Хрватска! Али, дошла су времена када се код нас свако необјашњено питање из наше средњовјековне историје може мирно процијенити без политичке пристрасности. У том циљу је написан и овај рад.

---

[112]. Идем.

Борислав М. РАДОЈКОВИЋ

ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ КНЕЖЕВИНЕ ЗАХУМСКЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XII ВЕКА

У историским изворима има података који говоре за то да је кнежевина Захумска првих година XII века била засебна и самостална држава. Тако, на првом месту, из Немањине биографије од сина му Стевана види се да је у кнежевини Рашкој („у овој страни српске земље“) против Немањиног оца, од стране његове браће, дигнута буна. Браћа су преотела Немањином оцу земљу (државу) и Немањин отац је био принуђен да са својом породицом избегне („изиђе из буна њихових“) у Дукљу (Диоклитију), где му се у месту Рибници роди син Немања. Ова буна изврглa се затим у „велики метеж“, који је обухватио, сем Рашке, и Дукљу, Далмацију и Травунију.[1]) — „Ова страна српске земље“ морала би свакако значити кнежевину Рашку. А Дукља, Далмација и Требињска биле су земље које су, у то време, морале сачињавати краљевину Зету. Велики метеж је дакле обухватио две државе, кнежевину Рашку и краљевину Зету. Стеван не помиње кнежевину Захумску. Њу велики метеж дакле није обухватио. А то би онда морало значити да кнежевина Захумска, у време ове буне и великог метежа, односно у време Немањиног рођења, није била саставни део ни краљевине Зете ни кнежевине Рашке. Како пак из података Немањине биографије од сина му Саве произлази да је Немања рођен у Зети, на Рибници, 1114 год.,[2]) то би кнежевина

---

[1]) Др. В. Ћоровић, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног. Посеб. изд. САН, књ. 125, Београд, 1939, стр. 17, 18. (Ћирилица). — Превод М. Башића, Старе срп. биографије, СКЗ, Београд, 1924, стр. 31.

[2]) В. Ћоровић, Житије Симеуна Немање од Саве. Зборник за ИЈК. срп. народа, САН, књ. XVII, Београд — Ср. Карловци, 1928, стр. 173. (Ћирил.) — Д. Анастасијевић, Отац Немањин, Београд, 1914, стр. 5—8. (Ћир.) — Б. Радојковић, Хронологија живота и владања Стевана Немање, Глас САН, CCIII, Беогр. 1951, стр. 125—128, 136—143. (Ћир.).

Захумска, дакле, у време ове буне и великог метежа, тј. око год. 1114, морала бити засебна, самостална држава.[3])

*

На другом месту, у Летопису попа Дукљанина, налази се такође један, за наше питање интересантан, податак о кнежевини Захумској. Наиме, Дукљанин прича о буни која је била дигнута против рашког великог жупана Уроша I, од стране његових „рођака". Урош је био збачен са власти, али је посредством оружане интервенције зетског краља Ђурђа Бодиновића враћен опет на власт. Када се овај војни поход Ђурђев на Рашку десио — Дукљанин прича — унук зетског кнеза Радослава, од најстаријег му сина Бранислава, Градихна, који је у то време живео у Рашкој, повукао се у Захумску.[4]) — Како је Градихна био непомирљиви противник Ђурђев, како се то из Летописа види, то је он од свог љутог противника, краља Ђурђа Бодиновића, могао наћи сигурно уточиште у Захумској само онда ако Захумска није била у власти ни зетског краља Ђурђа ни рашког великог жупана Уроша I. У доба овог војног похода Ђурђевог на Рашку, против побуњених Урошевих „рођака", Захумска је дакле морала бити самостална и независна држава. Ова Ђурђева оружана интервенција морала се, по нашем мишљењу, десити 1114 год.[5])

*

У Летопису попа Дукљанина има још један податак о Захумској, интересантан за наше питање. Из Летописа се даје видети да је Кочопар, син кнеза Радослава а љути противник краља Бодина, после Бодинове смрти водио борбе по Зети и Захумској, и да је, ратујући по Захумској, тамо и погинуо.[6]) Неке је борбе дакле после смрти Бодинове морало бити у Захумској. Традиција о некадашњој засебној, самосталној и од Зете независној држави, кнежевини Захумској, морала је бити жива и морала је

---

[3]) По Ф. Шишићу, Захумска би у време Немањиног рођења — које би по њему, држећи се гледишта Д. Анастасијевића, падало у год. 1132 — била саставни део рашке државе. (Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина, Посеб. изд. САН, књ. LXVII, Беогр. — Загреб, 1928, стр. 248. (Ћир.) — Међутим, Стеваново писање говори против Шишићевог мишљења. Кнежевина Захумска није се налазила на истој страни вододелнице на којој се налазила Рашка, него на оној другој страни, на којој су се налазиле и Диоклитија, Далмација и Травунија. Стеванов израз „ова страна српске земље" не би дакле никако могао обухватити Рашку и Захумску, него само Рашку. Кнежевина Захумска дакле, по Стевану, није била саставни део рашке државе. Према томе, Стеван Захумску не помиње уопште, ни изрично ни прећутно.

[4]) Ф. Шишић, Летопис, стр. 370, 371.

[5]) По Ф. Шишићу, ова буна против Уроша I падала би у год 1125/26. (Летопис, стр. 89, 248).

По Љ. Ковачевићу, овај догађај који је описао Дукљанин у свом Летопису био би истоветан са догађајем који је описао краљ Стеван у Немањиној биографији. Овом буном би, по Ковачевићу, Урош I преотео

стварати код Захумаца сепаратистичке тежње, тежње о поновном успостављању своје државе. Сасвим би било природно да су Захумци, после смрти краља Бодина, када су у краљевини Зети настале побуне и борбе око власти, покушали да искористе ове догађаје, с тежњом да се отцепе од зетске државе и да створе своју засебну државу, независну кнежевину Захумску. И како смо видели да је кнежевина Захумска 1114 год. постојала као засебна, самостална држава, то се мора закључити да је покушај Захумаца да поново успоставе своју државу морао успети.

И тако видимо да је кнежевина Захумска на почетку XII века, од 1101/2—1114 год., морала постојати као самостална, од краљевине Зете и од кнежевине Рашке независна држава.

*

* *

Сада имамо да видимо да ли је кнежевина Захумска у току каснијих деценија прве половине XII века остала и даље самостална држава или је потпала под власт зетских или рашких владара, изгубила своју државну самосталност и постала област, деона кнежевина, у њиховој држави.

Да видимо прво да ли је захумска држава током наредних деценија, до краја прве половине XII века, потпала поново под власт зетских владара. — За то питање налазимо податке опет у Летопису попа Дукљанина. У последњем пасусу Летописа Дукљанин говори о зетском кнезу Радославу. Дукљанин тамо каже да је кнез Радослав ишао у Цариград грчком цару Манојлу — свакако да му овај призна његову власт у Зети — и да га је Манојло лепо примио и да му је дао у власт све земље („totam terram“) које је имао и његов отац Градихна, да их држи онако како их је и он држао, тј. као Манојлов вазал. Из даљег Дукљаниновог писања се види да се Радослављева држава састојала од Зете,

---

престо Немањином оцу (по њему, Завиди). (Љ. Ковачевић, Неколика питања о Стефану Немањи, Глас САН, књ. 58, Београд, 1900, стр. 59, 61, 62, 100). — Ако би било тачно Ковачевићево мишљење, тј. да је Дукљанин на овом месту писао о истом догађају о којем је писао и краљ Стеван у Немањиној биографији — а и ми мислимо да је то могао бити случај — онда би Дукљаниново писање говорило у прилог тога да је Немањин отац морао бити Урош I, а не Завида. Јер Дукљанин Завиду уопште и не спомиње. А да је Завида био један од „рођака“, као што би то из писања Ковачевићевог морало произлазити, то би било само гола претпоставка. Сем тога, ако би Завида био један од рођака, и Немањин отац, онда би отуд произлазило да би Немањин отац био нападач, који је покушао да преотме престо другоме, што би било сасвим супротно ономе што пише краљ Стеван о Немањином оцу. — Ковачевић ставља овај догађај у год. 1123, јер мисли да је та година била година Немањиног рођења. Ако Дукљанин пише о истом догађају као и краљ Стеван, онда је Ђурђева оружана интервенција против побуњеника у Рашкој морала пасти у време Немањиног рођења, тј. око 1114 год., као што то из Савиног писања произлази.

[6]) Ф. Шишић, Летопис, стр. 365/66.

Требињске и Далмације („mariti ma regio“) са градовима Скадром и Котором. (Летопис, стр. 375). Зетски кнез Радослав није дакле имао у својој власти Захумску. А како је Радослав држао исте земље које је држао и његов отац, то Захумска није била ни у власти зетског кнеза Градихне. — А које земље је могао имати у својој власти краљ Ђурађ Бодиновић? Напред смо, говорећи о буни „рођака“ против рашког великог жупана Уроша I и Ђурђевој интервенцији, видели да ни краљ Ђурађ 1114 год. није имао у својој власти кнежевину Захумску. Сасвим је вероватна ствар да кнежевина Захумска није била у Ђурђевој власти ни у каснијим годинама његовог владања. Државу краља Ђурђа морале су стога сачињавати оне исте земље које су сачињавале и државу његовог последника у власти, кнеза Градихне и његових синова, кнеза Радослава и браће му, тј. Зета, Требињска и Далмација (зетско и требињско приморје), земље које је Градихна добио у власт срушивши краља Ђурђа. (Летопис, стр. 371/73).

Стога мислим да можемо као поуздано узети да Захумска, изишавши једанпут из склопа зетске државе и поставши засебна, самостална и од кнежевине Зете независна држава, није била никако више у власти зетских владара до краја прве половине XII века.

*

А да ли у историским изворима има података који би нам казивали да је дотадашња самостална и независна држава, кнежевина Захумска, током каснијих деценија, до краја прве половине XII века, изгубила поново своју државну самосталност и независност и потпала под власт рашких владара, поставши област (деона кнежевина) у њиховој држави? Мислим да можемо као поуздано рећи да нема историских извора који би садржавали такве податке. — Напред смо, говорећи о буни „рођака“ против рашког великог жупана Уроша I, из Дукљаниновог писања видели да рашки велики жупан Урош I, на почетку своје владавине, око год. 1114, није имао Захумску у својој власти. Код Дукљанина, а и у другим историским изворима такође, нема никаквих података из којих би се могло видети да је Урош I, у каснијим годинама своје владавине, освојио кнежевину Захумску и потчинио је својој власти.[7]) Да је то био случај, свакако да би Дукљанин о томе нешто споменуо, јер је Захумска својевремено била саставни део зетске државе, и јер Дукљанин у свом Летопису спомиње не само Уроша I него и његовог сина Десу, али Захумску више не спомиње. — Међутим, има две исправе које Урошевог сина Десу претстављају као владара који би Захумску имао у

[7]) Ф. Шишић, хотећи да докаже да је Захумска била у власти рашког великог жупана Уроша I, каже ово: „Међуто, после пропасти краља Ђуре (о. 1130/1) изгледа да се и Захумље придружило Рашкој“ (Летопис, стр. 248). — Али изразима „изгледа“ и „придружило се“ Шишић ништа није доказао, јер те речи нису никакви докази.

својој власти. Потребно је стога да те исправе детаљно размотримо. Али пре него што бисмо на то прешли, морамо се задржати мало на последњем пасусу Дукљаниновог Летописа, јер тај пасус има везе са једном од тих исправа.

У последњем пасусу свога Летописа Дукљанин говори о једној буни у кнежевини Зети, подигнутој против кнеза Радослава од стране неких „зликоваца" („maligni") и „старих непријатеља" („antiqui inimici"). Побуњеници су, као што се из Летописа види, успели да преотму од Радослава области Зету и Требињску, позвали Десу, сина рашког великог жупана Уроша I, и дали му ове земље у власт („dederunt ei Zentam et Tribuniam"). Кнез Радослав је успео да задржи у својој власти само Далмацију („maritima regio"), приморски крај зетске државе, са градовима Скадром и Котором. На тај начин, за време ове буне у кнежевини Зети, зетска држава распала се на два дела. На челу једног дела стајао је, независно од цара Манојла, Деса, а на челу другог дела Манојлов вазал кнез Радослав. Дукљаниново писање о овим догађајима је тако јасно и одређено да не би могло бити никакве сумње да се ту морало радити о једном унутрашњем догађају, о једном политичком преврату у земљи, а не о спољашњем рату, о неком освајању кнежевине Зете од стране неког другог владара. Изрази „подигоше се" („surrexerunt"), „побунише се" („rebellaverunt"), „побуњену земљу" („terram qua eis rebellaverat") казују јасно и несумњиво да се ту радило о буни у земљи. Буну су подигли „стари непријатељи" („antiqui inimici"). Дукљанин прича да је и Радослављев отац, кнез Градихна, за време свог владања издржао многе заседе и гоњења од стране тих „зликоваца". Ко су могли бити ти зликовци, ти стари непријатељи? Очевидна је ствар да су то морали бити приврженици његовог (Градихниног) љутог противника, краља Ђурђа Бодиновића, кога је Градихна помоћу Грка срушио са власти, са зетског престола, који су покушавали на разне начине да Градихну убију и поново задобију власт над кнежевином Зетом. Тим приврженицима бившег краља Ђурђа Бодиновића пошло је за руком дакле да Градихнином сину Радославу, и браћи му, безмало, преотму власт у кнежевини Зети, јер су побуњеници успели да задобију у своју власт највећи део државе. — А када су побуњеници позвали Десу („adduxerunt Dessam") да дође, они га свакако нису позвали зато да он освоји кнежевину Зету и да је припоји држави свога оца, него су га морали позвати да дође у Зету и да заузме древни престо зетских владара. Они су свакако хтели да сруше Радослава са власти и да на његово место доведу Десу. И Деса је ту понуду морао примити, јер је дошао у Зету и борио се са побуњеницима заједно против Радослава и браће му. Али Радослав се упорно борио противу Десе и побуњеника („contra filium Urosci et contra caeteros inimicos") и није прекидао борбу да би под своју власт повратио побуњену земљу. Дукљанин ту нагло прекида даље писање, не

саопштивши нам крајњи исход ове буне. Свакако су га болест и смрт спречили да доврши превод свог дела на латински језик.

Јасна је ствар да је ова поцепаност зетске државе на два дела морала бити пролазног карактера, јер се радило о буни која је морала или успети или пропасти, тј. или је Деса дефинитивно стекао власт и постао кнез Зете, или је Радослав на крају крајева повратио своју власт и он остао и даље кнез Зете. При овоме се не сме сметнути с ума да грчки цар Манојло свакако није могао пасивно посматрати ове догађаје који су се одигравали у његовој вазалној земљи, и који су претстављали повреду његових сизеренских права и рушење оног политичког поретка који је он уговором са својим вазалом, кнезом Радославом, створио у кнежевини Зети.

Пада у очи да Дукљанин не придаје Деси никакву владарску титулу. Он, даље, не каже ни то да је Деса владао кнежевином Зетом, а још мање колико је година владао, иако он то, по правилу, каже кад говори о зетским владарима. — Све би то говорило у прилог тога да је Десина акција у кнежевини Зети била само један пролазан догађај у тој буни против кнеза Радослава, која није успела.

Сада да видимо које је године могла пасти ова буна. У Дукљаниновом писању има неке индикације за одговор на то питање. Дукљанин каже да су побуњеници довели Десу, сина Урошевог, и да су му дали Зету и Требињску у власт. Дукљанин прича детаљно и поуздано, јасно и одређено о догађајима. Ти догађаји морали су бити догађаји из скорије прошлости, и морали су се стога добро знати и памтити у Зети, па је о тим догађајима Дукљанин могао имати детаљна и тачна обавештења. — Ако би тако било, онда би те чињенице што Дукљанин Десу назива просто „сином Урошевим" и што му не придаје никакву владарску титулу говориле у прилог тога да он у кнежевини Рашкој није имао никакву владарску власт. Он не само да не би могао бити, у то време, велики жупан, владар државе, него не би могао бити ни деони жупан, владар једног дела државе (деоне кнежевине), после смрти очеве[8]) А то би онда морало значити да је његов отац

[8]) К. Јиречек ставља ову Десину акцију у време када је Деса био рашки велики жупан, и претставља ову акцију као рат између Рашке и Зете. (Јиречек—Радонић, Историја Срба I, Београд, 1952, стр. 140, прим. 101: „нападаји великог жупана Десе на синове Градихнине падају у год. 1162"). — И Ф. Шишић претставља Десину акцију као рат између Захумске и Зете. Деса, као захумски кнез, „користећи се општим приликама упао је око 1148/49 у област кнеза Радослава и отео му Требиње и Дукљу" (Летопис, стр. 248). — Међутим, као што смо видели, нема доказа да је Захумска била у власти Уроша I, па би стога била гола претпоставка да су синови Уроша I наследили власт у Захумској од свога оца. Гола би дакле претпоставка била да је Деса као захумски кнез упао у Зету.

Урош I био још у животу и на власти у Рашкој у то време.[9]) Ова буна у кнежевини Зети против кнеза Радослава морала **би дакле** падати у време владе рашког великог жупана Уроша I.

Ова буна и Десина акција у Зети против кнеза Радослава не би се дакле никако могле ставити у време када је Деса био рашки велики жупан, а наиме у 1162 год.[10]) Против тога времена говоре не само напред изложени разлози него још и један други разлог. Из предговора Дукљаниновог Летописа се види да Дукљанин није писао о савременим догађајима и личностима, него само о прошлости. Догађаји из последњег пасуса Дукљаниновог Летописа морали су стога бити догађаји из прошлости, али ипак из недавне прошлости. То су морали бити догађаји из доба његовог оца („a patribus nostris"). У доба тих догађаја Дукљанин је морао бити још дечак. У време превода свог Летописа на латински језик (свакако око 1200 год.) Дукљанин је био стар човек, како се то из предговора јасно види. Он је тада могао имати свакако око 60—65 година живота, ако не и више. Догађаји из 1162 год. морали би бити за њега савремени догађаји, а о таквим догађајима он није писао.

Грчки писац Кинам пише у свом делу о једном догађају у кнежевини Рашкој, који је био у вези опет са Десином личношћу. Ту се радило опет о једној буни. Десине присталице су, опет без знања и против воље цара Манојла, срушиле са власти тадашњег рашког великог жупана Уроша и довеле на власт Десу. Али интервенцијом цара Манојла Урош је био поново враћен на власт. Десу је Манојло том приликом уклонио из Рашке, давши му на уживање земљу звану „Дендра", на грчкој територији, свакако из разлога да му Деса не би даље досађивао, и да би га имао под својом ближом контролом. Говорећи о овом догађају Кинам истиче велику оданост Срба Грцима, после свршетка грчко-рашког рата од 1150 год. и закључења мира.[11]) Ова се буна десила, како

---

[9]) Љ. Ковачевић ставља владу Уроша I пре 1149 год. (Неколика питања, стр. 70). То би значило да би Урош I могао и по њему бити на власти и 1147/48 год.

[10]) Обично се узима да је Дукљанин написао свој Летопис у време од 1160—1180 год., како то Јиречек претпоставља. (Историја Срба I, стр. 131). Међутим, Јиречек ставља Десину акцију у Зети у год. 1162. Ако сада узмемо да је Дукљанин написао свој Летопис у год. 1160 или 1161, као могућним годинама постанка по Јиречеку, онда би испало да је Дукљанин писао 1160 или 1161 год., у свом Летопису, о догађајима који су се десили тек 1162 год., дакле о догађајима који се још не би ни десили у време када је Летопис писан. — По мом мишљењу, Дукљанин је написао свој Летопис прво на словенском језику око год. 1180—1190. То би била „Књижица о Готима". А око год. 1200 он је превео тај свој спис на латински језик и назвао га „Словенско краљевство". (Б. Радојковић, Политичке прилике у Срба од досељења до краја X века. Београд, 1940, стр. 15—30).

[11]) J. Cinnami Epitome, Bonnae, p. 113.

ми мислимо, око год. 1152 (по другима 1153 или 1155)[12]. — Судећи дакле по писању Кинамовом, у међувремену од завршетка грчко-рашког рата па до ове буне (тј. од 1150 — 1152) није могло бити ни једног политичког догађаја, ни спољашњег ни унутрашњег, који би нарушио политичко стање створено ратом од 1150 год. Десина акција у Зети није дакле могла пасти у време од 1150—1152 год. А исто тако Десина акција није могла пасти ни у време од 1152—1162. год., јер је Деса у то време живео на Дендри. Јасна је ствар сама по себи да Десина акција није могла пасти ни у год. 1150 и 1149, јер је Рашка тих година ратовала са Грцима. Према томе остаје као једино време када је ова Десина акција могла пасти, време пред рашко-грчки рат од 1149 год.[13])

Ф. Шишић пишући детаљније о овој буни против Радослава ставља је у год. 1148/49. По Шишићу, буна у кнежевини Зети и Десина акција биле би у вези са тешком ситуацијом у којој се налазио цар Манојло у време од 1147—1149 год., услед проласка крсташа, напада Нормана на Грчку и упада Кумана у Грчку преко доњег Дунава.[14]) Одиста, та тешка ситуација у Грчкој могла је бити погодан моменат за „старе непријатеље" Радослављеве да изведу своје планове, јер је Манојло тада морао бити исувише заузет тим домаћим невољама да би могао поклонити већу пажњу ономе што се дешавало у кнежевини Зети и предузети неку акцију против тога. — Из свега досад изложеног произилазило би да су се ова буна у Зети против кнеза Радослава и Десина акција морале догодити око год. 1148.

*

Сада можемо да узмемо у разматрање две „Десине исправе", које се налазе у Дубровачком државном архиву[2]). — По једној исправи, Деса, као велики кнез Захумске, дарује цркву св. Панкрација на острву Мљету, са свима земљама које се налазе у Бабином Пољу, Локрумском манастиру. — По другој исправи, Деса, као кнез „Dioclie, Stobolie i Tacholmie" — што треба да значи: „Дукље, Требиња и Захумске" — дарује острво Мљет манастиру св. Марије у Пулсану, на Монте Гаргано, у Апулији. — Локрумска исправа би била тобожњи „оригинал". А Пулзанска исправа

---

[12]) Б. Радојковић, Хронологија живота и владања Стевана Немање, стр. 132.

[13]) Ф. Рачки је мислио да Летопис попа Дукљанина допире до првих година владања цара Манојла, дакле отприлике до год. 1150, јер се у Летопису не говори о грчко-угарском рату и мешању у српске ствари (Књижевник I, стр. 204). — И по Д. Анастасијевићу, Дукљаниново причање из последњег пасуса имало би да се датира пре 1149/50 год., јер Дукљанин до овог одељка није говорио о Манојловим походима против Рашке из год. 1149 и 1150 год. (Отац Немањин, стр. 23), и други.

[14]) Ф. Шишић, Летопис, стр. 103/104. 2) К. Јиречек је обадве исправе сматрао измишљеним. (Историја Срба I, стр. 145). 3) Ф. Шишић, Летопис, стр. 192, 193, 200, 201.

би била тобож „верни“ препис, учињен од неког преписивача, свакако монаха Мљетског манастира, који је изоставио да каже своје име („Et ego. . .fideliter . .), као и да каже где и кад је тај препис учинио. — Локрумска исправа није имала ни датума ни печата. Пулзанска исправа је имала датум, али не знамо да ли је „оригинал“ имао печат, јер се из „преписа“ исправе то не види.[3])

Као што видимо, обадва даровања се приписују истој личности, Деси, али у различитим својствима као владара. Острво Мљет од почетка XI века и даље у XII веку припадало је Захумској. А Захумска је у својој прошлости била или самостална држава или област у зетској држави. Није дакле ништа чудновато што је у Локрумској исправи Захумска претстављена као самостална држава, а у Пулзанској исправи као област у зетској држави.

Да је Локрумска исправа била истинита, она би била доказ да је Захумска, у време издавања исправе, — а и њој се приписује иста, 1151 год. — била самостална и независна држава, јер би на њеном челу стајао владар који би владао „по вољи божјој“, дакле један суверени владар, тј. владар који би владао сам својом државом, независно од воље ма којег другог земаљског владара.

А да је Пулзанска исправа била аутентичан докуменат, она би била доказ да је Захумска, око год. 1151, била област у зетској држави. У владарској титули првобитна, коренита земља владарева, стављала се на прво место, а остале земље (области), по реду стицања. „Десина држава“, која би се састојала од Зете, Требињске и Захумске, не би могла бити захумска држава, него зетска. Како је Деса у исправи претстављен да влада својом државом сам, и то по милости божјој, то би та његова држава морала бити засебна, самостална и независна држава, дакле суверена држава, а не део неке друге државе. Стога би Пулзанска Десина исправа, кад би била истинита, у исто време била очевидан доказ да Захумска, око год. 1151, не би никако могла бити саставни део рашке државе.[15])

---

[15]) Ф. Шишић је мислио да је Пулзанска Десина исправа била истинита исправа. При томе је пак доказивао да је Захумска била саставни део рашке државе. (Летопис, стр. 247/249). По мишљењу Ф. Шишића, Захумска би била „оделита чест“ рашке државе (Србије), и око год. 1148/49 њоме би управљао Деса. Те године он би упао у кнежевину Зету и отео кнезу Радославу Дукљу и Требињску и придружио би их својој оделитој части. На тај начин, Деса би био владар једне „оделите административне части Србије“, која би се састојала од Захумске, Зете и Требињске. — Против ове и овакве комбинације говорила би одлучно Пулзанска исправа, која Десу не претставља никако као владара једне оделите административне части рашке државе, него као самовладара једне засебне суверене зетске државе. — Сем тога, да је Деса првобитно био захумски кнез, а затим освојио Зету и Требињску, његова титула би морала бити „по милости божјој кнез Захумске, Зете (Дукље) и Требињске, а не онако као у Пулзанској исправи. — Уз то Шишићева полазна

Међутим, обадве исправе су лажне. Оне су то из следећих разлога.

1. — Обадве исправе су састављене на основу података узетих из Летописа попа Дукљанина и комбинованих тако како би исправе могле послужити постављеним сврхама својих власника. Веза између ових исправа и Летописа попа Дукљанина је очевидна.

Прва је веза личност владарева. То је био Деса, син Урошев, о којем се говори у последњем пасусу Летописа. Састављач Локрумске исправе је приметио да се на месту где се говори о буни против Десиног оца, рашког великог жупана Уроша I, говори о Захумској као о самосталној и независној држави, па је ставио Урошевог сина Десу на чело те државе. На тај начин, састављач Локрумске исправе добио је у Деси једног владара који је као суверени владар једне самосталне и независне државе, кнежевине Захумске, којој је припадало и острво Мљет, био властан да суверено располаже земљама на острву Мљету. Тако је власник Локрумске исправе, Локрумски манастир, том исправом хтео да претстави себе као пуноправног поседника цркве св. Панкрација и Бабиног Поља на острву Мљету.

Другим путем је ишао састављач Пулзанске исправе. Видевши из последњег пасуса Летописа да су побуњеници отргли од кнеза Радослава Зету (Дукљу) и Требињску и тако, противно вољи цара Манојла, предали те земље у власт Деси, састављач Пулзанске исправе употребио је те податке да би сачинио своју исправу. Додајући Дукљи и Требињској још и Захумску, из разлога што је острво Мљет припадало тој земљи, а која је у својој прошлости била саставни део зетске државе, састављач Пулзанске исправе је у Деси добио једног сувереног владара једне самосталне и од грчког цара Манојла независне државе, који је био властан да суверено располаже острвом Мљетом. На тај начин, Пулзански манастир, претстављен у лицу три монаха који се у исправи именују, том исправом је претстављен као пуноправни власник острва

тачка, да се кнежевина Захумска, дотле засебна и самостална и независна држава, придружила (о. 1130/31) вазалној рашкој држави и постала оделита административна чест ове државе, била би, по нашем мишљењу, сасвим невероватна претпоставка. Јер не би нимало била вероватна ствар да би се Захумска, која се борила за своју државну самосталност, која се отцепила од зетске државе и постала своја држава, сада добровољно лишила („придружила се“) своје државне самосталности и независности, да би постала „оделита административна чест Србије“, тј. рашке државе. — Даље, кнежевина Рашка је год. 1151 била грчком цару Манојлу вазална држава, па стога ни рашки владар, велики жупан, па ни кнез оделите чести не би могао бити суверени владар, владар по милости божјој. Ако би Пулзанска исправа била истинита исправа, онда Захумска око године 1151 не би никако могла бити област у рашкој држави. Пулзанска исправа не би дакле никако могла послужити као доказ да је кнежевина Захумска била саставни део рашке државе.

Мљета.[16]) На овај начин, постоји веза између обадве исправе, с једне, и Летописа попа Дукљанина, с друге стране, у погледу личности владара, Десе, и у погледу природе његове власти.

На другом месту, постоји даља веза између Пулзанске исправе и Летописа у погледу зетске области Далмације („Maritima regio"). По Летопису попа Дукљанина, Деса је од области зетске државе имао у својој власти Зету (Дукљу) и Требињску, а није имао Далмацију. И по Пулзанској исправи је то случај. И по Пулзанској исправи, Далмација није била саставни део Десине зетске државе. Тако и Пулзанска исправа допушта постојање двеју зетских држава: једне суверене, под Десином влашћу, и једне вазалне, под влашћу Радослављевом.

На трећем месту, веза Пулзанске исправе са Летописом попа Дукљанина огледа се у погледу времена стицања Десине власти у „зетској држави". И по Летопису попа Дукљанина и по Пулзанској исправи, то стицање падало би пре грчко-рашких ратова од 1149/50 год. Протумачивши Дукљанинов текст у смислу да је Деса морао стећи власт у Дукљи и Требињској пре грчко-рашких

[16]) По Ф. Шишићу, Деса би даровањем острва Мљета манастиру св. Марије Пулзанске, на Монте Гаргану, постао заснивач манастира св. Марије на острву Мљету. Јер би се Деса тим даровањем одрекао свих земаља на острву Мљету, као и данка на обрађивање земље (terragiuma) мљетских поданика, и пренео све то на будући манастир св. Марије Мљетске. (Летопис, стр. 246, 251). — У Пулзанској исправи међутим нема ни речи о томе да су она три монаха који се у исправи именују преузели острво Мљет ради заснивања неког манастира, нити се из текста исправе види да се Деса одрекао острва Мљета и данка на обраду земље у корист неког будућег манастира на острву Мљету. Сврха даровања острва Мљета, како се из текста исправе јасно види, била би сасвим друге природе. То не би била заснивачка, него чисто даровна повеља. Тамо се чисто и јасно каже да се острво Мљет предаје на руке тројици именованих монаха Пулзанског манастира да би они могли: 1) слободно од сваке сметње и узнемиравања од стране словенског становништва острва обрађивати и стоком напасати, на корист свога манастира, и 2) ако би ко други, сем тих монаха, имао у обради, или би убудуће хтео узети да обрађује острво, он би имао тим монасима, за рачун њиховог манастира, да даје онај данак на обраду земље који је био у обичају да се даје Деси. Сврха даровања дакле би била подарити: 1) право на неометано коришћење земље на острву, и 2) право на убирање данка на обрађивање земље од сваког обрађивача исте. — Али иако Мљетски манастир није ни једном речју поменут у исправи, он је ипак могао бити, кад се ради о једној лажној исправи, стварни корисник оних права о којима је реч у исправи. Она три монаха који се именују у исправи били би, у смислу исправе, стварни господари острва Мљета. Ти монаси су морали живети стварно на острву Мљету. Они су морали бити монаси Мљетског манастира, али су раније морали бити монаси Пулзанског манастира на Монте Гаргано. Нарочито је то морао бити случај са монахом Гвилиелмом, који је морао бити иста личност са оним Гвилиелмом који се помиње у легенди о св. Јовану из Матере, оснивача пулзанског монашког реда. (Шишић, Летопис, стр. 244, прим. 155). Тај монах морао је бити састављач Пулзанске исправе. Познајући добро односе свога калуђерског реда, овај монах био је у стању да сачини делимично вешт фалсификат. Сврха овог фалсификата морала је стога да буде: да ма-

ратова, он је Десу, у време тобожњег издавања исправе, тј. 1151 год., претставио као вишегодишњег зетског владара који је владао својом државом више година пре 1151 год. Јер се у исправи каже да је данак на обраду земље, који је био у обичају да се плаћа Деси, имао од 1151 год. даље плаћати именованим монасима за рачун њиховог манастира.

Сви ови елементи говоре о упадљивој подударности Локрумске и Пулзанске исправе са Летописом попа Дукљанина, и сви они говоре стога и за то да је не само Локрумска него и Пулзанска исправа сачињена на основу података узетих из Летописа попа Дукљанина, и затим комибнованих тако да би сачињене исправе могле послужити својим власницима као доказ за њихова тобожња права.[17])

2. — Између год. 1148, када се могла десити она буна против зетског кнеза Радослава, и 1151 год. десила су се два грчко-рашка рата. Ти ратови морали су бити од утицаја и на политичке односе у кнежевини Зети. — Уз то, зетски кнез Радослав био је Манојлов вазал. Напад на Радослава претстављао је и повреду Маној-

---

настиру св. Марије на Мљету створи могућност да преко ова три монаха, а под маском Пулзанског манастира, узима у свој посед слободна земљишта на острву Мљету, и да од становништва мљетског убира данак на обраду земље. — Буна против Радослава и Десина акција морале су бити историски догађаји који су се морали добро памтити не само у кнежевини Зети него и у кнежевини Захумској. Али се није могло знати ни контролисати да ли је Деса том приликом, по праву или по сили, дао острво Мљет једном далеком манастиру у Јужној Италији. То ни становништво ни месне власти на острву Мљету нису били у стању ни знати ни контролисати. Они нису били у стању да докажу лажност исправе на коју су се ти монаси позивали, нити су били у стању да се одбране од енергичних и наметљивих монаха Мљетског манастира. И тако су мљетски монаси узимали у свој посед земљишта за обраду на острву Мљету и убирали данак за обраду земље од месног становништва и постепено се претварали у стварног господара острва Мљета. — М. Орбини, као опат манастира на острву Мљету, имао је прилике да се, свакако у архиви манастира св. Богородице Мљетске, упозна са Пулзанском исправом. Он зато и пише да је Деса год. 1151 даровао острво Мљет монасима Марину, Симеону и Јовану, и да им је о овом даровању издао једну привилегију. А затим каже да су ова три монаха прилозима сакупљеним од господара Хума, Рашке и од Дубровчана саградили манастир св. Богородице. — Ова традиција о постанку манастира св. Богородице на острву Мљету, тј. да је он саграђен прилозима које су сакупили три монаха (Марин, Симеон и Гвилиелмо), по нашем мишљењу, могла би се примити као највероватнији начин постанка овог манастира. А када су ова три енергична и предузимљива монаха постигли да саграде манастир, они су свакако знали да нађу и начин да манастиру створе и сталне приходе, измислили су Пулзанску даровну Десину повељу. — Орбини још каже да је Деса био господар Хума и свих земаља до Котора, и да је тим областима владао за све време свога живота. (Il Regne De gli Slavi, Pesaro, 1601, p. 201, 244, 245). Очевидна је ствар да је Орбини познавао Пулзанску исправу, али да није познавао Кинама и оно што је Кинам писао о Деси и Рашанима.

[17]) О лажности Локрумске исправе видети и доказе наведене од Шишића, Летопис, стр. 210—227.

лових суверених права, и повреду оног реда ствари који је Манојло са својим вазалом Радославом утврдио у Зети. Вазалски однос Радослављев морао је стога такође бити од утицаја на политичке односе у Зети. Утицај ова два фактора на политичке односе у кнежевини Зети никако се не сме превидети. — Напад Манојлов на Рашку несумњиво је морао утицати не само на Десино даље држање у Дукљи и Требињској него и на држање Радослављево, за кога Дукљанин каже да није никако престајао да се бори против Десе, да би побуњене земље, Дукљу и Требињску, повратио под своју власт. Када је Манојло напао на Рашку, Деса свакако није остао у Зети да се и даље бори са Радославом и браћом му. Овај напад Манојлов на Рашку свакако је морао принудити Десу да прекине даљу борбу са Радославом и његовом браћом и да се повуче из Зете, да би се окренуо, са својом војском, против Манојла, ради одбране Рашке. Према томе, више је него вероватно да је Радослав, услед овог Манојловог напада на Рашку, успео да поново успостави своју власт у Дукљи и Требињској. Свакако из тог разлога Дукљанин, коме је то морало бити познато, и не каже колико је времена Деса владао у Зети као кнез зетске државе. Десина акција у Зети морала је стога бити само једна епизода из ове борбе око власти у кнежевини Зети.

Кад би Пулзанска исправа била истинити документ, онда би нам она казивала да грчко-рашки ратови нису били ни од каквог утицаја на политичке односе у Зети, створене буном Радослављевих непријатеља и Десином акцијом. Ти односи остали би непромењени. У Зети би постојале и даље две државе: независна зетска држава, под Десином, и вазална зетска држава, под Радослављевом влашћу. — Међутим, грчко-рашки ратови свршили су се несрећно за Рашку и њене жупане, а победоносно за цара Манојла. Политичка ситуација је сада за цара Манојла била друкчија него она у год. 1148. Када је владар рашке државе поново признао Манојлову врховну власт над Рашком, зар би Деса могао то не урадити? Зар би Деса и даље могао остати да влада „по милости божјој“ Дукљом и Требињском, отргнутим областима зетске државе, Манојлове вазалне кнежевине, не признајући Манојлову врховну власт? Зар би Манојло, после победоносно завршеног рата, прешао без обзира преко овакве повреде његових суверених права и задовољио се врховним правом само над оним остатком од своје раније вазалне кнежевине, а над другим, већим делом државе, признао Деси право да тим делом влада не признајући његову врховну власт? Свакако да тако нешто није могло бити и да би то било потпуно невероватна ствар. Стога као поуздано држимо да је кнез Радослав, ако није раније успео да сам поврати под своју власт побуњене земље, морао сада успети да то учини Манојловом помоћу. У сваком случају, дакле, Радослав је после рашко-грчког рата од 1150 год, па дакле и год. 1151, морао имати под својом влашћу целу зетску државу, какву је и раније имао пре буне и Десине акције. Једна исправа стога, која би прет-

стављала Десу 1151 год. као владара који би имао под својом сувереном влашћу Дукљу и Требињску, морала би бити лажна исправа. — Држећи се слепо Летописа попа Дукљанина и превидевши утицај грчко-рашких ратова од год. 1149/50 на политичке односе у Рашкој и Зети, фалсификатор Пулзанске исправе дао је у овом погледу груб фалсификат.

3. — Год. 1337 Дубровчани су, као протектори Мљетског манастира, поднели млетачкој влади тужбу против корчуланског кнеза Јована Ђорђија, који је полагао право на острво Мљет и радио на томе да га присвоји. 18 марта 1338 год. млетачки Сенат је пресудио овај спор у корист Мљетског манастира. У тој пресуди млетачког Сената се каже, између осталог, да су марљиво испитани све привилегије, писма и записи, које су обадве стране имале вољу да поднесу, и да је то испитивање утврдило да корчулански кнез нема право на острво Мљет, јер како привилегије рашких краљева, које су потврђене папском привилегијом, тако и стварна државина, од времена које се не памти, говоре у прилог права Мљетског манастира св. Богородице.[18]) — Мљетски манастир је дакле поднео од писмених исправа, за доказ свога права, привилегије рашких краљева, а то су биле повеља краља Стевана Првовенчаног (од год. око 1220), којом дарује манастиру св. Богородице на Мљету острво Мљет, и повеља краља Милутина (од год. око 1320), којом он потврђује истом манастиру даровање свога деде краља Стевана. Папска привилегија која се помиње јесте она од 13 јуна 1325 год. којом папа Јован XXII потврђује повељу краља Милутина.[19]) — Из ове пресуде млетачког Сената произлазило би дакле да се право власништва манастира св. Богородице Мљетске на острво Мљет заснивало: 1) на стварној и давнашњој државини (поседу) острва Мљета од стране Мљетског манастира, и 2) на повељи краља Стевана Првовенчаног, који је то острво даровао Мљетском манастиру.[20]) — Судећи дакле по овом аутен-

---

између јужнога славенства и Млетачке републике, књ. 2 Загреб, 1870, стр. 26.

[19]) Ст. Новаковић, Законски споменици срп. држава средњега века,

[18]) Ф. Шишић, Летопис, стр. 254. — Ш. Љубић, Листине о одношајих
САН, Београд, 1912, стр. 586 ,587. — Т. Смичиклас, Год. дипл. св. IX, Загреб, 1911, стр. 245.

[20]) Да је Пулзански манастир имао у свом поседу, у време даровања краља Стевана, аутентичну Десину даровницу, то би отуд произилазило да би, око 1220 год., постојала два пуноправна власника острва Мљета. Међутим, у повељи краља Стевана нема ни помена о Деси, као о претходном донатору, ни о Пулзанском манастиру, као о ранијем дестинатору. А Пулзански манастир није био опустео у то доба, да би његово власништво могло бити дато другом манастиру, него је и у то време постојао. (Ф. Шишић, Летопис, стр. 244). Пулзански манастир није дакле имао у свом поседу никакву даровну исправу од Десе. Мљетски препис Пулзанске исправе био је измишљени препис, тј. препис који није имао свој оригинал, него је тај измишљени препис био тобож верни препис оригинала. До повеље краља Стевана, Мљетски манастир се морао служити, према месном становништву и властима, овим преписом, а када је од краља Стевана добио повељу, онда за тим преписом није имао више потребе.

тичном и веродостојном извору, власник острва Мљета био је манастир св. Богородице Марије на острву Мљету. До повеље краља Стевана Мљетски манастир је био фактички, а од те повеље надаље правни власник острва. Пулзански манастир, према томе, није никад био правни власник мљетског острва. А то би онда значило да је Пулзанска исправа била лажан документ, Пулзанска исправа стога не може да послужи као доказ да је кнежевина Захумска поново изгубила своју државну самосталност и да је постала, крајем прве половине XII века, област било зетске било рашке државе.

И тако видимо: 1) да у историским изворима има доказа о томе да је Захумска на почетку XII века изишла из склопа зетске државе и постала засебна, самостална држава, кнежевина Захумска, 2) да у историским изворима такође има доказа да Захумска, изишавши једанпут из склопа зетске државе, није више била саставни део зетске државе у првој половини XII века, и 3) да у историским изворима нема доказа да је кнежевина Захумска, у току прве половине XII века, поново изгубила своју државну самосталност и постала област рашке државе. Стога сматрамо да би сасвим оправдан био закључак да је Захумска, поставши засебна, самостална држава на почетку XII века, као таква и даље остала у првој половини тога века.

Ђурђе БОШКОВИЋ

ПРОБЛЕМ УБРАНИЗАЦИЈЕ ДУКЉАНСКО-ЗЕТСКОГ -ЦРНОГОРСКОГ ПРИМОРЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Процес урбанизације приобалног појаса Дукљанско-Зетског, данас Црногорског Приморја, у Средњем веку, не може се пратити без његове најуже, органске повезаности са свеукупним животом у унутрашњости Балкана, пре свега у самим приобалним државицама — Дукљи, Травунији и Захумљу, а затим, и нарочито, у Рашкој, Босни, Поморављу, па донекле и у Македонији. Тај процес, чији се први, далеки зачеци могу, археолошким методама, пратити још у тамно доба првобитне заједнице, затим у доба грчке антике и хеленизма, добија у време римске пенетрације на Балкан сасвим јасне облике, да би и у доба феудализма, после доласка и стабилизације Словена у овим крајевима, одразио захтеве целог тадањег комплекса историских, животних и материјалних услова на овоме тлу. Отуда, сем органске везе са залеђем, и снажна компонента локалне традиције, која претставља у-ствари континуитет живота на целом овом подручју.

Сам приобални појас, често веома узан, одвојен од дубљег залеђа низом планинских гребена чији се стрми огранци местимично спуштају до у само море, у току векова играо је двоструку улогу.

Ту је, пре свега, била последња граница до које су миграциони покрети из унутрашњости Балкана могли да допру. Даље се, бар у масовним групама, није могло због мора — натраг је било тешко враћати се како због сталног живог притиска миграционих маса које су надирале из унутрашњости, тако и због привлачности климе и других животних погодности на самом Приморју, кудикамо привлачнијих него чак и у блиском залеђу. Отуда стално нахрањивање приобалног појаса придошлицама који се у таласима или појединачно сливају из унутрашњости Балкана, носећи са собом своје облике организације привредног и друштвеног живота, своје погледе на свет, своју културу и своје уметничко стваралаштво.

С друге стране овај приобални појас служио је и као мостобран за даља освајања оним етничким групацијама које су, на својим територијама, преко мора, доживеле сличан процес, па су под тим притиском и потребом експлоатација нових територија

кренуле у освајање удаљених подручја погодних за настањивање и разноврсно економско коришћење. Но ти етнички елементи носиоци су такође својих сопствених искустава и навика, стечених под различитим условима на другом тлу.

Отуда на самом приобалном појасу периодичан, краткотрајнији или дуготрајнији сукоб не само различитих етничких групација, већ сукоб и у областима друштвеног и привредног живота, у областима култа — као израза идеолошких схватања различитих средина и различитих политичких интереса — па и у свеколиким областима културе уопште.

Ти заоштрени сукоби, у спрегу са занатским начином производње, наметали су потребу и чвршћег етничког и друштвеног груписања. Одатле и појава не расутих насеобина, већ право рођење веома рано насталих мањих градских насеља, која су могла обухватати, у различита доба, између две и пет до шест хиљада становника.

Илири, Грци, Римљани, Византинци, Романи, Словени, Сарацени, Срби, Шиптари, Млечани, Турци, Црногорци — не само да утичу на формирање свеукупног лика ових градова, већ у њима, под специфичним условима, мењају унеколико и свој сопствени лик.

Но концентрацији живља на одређеним местима, настајању и унутарњем развитку самих градова, њиховој тачнијој локацији и интензитету њиховог унутарњег живота, доприносе те још како и други, природни — географски, топографски и локални економски услови експлоатације одређених територијалних подручја, као и основни услови[1] за одржавање живота, нарочито решење питања пијаће воде.

Погледајмо само њихов распоред данас: Улцињ, Бар, Петровац, Будва, Котор, Рисан и неколико других мањих насеља у самој Боки. — Даље према северозападу задуго независни Дубровник, и Стон. Према југу Љеш, са својим пристаништем Медовом, и Драч.

За сада нам овакав распоред још ништа одређеније не говори.

Но обратимо сада мало више пажње на њихово ближе и даље залеђе. Падају нам одмах у очи два чворна насеља — Дукља и Скадар. Без њих, као и без оног низа других, ређих насеља, расутих по унутрашњости Балкана, без бројних рудника и богатства ових крајева у разним производима сточарске и аграрне врсте — коже, меда, жита итд., без њихових тржишта која су асимиловала занатске производе и импортовану робу из даљих крајева, — градови на Приморју не би много значили.

Нарочито је значајна улога коју притом играју Дукља, касније Рибница, па Подгорица, односно данас Титоград, и Скадар.

---

[1] Познато је богатство ових крајева у маслинама, виновој лози, риби, као и њихова релативна погодност за сточарство у ближем залеђу.

Оба ова значајна урбанистичка центра појављују се уствари као чворна тежишта целокупне саобраћајне мреже која је везивала Зетско Приморје и унутарњу територију Балкана. У њих се са разних страна сливају и из њих се даље рачвају путеви који воде из приморских градова ка дубљем залеђу и обратно. При томе можемо да запазимо како Дукља — Титоград — и Скадар, захваљујући промењљивости историских и материјалних услова, мењају током времена улогу примарних саобраћајних односно разводних центара.

Но сем Дукље и Скадра још два саобраћајна центра у склопу мреже путева, у ближем залеђу Приморја, добијају такође несумњив значај. То су Обод — Ријека Црнојевића — и Оногошт — стара Anderba или Anagastum[2] — данашњи Никшић. Код Оногошта се још увек познају остаци касноантичко-рановизантиске тврђаве, али се и у самом Никшићком Пољу налази неколико праисториских, античких и средњовековних локалитета — Заврх, Озинићи, Моштаница,[3] док би за остатке зидова у Ободу, више Ријеке Црнојевића, тек требало утврдити да ли су средњовековни или су можда и много ранији.

До сада је у више махова било покушаја да се индицирају основни саобраћајни правци који су пресецали ову територију.[4] При томе су као основни узимани обично пре свега подаци које пружају историски писани извори. Отуда и извесна неизбежна скученост у идентификацији праваца кретања у оквиру саобраћајне мреже. Ми смо, поред тога, данас, новим трасама крутих саобраћајница, намењених запрежним и моторним возилима, некако психички ограничени на уско посматрање комуникационих могућности минулих времена. Последња истраживања на самом терену Археолошког института САН, у сарадњи са Савезним институтом за заштиту споменика културе и Заводом за заштиту

[2]. Античка имена дата су углавном по Šufflay-u, — Städte und Burgen Albaniens, — Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1924 и Срби и Арбанаси, Београд, 1925, али су делимично узимани и из других, овде цитираних радова.

[3]. J. Ивовић, Археолошки и нумизматички налази у Заврху, Историски записи, I, 3—4, Цетиње, 1948, 155.

[4]. Основне поставке о овом питању наћи ће се, у ранијој и новијој литератури, углавном у следећим радовима:

K. Jireček. Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien u Bosnien, Prag, 1879, преведено на српскохрватски под Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku, Sarajevo, 1951;

A. Evans, Antiquarian researches in Illyricum, Westminster, 1883;

К. Костић, Трговачки центри и путеви по српској земљи у Средњем и Новом веку, Београд, 1899;

Ердељановић—Николић, Трговачки центри и путеви по српској земљи у Средњем веку и у турско доба, Београд, 1899;

К. Костић, Стара српска трговина и индустрија, Београд, 1904;

C. Praschniker — A. Schober, Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Schriften der Balkankommission, Wien, 1919;

споменика културе НР Црне Горе у Бару, и са овом последњом установом у Будви, Улцињу, Котору и Дукљи, као и истраживања Историског института САН у Боки,[5] омогућују да се овом проблему приђе са много више реалних, археолошких и живих теренских података. Показало се притом да су за средњовековни каравански саобраћај, који се раније вршио пешице, односно коњима и другом товарном стоком, могућности пробијања стазама кроз планинске терене биле знатно шире, да су трасе путева биле кудикамо еластичније, а саобраћајна мрежа много гушћа него што нам је то у до сада публикованим студијама изгледало. Поједине варијанте ових саобраћајница могле су, међутим, бити употребљаване у различита доба године, или при повезивању и мање значајних насеља. Неке од њих употребљавају се и данас, иако су, током времена, на многим местима претрпеле знатније измене.

Анализу саобраћајне мреже, са овим новим подацима, а на бази и саме логике комуникационих могућности рељефне пластике терена целог овог подручја, могућно је сада извршити, бар у грубим потезима, готово у целини.

Тако је из Рисна — Rizon, Rhisinium, односно Пераста, чије се име везује за илирско племе Pirusta, — полазио пут који је везивао Боку за Босну и то преко Грахова, Вилуса и Билећа. Могло би се ту, код ових места, или бар на овој траси, очекивати да је било и мањих римских и каснијих средњовековних успутних прихватних тврђавица, као што су били, изгледа, castel Salthua код Вилуса и Врм у околини Билећа. — Негде код Вилуса овај

М. Динић, Дубровачка средњевековна караванска трговина, Југословенски историски часопис, III, 1937, 117;

G. Stadtmuller, Die römische Strassennetz der Provinzen Epirus Nova und Epirus Vetus, Historia, III 2, Wiesbaden, 1954, 236. На ову ми је студију обратио пажњу др Есад Пашалић. У њој и страна литература о овом питању, која ми је делимично остала неприступачна;

Г. Шкриванић, Мрежа путева према светостефанској (1313—1318), грачаничкој (1321), дечанској (1330) и светоарханђелској (1348—1352) повељи, Историски часопис, V, 1954—5, 387;

M. Garašanin, — Arheološka nalazišta u Crnoj Gori, Enciklopedija Jugoslavije, I, 1955, 183;

F. Papazoglu, Crna Gora u antičko doba, Enciklopedija Jugoslavije, II, 1956, 414;

Пробна карта, лист V, издање Историског института САН, 1958.

[5]. Види Споменик САН, CIII, 1953 и CV, 1956; — Ђ. Бошковић, Истраживачки, археолошки и конзерваторски радови у Староме Бару 1951—1955 године, Зборник заштите споменика културе, VI—VII, — 1956, 201; исти, Улцињ, Старинар, VII—VIII, 1958, 417.

Мрежа старих путева на дукљанско-зетском, црногорском подручју

Résau des anciennes routes sur le territoire de la Dioclée — Zeta — Monténégro.

се пут по свој прилици укрштао са значајном саобраћајницом Дубровник, Требиње, — Leusino, — Оногошт, — а према овом последњем могао се један крак одвојити и нешто раније, код Грахова. Касније, оснивањем Новог, — Херцегновог, веза са Босном појачана је и преко Требиња и Билећа.

Котор — Acruvium, Ascrivium, Decadaron, Catarum, Catera — са по свој прилици каснијим Тивтом, био је везан двоструким линијама за Дукљу, односно касније Рибницу. Један је крак могао ићи преко новијега Цетиња[6] и Ријеке Црнојевића — Обода. Други

се одвајао где и данас, код места Чекање, између Његуша[7] и Цетиња, и преко Дуба, Чева, Велестова и Доњег Загарача, силазио на Спуж.

Будва — Budoe, Butua, Batua, Civitas Antique (?) — и Петровац гравитирају искључиво ка Дукљи. Будва преко Ријеке Црнојевића, Петровац преко Будве или преко Брчела,[8] на Дупило, Папратницу, Комарно и Ријеку. При томе је Будва, као пристаниште, погоднија од Петровца, иако је и у овом последњем, судећи по пронађеним остацима мозаика,[9] могло да буде какво мање касноантичко-рановизантиско насеље.

Бар — Antipargai (?), Antibarum, Antivari, Civitas Avarorum (?), Tivari — који је као пристаниште боље постављен, иако је као насеље нешто удаљен од мора, добија посебан значај јер се, доста погодним путевима, преко Сутормана, Вирпазара, или Брчела, и Обода — Ријеке Црнојевића — везује за Дукљу, а преко Бијелих Скала и Ливара, односно јужно од Румије и Лисиња, преко Свача, са Скадром. До које су мере ове везе биле погодне види се не само по томе што су се веома дуго одржале — Бар је тако и у турско доба био главно пристаниште Скадра — већ и из чињенице да ево и данас баш овде стварамо чеону пристанишну завршницу нове основне балканске трансверсале Београд — Титоград — Бар.

Улцињ — Licinium, Lichinion, Elchinion, Olchinium, Olsingum, Ulcinium, Dulcinium, Dulcignum Dolchin Льсинь, Оцин је преко Свача — Suacium — био повезан са Скадром, док је са Дукљом имао нешто удаљеније везе преко самог Скадра и преко Бара.

Иако релативно најближи Скадру Љеш — Lissos, Lessum, LeeXio — са пристаништем Медовом — Medua — није имао нарочито погодних услова да се развије у значајнији пристанишни град јер му је залеђе — Задрима — добрим делом преко године пуно баруштина које стварају Дрим и Бојана. Ово је уосталом морала бити главна сметња како вези која је постојала између Скадра и пристаништа код манастира Срђа и Вакха, тако и ина-

[6]. Интересантно је да Његошева „Биљарда“ на Цетињу, подигнута 1838 год. (Р. Драгићевић, Његошева „Биљарда“, Историски записи, I, 3—4, Цетиње, 1948, 113; М. Пламенац, Извештај Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе. Зборник заштите, IV—V, 1955, 423) има у целини облик правоугаоника са по једном кружном кулом на сва четири угла. Иако је ово тип града који су употребљавали и Турци, човек се и нехотице пита да приликом новога грађења нису искоришћени, у темељима бар, остаци каквога римског каструма.

[7]. Поставља се питање да ли име Његуши има какве везе са латинским negotium.

[8]. Недалеко од Брчела, у засеоку Бријеге, историчар уметности Павле Мијовић нашао је 1954 год. један депо античких амфора.

[9]. И. Николајевић—Стојковић, Касноантички мозаик из Петровца на Мору, Зборник радова Византолошког института САН, 3, 1955, 159.

че јаче развијеног Драча — Epidamnos, Dyrrhachion, Dirrhachium, Dyrratio[10].

Скадар — Scodra, Scutarum, Scodrai, Scobre, Scutari, Скьдьри, Скьдьр према истоку је, делимично преко планина, делимично горњим током Белог Дрима, био погодно повезан са Призреном — Theranda (?)[11]. Другим једним, тежим путем, реком Кири и доњим током Дрима и његовом десном притоком Ваљбоном, био је повезан са Хвосном — Метохијом — према каснијој Ђаковици, код које су такође нађени антички остаци, односно према новијим Дечанима. — Неколико мањих, изгледа каснијих средњовековних градова са његове источне, односно североисточне стране, Дањ — Dagno, Сарg, — Sardos, Дривост — Drivastum, па и Балаш — Balacium — бранило је уствари приступе Скадру овим путевима. Градић Obliquus — данас брдо Облик — бранио је пак прилаз са југозападне стране, према Свачу и Улцињу.

Скадар је међутим био повезан и са Дукљом, путем који је вероватно текао истим правцем којим иде и данас, тако да би се на његовој средини, можда код места Мелаји, на албанској територији, могли очекивати и остаци каквог римског каструма. — Одавде се уосталом један пут могао одвајати и према североистоку, да би се, иначе тешко приступачном долином Цијевне, дохватио Гусиња и Плава, а одатле Пећи и Дечана.

С обзиром на периферски положај Скадра данас, он је у великој мери изгубио значај који је некада имао. Ми међутим још не знамо до које ће мере, у једном даљем, будућем друштву, у друштву које неће знати за државне границе, Скадар, у целом овом регионално-урбанистичком и саобраћајном склопу добити поново своје одговарајуће место.

Дукља — Doclea — у оваквом систему путева заузима једно од чворних тежишта. — Из ње се, преко Даниловграда Salluntum, и Орје Луке, у којим су такође нађени остаци из античкога доба, односно преко Градине код Мартинића, — ишло за Оногошт — Никшић — и даље, Пивом и Дрином, или преко Гацког, за Босну. — Морачом[12] и јужним током Таре избијало се у Лимску долину код Бијелога Поља. Остаци из касноантичко-рановизантиске епохе, идентификовани у близини Иванграда,[13] код При-

---

[10]. Пре свега као чеоног пристаништа Via Egnatiae.

[11]. Шуфлај претпоставља да је код села Спас био римски каструм Clementiana, који се помиње код Прокопија.

[12]. Услед тога што је клисура Мораче, местимично, нарочито код Платија, веома стрма и неподесна за комуникацију, можда је пут ишао од Дукље западно од брда Вежешњика, па, углавном паралелно са Морачом, преко Влаховића на Међуречје, а одатле на манастир Морачу.

[13]. У Будимљу су пронађени остаци темеља који изгледа припадају некој базилици, док у музеју у Иванграду има више касноантичких стела и ара из околине.

јепоља[14] и Пљеваља[15] — Municipium S..., — јасно показују да су путеви пролазили овуда још у то доба. — Најзад преко Дољана и Медуна, преко Подграда — испод Градине — могло се, преко Врмоша и Вјетарника, избити на Грнчар, сићи у Гусиње и Плав, а одатле, преко Чакора у Пећ, односно Дечанском Бистрицом у Дечане. — Једна варијанта ове везе, кланцем Цијевне, варијанта која је евентуално такође могла да постоји[16], веома је тешка јер је сама клисура, због сасвим окомитих стена, једва приступачна.

Све ове везе јасно показују колико је Дукља, крај које је постојао и римски Birziminium, над којим се касније развила Рибница, па Подгорица и најзад данас Титоград — колико је дакле Дукља, заједно са Скадром, била значајна у целом овом склопу веза између градова на Приморју и унутарње територије Балкана. То показује једновремено да је и Титоград, нимало случајно, већ по једној законитој неминовности, морао бити одређен за главно место НР Црне Горе.

Narona на ушћу Неретве, Epidaurus код Цавтата и Дубровник — Rhacusium — заузимали су сасвим посебно место у целом овом саобраћајном, привредно-политичком и урбаном систему. Narona и Epidaurus рано су престали да живе. Настао још у доба касноантичке или рановизантиске епохе[17], Дубровник је међутим у Средњем веку био изван српске државе и посебним је путевима, преко Требиња и Оногошта, био везан за мрежу о којој је до сада било речи.

Та периферна удаљеност од ове мреже свакако је навела Душана да и Стон — Stagnum — уступи Дубровчанима.

Посматрана у целини, саобраћајна мрежа о којој је било речи није, разуме се, настала одједном, већ сукцесивно, према непосредним потребама које је имала да задовољи, при чему су се извесни нови саобраћајни правци стварали, док су други, мање погодни, напуштани.

Поставља се сада питање како је дошло до процеса настајања свих ових поменутих градова и њихових међусобних веза. Законитост економског и друштвеног, историског и материјалног карактера укршта се овде са извесном стихијношћу условљеном

---

14. На два километра од Пријепоља, у Коловрату, на Лиму, налазе се остаци једне базилике, као и рељеф са претставом орача, сада узидан изнад врата задружног дома. Северно од Пријепоља, у Падежу, нађен је и познати натпис који се датује негде у време VII—IX века (А. Дероко, И. Здравковић, Још о камену са натписом из Дренове код Пријепоља, Старинар, I, 1950, 183.

15. На месту Лука код Комина има неколико стела са рефељима, расутих по терену.

16. Г. Шкриванић, op. cit. 389, сл. 1.

17. C. Fisković, Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika, Старинар, IX—X, 1959,53.

неконтролисаним бујањем или опадањем разноврсних унутарњих покретачких снага. Отуда се за сада може указати само на извесне основне црте тога процеса.

Карактеристично је прво да се градови, насеља и тврђаве, о којима је до сада било речи, налазе углавном на међусобној удаљености од једне обданице хода. То је чињеница коју је лако могуће уочити и другде у нашој земљи[18]. Ово нам помаже да реконструишемо, разуме се уз повољне топографске услове, правце путева чак и тамо где су ови касније готово потпуно уништени. — С друге стране, очигледно је да сами путеви, бар најважнији међу њима, нису постали да би водили од једног до другог од ових места, него да је добар број међу овима настао баш зато што су се налазила на чворним тачкама саобраћајница које су водиле много дубље у унутрашњост централне територије Балкана, па чак понекад и даље, према Мађарској, Влашкој и Бугарској.[19]

Разуме се, процес настајања и самих насеља и мрежа путева био је постепен, али његове зачетке можемо идентификовати још у доба праисторије, у доба првобитне заједнице.

Не само кроз топономастику, која је до сада већ у приличној мери проучена, већ и кроз резултате најновијих, као и старијих археолошких истраживања, могу се пратити прве појаве ових насеља још у преримско време — односно за ове крајеве још у доба Илира. Тако је у Бару и у Улцињу нађено праисториске керамике атипичног облика, а у Улцињу чк и микролита од кремена. Недалеко од Улциња, код места Загање, нађена је недавно и једна бронзанодопска секира. У будванској некрополи је идентификована, у једном гробу са спаљеним остацима умрлога, једна фибула јасног илирског порекла,[20] а одатле су и познати илирско -грчки шлемови. У Рисну и Перасту, чији се постанак такође везује за Илире, систематска археолошка истраживања још међутим нису извршена у организованијем виду, тако да се археолошким материјалом ова, иначе историски оправдана претпоставка, још не може потврдити. Недавно је међутим откопано више гробова у Гостиљу, у доњој Зети[21], а има их и Вуксан-Лекићима код Тузи, са типичним илирским материјалом. „Киклопски“ зидови у Медуну[22] упућују међутим на, у најмању руку, симбиозу илирског градитељства са грчким архајским утицајима, слично ономе што видимо и у Ошанићима код

18. Ђ. Бошковић, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Централна Србија, 1956, 107.

19. М. Динић, Дубровачка средњевековна караванска трговина, Југословенски историски часопис, III, 1937, 117.

20. Идентификацију је извршио др М. Грбић.

21. Истраживања Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе, вршена под руководством Ђ. Базлера.

22. И. Здравковић, Град Медун крај Титограда, Зборник заштите споменика културе, III, 1953, 127.

Стоца.[23] Да је ако не грчких колонија, а оно свакако бар импорта из Грчке било у овим крајевима још у V веку старе ере може се наслутити и по постојању једне грчке вазе са црним фигуралним претставама, нађене наводно у Бару.[24]

Робовласничко доба антике, хеленистичке, римске, па и рановизантиске, оставило је за собом знатно више материјалних трагова. Пре свега сама имена појединих градова и места директно упућују на ово порекло. Но оно је потврђено и археолошким налазима.

Ту је, међу најстаријима, илирско-грчко-хеленистичка некропола у Будви, на коју се надовезује гробље из римске епохе. Ту и хеленистичка керамика нађена у дубљим слојевима приликом недавних ископавања у Улцињу. Ту су и делови грађевина и значајни остаци архитектонске, римске и ранохришћанске пластике у самој Будви,[25] у Рисну,[26] у Дукљи,[27] у Улцињу.[28] Ту су затим и мозаици у Рисну,[29] у Будви,[30] у Петровцу[31] и у Бару.[32] Ту најзад и читав урбанистички ансамбл у Дукљи, док се, још увек под великим знаком питања, у Старом Бару, па и у Будви, даје назрети, у каснијем, средњовековном склопу, антички систем улица, са магистралама cardo и decumanus. Посебан проблем пак чине остаци двеју ранохришћанских, касноантичко-рановизантиских цркава — једне базилике и једне тролисне грађевине са атријумом — код Дољана, на Морачи, недалеко од Дукље, на

---

23. Đ. Bazler, Gradina na Ošanićima kod Stoca, Naše Starine, III, 1956, 79.

24. E. Bulanda, Katalog der griechischen Vasen im Bosnisch-hercegowinischen Landesmuseum zu Sarajevo, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XII, 1912, 281; — M. Garašanin, Enciklopedija Jugoslavije, I, 183.

25. М. Абрамић, Гласник Народног универзитета Боке Которске, IV, 1—3, 1937, 33.

26. Материјал откопан приликом једног нестручног ископавања ђака Школе за примењену уметност у Херцегновом 1950 год.

27. P. Sticotti, L. Jelić, Ć. Iveković, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Schriften der Balkankommission, 1913; — П. Ровинскій, Черогорія въ ея прошлом и настоящем, II, 4, С. Петербургъ, 1909; — I. Nikolajević—Stojković, Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétions à Doclea, Actes du Ve Congrès International d'Archeologie Chrétienne, Paris 1957, 567; — Д. Вучковић—Тодоровић, Ђ. Стричевић, Дукља код Титограда, Старинар VII—VIII, 1958, 409; В. Кораћ, Doclea код Титограда, Римски град, Старинар IX—X, 1959.

28. Ђ. Бошковић, Старинар VII—VII, 1958, 417.

29. Д. Вуксан, Римски мозаик у Рисну, Алманах — шематизам Зетске Бановине, Сарајево, 1931, 201.

30. Идентификовани на месту на коме се данас налази зграда филмског предузећа „Зета-филм".

31. И. Николајевић—Стојковић, Касноантички мозаик из Петровца на Мору, Зборник радова Византолошког института САН, 3, 1955, 159.

32. Ђ. Бошковић, Зборник заштите, VI—VII, 1956, 201.

локалитету који се идентификује са местом ТО LONTODOKLA, које се помиње код Порфирогенита.[33]

У неким случајевима, истина, услед тога што систематска обухватнија археолошка ископавања до данас нису била организована, још нема довољно чврстих и материјалних доказа за античко порекло појединих градова, иако би се то иначе по свему могло очекивати, као например у самом Котору,[34] или у Скадру.

Из ранога Средњег века, из доба почетне стабилизације Словена на приобалном појасу и њихових продора у ове градове, материјалних остатака налази се све више и више. Ту су остаци неколиких мањих цркава у Скадру и околини,[35] у Бару и околини,[36] ту темељи црквица откопаних недавно под рушевинама већих црквених грађевина, од којих једна у Бару,[37] а друга у Улцињу.[38] Ту затим, по свој прилици, и крстообразна црква над старохришћанском базиликом у Дукљи,[39] а такође и остаци црквица у Кутима у Бијелој, као и неколико других у Боки.[40] Ту више мањих црквица у Стону и на прибрежним острвима, нарочито на Шипану, на Лопуду и на Колочепу.[41] Ту су и познати фрагменти цибориума у Котору и Улцињу.[42] Ту многобројни фрагменти рељефних орнамената са преплетима тројне траке, нађени у Бару, Улцињу, на Богородици Ратачкој,[43] у Котору, на Превлаци, на Госпи

---

[33]. В. Кораћ, Дољани код Титограда, Ранохришћанска црква, Старинар, IX—X, 1959.

[34]. Отуда није сасвим сигурно чак ни то да ли је стари Acruvium био на месту самога Котора, како по свему изгледа, или евентуално код Тивта, како се понекад помишља. — Темељи једне доста комплексне грађевине, у којој је нађено и римског новца, недалеко од остатака фрањевачког манастира у Шурању, испред јужне капије — Гурдића — на которском граду, у овом погледу дају нешто одређенији одговор. Недавно су, међутим, недалеко од Тивта, приликом изградње новога аеродрома, нађени такође остаци из античкога доба.

[35]. А. Дероко, У Бодиновој престоници, Старинар V, 1930, 128.

[36]. Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар VI, 1931, 140; — исти, Зборник заштите, VI—VII, 1956, 201.

[37]. Ibid.

[38]. Ђ. Бошковић, Улцињ, Старинар VII—VIII, 1958, 417.

[39]. I. Nikolajević—Stojković, Actes du Ve Congrès d'Archéologie Chrétienne, 567.

[40]. Ibid. J. Ковачевић, Етничка и друштвена припадност критора у Дукљи и Поморју од краја VIII до краја XIII в., Историски часопис, 2, 1955, 117.

[41]. М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд, 1922, 33; — С. Пухиера, Средњевековне цркве на острву Шипану код Дубровника, Старинар V—VI, 1956, 227.

[42]. Л. Мирковић, Фрагмент киворија у цркви светог Трифуна у Котору, Старинар II, 1951, 277.

[43]. Ђ. Бошковић, Старинар VI, 1931, 140; исти са В. Кораћем, Ратац, Старинар VII—VIII, 1958, 39.

од Шкрпијеља и на Великој Госпи од Отока[44] у Боки, у Стону и на отоцима, а нешто дубље у унутрашњости и недавно пронађени преплети у рушевинама мале тробродне базилике у Градини више Мартинића, недалеко од Спужа, односно Дукље. Ту најзад и натпис из 840 год. о оснивању цркве св. Марије у Будви.[45]

Све то показује, и поред очигледног доказа о животу на овом тлу, тек прве напоре за обнову културне активности у ово доба.

Поновни снажни развитак већине градова на самом Зетском Приморју узима изванредан замах у зрело и касно доба Средњег века, нарочито одкада је цело ово подручје, под именом Поморје, крајем XII века поново обухваћено границама српске државе. Тиме се и сами градови поново економски па и културно чвршће везују за дубље залеђе Балкана, а пружа им се могућност и за ново свеколико материјално, урбано и културно уздизање.

Котор, Будва, Бар и Улцињ тада уствари стичу и свој битни урбани карактер, који су добрим делом сачували све до данас. Мрежа улица, многе романске, романо-готске и готске станбене, јавне, привредне, култне и војне грађевине, потичу добрим делом баш из тога доба. Целокупна структура ових градова показује већ интензиван привредни и културни живот. После њиховог заузимања, у току прве половине, а нарочито средином XV в., Млечани се, у урбаном и архитектонском погледу, само надовезују на већ створено стање, не мењајући у њему ништа битно.

Тада, у зрело и касно доба Средњег века, долази, услед читавог комплекса разних супротности, и до пуног сазревања њиховог унутарњег и спољног лика.

Наилазимо тако прво на супротности између самих градова и њихове непосредне околине, односно на супротности између града и села, одражене у чињеници да се трг, пијаца, налази изван градских зидова, пред самом градском капијом — случај који још увек постоји у Котору и Бару, а постојао је све до 1958 год. и у Будви. Нису овде у питању биле само профилактичне мере. Ово је пре свега последица како класних — град-село — тако у многоме и етничких и верских супротности — Романи према Словенима, Срби према Шиптарима, касније Турци према Црногорцима и Шиптарима.

Но постоје такође и супротности између ових градова у целини и насеља, градских, сеоских и рударских у дубљем залеђу, изражене у тенденцији економске експлоатације сировина и радне снаге у унутрашњости Балкана.

---

[45]. Ibid, 122.

[44]. Овде је др J. Ковачевић недавно нашао и један натпис са почетка IX в., који се односи на подизање неке цркве посвећене св. Стефану, — Средњевековни епиграфски споменици Боке Которске, II, Споменик CV, 1956, 1; види од истог и поменути чланак у Историском гласнику, 2, 1955, 121.

Постоје затим супротности између града у целини и феудалне државе, изражене у тежњама градова за учвршћивањем својих статута слободних комуна, и, насупрот томе, тенденција владалаца — Немањића, Лазаревића, Бранковића, Балшића и Стратимировића — да им као кнежеве, управнике и војне заповеднике наметну своје феудалне претставнике.

Не мале супротности биле су и између самих ових градова у односу једних према другима. Биле су то пре свега супротности економског карактера, нарочито у области трговине, како са прекоморским земљама тако и са унутрашњости Балкана.

Ове супротности добијају понекад и оштрији вид међународног политичког и верско-политичког карактера. Католичка црква, наиме, имала је очигледну тенденцију да ове градове претвори у мостобран за ширење католичанства, а преко овога и свога верско-политичког и државнополитичког утицаја у Србији. То се изражава нарочито стварањем барске архиепископије. Држава, оличена тада у владару, тежила је да овакву црквену организацију искористи у супротном смислу, за осамостаљење католичке цркве у Србији и њено стављање под државну контролу. Карактеристичан је у том погледу одговор који су Барани дали ђакону Матеју, који је 1247 год. дошао да им саопшти потчињавање барске цркве дубровачкој архиепископији: „Шта се нас тиче папа. Господин наш краљ Урош наш је папа".[46] Ове речи, чак ако би претходно биле и монтиране, показују маказе у којима су се ови градови налазили између Рима и световне државне власти.

Овде се, разуме се, јасно огледају и супротности верско-организационог и идеолошког карактера, између традиција византиско-православне, односно организације српске православне архиепископије и католичког надирања. Ове се супротности касније још јаче компликују продирањем ислама.

Унутарње супротности у самим градовима нису биле ништа мање. Оне се манифестују прво у економском погледу у различитој организацији прекоморске и копнене трговине. Но оне имају често и сасвим одређен класни карактер који се јасно испољава у бројним побунама пука против племства. Сетимо се само једне такве побуне у Бару, 1512, када је дошло и до образовања двају градских већа, властеоског и пучког, која су претстављала ове противположене друштвене снаге.[47] Те супротности, у архитектонском погледу, одражавају се у односима мање бројних приватних палата, према кудикамо многобројнијим скромнијим зградама у којима су радиле и становале занатлије.

---

[46]. Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у Немањићкој држави, Београд, 1912, 121.

[47]. J. Marković, Dukljansko-barska mitropolija, Zagreb, 1902, 125. — Није немогућно да је у овој побуни, сем класног, дошао до изражаја и етнички моменат. Наиме тада, у доба млетачке владавине, може се претпоставити да је међу племићким породицама било претежно већ поталијанчених домородаца, док су пук сачињавали углавном Срби.

До озбиљнијих промена, међутим, у међусобним односима унутарњим и спољним супротностима које су постојале у овим градовима доћи ће нарочито у другој половини XVI века, када су неки од градова на Приморју и у непосредном залеђу — Скадар, Рибница, Улцињ, и Бар — коначно потпали под Турке.

Не само турска политичка и административна управа већ, и нарочито, оне промене које су извршене у организацији привреде, у етничкој структури и у целокупној културној надградњи, довеле су до нових унутарњих супротности и учиниле да ови градови донекле измене и свој лик. На њихову средњовековну структуру органски се накалемљују оријентално-исламски облици. Налазимо отуда у њима, а нарочито у Бару и Улцињу, на чудну хибридну мешавину средњовековне, романске, романо-готске и готске, раноренесансне и балканско-оријенталне архитектуре.

Све ове супротности, од којих су поједине карактеристичне не само за градове о којима је било речи већ и за градове на Хрватском Приморју и у Далмацији, претстављале су ону моторну снагу која је активизирала процес њиховог унутарњег живота и утицала тако изванредно снажно, у разним видовима, не само на формирање већ и на мењање њихове унутарње и спољне физиономије.

Улога, међутим, коју су ови градови, заједно са Дубровником, у Средњем веку одиграли у организовању привреде у Србији, у подизању занатске производње, у повезивању средишне територије Балкана са прекоморским земљама, у омогућивању живих струјања културних тековина, огромна је и неоспорива. Без ње и лик целе средњовековне српске државе био би сасвим другојачији.

Економско осиромашење изазвано периферним положајем у турској држави, привредном анемијом Црне Горе после њиховог ослобођења 1878 год. и недовољном заинтересованошћу бивше Југославије за ове крајеве, имало је за последицу не само стагнацију већ и стално опадање ових градова. Известан изузетак чинио је једино Котор, и то пре свега као део ратне луке прво Аустрије, а затим и бивше Југославије.

Данас, међутим, ми присуствујемо наглом процесу њихове регенерације. Овај процес добиће своју пуну зрелост изградњом барског пристаништа и магистрале Београд — Титоград — Бар. Тада ће се и градови на Црногорском Приморју поново органски укопчати у свеколики привредни и културни живот не само Црне

Горе — процес који је до сада већ завршен — већ и целога средњег Балкана.[48]

RÉSUMÉ

Sur le problème de l'urbanisation du Litoral de la Dioclée — Zéta — Monténégro au Moygen âge

La naissance et le développement des petites villes de la Dioclée — Zeta, aujourd'hui du Monténégro au Moyen âge s'appuient sur des racines éloignées des agglomerations préhistoriques et antiques. Par des methodes archéologiques on arrive a entevoir un processus continuel de la vie dans ces parages.

Il est pourtant impossible de comprendre leur importance et même leur existence, sans connaître les liens économiques, politiques et culturels qui les relient aux contrées centrales des Balkans, à la Serbie, à la

---

[48]. Поред литературе која је већ наведена у белешкама под текстом, у вези са третираним питањима вреди још консултовати:

И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у скадарском округу, Гласник Српског ученог друштва, 1880;

Š. Ljubić, Statuta et Leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae, — Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium JAZU, 1882—83, 3;

F. Rački, Izveštaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanskoj i staroj Srbiji, Starine JAZU, 1888, XX, 50;

K. Miller, Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel Ravensburg, 1888;

М. Црногорчевић, Михољски збор у Боки Которској, Старинар, X, 1 и 2, 1893;

Ђ. Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске, Споменик XXVIII, 1895;

C. Patsch, Archäologisch-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, у више бројева Wissenschaftliche Mitheilungen aus Bosnien und der Hercegovina;

T. Ippen, Alte Kirche und Kirchenruinen in Albanien, у више бројева истог часописа:

И. Ястребов, Стара Сербия и Албанія, Споменик САН, XLI, Београд, 1904;

С. Накићеновић, Бока, Српски етнографски зборник XX, 1913, 189;

К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у Средњем веку, Гласник Српског географског друштва III, 1914, 149;

А. Јовићевић, Црногорско Приморје и Крајина, Српски етнографски зборник, XXIII, 1922;

Б. Ж. Милојевић, Динарско приморје и острва, Посебна издања САН, XCVI, 1933;

P. Skok, Dolazak Slovena na Mediteran, Split, 1934;

Ђ. Бошковић, Извештај о испитивањима средњевековних споменика на Јужном Приморју, Споменик САН, LXXXVIII, 1938, 3;

Bosnie et même à la Macédoine. Ces liens étaient entrétenus par tout un resau de routes dont les traces de la plupart sont encore visibles. D'Ulcinj (Olchinium), Bar (Antıvari), Budva (Butua), Kotor (Decatera), Risan (Rizon), et de plusieurs autres villes plus petites, partaient des routes-sentiers vers deux grands centres-carefours, Duklja (Dioclée) et Skadar (Scodra), et de là se difusaient vers le territoire central des Balkans.

Tout un complexe de contraires intérieurs et extérieurs de caractère réligieu et culturel, determina l'élaboration de la physionomie intérieure et extérieure de ces villes. Elles representent en même temps les points extrèmes de la civilisation orientalo-balkanique et slave vers le sud-ouest du litoral Adriatique, aussi bien qu'une tête de pont de l'expansion occidentale. De là c'est ici qu'on trouve un lien de ratache entre l'Orient et l'Occident, sous de formes variables dépendantes de la variabilité des forces déterminantes.

Djurdje Bošković

I. Ostojić, Katalog benediktinskih samostana na dalmatinskom primorju, Split, 1941;

M. Barada, Dalmatia Superior, Rad JAZU, 270, 1949, 93;

Mošin, Mencinger, Štefanić, — Letopis Popa Dukljanina, Zagreb, 1950;

Н. Радојчић, О најтамнијем одељку Барског родослова, Цетиње, 1951;

Н. Луковић, Бока Которска, Цетиње, 1951;

M. Mušić, Gradivo za proučavanje srbske srednjevekovne arhitekture u okolici Skadra, Зборник заштите споменика културе II, 1952, 177;

C. Fisković, Romaničke kuće u Splitu i Trogiru, Starohrvatska prosvjeta, Серија III, св. 2, 1952, 129—178;

Историја народа Југославије I, Београд, 1953;

M. Prelog, Između Antike i Romantike, Peristil, 1954, 5—14;

C. Fisković, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik, JAZU, 1955;

A. Mohorovičić, Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera, Ljetopis JAZU, 61, Zagreb, 1956, 461—493;

Evlija Čelebija, Putopis I i II, Sarajevo, 1957;

Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, Културни живот старога Котора. (XIV—XVIII в.), I, Цетиње, 1957;

A. Mohorovičić, Razvoj nastamba i naselja, Otok Susak, JAZU, 1957, 349—379:

A. Mohorovičić, Problem tipološke klasifikacije objekata srednjevekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, Ljetopis JAZU, 62, 1957, 486—537;

M. Sujić, Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba, Filozofski fakultet u Zadru 1956 1957, Zadar, 1958, 96—111.

Владимир МОШИН

ЋИРИЛСКИ РУКОПИСИ МАНАСТИРА СВ. ТРОЈИЦЕ КОД ПЉЕВАЉА

Збирка ћирилских рукописа у манастиру св. Тројице код Пљеваља давно је позната, а по неколико споменика и чувена у словенској филологији, историји и историји умјетности. Одавде потиче гласовити „Таслициски служабник“ Твртка Припковића, који се чува у Лењинградској публичној библиотеци им. Салтикова-Шчедрина, с карактеристичном орнаментиком објављеном у дјелу **В. Стасова** „Славјанскиј и восточнуј орнамент по рукописјам девњаго и новаго времени, 1884“, табл. XXVIII. Овој збирци припада илуминирани „Шестоднев с Космом индикопловом“, о којем постоји студија **В. Јагића** и **В. Молеа** у „Споменику Српске академије“ XLIV, 1922 г. Ту се налази један од два сачувана рукописа српске редакције Синодика с проклетствима против Богумила, драгоцјен по својим културно-историским подацима, дјелимично објављен од **Љ. Стојановића** у „Споменику САН“ LVI, 1922 г. Збирку је 1857 г. прегледао **Гилфердинг.** Године 1866, према запису у Синодику, „долази овди у манастир св. Троицу г. поп **Сава Косановић** и пописа си и ово, оће и Србљак“, а 1871 г. он је у „Гласнику Српског ученог друштва“ XXIX објавио сумаран попис 93 рукописа уз поједине податке о некима од тих споменика. Год. 1900 посјетио је св. Тројицу **Мил. Вукићевић** и провео ту 7—8 дана, прикупивши много података о „његовом драгоцјеном благу“, што је објавио идуће године у „Гласнику Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ XIII — податке о 63 рукописа и 8 штампаних Србуља, углавном записе историске садржине. У исто вријеме исписивао је записе **Атан. Пејатовић** за издање „Старих српских записа и натписа“ од **Љ. Стојановића** (св. I—III, Београд 1902—1905). Касније је проф. **А. Прљинчевић** преписао за Љ. Стојановића читав текст пљеваљског Синодика (који се чува у Архиву Српске академије наука). Послије Првог свјетског рата радио је у пљеваљској св. Тројици **В. Ћоровић,** који је у „Херцеговачким манастирима“ (Старинар X—XII, 1935—1936) саопштио поједине записе и друге податке из тројичанских рукописа. Послије Другог свјетског рата Српска академија упутила је у манастир **Ђ. Радојичића,** који је провео тамо 20 дана у августу 1948 г., прегледавши том приликом 113 рукописа, о чему је

поднио извјештај, објављен у „Гласнику Српске академије наука“ књ. I, св. 1—2, Београд 1949, стр. 220—226. Нажалост, овај извјештај, богат важним подацима, не саопштава потпуни инвентар збирке, а поред тога ограничено вријеме није допустило овом стручњаку да детаљно проучи читаву грађу. Тако он напр. наводи да је из збирке нестао поменути чувени рукопис са Синодиком православља, док је уствари тај рукопис стајао на мјесту под бројем 64 заједно са сусједним „Каноником“.

Према томе још ни досад ова вриједна збирка нема објављеног каталога, па ни краћег инвентара, а да не говоримо о научном опису, који ће можда припремити Ђ. Радојичић. Године 1956 ја сам се упутио у св. Тројицу баш с намјером да трагам за изгубљеним Синодиком. Нашао сам се у тешком положају, јер стари објављени подаци о манастирској збирци рукописа нијесу ми могли помоћи. У току посљедњих година збирка је била поново инвентирана, којом приликом су измијењене старе сигнатуре познате по подацима Вукићевића и других. Морао сам приступити прегледу читаве збирке, која се чува у орманима у припрати, гдје је уредно смјештена. Упоређујући стварно стање с подацима инвентара и старих пописа, видио сам да су у новом инвентару изостављени нестали споменици, напосе илуминирани Шестоднев (посуђен Српској академији наука), због чега су се сигнатуре помакнуле. Осим тога, као што је то било и у старим инвентарима, садржај рукописа означаван је сасвим сумарно и приближно, а каткада и нетачно. Поред тога, на више мјеста под истим инвентарским бројем било је уписано по неколико рукописа истог садржаја, напр. „2 еванђеља“, „3 псалтира“ итд. При томе садржај није увијек био добро погођен, па тако каткада под истим бројем налазимо различита дјела. Напр. број 66 обухватао је рукопис „Грешних спасеније“ с краја XVII вијека и Зборник служби св. Сави, св. Симеуну и другим свецима (у рукопису су заједно увезана два разновремена дјела из XIV и XV в.), итд. Према томе, да би се омогућило ма какво оријентисање у овој збирци, требало је читаву колекцију прегледати, разлучити скупне сигнатуре под а), б), ц) итд., поправити у инвентару ознаке садржаја за сваки споменик уз приближну ознаку датума и по могућности идентификовати споменике с онима о којима говоре описи Косановића и Вукићевића. Тај сам посао обавио за врло кратко вријеме од 3 дана, којом сам приликом пронашао и рукопис Синодика. Међутим, како је тај поправљени инвентар био врло површан и како је то захтијевало поновну каталогизацију, понудио сам Управи манастира и Заводу за заштиту споменика културе НР Црне Горе да обавим тај посао. Према њиховом пристанку провео сам у манастиру касније још 7 дана и том приликом прекаталогизирао читаву збирку, под засебном сигнатуром за сваки споменик уз ознаку датирања према палеографским подацима и воденим знаковима, које сам том приликом прецртавао.

Разумије се, и овај каталог могао је да буде тек сумаран и приближан, али он је неопходан за сналажење у збирци, па и за касније научне описе.

Овај каталог обухвата 117 бројева. Колико је то било могућно настојао сам да задржим старе сигнатуре за прву књигу која је стајала у скупу под појединим бројем, преносећи остала дјела, која су била спојена под истом сигнатуром, према крају каталога, водећи рачуна о размјештају књига по формату. Стога у инвентару рукописи нису груписани по садржају. Међутим, у овом каталогу сматрао сам за корисно да спроведем такву групацију. Према томе, у идућем попису на првом мјесту је редни број овог пописа. Иза тога долази (масним) редни број инвентара. Затим, у заградама: број старог инвентара (уколико се могао установити), број описа Вукићевића (В) и број Косановићевог пописа (К). Већином сам успио да идентификујем податке њихових описа према садашњем стању. Приликом каталогизације, за већи број рукописа спровео сам фолијацију, нарочито у случајевима гдје је то било потребно за тачније одређивање мјеста посебних састава у зборницима.

Хронолошки подаци о воденим знаковима наведени су углавном према овим приручницима.

Знакови XIV вијека: *В. Мошин ет С. Траљић*, Filigranes des XIIIe et XIVe siecles, Загреб 1957. (Цитирамо „МТ").

Знакови XV—XVI вијека углавном према дјелу Ch. Briquet, Les Filigranes, Geneve 1907 (друго издање: Leipzig 1922), те према грађи у Филиграналошкој збирци Хисторијског института Југославенске академије.

Знакови каснијег доба: углавном према грађи у Филиграналошкој збирци Хисторијског института, према дјелима *Н. Лихачева* „Палеографическое значение бумагих водјаних знаков, С. Петербург 1899" и „Бумага и древнејшија бумашнија мелници в Московском государстве" (Записки Имп. Русск. Археолог. Обшчества, т. IV и V), С. Петербург 1892; према новом албуму *В. Николаев*, Вадјание знаки Отоманској Империи, т. I, изд. Болгарскаја Академија наук, Софија 1954. Консултована су и друга дјела, напосе W. A. Churchill, Watermarks in Paper in Holland, England, France etc. in the XVII and XVIII Centuries and their interconnection, Amsterdam 1935, E. Heawood, Watermarks mainly of the 17th and 18th Centuries (Monumenta Chartae papyraceae historiam illustrantia, t. I). Hilversum 1950, The Nostitz Papers, Notes on Watermarks found in the German Imperial Archives of the 17th and 18th Centuries. . . edited by The Paper Publications Society, Hilversum 1956 (Monumenta Chartae papyr. hist. illustr., t. V), као и друге едиције исте међународне организације за студије папира.

1) **85** (ст. бр. 85; В 31). **Четвероеванђеље српско-македонско.** Пергамена, 14x18,5; 287 листова, посљедња 83 оглодана од мишева (од ф. 194 — нагрижени, од ф. 195 текст је знатно оштећен).

На почетку недостају вјероватно 2 листа — до Мт. II, 14. Текст по 21 ред: лијепо писмо са облицима с краја XIII—поч. XIV вијека — **омега** с полукружним боковима и ниском спојницом, **ч** једнострано, **н** с ниском пречкицом, ѣ с доста ниским стаблом. По језику — српски препис с македонског предлошка (употребљава оба јуса, али недосљедно).

У мјесецеслову (који је особито настрадао од мишева) нема српских светаца, ни св. Саве и св. Симеуна, али 14 фебр. долази св. Кирил Философ, учитељ словенску језику. Свршава се на крају еванђеља „за разне потребе". Ркп је увезан.

Вукићевић и Љ. Стојановић не наводе записе. Има их из каснијег доба:

ф. 117в: Преосвещенѣишемоу и слов. ѡ(ть)цоу Неѡфитоу еромонахоу.

ф. 78в: Почтенѣшемоу и слов. г(осподи)ноу Неѡфитоу јеромонахоу.

ф. 126: Преѡсвещенѣишем ѡче јеромон(аше) Іגоумен.

2) **81** (ст. бр. 82). **Четвероеванђеље срп. реч.** Пергамена, 29x27; 187 листова, без почетка и без краја са изгубљеним листовима у средини. Сачувано је од Мт. VII, 14 до 10 XVI 2. Писмо у два ступца по 21 ред. Српска рецензија из прве половине XIV вијека: с новим облицима за **ч** и др., али још без полууставних слова и без акцената. Сачувана је лијепа заставица геометриског стила, без тератолошких елемената на почетку Јованова еванђеља (почетни листови код ев. од Матеја, Марка и Луке су изгубљени). Иницијали без тератологије. Увеза нема. Радојичић 221 наводи запис с поменом „грешнога раба Петра".

3) **83** (ст. бр. 85; В 31). **Четвероеванђеље срп. рец.** Пергамена, 11,5x15; 168 листова; без почетка и без краја: од Мт. V, 44 до 10. XII, 15 и 10. XVI, 16—XIX, 28. Писмо по 20 редова из средине XIV вијека. Без увеза. На ф. 86 в каснији запис (полуустав XVI в.) неке „велегрешне душе" о стрепњи пред „вечним ответом".

4) **13** (ст. бр. 13; В 12). **Четвероеванђеље српско 1537 г.** Папир, 22,5x33,3; 274 листа — 34 и по свешчице. Лијепи крупни устав по 22 реда. Лијепе заставице и иницијали на почетку сваког еванђеља. У мјесецеслову св. Сава и св. Симеун. Ркп. је увезан. Запис о постанку рукописа 1537 г. — Вукићевић стр. 297 и Ст. 489—490; о обнављању рукописа 1637 г. — В стр. 297, Ст. 491. Водени знакови — крин, воловска глава са змијом, лав, сидро у кругу 3 варијанте с контрамаркама АБ, МЗ и ЗМ — одговарају наведеном датуму постанка рукописа.

5) **14** (ст. бр. 15; В 20). **Четвероеванђеље презвитера Аврама из 1595 г.** Папир, 20x31 — 37 свешчица. Крупно и читко писмо, по 24 реда. Заставице и иницијали испред сваког еванђелисте. Записи о постанку рукописа 1595 г., спаљивању тела св. Саве

1599 г. и о прилогу Маргарите из села Болехнића — В стр. 302—304 и Ст. 874—876. Ркп. је увезан. Вод. знак — сидро у кругу с тролистом горе и контрамарком ИЦ — из наведеног доба.

6) **37** (ст. бр. 37). **Четвероеванђеље српско, средина** XVI **в.** Папир, 20,5x29,5; 24 свешчице. Оштећено: недостаје почетак до Мт. II, 18, Мт. В, 40—VI, 12, IX, 5—X, 2, XII, 36—XII, 45, XIV, 29—XV, 5 и крај ркп. од два листа „Сказанија прејемљуштега свелетнаго чтенија". Ркп. је увезан у кожу и окован у сребро по рубу и у средини. Нажалост, оштећен просутим уљем. Треба поправити увез и излијепити испале листове. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком СЦ типа Briquet 517 из 1544 г.

7) **38. Четвероеванђеље српско, сред.** XVI в. Папир 19x28; 35 свешчица (34 и 35 по 6 листова, остале по 8). Исјечен је 8 лист I кватерне, остало је очувано. Писмо по 23 реда. Минијатуре еванђелиста испред сваког еванђеља. У мјесецеслову св. Сава и св. Симеун. На крају „Сказанија" запис тајним писмом „Владко дијак"; на другом мјесту — „Дмитр грешни дијак начрта из Владкова извода"; нажалост, у години сачувано је само прво слово „З", тј. бројка 7.000, иза тога везник **и,** а рупа на мјесту осталих бројки; према томе може бити сваки датум иза 1492 године. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком АЦ с крижем — из средине XVI вијека. Ркп. је увезан.

8) **59** (ст. бр. 60; В 42). **Четвероеванђеље попа Стефана из 1476 г.** Папир, 14x20; 39 свешчица, читаво је. Писмо полуустав по 18 редова. Увезано. Запис о постанку рукописа наведене године „в дни злочстиваго и злонравнаго и неситаго Јуде Мехмед бега цара" — В стр. 312, Ст. 341. Водени знакови — лађа типа Briquet 11959 из 1460 г., вага типа Briquet 2401 из 1437—1457 г. и вага у кругу сл. Briquet 2496 из 1482 г.

9) **90** (ст. бр. 14; В 18; К 90). **Четвероеванђеље попа Николе, друга пол.** XVI в. Папир, 21x31; 32 свешчице и 2 листа. Оштећени су први листови (Теофилактов предговор) и недостаје 1 лист испред Лукина еванђеља. Крупно писмо по 21 ред. Заставице и иницјали испред еванђелиста, осим Луке, гдје је лист исјечен. У мјесецеслову св. Сава и св. Симеун. Увезано. Записи писара Николе попа Јована који је књигу откупио од владике Јосифа — В. стр. 301 и Ст. 4499. Водени знакови — дрво у кругу и сидро у кругу са звијездом без контрамарке сл. Briquet 496 из 1560—65 г. из средине XVI вијека.

10) **75** (ст. бр. 70). **Четвероеванђеље српско, крај XVI вијека.** Папир, 21x28; 28 кватерна. Рукопис је у распадању. У еванђељу од Луке недостаје 3 листа у првом дијелу (од зачала 15 до 25) и сав крај, од зачала 111. У Јованову еванђељу изгубљен је сав крај почев од зачала 45. Уставно писмо по 23 реда. Сприједа синаксар с мјесецесловом и Теофилактов предговор. Има укусне заставице. Од увеза су сачуване даске с комадом зеленог брока-

та на предњој. Водени знакови: Змај МТ 1072, 4 цвијета на стаблици МТ 4123, ловачки рог МТ 5028 и „три брда“ МТ 6366 — све из доба између 1385—1400 г. Рукопис захтијева озбиљну рестаурацију.

11) **78** (Ркп. се чувао у ћивоту св. Саве и био је инвентиран у опису Ризнице). **Четвороеванђеље дијака Димитра, средина XVI в.** Папир, 33,5x47,5; 289 листова. Калиграфско писмо по 24 реда. Текст је потпун. На ф. 3в недовршена скица минијатуре; на почетку сваког еванђеља заставица. Увез је у умјетничком окову. Водени знак — звијезда у ромбу опкољеном кругом, сл. Briquet 6097 из 1566—7 г. с варијантама из 1567—72 г.

По листовима 4—9 на доњој маргини иде запис: „Сие светоје евангелие „Лето от Рождества Христова 1760 јула 20 у Сараеву. Сије светоје евангелие монастира светије Троице беше заложено за д'1г монастирски за 150 гроша. И откупише га Сарајевци калфе руфета кјурчинскога. когда приимише тестиер масторскии, и платише 150 грошаа, и предаше га светому монастиру светије Троице за свој вечнии помен'. Бог да их простии“.

ф. 288в—289: „монастира Троице евангелие — смеренни Димитрије диак“.

ф. 289в: „И аште хоштеши уведети. . .“ и тајнопис.

На истој страни запис да је ово еванђеље било посуђено Српској академији наука 1 XII 1909 г. за изложбу старина у Милану и да је враћено манастиру 14 IV 1930 г.

12) **111** (ст. бр. 61). **Четвероеванђеље, XV в.** Папир, 14x21,5; 28 кватерна, без почетка. Писмо по 24 реда. Од увеза је остао комад стражње корице. Водени знак — вага иде у трећу четврт XV вијека.

13) **96** (ст. бр. 14; В 13; К 36). **Четвероеванђеље, друга четврт XV вијека.** Папир, 20x28,5; 37 кватерна и 1 лист од 38 свешчице. Крупно уставно писмо по 24 реда. Први и други лист су поцијепани. Увезано. „Сказаније пре́јемљуштеје“ — сприједа; мјесецеслов — отрага. У мјесецеслову св. Сава и св. Симеун. Водени знакови — „три брда“ ситна сл. Briquet 11652 из 1434—39 г. с варијантама из 1430 и сидро у кругу без контрамарке сл. Briquet 1699 из 1432 и 1702 из 1440 г.

14) **89** (ст. бр. 75: ркп је био уметнут у друго еванђеље). **Одломак Четвероеванђеља, прва трећина XVI в.** Папир 21x29; 93 листа. Писмо по 20 редова. Без увеза. Сачувано је: Мр. XI, 29—XII, 11, Мр. XII, 38—Лц. „главе“, Лц. I, 17—XXIV, 10, Лц. XXIV, 25—10, III, 16, 10 III, 32—V, 44, 10 VI, 68—VII, 9. Водени знакови — сидро у кругу сл. Briquet 471 из 1527 г. и акти у Архиву Југосл. акад. из 1515—1529.

15) **95. Четвероеванђеље из 1546 г.** Папир, 28x42,5; 27 кватерна и несигнирани синаксар. Писмо по 21 ред. Недостаје крај Јованова еванђеља и један лист синаксара. Увезано, али је јако трошно и тражи рестаурацију. Запис о постанку из 1546 г. (7054).

Водени знак — сидро у кругу са звијездом, без контрамарке — из истог доба.

16) 16 (ст. бр. 16; В. 21; К. 13). **Четвероеванђеље с апостолима и блаженима.** Три посебна рукописа увезано заједно: еванђеље с мјесецесловом из средине XVI вијека, апостол опет с мјесецесловом из XVII вијека и „Блажени" — из средине XV вијека. Папир, 20,6х31; 37 кватерна — 295 листова. У еванђељу ситно писмо по 30 редова, лијепи иницијали и заставице. Ркп је увезан. Водени знакови еванђеља — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ЦБ из средине XVI в.; у апостолу с мјесецесловом — сидро у кругу с контрамаркама БГ, ФЗ и круна у кругу с полумјесецем; у „Блаженима" — укрштене стријеле слично Briquet 6270 из 1459 г. врло слично Briquet 6270 из 1457 г. Запис из 1632 године о „црном праху с неба и о насиљима херцеговачког „проклетог" Пирибега Сомборца — код В. стр. 304 и Ст. 1228.

17) 84 (ст. бр. 84). **Еванђеља с апостолима, прва пол. XIV вијека.** Пергамена, 13,5х19; 208 листова. Уставно писмо по 19 редова, с облицима из прве половине XIV вијека — с високим стаблом код ѣ, округлим боковима и ниском спојницом код омеге итд., али још без полууставних облика. Заставице „балканског" стила, без тератолошких елемената. Увезано. У синаксару нема св. Петке 14 X., св. Јована Рилског 10 X, Илариона Мегленског 21 X, архиеп. Арсенија, св. Саве и св. Симеуна, али 14. II. има „св. Ћирил учитељ словенску језику". Текст се прекида на текстовима за 20 јула — св. пророка Илије. Има неколико записа из друге четврти XIX вијека:

На корицама: „Митрополит бос'н'ски, митрополит захумски, екзарх бос'н'ски... Ник(ано)р босан'ски". На неколико листова записи Вулета Гужичића из 1841 г., ученика Станишића, помен попа Радовића у Таслиџи и др.

18) 38 (ст. бр. 41). **Еванђеље изборно с апостолима и додатком из Требника, средина XV вијека.** Папир 20,5х28,5. Без почетка и без краја: кватерне нијесу сигниране. У еванђелима и апостолима писмо по 30 редова, у додатку по 29. Увезано, али даска је преломљена. Поред увеза су листови из пергаменог Триода с краја XIII—поч. XIV в. У додатку су: „Чин на разлученије души", „Чин масла" и др. Водени знакови: шкаре сл. Briquet 3666 из 1448 г. и 3667 из 1450 г. и кула сл. Briquet 15908 из 1452 г. и „три брда" из истог доба.

19) 82 (ст. бр. 82). **Апостол, срп. рец. из средине XIV вијека.** Измијешана пергамена и папир, 20х27; 76 листова. Уставно писмо по 19 редова. Увезан. Сачувано је само: Апостолска дјела I, 8—II, 35; II, 46—XVI, 26; XXII, 20 друга, саборна посланица Јованова II, 4. Водени знак — шкаре.

20) 116 (ст. бр. 17; В. 23; К. 31). **Апостол из 1593 г.** Папир 20,5 х30,5; 254 листа (31 кватерна, посљедња са 6 листова). Писмо уставним словима по 25 редова. Увезан. У мјесецеслову нема ни

св. Саве ни св. Симеуна. Запис писара јеромонаха Георгија из 1593 г. и запис из 1770 г о борбама Стефана „Московита" црногорског с Турцима од 1767 г. до 1770 — В. стр. 305, Ст. 847 и 3344.

21) **40** (ст. бр. 43; В. 37). **Апостол, XVI вијек.** Папир, 20x28,6; 28 свешчица (посљедња је оштећена и у 27 нема посљедњег листа). Писмо лијепо по 23 реда; Заставице и иницијали; увезан. Текст се прекида на „сказанију" Павлове посланице Титу. Водени знак — кардиналски шешир с контрамарком ПА типа Briquet 3502 из 1558 г.

22) **87** (ст. бр. 87). **Тлкованије заповједи Господне: Вопроси и ответи, крај XIII—поч. XIV в.** Пергамена, 16x23; 80 листова; (кватерна), без првог листа. Писмо уставно, по 34 реда. Облици и правопис из наведеног доба: ѣ с ниским стаблом, **омега** с округлим боковима и ниском спојницом, **и** с равном пречкицом у средини; і само при крају ретка.

23) **46. Тумачење Апокалипсе, повијест Афродитијана и др., прва четврт XV вијека.** Папир, 13x20; 26 кватерна. Полуустав по 24 реда. Увезано и добро очувано осим посљедњих листова, који су оштећени влагом. Апокалипса — до 4 ф. XV кватерне; затим св. Григорија Великог о крштењу, Афродитијан и др. Водени знакови — шкаре сл. знаку из 1419 г. и крин сл. знаку из 1408.

На предњим корицама запис о великој зими и о доласку Бећир-паше, који „оденесе многи купус", али нажалост без датума.

24) **60. Служабник, прва четврт XVI в.** Папир, 15,5x21,5; без почетка и без краја. Полуустав по 18 редова, Увезано. Златоустова литургија почев од прве просбене јектеније; Василијева литургија; „литургија св. Епифанија" — „преждеосвештених дарова"; апостоли и еванђеља недкељна и опћа. Водени знак — кардиналски шешир врло сличан Briquet 3457 из 1504 г. с варијантама до 1517 г.

25) **67** (ст. бр. 73; В. 59). **Служабник с еванђељима попа Радослава из 1504 г.** Папир 14,5x21; 196 листова (24 и по кватерне); на почетку недостаје 1 лист. Писмо по 23 реда. Увезан. Све три литургије, еванђеља суботна и недјељна, „кроз недјељу", празницима, посна, „страсна" итд. На крају пасхална таблица. Водени знакови — сирена сл. Briquet 13887 из 1514 г. и рукавица сл. Briquet 10720 из 1528 г. На крају Златоустове литургије и поново на крају књиге — запис попа Радослава из Рашке земље, да је писао књигу 1504 г. у доба варварског цара Пајазита: В. стр. 318—319 и Ст. 393.

26) **86** (ст. бр. 67ц). **Служабник с еванђељима.** Папир, 13,5x20,5; 198 листова; на почетку 3 одерка. Два посебна рукописа: А) ф. 1—69 — **Служабник из друге пол. XIV в.:** Златоустова литургија почев од „малог входа", литургија св. Василија Великог без почетка и литургија преждеосвећених дарова; водени знакови — лук МТ 477 и врч МТ 6894 из 1365—1385 г. Б) ф. 70—198 —

Еванђеља и апостоли с краја XV—поч. XVI в.: за сваки дан у недјељи, страсна, еванђеља светитељима и ев. на празнике. Водени знакови — кардиналски шешир типа Briquet 3407 из 1527 г., вага у кругу типа Briquet 2514 из 1508—1521 г. и кључеви у кругу сл. Briquet 3900 из 1503 г.

27) **106** (ст. бр. 62). **Служабник, средина XVI в.** Папир, 16,5x 23; 97 листова. Писмо по 17 редова. Увезан. Само Златоустова и Василијева литургије. Водени знак — воловска глава с крижем сл. Briquet 14527 из 1543 г.

28) **108. Служабник, посљ. четврт XV вијека.** Папир, 14x21; 112 листова: 15 кватерна. Писмо по 21 редак. Увезан, али задња је корица преломљена. Златоустова литургија; иза ф. 25 недостаје почетак идућег текста — службе на Ускрс, од које је сачуван крај; затим су службе с апостолима и еванђељима празницима — Вазнесењу, св. Ђорђу, св. Илији, св. Сави, недјељи пред Божић, Благовјештењу, праведнима Јоакиму и Ани и Лазаревој суботи; ф. 66 — јутрења св. Пасхе; ф. 76 — Цвјетна недјеља; онда други празници. На посљедњој страни ф. 112 — „О тебе радујет се, Благодатнаја, всјакаја твар". Водени знакови — вага у кругу сл. Briquet 2521 из 1499 г. и други тип сл. Briquet 2576 из 1476 г., рукавица врло слична Briquet 11159 из 1483 г. и воловска глава са змијом око мотке, у кругу врло сл. Briquet 15396 из 1501 године.

Записи каснији: ф. 25в — „Сија книга попа Павка село Доумлинии"; ф. 48в — помен попа Мартина, родитеља Радослава, Раде, Јелене и Јане.

29) **114. Служабник с чином водоосвештења, бугарски:** два рукописа. Папир 14x21,5; 12 кватерна. А) **Служабник** из средине XIV вијека; писмо по 20 редова; има све три литургије; водени знакови — штит MT 546 и крушка MT 4240 из наведеног доба. Б) **Обред на Богојављење** из посљ. четврти XIV в.; писмо по 28 редова; водени знакови — звоно MT 3041 и рог MT 5000 из доба око 1387—88 г.

30) **110. Служабник с апостолима и еванђељима, прва пол. XV в.** Папир, 13,5X21; 19 кватерна. Писмо по 19 редова. Златоустова литургија; јектенија дијаконства; литургија св. Василија Великог; „служба вечерњему взглашенију; од кватерне 13. иду апостоли и еванђеља на празнике. Водени знакови — шкаре сл. Briquet 3682 из 1428 г. и вага у кругу сл. Briquet 1472 из 1424—1432 г.

31) **80** (ст. бр. 86). **Псалтир из прве пол. XIV в.** Пергамена, 12 x16,5; 34 кватерне; без почетка и без краја — од псалма IX до седме пјесме „трех отроков". Писмо по 17 редова с облицима из наведеног доба (једнострано 4 и др.). Занимљива орнаментика: Радојичић, стр. 221 упозорава на иницијале „који потсећају на Мирослављево еванђеље". Увезано.

32) **44. Псалтир с додацима, друга пол. XV вијека.** Папир, 20 x27,5; 26 кватерна. Писмо по 29 редака. Увезано, али је распаднуто. Садржај: Псалтир; Пјесан Мојсијева с тумачењима; св. оца нашего Кирила архиеп. Александрискаго вопроси и ответи; „истолкованије св. изображенија вери“ (без краја). Водени знакови — кардиналски шешир врло сл. Briquet 3369 из 1455 г., полумјесец са зракама с. Briquet 5222 из 1483 г. и воловска глава с круном на мотки типа Briquet 14503 из 1478 г., 14572 из 1467 г. и 15578 из 1471 г.

33) **61** (ст. бр. 69; В. 58; К. 67). **Псалтир с посљедовањем, посљ. четврт XVI в.** Папир, 13,5x19; 32 кватерне. Лијепо, укусно писмо по 17 редова. Занимљиви иницијали касно-готског типа у квадратима. Рукопис је у увезу XVIII вијека. Текст је читав: псалтир, тропари, блажени, еванђеља итд. Водени знак — сидро к ругу са звијездом и контрамарком ЦЦ сл. Николаев бр. 101 из 1578 г.

34) **15. Псалтир с тумачењима св. отаца, из 1590 г.** Папир, 21 x31,5. Писмо по 27 редова. Рукопис је увезан; читав је. Уз Псалтир долази предговор св. Василија и тумачење св. Јована Златоустог. Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком ИЦ. Запис јеромонаха Панкратија о постанку рукописа при храме преподобне матере Петке „иже в подкрилие Цера планини“, 1590 г. в навечерије Васкрсенија Христова — Ст. 808.

35) **51** (ст. бр. 51; В. 34). **Псалтир с посљедовањем и скраћеним Октоихом из 1517 г.** Папир, 20x29; 39 кватерна, без почетка. Оштећен — у почетку листови су испретурани. Писмо по 25 редова. Увезан. Иза Псалтира долазе: синаксар, часослов, канони с акатистима, службе Велике недјеље и Ускрса, апостоли и еванђеља. У синаксару су: св. Петка, св. Јован Рилски, св. Иларион Мегленски, архиеп. Арсеније, св. Сава и св. Симеун; нема кн. Лазара. Одломак из Октоиха садржи недјељне службе V и VI гласа. Водени знакови — вага у неправилном луку сл. Briquet 2546 из 1529 г. и лук са стријелом сл. Briquet 816 из 1513 г. Запис о постанку рукописа 1517 г. у Врхбосни рекомем Сарајеву — В. стр. 309—310 и Ст. 427 и 428. У запису име „благочастивог и христољубивог кнеза Михаила от мјеста Плеваљ“ написано је по радираном мјесту.

36) **93** (ст. бр. 50). **Псалтир с посљедовањем, друга пол. XVI в.** Папир, 19,5x26,5; 32 кватерне; без почетка (недостаје прве 3 свешчице) и без свршетка. Писмо по 22 реда, касније по 25. Има даске од увеза, али је блок распаднут. Текст почиње од 133 псалма. У мјесецеслову: 14 X — св. Петка, 19 X — св. Јован Рилски, 21 X — св. Иларион Мегленски, 11 XI — св. Стеван иже в Дечах, 14 I — св. Сава, 13 II — св. Симеун, 14 II — св. Кирил, 31 VII (!) — св. кн. Лазар иже в Раваници. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ИП (или QI) из наведеног доба.

37) **49. Псалтир с посљедовањем, друга пол. XVII в.** Папир, 14x20; 418 сигнираних листова, без почетка (недостаје првих 15), са изгубљеним листовима 90—193 у средини и без краја. Ситно калиграфско писмо по 30 редова. Без увеза. Текст почиње од 9 псалма, онда иду Мојсијеве пјесме, тропари, мјесецеслов је истргнут; онда од ф. 194 — циклус Великог поста, часослов, служба васкрсна, акатисти; ф. 317 — службе празницима, чин водоосвјештења и чин исповиједи (прекида се на молитви архијереја). Водени знак — круна с полумјесецем и звијездом и контрамарком ПИ.

38) **113** (ст. бр. 68; В. 54). **Псалтир с посљедовањем из скита Атонске лавре, из 1607 г.** Папир 9,5x14; 71 кватерна и 1 лист; без почетка — недостају први листови предговора (сачувана су 2 посљедња) и иза њега прва 3 псалма. Писмо полууставно по 20 редова. Од увеза је остала кожа сприједа и на хрпту, дасака нема. На крају је додана „Повјест св. оца Исаије". Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком Н (или М). Запис на 68 кватерни о постанку рукописа на Атосу 1607 г. (октобра 7716.) — В. стр. 317, Ст. 960.

39) **62** (ст. бр. 69; В. 61; К. 89). **Псалтир с посљедовањем из 1646** г. Папир, 13,5x18,5; 457 сигнираних листова. Ситно калиграфско писмо по 30 редова. Лијепа орнаментика са златом. Увез из XVIII вијека. Водени знак — круна са звијездом и полумјесецем и контрамарком ЦИ.

40) **77. Псалтир с посљедовањем, XVII вијек.** Папир, 14x19,5; 37 кватерна; без почетка и без краја. Писмо по 23 реда. Рукопис је распаднут, без корица, пљесњив; горњи је дио листова иструнуо. На почетку су распаднути листови из канона часном Крсту, пренесени с краја књиге; Псалтир почиње од 10 кватерне са 85 псалмом; иза сваке „Славе" долазе молитве; Мојсијеве пјесме свршавају се у 17 кватерни. Затим: тропари у Суботу „по непорочних", еванђеље васкрсно прво, еванђеља светима. Кватерна 18 — „Последованије собранија вселетнаго", затим Великог поста; на крају 26 кватерне — часослов, затим „Блажени" итд. те акатисти с канонима. У мјесецеслову: 14 X. — св. Петка, 19 X — Св. Јован Рилски, 21 X — св. Иларион Мегленски, 28 X — архиеп. Арсеније, 11 XI — св. Стефан иже в Дечах, 14 I — св. Сава, 13 II — св. Симеун, 14 II — св. Кирил, 15 VI — св. кн. Лазар, 26 VII — препод. Параскева с тропарима св. Николи и св. Ангелини. Водени знак — сидро у кругу с четверолистом сл. у Цетињском псалтиру 42 из 1613—1614 г. и у Цетињском минеју 19 из 1621 г.

41) **23** (ст. бр. 24; В. 29). **Служабни минеј за септембар монаха Ананије, прва пол. XVII в.** Папир, 20,5x30,5; 30 кватерна и 2 листа. Лијепо писмо по 25 редова. Увезан, добро очуван. Водени знак — сидро у кругу с тролистом и двоструком контрамарком ПА испод круга и Б са стране (сличан знак са двоструком контрамарком Б доље и ИП са стране у Пљеваљском зборнику житија

бр. 5 из 1629 г.). Запис писара „богатог сагрешенијем монаха Ананије от села Љулук“ — Ст. 4298 (није искључено да је то исто лице с иноком Ананијем у Враћевштици из 1618 г. — Ст. 1053, а можда и каснијим Пљеваљским игуманом из 1641—1651 г. — Ст. 1348, 1364 и 1468); запис о власнику, јеромонаху Игнатију Раковичанину — В. стр. 307, Ст. 4513.

42) **102** (стр. бр. 24). **Служабни минеј за септембар, поч. XVI в.** Папир; 25 кватерна и 2 листа; без почетка (изрезани су први листови до 2 листа II кватерне). Писмо полууставно у два ступца, по 28 редова. Увезан. Водени знак — вага у картушу сл. Briquet 2606 из 1516 г. Запис из 1729 г. увезивању — Ст. 2537.

43) **92)** (ст. бр. 24; В. 28). **Служабни минеј за септембар, прва четврт XVI вијека.** Папир, 19,5x28; 23 кватерне по 8 листова и 1 са 6. Без почетка. Ситно, лијепо писмо по 22 реда. Увезан. Водени знак — сидро у кругу са звијездом сл. у акту Јусл. акад. из 1519 г. и други с контрамарком В с крижем. Запис из Враћевшћице, 1709 г. В. стр. 307, Ст. 2195.

44) **56** (ст. бр. 58; В. 47, К. 11). **Служабни минеј за новембар, из 1598 г.** Папир, 21x30,5; 27 кватерна (посљедња свешчица са 7 листова). Писмо по 29 редова. Рукопис је увезан; читав је. Радојичић упозорава на Самблакову службу св. Стевану Дечанском 11 XI (стр. 222). Водени знакови — круна с контрамарком ФЗ и сидро у кругу с контрамарком А. Записи: о постанку рукописа 1598 г. у манастиру Враћевшћица — В. стр. 314 и Ст. 887, па о доласку митрополита (XVIII в.) — В. стр. 315 и Ст. 4620.

45) **28** (ст. бр. 29; В. 50; К. 58?). **Служабни минеј за новембар из 1633 г.** Папир, 21,5x31,5; 20 кватерна и 1 лист; сприједа нема 2 листа. Читко писмо по 28 редова. Водени знак — грб? Записи: о постанку рукописа у манастиру св. Тројице 1633 г. — В. 315 и Ст. 1249 (с додатим именом писара инока Гаврила), па о обнављању рукописа 1729 г. — В. ибид. (с погрешком у датуму) и Ст. 2534.

46) **24** (ст. бр. 25; В. 43; К. 50). **Служабни минеј за децембар јеромонаха Саве из 1537 г.** Папир, 21x28,5; 228 листова (28 и по кватерна). Писмо у два ступца по 29 редова. Ркп. је увезан, читав је. Водени знак — воловска глава са змијом. Записи: из Врхобрезнице игумана Василија и јеромонаха Саве о постанку рукописа 1537 г. у доба султана Сулејмана; из године 1716 о јеклисијарху Михаилу; из г. 1717 о томе да су Нијемци заузели Београд — В. стр. 313, Ст. 492, 2312 и 2325.

47) **94** (ст. бр. 25; В. 32; К. 32). **Служабни минеј за децембар, крај XVI—поч. XVII в.** Папир, 21x31,5; 21 кватерна, без почетка. Недостаје: 2 прва и два посљедња листа I кватерне; од посљедњег листа XX кватерне остао је одерак. Писмо по 28 редова. Водени знак — сидро у кругу с четверолистом из наведеног доба. Записи: о поклону од јеромонаха Мирона од 9 новембра 1615. — Ст. 1028 (В. стр. 308 с пропустом и нетачним датумом); о пшени-

ци из 1628 г. — В. ибид.; Радула Продановића и Степана Лазаревића из Милешева о откупу књиге 1669 г. — В. ибид., Ст. 1649; из Моћевца 1651 (?) и 1866. — В. ибид.

48) 54 (К. 53). **Служабни минеј за јануар, вјероватно крај XVI—поч. XVII в.** Папир 20,5x31; 33 кватерне, без краја. Почетак и крај рукописа јако су оштећени. Писмо по 24 реда. Даска и кожа од увеза исто су тако оштећени. 14 I — служба св. Сави. Ркп се прекида на 7 пјесми канона св. Киру и Јовану, 31 XII. Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком АБ(?) поред крижа, по типу може да иде у наведено доба.

49) 53 (ст. бр. 53). **Служабни минеј за април, из друге четврти XV вијека.** Папир, 19,5x28,5; 27 кватерна и 3 листа. Писмо по 24 реда. Рукопис је увезан и добро очуван. Водени знак — једнорог препети сл. Briquet 9970 из 1433 г. и необјављена варијанта из 1439 године.

50) **26. Служабни минеј за април, XV вијек.** Папир, 21x28; 78 листова непотпун. Писмо у два ступца по 24 реда. Рукопис је јако оштећен: био је у ватри, онда у води. Сачувано је: 1 лист II кватерне (служба Титу чудотворцу 2 IV), онда од 2 листа III кватерне (служба св. Георгију 6 IV) до 7 листа XIII кватерне (службе св. Саве Стратилата 24 IV). Водени знак — воловска глава из наведеног доба.

51) 25 (ст. бр. 27; В. 51; К. 18). **Служабни минеј за април из 1560 г.** Папир, 21,8x31,8; 15 кватерна (у посљедњој свешчици 6 листова). Полуустав по 25 редова. Рукопис је увезан, добро очуван. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ПА. Важан запис о постанку рукописа 1560 г. с подацима о цару Сулејману и борбама његових синова — В. стр. 316, Ст. 615—616

52) 101 (ст. бр. 27; В. 48; К. 62). **Служабни минеј за април, вјероватно прва четврт XVII** в. Папир, 21,5x31; 16 кватерна. Лијепи полуустав по 28 редова. Рукопис је увезан; читав је. Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком ФА (сличног типа с контр. ФЗ у ркп. Крке 284 из 1603 г). Записи: 1683 г. из манастира Мажића — В. стр. 315 и Ст. 1817; каснији о преносу књиге из Мажића у Сарајево — В. ибид., Ст. 4432.

53) **55. Служабни минеј за јуни, средина XVI в.** Папир, 22,5x31; 16 кватерна, без почетка — недостаје првих 5 кватерна. Писмо по 31 ред. Увез је раскинут. Текст почиње од краја службе на 12 VI. Под 15 јуна — служба св. кн. Лазара иже в Раваници; Радојичић 222 упозорава на разлике с текстом у штамп. Србљаку 1861 г. Водени знак — сидро у кругу сл. Briquet 485 из 1547 г.

54) **57. Служабни минеј за јули, посљ. четврт XIV в.** Папир, 20,5x28,5; без почетка и без посљедњег листа. Полуустав у два ступца по 29 редова. Рукопис је јако оштећен — једва се држи у увезу. Сачувано је: од треће пјесме канона службе 2 јула до

краја девете пјесме канона 31 јула (служба св. Јевдокима). Водени знак — ловачки рог сл. МТ 5028 око 1379 г.

55) **27** (стр. бр. 28; В. 49). **Служабни минеј за август, вјероватно друга половина XVI вијека.** Папир, 21,5х31; 24 кватерне (у посљедњој свешчици 5 листова). Полуустав по 27 редова. Према Вукићевићу писала је иста рука као и априлски минеј 101. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ЦИ. Запис из манастира Враћевшћице — В. стр. 315.

56) **52** (ст. бр. 51). **Служабни минеј за септембар-децембар, бугарски, посљедња четврт XIV вијека.** Папир, 20х27; на почетку недостаје 1 лист. Писмо по 30 редова. Има службе препод. Параскеве 14 X и препод. Јована Рилског 19 X, али нема српских светаца (ни св. Саве и св. Симеуна). Водени знакови: лук МТ 370 и сирена МТ 7028 из 1375—1390 г.

57) **30. Празнични минеј за септембар-децембар, прва пол. XV вијека.** Папир, 21х29; 43 кватерне (од посљедње само 2 листа); без краја (прекида се на служби 26 децембра). Писмо по 26 редова. Увез је оштећен. Водени знак — шкаре врло сл. Briquet 3682 из 1426—32 г.

58) **21** (ст. бр. 22; В. 25; К. 35). **Празнични минеј за цијелу годину, посљедња четврт XIV вијека.** Папир, 21,5х31,5; 35 кватерна са 3 листа додана сприједа (молитва дијаконства и „припјеви" величанија на празнике) . Полуустав по 32 реда. Рукопис је увезан, читав је. Водени знак — звоно МТ 3041 идентично Briquet 4067 из 1387 г.

59) **109** (ст. бр. 71). **Службе св. Симеуну и св. Сави (из XIV в.) и другим светитељима (из XV в.).** Два рукописа увезана заједно. Папир, 13,5х20,5; 213 листова. А) **Службе св. Сави и св. Симеуну:** 88 листова, од првих 25 остали су само одерци са више или мање текста. Писмо по 19 редова. Водени знакови: лук МТ 390, круг МТ 2035, сјекира МТ 4667, слово P МТ 5519, утег МТ 6789, једнорог МТ 5823 и во МТ 1591 из 1350—1360 г. Б) **Службе светитељима и празницима:** 125 листова. Писмо по 23 реда. Према крају рукопис је оштећен: почев од ф. 169 недостаје доњи угао, од ф. 203 — пола листа и више. Крај рукописа — од ф. 197в писала је друга рука. Садржај: ф. 89 — служба св. Меркурија 24 XI; ф. 145 — служба Предпразнству Преображења; ф. 154 — служба Преображењу (без краја); ф. 177 — служба св. Николи 6 XII; ф. 189 — 312 служба 1 сеп. — Почетак индикта и св. Симеуна Стлпника. Водени знакови: шкаре и „три брда" око 1450 г.

60) **76. Служба петозарним мученицима и акатист с похвалом архиепископу Арсенију, сред. XIX в.** Папир, 23х32: 51 лист — одломци писани истом руком. Крупни устав с разним бројем редова, већином по 12, а има и по 9. Неувезано. А) **Служба мученицима** — ф. 48—55; Б) **Акатист архиеп. Арсенију** — ф. 53—71, 73 —74; Ц) **Похвала архиеп. Арсенију** — ф. 16—36; Д) **Молитва Ни-**

кодима „књигопреводитеља“ — ф. 37. Запис из 1854 г. Како се мошти петозарних мученика чувају у Пећкој патријаршији, није искључено да је рукопис донесен оданде.

61) 32 (ст. бр. 34; В. 46). **Скраћени октоих I—VIII гласа са изводом из празничног минеја, Арсенија Тројичанина, XVI в.** Папир, 20,5x28; 38 кватерна и 2 листа. Полуустав по 25 редова. Рукопис је увезан, али доста оштећен: 34 и 35 кватерне су исцијепане, тако да је остао само један унутарњи угао. У Октоиху су суботње и недјељне службе свију гласова. Затим долазе службе св. ап. Петру и Павлу, Преображењу, Успјенију, арханг. Михаилу и прочим бесплтним, св. Николи, Божићу, Благовјештењу, Ускрсу, св. Георгију и Вазнесењу. На крају су „изабрани псалми“ код „величанија“ на празнике. Водени знак — вага у кругу сл. Briquet 2512 из 1522 г. Запис јеромонаха Арсенија Тројичанина из доба митрополита Дабробосанског Гаврила Миховића (1741—1752) и запис јеромонаха Висариона Тројичанина из 1745 г. — В. стр. 314, Ст. 3029 и 2898.

62) **97. Октоих I—IV гласа, посљедња четврт XIV в.** Папир, 19x25,5; сачувано је од III до XXIV кватерне. Писмо по 30 редова. Рукопис је јако оштећен: листови су распаднути, приликом увезивања блок је јако обрезан; од увеза су остале даске, али кожа је изгубљена. Текст је сачуван од краја службе у недјељу I гласа до јутарње у суботу IV гласа. Водени знакови — воловска глава МТ 1387, круг сл. МТ 1857, два круга МТ 2070, тролист МТ 3928 — све из год. 1380—1390.

63) **35. Октоих I—IV гласа, вјероватно крај XVI—поч. XVIII в.** Папир 20x28; рукопис је јако оштећен, поједини су дијелови додавани приликом ранијих поправака. Постоје прве 4 кватерне с писмом по 26 редова; затим је уметнута штампана свешчица; затим опет рукопис, друга рука — од 13 до 15 кватерне и од 17 до 36 кв. — по 27 редова. Листови су распаднути. Увез је оштећен. Водени знакови: у првом дијелу сидро у кругу с тролистом и контрамарком ХС, у другом дијелу сличан знак с контрамарком ИП (?).

64) **117. Октоих V—VIII гласа, XVI в.** Папир, 22x30; 37 кватерна; посљедњи су листови волантни. Писмо по 29 редова. Од увеза су остале даске; коже нема. Водени знак — сидро у кругу с контрамарком МЕ, вјероватно из посљедње четврти XVI в. (исп. контрамарку М. код Николаева бр. 96 из 1577—1578 г.).

65) **58. Скраћени октоих за суботе и недјеље, XVII вијек.** Папир, 20x28; 16 кватерна; недостаје сприједа 2 листа и поједини листови унутра. Писмо по 25 редова. Водени знак — круна.

66) **88. Одломак из Посног триода, XIV вијека.** Пергамена, 21,5x30; 16 листова (кватерне 26 и 27). Уставно писмо у два ступца по 32 реда. Рукопис је јако оштећен — горе је велика рупа од мишева. Без увеза. Текст: служба Акатиста Богородици у шестој седмици Великог поста.

67) **20.** (ст. бр. 20). **Посни триод, крај XV—поч. XVI в.** Папир, 21x29; 259 листова. Писмо по 32 реда. Водени знак — шкаре сл. Briquet 3688 из 1496 г.

68) **91** (ст. бр. 21; В. 22; К. 38). **Посни триод, крај XV вијека.** Папир, 22x29,5. Свешчице су по 8 и по 10 листова. Полуустав по 31 ред. Увезан. Водени знак — монограм ХС (?). Запис на крају — „С'вршенијем Христовем, Амин" — В. стр. 305.

69) **103. Посни триод, XVI в.** Папир, 20,5x31,5; без почетка и без краја. Сачувано је од 3 листа 27 кватерне до 40 кватерне. Полуустав по 28 редова. Рукопис је јако оштећен: листови су распаднути; од увеза је остала само стражња даска у кожи. Текст је сачуван од службе у сриједу средопосну до службе шесте недјеље. Водени знак — сидро у кругу с контрамарком ИЗ, вјероватно из средине XVI вијека.

70) **105** (ст. бр. 20; В. 24; К. 12). **Триод „Варисовац" (Фарисејевац), XVI вијек.** Папир, 20x29,5; 254 листа без почетка и без краја (од 2 листа 6 кватерне до 3 листа 38 кватерне). Полуустав по 32 реда. Од увеза је сачувана само стражња корица. Текст је сачуван од краја јутрење у сиропусну недјељу. Након текста Триода на посљедњој страни 34 кватерне долази „С'браниа в нарочитије триодју празники" — проповиједи на циклус Великог поста које обично стоје иза 6 пјесме канона. Прекида се на проповиједи у Суботу Акатиста „Повјест пол'знаа. . . о чудеси в'негда Перси и варвари Цариграда бранију окружише" — Водени знак — кардиналски шешир из средине XVI вијека. Записи: из 1695 г. о испуњеном пророчанству о Измаилима „в посљедње вријеме" — В. стр. 306 и Ст. 2007; о помрчини сунца и о миру између Нијемаца и Турака из 1699 г. — В. ибид., Ст. 2067—2068; из 1734 г. попа Влаовића власника Триода — В. ибид., Ст. 2633.

71) **50** (В. 53). **Требник, прва четврт XVI вијека, с каснијим додацима.** Папир, 13x17; 109 листова. Рукопис је састављен од разних комада с текстом по 18,21 и 22 реда на страни. Без почетка и без краја. Увезан, али је јако оштећен. Водени знак основног дијела — кардиналски шешир врло сл. Briquet 3409 из 1519 г. Иза чина обручења на ф. 14 запис из манастира Студенице — В. стр. 317.

72) **18. Велики требник, прва пол. XVI в.** Папир, 21x30,5; без почетка и без краја — сачувано је од 3 листа 3 кватерне до краја 25 кватерне. Разни дијелови писани разним рукама са по 29, 28 и 26 редова. Листови су испретурани и читав рукопис лежи неувезан, у старим корицама. Водени знак главног дијела — наковањ у кругу сл. Briquet 5963 из 1514—1529 г; у додатку — воловска глава са змијом око мотке.

73) **115. Требник — Молитвеник, XVI вијек.** Папир, 13,5x15; 16 кватерна. Писмо по 19, 20 и 21 ред.

74) **68.** (ст. бр. 76; В. 57). **Синаксар из 1642 г. с Требником XVII вијека.** Папир, 13,5х18,5; Два посебна рукописа увезана заједно. А) **Последованије црковнаго пјенија и с'бранија вселетнаго по уставу св. в'сточне јерусалимске цркве** — синаксар за читаву годину од марта до фебруара; затим посљедовање св. Великог поста, па Богородичник. 19 кватерна. Писмо по 19 редова. На крају Богородичника запис расодера Гаврила из 1642 г. о свршавању писања и о „добросудбеном" паши Ахмету на Херцеговини — В. стр. 318, Ст. 1361. Б) **Требник:** 104 листа. Писмо по **20, 18, 21** и 24 реда. Рукопис садржи обреде који одговарају потребама манастира: чин на одејаније расе, на разлученије душе, погреб монаха, кутија по усапшем, рукоположење ђакона и др. Водени знак — сидро у кругу.

75) **69** (ст. бр. 75). **Синаксар, прва половина XVII в.** Папир, 13х19; 24 кватерне. Писмо по 24 реда. Рукопис је увезан, читав је. На почетку су тропари васкрсни; затим синаксар од септембра до августа. Иза тога Акатисник, блажени, избор еванђеља. Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком Б из наведеног доба.

76) **47. Синаксар с часловом, акатистима и др., XVI в.** Папир, 14,5х19,5; 29 кватерна. Писмо по 25 редова. Сприједа су улијепљени листови из штамп. Вуковићева Псалтира. Посљедованије с'бранија вселетнаго" од септембра до августу; посљедовање Великог поста; Богородични за 8 гласова, междучасија, вечерња, стихире „на Господи возвах" суботње и за сваки дан; канон молабни Богородици; молитве св. Кирила у суботе и недјеље; акатисти Богородици, Живонисному Гробу и Исусу сладчајшему (прекида се на крају 7 пјесме канона). Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком ТЕ из друге половине XVI в.: исп. сличан знак с контр. ТЦ Цетиње 6 из 1552 г. и Николаев 127 из 1588 г.

77) **112. Часослов XVI в. с додацима XVII в.** Папир, 14х20,5; три посебна рукописа. А) **Молитве псалтирне** — 3 прве кватерне с писмом по 17 редова, на папиру XVII в. (сидро к кругу тролистом и с контрам. ЦБ); Б) **Часослов** — 13 кватерна с писмом по 19 редова, на папиру, XVI в. (сидро у кругу са звијездом без контрамарке); Ц) **Параклис Богородици** — на 5 доданих листова с неколико одерака отрага, на папиру XVII в. (три полумјесеца). На посљ. страни запис из 1784 г. „из манастира св. Троице из мјеста Таслиже".

78) **63. Часослов с Каноником и др., посљ. четврт XVI в.** Папир, 10,5х21; 28 кватерна без почетка (недостаје прва кватерна) и без краја. Писмо по 25 редова. Рукопис је распаднут; од увеза је остала кожа и посебно комад даске. Садржај: А) Предисловие; 2) „Сложеније и с'чињеније Phikary инока от догмата светаго Дионисиа Ареопагитскаго"; Ц) Богородичне стихире кир Ласкара; Д) **Служба Акатисту, часови, молитве св. Василија на све празнике,**

посљедовање св. причести. Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком „латерне“ — сл. у Пљеваљском зборнику бр. 7, вјероватно из 1585 г. По маргини првих листова иде каснији запис: „Сиа книга Теогона ермонаха Враничанина“.

79) **29** (ст. бр. 33; В. 45). **Богородичник из манастира Маражића на Лиму, вјероватно из XVII в.** Папир, 20,5x30; 140 листова. Писмо по 26 редова. Увезан. Водени знакови — круна са звијездом и полумјесецом с контрамарком ИЦ (сл. Николаев 258 из 1677 г.) и два концентрична круга с тролистом одозго. Записи: о обнављању књиге 1736 г. за вријеме патријарха Арсенија, херцеговачког митрополита Авксентија и игумана Данила и недатирани запис о припадности рукописа манастиру Ораовцу, сиреч Маражићу — В. стр. 314 и Ст. 2681 и 4401.

80) **31** (ст. бр. 4; В. 41). **Богородичник Овчарско-Кабларски, XVII вијек.** Папир, 21x30,8; 20 кватерна. Писмо с разним бројем редова — 21, 25 и 26. Рукопис је читав, увезан. Водени знак — три полумјесеца с контрамарком ГЗБ. Запис Михаила владике смедеревског и жичког да је 1683 г. посудио књигу из манастира Преображења у подкрилију Овчара и Каблара — В. стр. 321, С. 1818.

81) **43** (ст. бр. 49; В. 36). **Богородичник из 1599 г.** Папир, 19,6x 28,8; 19 кватерна (посљедња свешчица са 6 листова). Писмо по 25 редова. Увезан; на крају је рукопис оштећен. Водени знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком БЦ. Запис Захарије о постанку рукописа 1599 г. В. стр. 311, Ст. 899.

82) **64** (ст. бр. 78; В. 56). **Акатисник с молитвама из Требника, XVII вијек.** Папир, 14x19,5; 39 кватерна; без краја. Писмо по 25 редова. Лијепа заставица, иницијали. Рукопис је увезан. А) **Акатисти** (први св. Николи); Б) молитве јутарње, вечерње, над кутијом, над грождем и др.; Ц) акатист Живоносному Гробу, канон св. Духу, молитва од злог духа и др. Водени знакови — три полумјесеца и круна са звијездом и полумјесецом. Записи: из Ужица 1728 г. и о рату 1788 г. између Турака и Нијемаца код Дубице и код Београда — В. стр. 318, Ст. 3607.

83) **12.** (ст. бр. 13; В. 14; К. 16). **Типик рекше Образник, преимеје монастирскоје-же и иночскоје устројеније, македонски, друга половина XIV вијека** (није XVII, како је „судећи по рукопису“ нагађао Вукићевић). Папир, 19,3x29,5; 306 листова. У првој кватерни недостају 2 прва листа Предговора; код посљедња два листа откинута је половина по дужини. Ситно писмо по 33 реда. А) Типик од 40 глава; Б) „Успеније Кирила Солуњанина“, Ц) Спис о обнављању бугарске патријаршије у доба цара Асена II; Д) Посланица св. Атанасија Александријског кнезу Антиоху. Водени знакови — слово Р сл. МТ 5529 и ловачки рог сл. МТ 4859.

84) **19** (ст. бр. 18; В. 30; К. 25). **Типик јерусалимски из 1545 г.** Папир, 20x30,5; 179 листова. Писмо по 27 редова. Сприједа су откинута 2 листа, али текст је потпун, с насловом сприједа. Ру-

копис је увезан. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком АБ. Запис дијака Јована о постанку рукописа у манастиру св. Тројице „в љута и прискрбна времена в дни султан Сулејмана" — В. стр. 307, Ст. 526.

85) **33** (ст. бр. 32; В. 44). **Типик јерусалимски, молдавски, друга половина XVII в.** Папир, 20x30,5; 20 свешчица по 10 листова и 1 са 12 листова. Писмо по 31 ред. Рукопис је читак, увезан. Водени знак 1 грб с фигуром жене на медвједу (пољски грб „Rawicz") типа Лихачев 3284 из 1570 г. Записи: из 1676 г. о припадности рукописа храму Покрова Богородице у селу Горуцкој код Сомбора у доба краља Ивана Собјеског; из 1699 г. о сухој јесени; без датума из Колегија Лавовског — В. стр. 313.

86) **41** (ст. бр. 46). **Главизни о Латинах, крај XIV или поч. XV в.** Папир, 21,5x30; 46 кватерна (посљедња свешчица са 6 листова). Полуустав по 24 реда. Рукопис је читав. Водени знакови — крин МТ 785, шкаре МТ 2424 из доба око 1400 г.

87) **107. Диспут архиепископа Григорија с Јевреином Ерваном, средина XVI в.** Папир, 15,5x21,5; без почетка, без краја и с изгубљеним дијеловима у средини. Сачувано је: од 5 кватерне 4 унутарња листа, од 6 до 16 кватерне и 21 кватерна. Полуустав по 22 реда. Од увеза је остала кожа. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ПЦ из наведеног доба.

88) **73** (ст. бр. 65; К. 93 под насловом „Требник"). **Синодик православља, слово на Благовјештење и житија светаца, посљ. четврт XIV вијека.** Папир, 14x21; 82 листа. Три посебна рукописа заједно увезана (с посебним редом кватерна). А) **Синодик православља** — ф. 1—58. Недостаје 2 листа сприједа и 2 иза ф. 4 (два вањска листа I кватерне), 1 лист иза ф. 36 и 1 листа иза ф. 57. Полуустав по 21 ред. Водени знакови — лук са стријелом МТ 453 и ловачки рог 5001 и 5010 из око 1380—95 г. Садржај је приказан код Косановића, стр. 172—177 и дјелимично објављен од Љ. Стојановића, „Требник манастира св. Тројице код Пљеваља (Споменик САН LVI, 1922, стр. 22—30); види такође: В. Мошин, Рукопис пљеваљског синодика православља (Слово, VI—VIII, Загреб 1957, стр. 154—176). Б) ф. 59 — **Дамаскиново слово на Благовјештење;** ф. 74в — **Пролошко житије св. Саве са стиховима Силуана;** ф. 78в — **Пролошко житије св. Симеуна са стиховима.** Полуустав по 21 ред. Рукопис је читав. Водени знакови — воловска глава МТ 1418 и јелен пропети МТ 2308 из посљедње четврти XIV в. Ц) **Одломак из житија св. Георгија** — ф. 82 — 1 лист са 21 редом текста. Рукопис је био врло трошан, са испалим листовима. 1956 г. рестауриран у Лабораторију Југословенске академије. Том приликом скинути су одресци старог папира, употријебљеног за лијепљење приликом неке старе рестаурације. Припадали су некад двама посебним споменицима: I) **Одломци из Акатиста Богородици XV в.** врло малог формата; идентификовани су и увезани у посебну малу књижицу стављене под исту сигнатуру — 73а; II)

Одломци манастирског **писма некој господи Вучици, XV в.,** које је објавио Ћоровић уз податак да је то нашао залијепљено у Пљеваљском „Оптаку" (Старинар, X—XI, 1935—1936, стр. 35—36); одломци су одлијепљени и стављени заједно на један посебан лист папира. У рукопису на разним мјестима има врло много каснијих записа, које су правили неки Голуб, ђак Милин, јеромонах Теодосије Доволац, Танасије Тројичанин, архимандрит Мелентије, Макарије Дечански јеромонах, Висарион јеромонах, на другом мјесту исти као архимандрит, архимандрит Иларион, неки отац Алексије и др. Од важнијих: поред српских житија на маргини „в лето 7014 месец јануар, дијак", тј. из 1504 г.; на ф. 10—1820 г., на ф. 17в — 1822 г.; на ф. 58в запис архимандрита Илариона „А сиа книга има листа сто листа и четана. . .". Занимљиво је да је, према Косановићу, у његово доба било 88 листова. У запису на рукопису Косановић каже: „Ова књига би код мене у послузи, и опет је враћам манастиру Троици. Јереј и учитељ Сава Косановић"; у другом запису на крају књиге Косановић биљежи да је радио у манастиру 1866 године.

89) **79** (ст. бр. 1; В. 19). **Шестоднев Јована Екзарха с Космом Индикопловом, из 1649 г.** Папир, 27,5x40; 236 сигнираних исписаних и 4 празна листа. Писмо по 31 ред. Рукопис је чувен по раскошним илустрацијама. Увезан је. Рукопис је посуђен Српској академији наука, која припрема издање тог споменика. Исп. Споменик САН XLIV, 1922.

90) **36** (ст. бр. 45). **Отечник, крај XIV вијека.** Папир, 21,5x27; 30 кватерна и 1 лист; без почетка (сприједа недостаје 3 листа). Писмо по 22, касније по 27 редова. Увезано. Текст се прекида на поукама Јефрема Сирина. Водени знак — шипак МТ 4209 из 1390—1400 г.

91) **17** (ст. бр. 45; В. 40; с побрканим подацима; К. 49). **Отачник и поучења, трећа четврт XV вијека** (није „свакојако из XVII вијека", како је код Вукићевића). Папир, 19x30; 18 кватерна; без почетка — недостају прве двије кватерне, а трећа је оштећена. Писмо по 30 редова. Без увеза. Иза бесједа и посланице Антиоха Чрноризца има састав **„О писмених чрноризца Храбра".** Водени знак — кардиналски шешир врло сл. Briquet 3369 из 1455 г. Записи: о смрти цара Мурата 1640 г. — В. стр. 312 и Ст. 1335; о 110 зрна у класу пшенице 1641 г. — В. ибид., Ст. 1336; о смрти старца Милосава Тројичанина 1739 г. — В. ибид., Ст. 2772—2773.

92) **65** (ст. бр. 9; В. 2; К. 8). **Патерик и поученија, XVI вијек.** Папир, 20,5x28,5; 40 кватерна, без почетка (нема 1 кватерне); у посљедњој свешчици 6 листова. Писмо по 26 редова. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком С из средине XVI в. Записи: о великој зими 1617 г. — В. стр. 291; о смрти јеромонаха Висариона Тројичанина 1753 г. — В. ибид., Ст. 3048; запис Јове Јехринића из Превала (!) 1755 г. — В. ибид.; о смрти везира у Травнику 1785 г. — В. стр. 290, Ст. 3564.

93) 9 (ст. бр. 9; В. 4). **„Отачник" — Зборник од три посебна рукописа, крај XVI в.** Папир, 19x30; 263 листа, без почетка (недостаје прва свешчица). Од корица је остала предња даска, без коже. А) **Слова св. отаца за циклус посног и цвјетног триода** — ф. 1 — 126: молдавске рецензије; текст по 25 редова. Б) »Poslanije Antioha črnorizca Lavry sv. oca Savy s Eustafiju igumenu monastirja Attaliny grada Ankiry galatiiskija« — ф. 127 — 131; Ц) **Св. Јефрем Сирин** — ф. 132—263, с новим редом кватерна; без првог листа и без краја — прекида се у 115 глави „о кротости" (недостаје још 15 глава). Водени знакови првог дијела: грб са два концентрична круга сл. Briquet бр. 1879 из цца 1600 г. и укрштени кључеви у кругу сл. Briquet бр. 3907—3908 из 1578—1590 г.; у другом дијелу: пољски грб „Топор" (штит са орлом одозго и сјекиром унутра) сл. Лихачев, „Бумага и бумажн. вод. мельници" бр. 545 из 1646 г. и Каманин-Витвицка, бр. 578—579 из 1631—1639 године. Записи: из 1771 г. о руско-турском рату и турском насиљу — В. стр. 292 и Ст. Записи 3366—3668; из 1772 г. да је ова књига нађена међу старим манастирским књигама и да је читана у посту — В. ибид., Ст. 3374.

94) 1 (ст. р. 2; В. 7; К. 37). **Паренезис св. Јефрема Сирина, друга пол. XVI в.** Папир, 20,5x31; 41 кватерна (у посљедњој свешчици 4 листа); у 34 и 35 кватерни отсјечена је доња половина листа. Писмо по 26 редова. Увез је оштећен — стражња даска преломљена. Водени знак — сидро у кругу са звиједздом и контрамарком ХС, исти као у Пљеваљском Прологу 4 из 1579 г.

95) 72 (ст. бр. 8; В. 55; К. 81). **Диоптра Михаила Псела, трећа четврт XIV вијека.** Папир, 14x22; 38 кватерна, без краја. Писмо по 22 реда. Увезано. Водени знакови: крушка са 2 листа МТ 4317—4318, круг МТ 1980, криж МТ 3590, дјетелина МТ 3927, слово Т МТ 5652, једнорог 5931 и 5932 — све из 1355—1370 год.

96) 2 (ст. бр. 3; В. 11; К. 14). **Диоптра Сарајевска, XVII вијек.** Папир, 21x31,5; 17 кватерна. Рукопис је увезан; читав је, али је посљедњи лист волантан. Водени знак — три полумјесеца с контрамарком ЗТ (?). Запис из 1686 г. из куће Хумковић у Сарајеву В. стр. 297 и Ст. 1865; из 1705 г. о читању ове књиге — В. ибид.

97) 10 (ст. бр. 11; В. 16; К. 42). **Златоустова Андријанта (31 бесједа), друга пол. XV вијека.** Папир, 21x29; 78 кватерна (у посљедњој свешчици 6 листова). Писмо по 24 реда. Заставица, лијепи иницијали. Рукопис је увезан, одлично очуван. Водени знакови — стријеле врло сл. Briquet 6271 из 1452 г. и вага у картушу типа Briquet 2605 из 1501 г.

98) 11 (ст. бр. 11; В. 17; К. 45). **Зборник слова и житија од 1 септембра до 25 децембра, посљедња четврт XVI вијека.** Папир, 21x31; 45 кватерна. Писмо по 29 и по 28 редова. Рукопис је увезен, читав је. Водени знакови — сидро у кругу са звијездом и контрамаркама АФ и ИФ, слични типови с контрамарком ЦЦ — исто као у идућем рукопису из 1579 г. (исп. Николаев бр. 101 из

1578 г. и 110 из 1582 г.); сидро у кругу с тролистом и контрамарком ИЦ.

99) 8 (ст. бр. 8; В. 1; К. 24). **Зборник „Златоуст" из 1579 г.** Папир, 20x31,5; 48 кватерна (посљедња свешчица са 5 листова). Писмо по 29 редова. Лијепа заставица и иницијали. Рукопис је увезан, читав је. Садржај: слова св. Василија Великог, Јована Златоустог и др. светих отаца из циклуса Педесетнице. Запис писара јеромонаха Висариона Тројичанина из наведене године — В. стр. 290, Ст. 743.

100) 99 (ст. бр. 8; В. 3; К. 7). **Зборник „Златослов" из 1644 г.** Папир, 20,5x30,5; 28 кватерна. Ситно писмо по 27 редова. Лијепи иницијали. Рукопис је увезан; читав је. Садржај: слова св. Василија Великог, Јована Златоустог, Григорија Богослова и др. св. отаца за циклус Педесетнице и за друге празнике. Водени знак — круна са звијездом и полумјесецом и контрамарком АЦ. Записи: писара јеромонаха Киријака из 1644 г. — В. стр. 291, Ст. 1383; расодера Захарије, да је нашао рукопис код Измаилских чеда и како га је откупио за манастир Новак Бесаровић 1695 г. В. стр. 291—292, Ст. 1099.

101) 45 (ст. бр. 36; В. 39). **Златоустов Маргарит из 1452 г.** Папир, 19,5x24,5; 49 кватерна и 3 листа. Полуустав по 26 редова. Рукопис је увезан; текст је читав, али блок је обрезан приликом рестаурације до текста, па су ознаке кватерна стављене касније. Према записима припадао је првобитно патријарху Никодиму 1452 г. и у то доба иду водени знакови: шкаре врло сл. Briquet 3666 из 1448—1450 г. и слово О сл. Briquet 8443 из 1456 г. Као што је навео Радојичић, стр. 223, то је према томе најстарији српски рукопис овог дјела. Записи: патријарха Никодима из 1452 г. — В. стр. 311, Ст. 296 и 297; недатирани запис из „манастира Сопоћана иже ва Расе" — В. ибид.

102) 6 (ст. бр. 6; В. 9; К. 26). **„Поученије избратоје от св. Евангелија и оз иних многих божствних писании в всакују недељу и на господске празники. . . преложена с грчкаго на сербски в лето 6851" (1345), крај XVI—XVII вијек.** Папир, 19,5x30,5; 48 кватерна и 2 листа. Писмо по 28 редова. Рукопис је увезан; читав је, али су на појединим мјестима листови знатно оштећени од плијесни .Садржај: поученија за недјеље и за велике празнике од 1 септ. до 15 августа. Водени знакови — круна с контрамарком ЗМ и сидро у кругу с тролистом и контрамарком АП (?), сл. у Цетињском рукопису 21 из 1589 г. и Троичанском 7, можда из 1585 г. Запис о проигумана Јоаникија о увезивању рукописа трошком монахиње Марте 1669 г. — В. стр. 296, Ст. 1647.

103) 42 (ст. бр. 47; В. 38). **Зборник поученија и житија на празнике за цијелу годину, из 1504 г.** Папир, 21x29,5; 33 кватерне. Први је лист оштећен, остало је очувано. Рукопис је увезан. Сприједа је попис садржаја: Радојичић скреће пажњу на састав

„Пренос моштију св. Петке у славнају земљу српскују". Водени знак — рукавица са звијездом. Запис писара јеромонаха Нифона из 1504 г. — В. стр. 311.

104) **70. Бесједе на текстове из Еванђеља, посљ. четврт XVI в.** Папир, 15x20; 81 кватерна, али је испред тога била још једна уводна, јер текст на првом листу I кватерне почиње усред реченице. Ситно писмо по 35 редова. Рукопис руско-српске редакције. 90 бесједа. Водени знак: пољски грб в. сл. Каманин-Витвицка, бр. 46 и 47 из 1587 год.

105) **104** (ст. бр. 12; В. 15; К. 5?). **Зборник слова и житија за цијелу годину, друга пол. XVI в.** Папир, 21,5x32,5; 302 листа; без краја (посљедња 42 кватерна има 2 листа и 6 одерака). Калиграфско писмо по 24 реда. Рукопис је увезан. Спочетка састави се јављају скоро за сваки дан; од јануара — само за велике празнике. Ф. 180—182 — Климетова похвала учитељу словенску језику, Кирилу Филозофу; ф. 277—293 — живот св. Саве; ф. 294—302 — „Тогожде Теодосија монаха похвала светих отаца наших Симеона и Сави учитеља србские", без краја. За вријеме Вукићевића постојало иза тога житије архиепископа Арсенија, али сад га нема. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ЦЦ из друге половине XVI вијека.

106) **7** (ст. бр. 7; В. 10; К. 2). **Зборник бесједа и житија, вјероватно из посљедње четврти XVI в.** Папир, 20x30; 217 листова — пет рукописа увезаних заједно. А) **Слова св. Јована Златоустог и др. светих отаца на разне празнике** — ф. 1—114; писмо по 28 редова. Слова на Зечетије Претече, апостола Томе, мученије св. Артемија, архиепископа Аркадија слово на обновленије храма св. Георгија, житије св. Стефана Новог и слово Косме вестијара на пренос моштију св. Јована Златоустог, Обретеније главе св. Јована Претече, инока Јосифа похвално слово Вартоломеју апостолу, епископа селевикијског Василија о пророку Јелисеју, Исихија презвитера слово о св. апостолима Петру и Павлу, Јована Златоустог слово о Макавејима. Б) **Бесједе Никифора Ксантопула на циклус Великог поста** — ф. 115—170; писмо по 27 и 26 редова. Ц) **Еутимија Трновског слово св. Константину и Јелени** — ф. 171—205. Д) **Житије Алексија човјека божјег** — ф. 206—212; брзи полуустав по 25 редова. Е) **Оваздвиженији Пресветије Богородице повест** — ф. 214—216; полуустав по 25 редова. Водени знакови у сваком дијелу различити — сидро у кругу с тролистом и контрамаркама А, АП, ВЈ, ЦН и круна, али сви ти знакови вјероватно су приближно из истог доба. На посљедњој страни запис: „Троице лето" и неразумљиви број, који по мом мишљењу може да буде 7093 — први **кси** је очевидно мјесто **з** (7000); друго слово, које личи на **к** нема горе титло, према томе вјероватно је везник **и**; треће слово на мјесту десетака не може бити **зело**, на што помало личи, ни **к**, како мисли Вукићевић, али на што нимало не личи, већ **копа** (90); треће је слово јасно написано **г** (3). **У том**

случају датум ће бити 1585 г. наше ере, што одговара хронологији водених знакова.

107) 48. **Зборник слова и житија, бугарски, трећа четврт XIV вијека.** Папир, 14х21,2; 126 листова. Ситни устав по 30 редова. Рукопис је оштећен: без почетка и без краја; од увеза доња је даска преломљена. Садржај: видење св. Григорија, „житије препод. Іоана иже Христа ради ништаго“, житије св. Алексија човјека божјег, житије св. мученико Созонта, житије св. мученице Текле, „десела Ефросин'на“, „слово светаго Андиоха полезно о души, јеже не љубити мира сего сујетнаго“, „св. Теофила епископа алаксандрскаго слово полезно о исхождени души јегда исходит от тела“, — на чему се прекида. Водени знак — звоно врло сл. МТ 2994 из 1365—1366 г.

108) **98** (ст. бр. 45). **Зборник: слова, житија и Љествица Јована Синајског, XVI вијек.** Папир, 21х31; Два рукописа увезана заједно. А) **Слова и житија** — 42 кватерне; писмо по 24 реда. Садржај: житије св. Јована Златоустог; Леонтија презвитера житије св. Григорија Акрагантијског; Леонтија епископа Кипарског житије архиеп. Александријског Јована Милостивог; „црловноје сказаније светаго Василија“ (правила); „Главизни о учитељстве препод. оца нашег Аммона“; „Слово Теодорита како подобајет рукоју крстити се, како благословити“ итд. Б) **Љествица св. Јована Синајског,** с посланицом игумана Раифе к Јовану Синајском на почетку. Нови ред кватерна; писмо спочетка по 24, а од пете кватерне по 36 редова.

109) **5** (ст. бр. 5; В. 5; К. 19 или 54). **Зборник житија великих подвижника, писан на Атосу 1629 г.** Папир, 20,5х31; 54 кватерне и 1 лист. Полуустав по 26 редова. Рукопис је увезан, читав је. Садржај: житија св. Саве Освештеног, Антонија Великог, Макарија Египатског, Еутимија Великог, Пахомија Великог, Симона Дивногорца и Атанасија Атонског. Водени знакови — сидро у кругу с тролистом и са двије контрамарке Б и ИП; три полумјесеца с контрамарком ЦА. Запис писара јерођакона Михаила из 1629 г. — В. стр. 293, Ст. 1201.

110) **71** (ст. бр. 81; В. 62; К. 19 или 54). **Зборник житија и поученија.** Папир, 13,5х20; 134 листа. Три посебна рукописа увезана заједно. А) **Житије св. Андрије Јуродивог** — ф. 1—68; писмо по 26 редова. Водени знак сидро у кругу с тролистом, вјероватно из друге пол. XVI в. Б) ф. 69—90 — **Повест Аммона мниха о избијених св. отац в горе Синаи и Раифу“;** ф. 90—102 — **житије препод. Ксенофонта;** ф. 102 — **св. Василија о посничеству,** ф. 112 — **о скончавших сја:** писмо по 20 редова; вод. знак — сидро у кругу с тролистом и контрамарком ГА, вјероватно из прве пол. XVII в. Ц) **Житије и видење св. Зосиме и др.** — ф. 116—134: водени знак крин сл. Briquet 7272 из 1428 г. (из Лихачева 917). Записи: јеклисијарха Силвестра из Мораче, да је приложио ову књигу 1624 г.

В. стр. 320 (с нетачно разријешеном годином), Ст. 1161; о обнављању књиге у Морачи 1717 г. — В. ибид., Ст. 2334.

111) 34 (ст. бр. 38; В. 35; К. 22). **Теодосијево житије св. Саве, XVI вијек.** Папир, 21x31; 27 кватерна. Ситни калиграфски полуустав по 25, касније по 26 редова. Рукопис је увезан, читав је. Радојичић упозорава на важне варијанте у тексту. Записи: о припадности рукописа манастиру Враћевштици — В. стр. 310—311, Ст. 4323 и записи година 1663 и 1666 — В. ибид.

112) 4 (ст. бр. 4; В. 6; К. 17). **Стишни пролог за септембар—јануар, из 1579 г.** Папир, 21,8x31,8; 45 и по кватерна. Писмо по 26 редова. Рукопис је увезан; читав је. 19 окт. — св. Јован Рилски, 14 јан. — житије св. Саве са Силуановим стиховима. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ХС. Записи: о постанку рукописа у Враћевштици трудом митрополита Рудничког Диомидија 1579 г. — В. стр. 294, Ст. 747; из 1589 г. о запустенији манастира за вријеме султанова пораза код Беча и из 1746 ђакона Ивана из Враћевштице — В. ибид.

113) 3 (ст. бр. 4; В. 8). **Стишни пролог за септембар-фебруар, из 1545 г.** Папир, 20x28; 47 кватерна (у посљедњој свешчици 3 листа). Писмо по 28 редова. Заставице и иницијали у почетку сваког мјесеца. Запис јеромонаха Саве и дијака Јована, који су писали пролог при митрополиту Никанору — Вукићевић стр. 295, Ст. 525.

114) 100 (В. 33; К. 60). **Стишни пролог од јануара до јуна, писан на Атосу 1664 г.** Папир, 20,5x30; 49 кватерна. Писмо по 26 редова. Рукопис је увезан, али су прва 2 листа оштећена. У садржају: 11 јан. — св. Сава; 18 јан. — архиеп. Максима Новаго бившаго деспота Србљем; 22 јан. — св. мученика Мануила, Георгија, Петра, Леонтија и др. погубљених од Крума; 8 фебр. препод. Јелени чудотворице госпожде србскаго језика (текст објавио Вукићевић); 13 фебр. — препод. Симеона србскаго новаго мироточца; 15 јуна — кн. Лазара. Водени знак — круна са звијездом и полумјесецом и контрамарком ЗЗ. Запис о постанку рукописа на Атосу и преносу у Милешево 1664 г. — В. стр. 309, Ст. 3601.

115 22 (ст. бр. 23; В. 27). **Стишни пролог за март-август** (није минеј, како је код Вукићевића), **трећа четврт XV вијека.** Папир 21,5x29,5; 290 листова. Ситни калиграфски полуустав по 28, касније по 27 редова. Увезан. 15 јуна нема кн. Лазара. Водени знак — кардиналски шешир сл. Briquet 3371 из 1470 г.

116) 66 (В. 52; К. 56). **„Грешних спасеније“** и **„Чуда св. Богородице“, 1697 г.** Папир, 14,5x21. Два рукописа с посебним редом кватерна. А) **Грешних спасеније** — превод штампаног грчког дјела „Harmatolon soteria“ — 44 кватерне. Б) **Чуда св. Богородице** — 19 кватерна; писмо по 25 редова. Водени знак — круна са звијездом и полумјесецом. Записи: о постанку рукописа у Светогор-

ском скиту св. Ане 1697 г. — В. стр. 316, Ст. 2042; митрополита Захумског Саватија из 1712 г. — В. ибид., Ст. 2043; о пожарима у Сарајеву 1788 и 1804 г. — В. ибид., Ст. 3609 и 3610.

117) **74. Тројичански поменик из посљедње четврти XVI вијека.** Папир, 15,5х21,5; 234 стране. Писмо већином по 20 редова. Водени знак — сидро у кругу са звијездом и контрамарком ЦЦ из наведеног доба. Као што је запазио Радојичић 224, најважнији дијелови с поменима ктитора, владалаца и архијереја, који су били на првих 19 листова, исцијепани су.

Краћи прилози

ПРИЈЕМ ЦРНОГОРСКОГ „ИМОВИНСКОГ ЗАКОНИКА“ У ПОЉСКОЈ

Црногорски „Имовински законик“ Валтазара Богишића примљен је у Пољској с великим признањем.

Већ у другом тому географско-етнографског мјесечника „Висла“[1]) налази се, послије ова три натписа: Општи имовински законик за књажевину Црну Гору, Quelques mots sur les principes et la méthode suivis dans la codification du droit civil au Monténégro, Технички термин и законодавство, — сљедећа биљешка: „Три горња дјела примили смо као дар од поштованог професора Богишића, чувеног југословенског правника, аутора многих правних радова међу којима се налази и дјело трајне вриједности „Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена“ (Загреб), узорна збирка правних народних обичаја код Јужних Словена“. У наставку пише претставник редакције „Висле“ да овај часопис није компетентан да оцијени ове радове, али ће се редакција постарати да они доспију у руке специјалиста. Биљешка се завршава ријечима: „Честитамо Црној Гори Грађански законик, обрађен руком таквог ауторитета као што је Богишић“.

Опширни и умни уводни чланак, објављен без имена аутора[2]), а посвећен у цјелини Црногорском законику, објављен је у „Крају“[3]) петроградском. На завршетку тога чланка читамо: „Црногорски законик наређује судовима да суде прије свега према ријечима, смислу и садржају закона, служећи се очиглидним мотивима законодавца; ако се спор на тај начин не да ријешити, онда се препоручује прибјегавање обичајном праву, аналогији, најзад самом извору цјелокупног права, тј. прибјегавање самим основама права и праведности (суђење по правди и правици). Истичемо овај сувише идеалистички поглед на улогу обичаја и на обавезе судије, не прихватајући га сасвим, али признајући да је спорно питање, покренуто у тим прописима, врло интересантно и животно. Завршавамо наш преглед препоручујући Црногорски законик пажњи наших правника, коју он заслужује и с обзиром

---

1. Wisla t. II, 1888, стр. 889.
2. Писац тог чланка био је др Спасович.
3. Kraj, г. VIII бр. 3, 20 I (1 II) 1889, стр. 1—3. Кратка вијест о издању Богишићева Законика појавила се у Крају већ 1888 г. у рубрици Slavenska eha« (Крај г. VII, бр. 19 од 6/18) V 1888, стр. 8.

на богатство и оригиналност садржаја и с обзиром на врло лијеп облик својих дефиниција и прописа".

Треба истаћи да је В. Сп(асович) објавио у „Књижевном прегледу отаџбине" из год 1890,[4]) под насловом „Из историских споменика Јужних Словена", приказ Богишићевог дјела »Acta conjurationum Petri Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia 1663 — 1671«.

Аутор најбоље студије посвећене Црногорском законику био је ипак чувени пољски правник Ромуалд Хубе, који је у варшавском часопису „Атенеум"[5]) из године 1889 објавио умну анализу под насловом „Законик Црне Горе"[6]).

Своју студију, у којој је укратко обрађена такође историја Црне Горе, завршава Хубе ријечима пуним признања: „Једном ријечју, нови Законик Црне Горе, с обзиром на племените своје тежње и на марљиву обраду, заузео је не само врло важно мјесто у кругу данашњих правних радова, него их чак надмашује често очигледном својом вриједношћу. Особито је, узимајући у обзир практичне потребе друштва коме је Законик намијењен, његов издавач достојан искрене похвале, јер се у својим иновацијама нигдје није помакао сувише далеко и умио се одржати у границама непосредне примјене и могућне егзекуције (извршљивости). Уосталом све нове одредбе биле су на мјесту подвргнуте вишеструкој анализи па су признате као потребне и примјенљиве".

У то исто вријеме излазио је у Варшави на руском језику часопис „Варшавски дневник",[7]) у коме је Зигел[8]), професор Варшавског универзитета, објавио чланак под насловом „Друго издање Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору од д-ра Богишића".

Од млађих аутора посветио је Богишићу нарочито много пажње Ст. Боровски, који је објавио у „Годишњацима научних радова"[9]) чланак под насловом „Валтазар Антони Богишић (1834 — 1908)".

Послије кратке биографије аутор говори о научном раду Богишићеву, посвећујући нарочито много мјеста Црногорском законику. Затим аутор даје библиографију радова Богишићевих и објављује писма В. А. Маћејовског од 25 VI 1866, 6 VII 1866,

---

4. P. L. K., г. IX, т. XVI, бр. 2 од 12 (24) I 1890, стр. 1—3.

5. Ateneum, 1889, т. I, стр. 490—501.

6. Упореди такође „Нови Црногорски законик" Р. М. Хубе. Законик Црне Горе од 1888 г. Критичке примједбе, превео Ј. Ј. Гонсјоровски 1889 г., Руски вјесник 1889, т. 202, стр. 290—295.

7. W. D. г. XXXV, бр. 246 од 9 (21) IX 1890, стр. 2.

8. Упореди такође рецензију Зигела, објављену у московском „Правном вјеснику", 1888, т. XXIX, стр. 49—76, под насловом Општи имовински законик за књажевину Црну Гору од д-ра Богишића.

9. R. P. N. т. I, Варшава, 1936, стр. 3—24.

10 I 1867, 6 II 1867, 31 III 1867, 5 VI 1867, 20 VII 1867, 14 IX 1867, 5 X 1867, 26 V 1868 и 21 VIII 1868 аутору Законика.

Та писма је нашао Боровски у Богишићевој збирци у Цавтату[10]). Тамо се налазе уосталом и писма многих других Пољака, између осталих: О. Балзера, Хљеповскога, Хоћке, Гжимале, Хубеа, Карловича, Пауљија и других.

Преписка Богишићева с Пољацима биће обрађена у посебном чланку. Овдје бих хтио да продискутујем она писма Богишићева Ромуалду Хубеу (уосталом до сада неискоришћена) у којима се говори о Црногорском законику.[11])

Истакнути правник пољски Ромуалд Хубе (1803—1890), писац многих научних радова, — Хубе је обрадио између осталог казнени законик и процедуру за Књажевину Пољску — био је од 1826 — 1831 г. професор кривичног права на Варшавском универзитету, а од године 1843 професор на Петроградском универзитету. У каснијим годинама био је члан Државног савјета Краљевине Пољске. Хубе је био у преписци с многобројним Србима, Хрватима и Словенцима, између осталих и с В. Караџићем, Стојаном Новаковићем, В. Јагићем, И. Кукуљевићем и Ф. Миклошићем. Нарочито су интересантна Богишићева писма пољском научнику. Она чине важан прилог за уопште мало познате културне односе југословенско-пољске у другој половини XIX вијека.

Као што сазнајемо из Богишићева писма од 5 XI 1888, послао је он тог истог дана Хубеу један примјерак свога Законика с молбом да се објави на ступцима варшавских часописа одломак опширније рецензије Зигелове из московског „Правног вјесника" или пак да се објави самостална рецензија.

Богишић се искрено обрадовао када га је Хубе извијестио да сâм намјерава приказати рад свога јужнословенскога колеге. Ево шта пише аутор Законика у писму од 6/18 XI 1888[12]): »Es freut mich unendlich, dass Sie sich doch die Mühe geben werden,

---

[10]. У црногорским часописима објавио је Боровски 1938 и 1939 г. сљедеће радове: *Попис државног уређења Црне Горе из године 1873* (засебан отисак из „Записа", Цетиње, 1939); *Богишићева служба у Црној Гори* (Засебан отисак из „Записа", Цетиње, 1939); *Црногорско кривично рправо* (попис из године 1873) (Засебан отисак из „Правног зборника", Подгорица 1939). *Опаске о Даниловом законику* (посебан отисак из „Записа" 1938); *Економски односаји у Црној Гори* (посебан отисак из „Записа" 1938); *Попис албанског права* из 1894 године (посебан отисак из „Записа" 1938); *Закон отачаства* („Правни зборник", Подгорица 1938) и *Судски поступак у Црној Гори* (посебан отисак из „Записа" 1939).

[11]. У Одјељењу за рукописе Јагелонске библиотеке у Кракову налазе се 24 писма Богишићева Хубеу из времена од 20 III 1867 до 27 III 1890 (сигнатура 5007).

[12]. Богишићева писма цитирам у оригиналу, без икаквих правописних или стилских поправки.

meinen Zakonik in den dortigen wissenschaftlichen Zeitschiften zu besprechen. Das wird für mich eine grosse Ehre sein«.

Да би Хубеу олакшао рад на прикупљању материјала, »Schicke ich Ihnen sous bande meine »Pisani zakoni«; auf den Seiten 83/89 werden Ew. Excellenz Angaben über die frühere legislative Thätigkeit in Montenegro finden«, Богишић обећава у исти мах слање друге литературе која се тиче тога темата.

О пошиљци првог дијела материјала — тамо се нашла између осталог и »Storia del Montenegro« од Кјудине — јавља Богишић у писму од 28/10 XI/XII исте године.

Пошто је примио од Хубеа коректуру студије „Законик Црне Горе", одговорио је Богишић у писму од 7 II 1889 сљедеће:

Hoche Excellenz

Ihr Artikel hat mir grosse Freude bereitet, da derselbe im hohen Grade gelungen ist, wofür ich Ihnen meinen aufrichtigsten Dank erstatte. Der Artikel ist kurzgefasst, aber so meisterhaft ausgeführt, dass, er alles wesentliche berührt und ein glänzendes Bild des Ganzen, so wie auch Ihres hohen Wohlwollens gegen den Autor vorstellt. Noch einmal, Excellenz, meinen tiefgefühlten Dank! In Ihrem Artikel habe ich keine »bevues« finden können; — ich hebe nur hervor drei nicht ganz genaue Stellen, welche noch berichtigt werden können.

Seite 490. „из рода племића". Ich bin kein Patricier (über meine noch im XV Jahrhunderte aus de Herzegovina in das Ragusanische Territorium übersiedelte Familie werde ich Ihnen später gelegentlich berichten). Daher die obenangeführten Worte „из рода племића" wären auszustreichen. An der Stelle derselben könnte man einfügen »aus Ragusa gebürtig« wozu man hinzugeben könnte »von einer alten, wohlhabenden Familie«.

Seite 499, Das Wort „и удовица" wäre auszustreichen. Es gibt im Gesetzbuche keine tutela viduarum im Allgemeinen. Eine Cura ist vorgeschieben nur rücksichtlich der kinderlosen (самохраница) Wittwe, und auch dies im Falle dass sie nicht in denselben Hause geboren, sondern, durch die Heirath Hausmitglied geworden ist. Daher, auch dieser Fall ist eigentlich eine Cura honorum, damit die kinderlose Witwe die Hausgüter, wovon sie Nutzniesserin ist, nicht dilapidire (art. 670). Die Wittwe mit Kindern ist sogar von Gesetzeswegen Vormünderin ihrer Kinder, folglich sie selbst kann doch nicht unter Vormundschaft stehen (art. 644). Die Überschift des Capitels IV des fünften Buches (Seite X 225 des Gesetzbuches) spricht im Allgemeinen von den Abwesenden, den Arrestanten, den Wittwen etc, im Texte aber werden diese Begriffe specialisiert und genau begrenzt. Diese Übersclrift hat auch Herrn Spasowicz irregeführt. Die Überschriften haben keine Gesetzeskraft insoweit dieselben vom Texte differieren; dies ist eine allg. Regel geworden.

Seite 500. Das wort „над удовицама" wäre aus dem ebenangeführten Motiv auch zu streichen.

Indem ich die Separatabdrucke mit Ungeduld erwarte, ich bitte Ew. Excellenz meinen aufrichtigen Dankgefühlen zu glauben.

С пријатељским поздравом и високим поштовањем остајем ваш слуга искрено предани Вам **В. Богишић**

Своју захвалност за чланак изражава Богишић такође у писму од 17 II 1889, гдје пише између осталог о утиску који је изазвао Законик у берлинском Удружењу правника 11 фебруара исте године, као и о другим рецензијама које су се појавиле на ступцима часописа у разним земљама.

О томе да је „Нови Црногорски законик Р. М. Хубе Законик црногорски (из) 1888 године“ био превођен захваљујући Богишићеву труду сазнајемо из његова писма од 21 II 1889. Тамо читамо између осталог: »Diesen Augenblick kehre ich nach Hause zurück und finde wieder auf dem Tisch Ihren dritten Brief, enthaltend den Artikel und die Correkturen. Tausend Dank Dafür! Wie ich aus Ihren letzten Brief entnehme, Sie wären der Ansicht die Übersetzung ganz selständig drucken zu lassen; (. . .) Ich werde den Übersetzer der Извјестиа, einen Polen, Herrn Gasiorowski aufsuchen und ihn fragen, wann er mit der Übersetzung fertig werden könnte«.

У почетку је Богишић намјеравао да превод објави у ступцима „Славјанске извјестии“, али је измијенио своју одлуку, јер у писму од 3/15 III те исте године читамо: »Heute schrieb ich an unseren Freund Prof. Siegel und bat ihn zu Ihnen sich zu begeben, um zu berathschlagen, ob es nicht zweckmässig wäre Ihren ausgezeichneten Artikel über den Zakonik dem russischen Publikum zugänglicher zu machen.« (Нови Црногорски законик Р. М. Хубе Законик црногорски. . .“ појавио се у „Руском вјеснику“. Види нап. 6).

Како излази из даљих писама Богишићевих, он је сам надгледао завршавање превода и његово штампање, уређујући све појединости са аутором. Неку врсту оптужбе садрже ријечи Богишићеве које он пише своме пољском колеги у писму од 29 IV 1889: »Meine ganze montenegrinische Commandirung war ein Martyrium, und auch jetzt, wo die Sache mit einem gewissen Erfolge beendigt ist, man hört nicht auf mich zu plagen, indem man mir weder meine Freiheit gibt noch meine Nienst — und Oekonomische Angeledenheiten regeln will. Anstatt meine Treu und Ausdauer zu belohnen, man bestrafte mich auf jede mögliche Weise. In Europa würde man staunen wenn man den zehuten Theil der von mir erlittenen Unbill kennen würde. Ich sitze schon ein danzes

Jahr in Petersburg ohne mein Ziel erreicht zu haben, d. h. ohne weder eine entsprechende Stellung, noch meine durch Gesetz und Vertrag mir zugesicherte Pension und Entschädigung erlangt zu haben. Doch genug davon!« у

У необично срдачном тону написана су такође и остала писма Богишићева Хубеу. Она свједоче о повјерењу и пријатељству којим је аутор Законика даривао свога пољског колегу.

Јежи Сљизински

(Превео с пољског проф. Л. Вујовић)

ЈЕДАН СТАРИ ЋИРИЛСКИ НАТПИС ИЗ XIII ВЕКА У ОМИШУ

На омишком гробљу, на неких десетак метара пред капелом Богородице Снежне, са леве стране идући од улаза, налази се натпис писан ћирилицом, који се може рачунати међу најстарије познате ћирилске споменике. Натпис је уклесан на каменој плочи дужине 2,29 м, висине 0,32 м и дебљине 14 см. За нас је споменик занимљив и због тога што се налази на крајњој западној граници средњовековне српске Неретљанске области и Захумља, где се до краја прве половине прошлог века још увек писало ћирилицом.

У својој расправи о стиховима на повљанском натпису из XII века П. Колендић поменуо је и прочитао ћирилски натпис на омишком гробљу не расправљајући о времену из кога натпис потиче, као ни на којега се кнеза Мирослава натпис односи. По Колендићевом читању натпис гласи: „Здѣ ти лежи Миросла(въ) кнезъ съ оцемъ и съ братомъ Живномъ.“[1]) Као што се види из приложеног снимка овог натписа, не може бити никакве сумње у исправност читања све до посљедње речи. Међутим, код ове речи се јасно распознају само слова Ж. . ном, док су остала нејасна. Није искључено да је следеће слово после **ж** уствари **и** (ы), а после овога **в**, па би та реч гласила онако како је Колендић прочитао, тј. Живном. Но, како су натписи тога времена на нашем приморју писани у стиховима, то Колендић тврди да је то византиски петнаестерац. Да би се добило петнаест слогова, вероватно је после слова **в** (Живном) изостављен један од нама непознатих вокала, па је уместо њега стављен апостроф, који се временом изгубио, те је на тај начин испало Жив'ном. Иако сачувани трагови спорних слова говоре за овакво читање, ипак није искључено да је уместо **ив** уклесано **ва**, па би у том случају име гласило **Жваном.** За овакво читање једино говори чињеница да се у Миро-

[1]) П. Колендић, Стихови на повљанском натпису из XII века, Јужна Србија бр. 46 и 47, 1924, 923.

Фотос ћирилског натписа из XIII века у Омишу

слављевом јеванђељу, које потиче из исте области, јавља име **Жван.**[2]) За Колендићево читање говори чињеница да се у Повальској повељи, из 1250 године, писаној исто ћирилицом, поред кнеза Мирослава, помиње и име **Живине.**[3]) Према томе, име Жив'ном претстављало би седми падеж од имена Живина, при чему је ради петнаестерца вероватно изостављено слово **и.** Код имена Мирослав на натпису се не види последње слово **в**, тако да се данас име чита **Миросла.** Очигледно је и овде слово **в** било уклесано са тврдим полугласом **ъ** изнад последњег слога (Мирос) **лавъ**, као што се то да закључити по окрзнутој надгробној плочи и по томе што је тако поступљено код последње речи у другом реду натписа **Жив'ном.**

Језик којим је натпис писан је чисто народни. Израз „здѣ" је општесловенски, који налазимо на многим нашим средњовековним споменицима.[4])

Карактеристично је да на натпису од полугласова налазимо само дебели глас ъ , као и на мировном уговору од 27 IX 1186 године између Дубровника и великог жупана Стефана Немање и брата му кнеза Мирослава.[5]) Према томе, може се претпоставити да је споменик из краја где су се приликом изједњачавања (у писму) полугласова определили за дебело ъ (јер). Међутим, како је дебели полуглас ъ карактеристичан за глаголицу, то је природно да се овај крај морао налазити на подручју где се додиривала ћирилица са глаголицом, као што је то фактично и била област Омиша.

Осврнемо ли се на палеографске особине текста видећемо да највећи број слова на натпису има сличности са словима на српским споменицима из XII и XIII века. Тако например слово **и** има косу црту која не полази са врха већ отприлике из средине, као што је то случај у Мирослављевом јеванђељу и на споменику Кулина бана.[6]) Почетно слово з на натпису има сличности са

---

[2]) Љ. Стојановић, Фотолит. издање Мирослављевог јеванђеља, Беч 1897, 40, Жванъ Батїст је исписано изнад слике св. Јована.

[3]) И. Остојић, Бенедиктинска Опатија, Сплит 1934, 31, 40, 51 . . . купих у Храмоте, у Чърнехъ, у Живине . . .

[4]) F. Miklosich, Monumenta Serbica, Vienna — 6858, 4 „здѣ вьжделѣвь за высобрѣсти. Исто, 245 . . . „Дьшти господина ми кнеза Воихне лежештаго здѣ." Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 7 . . . „Здѣ прѣстави се рабь Божи Илариопь епископь." Д. Н. Анастасијевић, Споменици из старих цркава у Санџаку неиздани или с погрешкама издани, Богословље VI, св. 1, 1931, 72 . . . „Здѣ почивет раба б(о)жиа Стамена." Љ. Стојановић, н. м. 48 . . . Здѣ писахь . . . прѣстави се Грьгу Балшикь самодржавни господинь" (1379).

[5]) ж. Радонић, Дубровачка акта и повеље I, Београд 1934, 8, факсимил у прилогу. А. Соловјев, Одабрани Споменици српског права, Београд 1926, 3—4.

[6]) Мирослављево јеванђеље. Ћ. Трухелка, Натпис Кулина бана, ГЗМ X, 1898, 617—622.

истим словом у тексту Мирослављевог јеванђеља, а **з** код речи **кнез** са раније поменутим уговором Дубровника са Немањом из 1186 године. Слово **р** из омишког натписа идентично је са истим словом у напред поменутом Немањином уговору, а слично је са оним у Миросављевом јеванђељу. То исто важи и за слова **к, ж** и полуглас **ъ** . Карактеристично је код слова **к** да је вертикална линија неповезана са додатком **с.** Код слова **ж,** у првом горњем реду, вертикална црта не пролази кроз средиште укрштених линија, већ мало отступа, управо као и на истом слову поменутог уговора. Дебели полуглас **ъ** само се добро разабире уз предлог **съ** (у другом доњем реду **съ братом**) и, као што смо напоменули, потпуно је идентичан са оним из мировног уговора. Слово **и** има водоравну црту као и код истих слова на натпису Кулина бана и кнеза Грдана.[7]) Међутим, за разлику од истог слова на осталим споменицима, **и** у натпису има издужене вертикалне црте и доста примакнуте. Дакле, према палеографским особинама натпис одговара споменицима из краја XII века; нарочито се подударају слова код речи **кнез** са онима код исте речи у Немањином мировном уговору са Дубровником (1186).

Али ово није све, јер се на натпису изнад речи „Здѣти“ налази уклесано између и изнад ћирилских слова име **„Десислава“**, писано латиницом. Према мишљењу проф. В. Новака, слова одговарају дегенерисаној каролини, сем слова **с,** које говори за готицу, па сматра да би и натпис **Десислава** могао бити из XII/XIII века, што је веома вероватно јер је име накнадно уклесано, тј. пошто је постојао натпис кнеза Мирослава. Распоред и подешавање слова говоре у прилог овог мишљења.

Напослетку, напомињемо да се иза слова **з** код речи „Здѣ“ налази уклесан круг, налик на неку врсту стилизоване руже. Нисмо успели да решимо да ли се ту ради о украсу или, што је вероватније, о неком нама непознатом симболу.

Сада се поставља питање: који је то кнез Мирослав и из ког времена, и која је то Десислава која је сахрањена у кнежевој гробници?

До данас знамо за два кнеза Мирослава која су везана за Омиш, тј. за захумског кнеза Мирослава, брата великог жупана Стефана Немање, и Мирослава омишког кнеза.

Говорећи о односима кнеза Мирослава према сплитској надбискупији, В. Ћоровић се узгред дотакао и омишког надгробног споменика, напомињући да се надгробни споменик не односи на Немањиног брата Мирослава.[8]) У Поваљској повељи од 1 XII 1250 године, писаној ћирилицом, којом се потврђује ранији посед бенедиктинске опатије, после старог текста из 1184 године стоји

[7]) В. Ћоровић, Један српски натпис из XII вијека, ГЗМ XXIII, 1911, 549—51.

[8]) В. Ћоровић, Хисторија Босне I, Београд 1940, 224 нап. 2.

да је на отоку био кнез Себења, а за њим кнез Мирослав, син Славомира, а унук Усемира.[9]) Даље, у мировном уговору између Дубровчана и Омишана, закљученом 3 II 1190 године у Дубровнику,[10]) помиње се Себења из племена Качића, затим је потписан као омишки кнез на мировном уговору закљученом у Омишу 19 VI 1208 године између Омишана и Млетачке Републике.[11]) Из овога се јасно види да је у питању један те исти кнез, тј. Себења Качић, који се помиње у Повањској повељи. Како се кнез Мирослав помиње као наследник кнеза Себење, није искључено да је и он из истог племена, као што то стоји у једној повељи.[12]) Ако овоме додамо још и то да кнез захумски Мирослав има своју задужбину у Бијелом Пољу на Лиму, цркву св. Петра, као и да је владао облашћу у којој се, вероватно, Омиш налазио на крајњој западној граници, или у непосредној њеној близини, онда је очигледно да се надгробни натпис у Омишу односи на гробницу кнеза Мирослава омишког, а никако на гробницу Мирослава Немањића.

Ако је ово тачно, а немамо разлога да сумњамо, онда је несумњиво да је Мирослав на омишком натпису идентичан са Мирославом који се помиње у Повањској повељи. Према томе, и на основу ранијег излагања, отац кнеза Мирослава се звао Славомир, а деда Усемир.

У натпису се каже да је Мирослав сахрањен „съ братомъ Живномъ", које име налазимо у Повањској повељи где се говори да је опат Ратко купио „другу четврт Дола" од Живине.[13]) Али, како се ово помиње после ређања даровнице Смолца, Поруге и Владиње, у присуству кнеза Мирослава на дан св. Јована почетком XIII века, то излази да је и куповина обављена после овог догађаја. У вези са изнетим, не само да налазимо потврду у постојању имена Живина већ тако исто и да је Колендићево и наше читање исправно, па штавише да је веома вероватно да је Живина из повеље исто лице са оним на натпису.

Сада се поставља питање датирања натписа. Из Повањске повеље знамо да је после Себење дошао за кнеза Мирослав. Међутим како се кнез Себења помиње последњи пут 1208 године, вероватно је да је тада Мирослав постао кнез. Ово се слаже са

---

[9]) Остојић, н. д. 38—39 . . . „и бы по томь Сѣбенѣ кнезь отокомъ; и поxвали вращение кнеза Бречъково; и жѹпана П(рво)ша. и по томь бы кнезъ Мирославъ снъ Славомиръ; ѹнѹкъ ѹсемирѹ."

[10]) T. Smičiklas, Codex Diplomaticus II, Zagrabiae 1904, 241—242, J. Радонић, н. д. 11.

[11]) Smičiklas, n. d. III, 77—78. I. Kukuljević—Sakcinski, Regesta, Starine XXI, 1889, 245.

[12]) Smičiklas, n. d. II, 180 . . . Miros Caciclus. У једној повељи помиње се неки Miroslav Breberiensis.

[13]) Остојић, н. д. 48, IIIa 27 . . . „Ратко опатъ кѹпи ѡдъ ѹ Драготы четвръть дола. За локъвами. А дрѹгѹ четвръть ѹ Живине."

податком из повеље где стоји да је Мирослав присуствовао враћању предела Конац манастиру св. Јована. У мировном уговору између Омишана и Дубровчана 17 марта 1235 године, између осталих лица која су се заклела, помиње се и Velcoslav de Miroslav, што указује на то да Мирослав већ тада није био у животу, јер да је био жив, вероватно би и он био потписник наведеног уговора. У другом уговору између Омиша и Дубровника из 1245 године помиње се Veloslav, па није искључено да је то једно те исто лице.[14])

Из овога излази да је кнез Мирослав морао владати негде у времену између 1208 до 1235 године, па према томе и натпис треба датирати с краја прве половине XIII века, а не с краја XII века како се то првобитно мислило.[15]) У сваком случају натпис је нешто старији од, свакако, накнадно уклесаног имена Десислава.

Што се тиче личности Десиславе, која се помиње на споменику, није искључено да би то могла бити она иста за коју В. Ћоровић каже да је жена последњег дукљанског великог кнеза Михајла.[16]) Пошто је Михајло био јако притешњен од Немање и његове браће, то Ћоровић каже да је „по својој прилици" Десислава у „бегству" стигла 20 VIII 1189 године у Дубровник, где је предала на послугу два брода.[17]) Није искључено да је, не осећајући се довољно сигурном у Дубровнику, Десислава кренула у Омиш, где је и умрла и вероватно сахрањена у гробници кнеза Мирослава. М. Динић не искључује могућност да је кнезу Мирославу одузет Хум и дат Растку. За ову претпоставку писац налази извесних индикација у познатом уговору кнеза Мирослава, брата Стефана Немање, са Дубровником, од 17 VI 1190 године, у којем је главна тачка обезбеђење азила Мирославу у Дубровник. Уколико се кнез Мирослав склонио у Дубровник, онда је то могао бити један од разлога да је Десислава напустила Дубровник и да се склонила у Омиш, дакле — управо како смо претпоставили.[17]а) Уколико је ова претпоставка тачна, онда би и то био доказ више да надгробни споменик припада Мирославу омишком.

Занимљиве податке о омишком надгробном натпису налазимо у расправи А. Кроње, коју је написао поводом 150-годишњице смрти опата Алберта Фортиса.[18]) Кроња доноси факсимил писма које је Фортис упутио 10 VIII 1773 године Матији Совићу, једном од првих граматичара слависта. У писму Фортис каже да се

---

[14]) S. Ljubič, Listine I, Zagreb — 1868, 51—52.

[15]) Ћоровић, н. д. 224 нап. 2.

[16]) В. Ћоровић, Један српски натпис из XII вијека, 549—551.

[17]) Радонић, н. д. I, 9.

[17]а) М. Динић, Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник филозофског факултета књ. III, 1955, 76—78.

[18]) A. Cronia, Nel Centocinquatesimo Anniversario della morte di Alberto Fortis Padova 1954, 22 и факсимил на последњој страни.

изван градских зидина у Омишу, на једном гробљу, налази један натпис варварски написан, који је можда стар два века. Натпис је добро очуван. Кајем се што сам био лен да га препишем, каже Фортис; плашио ме је због ђаволских продужења, које је клесар уклесао имитирајући турска слова, као што у наше дане раде босански муслимани, који су пуни арабески. Ко прије није изричито спремио алфабет словенско-босански-турски, тешко може прочитати један њихов лист.[19])

Свакако да се садржај овог писма опата Фортиса односи на надгробни натпис кнеза Мирослава, па је и то један доказ више дубоке старине споменика, који се налазио на истом данашњем месту и 1773 године, чинећи и онда утисак стародревности.

Др Гавро А. Шкриванић

ПУТ АРХИМАНДРИТА ВАСИЛИЈА ПЕТРОВИЋА У ВЕНЕЦИЈУ 1744 ГОДИНЕ

Када је владика Сава крајем септембра 1742 године отпутовао „пут Мошковије за његове и наше аванце“,[1] како је о томе сердар Станиша Станишић одмах обавијестио ванредног провидура у Котору, његов замјеник постао је владичин рођак архимандрит Василије Петровић. Владика Сава задржао се на путу и у Русији пуне двије године. За ово вријеме збили су се многи догађаји у Црној Гори у којима је Василије играо главну улогу. На спољнополитичком плану односи са Венецијом остали су и даље значајни, без обзира на пут владике Саве у Русију.

Пријатељски односи са Млетачком Републиком почели су да хладне од Пожаревачког мира 1718 године, да би постепено до четрдесетих година постали једва сношљиви. Још неко вријеме послије 1718 године Венеција је исплаћивала један дио црногорских главара, али уколико су се млетачко-црногорски односи погоршавали, Млечани су разним мјерама вршили репресалије против Црногораца. Једна од тих мјера је била одузимање плате црногорским главарима. Ово је био довољан разлог да се

[19]) Cronia, n. d. Un'Iscrizione forse due secoli piu bassa, e barbaramente scritta vedesi four della Porta d'Almissa in un Cimitero. Io o avuto la pigrizia di non ricopiarla e me ne pento adesso. Ella è per vero dire conservatissima; ad onta però di questo mi fece paura, cosi è ripienna di nessi, e allungature diaboliche forse il Quadratario, che la scolpi, Turcheggiava scrivendo come fanno a di nostri i Bosnesi maomettani, i quali per si fatto modo arabegg(ia) no che difficilmente si puo leggere un loro foglio da chi non s'e prima fatto un alfabeto Slavonico —Bosnese—Turco espressamente.

[1]) Др. Јефто Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782), Цетиње 1950, с. 152.

црногорска четовања, која од тридесетих година XVIII вијека узимају све шири замах, окрену и против Боке Которске.

Венеција се нашла у неугодном положају и била је принуђена да се нагађа са незгодним сусједом. Путем умира као уобичајене правне праксе и у Црној Гори и у Боки Которској, рјешавани су чести сукоби између Црногораца и Бокеља. Као јемство да ће Црногорци извршити обавезе, морали су скоро редовно да дају таоце из најугледнијих кнежинских породица „као залогу сигурности и умјерености",[2] како су Млечани гледали на таоце. И поред тога што су црногорски таоци сједјели у Котору, Црногорци су понекад нападали и плијенили млетачке поданике у Боки. Али колико год је четовање у ово доба у Црној Гори било извор живота, само од тога није се могло живјети. У сталним и тешким сукобима са сусједним Турцима, Црногорци су економски били упућени на Боку Которску, бар Катунска Нахија која је била језгро четовања у ово доба. Затим, Венеција је била хришћанска држава са којом се могло сарађивати и очекивати помоћ од ње. Тако су и Црногорци били принуђени да одржавају и развијају економске везе са Боком Которском, а највише са Котором. У првом реду за то је био заинтересован главарски слој, који је имао највише користи у трговачком пословању са Боком. Зато су главари најактивнији поборници очувања реда и мира између Црногораца и Бокеља.

Архимандрит Василије Петровић, који је постао замјеник владике Саве, као црквени поглавар Црне Горе настојао је да одржи добре сусједске односе са Венецијом, што је уствари било продужење политике владике Саве. Али колико год је Василије радио на одржавању пријатељских односа са Венецијом, он није могао спријечити упаде Црногораца на млетачку територију, што је био главни извор неспоразума. О овим препадима Црногораца знало се добро и у Венецији. Средином априла 1743, Сенат, у упутству генералном провидуру у Далмацији, изјављује наду да ће он наћи средства да умјери Црногорце.[3] Пола мјесеца касније Сенат је био принуђен да поново претреса ово питање и у свом упутству генералном провидуру износи мишљење да не би требало употријебити силу нити подносити тужбу паши, већ би добро било обратити се најугледнијим главарима, са којима се показао плодан рад надинтенданта Болице у сличним сукобима.[4] Дакле, и сам Сенат у Венецији стао је на становиште да са

---

[2]) Јов. Н. Томић, Подаци о сукобима и мирењу Бокеља, Црногораца и турских поданика год. 1735—1766. Споменик САН 72, с. 32.

[3]) Archivio di Statom Venezia. Delib. sen. rett. f. 262. 1743, 13 aprile in Pregadi.

[4]) A. S. V. Исто, 1743, 27 aprile in Pregadi.

»Savii i nostri riflessi di non far uso delle forze, ne avazarne reclami al passa, oportuno sarà rivolgersi al maneggio con capi di maggior credito per cui frutuosa potrà rendersi l'opera del sopraintendente cav. Bolizza in consimili incontri impiegato«.

Црногорцима треба преговарати и да ће то дати најбоље резултате. Али како Црногорци нијесу престајали са упадима, Сенат је морао донијети одлучније мјере. Крајем новембра 1743, у Сенату је ријешено да се у Боку упути нешто флоте под командом капетана Јадрана, остављајући генералном провидуру да према ситуацији уради оно што он сматра да је најбоље да би умирио Црногорце.[5] Мјесец дана касније, у упутству ванредном провидуру у Котору, Сенат је стао на становиште „да забрана трговине са њима и задржавање старјешина може допринијети умиривању тих људи; такође може се надати да ће појава флоте у заливу бити од користи и довести их памети".[6] Као што видимо, Сенат је био принуђен да предузме крајње мјере за заштиту своје територије од црногорских препада.

Али и поред свих ових мјера застрашивања, у Венецији се добро знало да то неће много дјеловати на Црногорце и да је умир најбољи начин споразума са њима. Зато је, још прије одашиљања флоте у Боку, ванредни провидур у Котору Батиста Албрици позвао Василија и црногорске главаре на умир. У октобру 1743 почео је да засједава умирни суд у Котору, али послије неколико дана рада млетачке власти ухапсиле су црногорске главаре.[7] Овај неуобичајени начин поступка на умирима огорчио је Црногорце. Василије и остали црногорски главари који су остали на слободи схватили су да само мирним путем могу успјети да се ослободе њихови људи. Василије се одмах жалио генералном провидуру, који му је учтиво изјавио жаљење поводом инцидента у Котору.[8] Такође, Василије је почетком децембра упутио тужбу Сенату жалећи се на нечувени поступак млетачких власти у Котору. Инспиратор свега овога, по мишљењу Василија и осталих Црногораца, био је надинтендант Никола Болица, који је успио да лажним доставама провидуру „стави у затвор све наше главаре, који се још у њима налазе, и међу овима људима су наша једина браћа, која на вјеру дату им од Његове Екселенције ванредног провидура да могу ући (у град), ухваћени су и затворени, што нас не чуди него запрепашћује, јер се са вјером улази и непрекидно улазило чак и у турске градове и вјера се ломи, али је хришћани сломише, што је зачудило сву земљу".[9] Василије моли Сенат да уклони Болицу и на његово мјесто да се постави Стефан Бућа.

Такође су се и главари Црне Горе обратили молбом Сенату. Излажући традиционалну сарадњу између Венеције и Црне Горе,

5) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 263. 1743, 30 nov. in Pregadi.
6) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 263. 1743. 28 dic. in Pregadi.
7) J. Томић, н. д. с. 38.
8) Исто. У извјештају генералног провидура Сенату од 4 децембра 1743 из Трогира.
9) Исто, с. 33.

главари пишу: „гувернадур, сердари и кнезови Црне Горе, вјерне слуге и поданици преведрог принципа, молимо нашег принципа са сузама у очима и ничице, нека поради да се испита наша невиност, да нам се да правда, ако смо невини, или да се казнимо ако смо криви“.[10] Док су се, с једне стране, Василије и црногорски главари тужили Сенату, с друге су настојали да се измире са ванредним провидуром у Котору. Крајем децембра 1743 године одржан је умир у Котору, на коме је постигнут споразум. Изгледа да су Млечани пустили раније ухапшене црногорске главаре и да су Црногорци предали таоце. Али овим још није било ријешено главно питање. Василије и Црногорци су сматрали да до потпуног споразума не може доћи док се не уклони надинтендант Болица. Котор је такође и даље остао затворен за Црногорце, а од плата, које су тражили да се обнове, није било ништа.

Василије се поново, крајем јануара 1744, обратио генералном провидуру Ђироламу Кверини. У овом писму он излаже нове појединости о малтретирању Црногораца од стране млетачких власти у Котору. Василије наводи како се одмах послије хапшења главара обратио ванредном провидуру Албрицију и молио га да ослободи главаре, на што му је провидур увредљиво одговорио „да би за нас било боље да нијесмо никада рођени и да цио народ Црне Горе није никада свјетлости угледао, али већ када је свијетло угледао, боље би било да пропадне, него оно што сам у одговору чуо: ако ми хоћемо да ванредни провидур пусти старјешине и судије из затвора, треба прво да пођемо у град усред дана погнуте главе и гологлави са ужетом око врата и затим ће пустити старјешине и судије. Ово је био одговор Николе Болице који нам је дао“.[12] Даље, Василије тражи да се отвори град за трговину, да се Црногорцима додијеле плате које су једном уживали, јер ће то бити једина гарантија за очување мира. На крају моли да се смијени Болица, а на његово мјесто постави Бућа или Марин Драго.[13]

Као што видимо, основни мотив Василијеве тужбе је увреда и такорећи економска блокада од стране Млечана. Споразум у децембру био је само привремен и млетачко-црногорски односи нијесу се побољшавали. И када су црногорски таоци утекли из Котора, то је још више погоршало њихове међусобне односе. Сердар Станиша настојао је да умири ванредног провидура, обећавајући му „да ће се ствар ремедит“.[14] Такође је и Василије обећавао ванредном провидуру да чим прође велики пост, „уједини-ти ћу ову земљу, учинити збор, гдје ћу и ја бити и без сумње

---

[10]) Исто, с. 35. Ову претставку је писао Василије са одређеним циљем.

[11]) Исто, с. 37.

[12]) Исто, с. 38.

[13]) Исто, с. 39.

[14]) J. Миловић, н. д., с. 154.

послаћу вам четири одбјегла таоца".[15] Василије је даље обећавао ванредном провидуру да ће му вратити таоце или упутити друге из исто тако угледних кућа, али наилази на тешкоће, јер главари неће да чују за предавање талаца.[16] И да би увјерио ванредног провидура у Котору у искреност својих напора, Василије му је доставио писмо црногорских главара у коме се каже: „Николина Болицу за кавалијера нећемо, ни сад, ни нигда, докле је ова крајина на мјесто", јер је „зло от нас учинио, како се прије нигда учинило није, и све на божју и принципову вјеру, зло које се заборавит неће нигда, докле буде ова крајина, а теке ви принцип њега промијени и пошље другога, ми исти главари поћи ћемо у тајство колико принцип заповиједа".[17] Такође је и сердар Станиша настојао да Црногорци врате таоце, па је мислио да лично дође у Котор, али је нерасположење у Црној Гори било толико да се није смио усудити да посјети провидура.[18]

Док је Василије обећавао ванредном провидуру у Котору враћање талаца, у исто вријеме ријешио се да поново покрене цијело питање пред млетачким Сенатом. Прво је у име црногорских главара набавио претставку, којом се одлучно захтијева удаљавање Болице и провидура Албриција из Котора.

„Са понижењем и поклоненијем от нас: ми, гувернадур и сердари и сви главари црногорски примисмо вашу књигу и све што ни заповиједаш, ема талце у Котор да сад не дајемо заисто, доклен наш преведри принцип из Котора не макне његова непријатеља а нашега крвника, Николина Болицу, који сломи вјеру принципову и крајину смути и главаре от крајине изгуби. Не чудимо се њему, ма се чудимо страорденарију Албирици који Болицу послуша и крајину смути и главаре свеза и већ све изгуби, да се он прослави е му је ово прва карига. И како му баста учинит да свеже главаре који су дошли на вјеру принципову да крајину сједине и умире. И зашто нас главаре свеза и превари на вјеру а тебе осуди коноп о грлу намјесто крста Христова, ствар која се није чула, а некули учинила. И кметове ставио да суде а нас главаре у тамницу и у каине држа, и који је то суд прави, пак сувише да се фали да је бољи од свакога властелина млетачкога. А таици које си оставио у Котор, кад су то чули тада животом ризикаше и низ бедем скочили и здраво и мирно дома дошли. Има већ тисућах година како сједи принцип у Млет-

---

[15]) Ј. Томић, н. д. с. 40. Василијево писмо је од 5 (16) фебруара 1744.

[16]) Ј. Томић, н. д., с. 41—42. Из писама Василија од 19 фебруара и 2 марта 1744.

[17]) Архив САН, Томићева заоставштина, XI е. I. Писмо су главари упутили Василију. Датирано је са 15 (26) фебруара 1744 и без печата и мјеста. Упада у очи интитулација „владико свети Василије".

[18]) Ј. Миловић, н. д., с. 155—156. Писмо сердара Станише ванредном провидуру у Котору од 17 (28) фебруара 1744.

ке и како су властела и господа млетачка настала, сваки је ову крајину милова и држа како своје срдце, а ми Црногорци свога принципа како својега оца у свако вријеме вјерно служили и за принципа како прави синови за милостивога оца, ми Црногорци сва наша добра за њега изгубили, царкве и манастире и манастирско имаће, пак сувише наше главе, наше куће, наше имуће, жену, ћецу от Тураках поробљени, не један пут но толико путах. И јоште се от принципа не отвјерисмо, њега вјерно служимо како нашега оца и господара, ема Албрици и Болица раде да сву крајину у Турке заме. Хоће Албрици да се учини бољи и већи от свакога, и самога принципа и свега сената, зашто је учинио, што други није ни помислио, све слушајући Болицу. Зашто ми тајце не дајемо у Котор, докле Болицу у Котор и на име и на каригу на којој је био до сад и Албрици докле је у ову каригу у Котор, који је оволику крајину смутио и принципову вјеру сломио и нас главаре от крајине. И хоће да покраде Светога Марка и превари принципа, и вишем да је спенза 12 стотин цекинах, а није друго но седамнаест либар бешкота, и говори е су Црногорци лупежи, е ма ми царкву не крадемо и принципа варамо каи ови и Болица, но већ на њих вјеру нећемо, е су изгубили ни на њих вјеру, ми тајце дајемо, докле ни принцип дарује кавалијера и совраинтенданта који вјеру има и крајину познава, а то јест Стефана Бућа или Марин Драгова, то ти господине отговарамо а мир држимо доклен ни начин нађеш и поклањамо се".[19]

Фе(бруара) 15 (26) 1744.

Овдје смо навели цио документ да би се у потпуности могао сагледати циљ и фалсификат овог Василијевог писма. Горе на писму је осам печата, а на лијевој маргини четири. Прво, његова интитулација: „Пресвијетли и преосвештени господине, господине наш пастир и учитељ владико свети Василије", већ сумњиво звучи. Како би црногорски главари могли ословљавати Василија са свети владико, а знају да је владика Сава. Затим, цио садржај писма је такав да је био намијењен за другога, јер какав би сав овај садржај имао смисла за самог Василија

Према томе, као што ћемо видјети, сам Василије је писао ово писмо с одређеним циљем. Још остаје нејасно да ли је писмо писано у Црној Гори или у Венецији, како тврди владика Сава. Вјероватније је да је писмо писано у Црној Гори, него да је Василије у Венецији правио „фалсе мохуре". У Црној Гори било му је лакше доћи до главарских печата него их фалсификовати у Венецији. Још остаје питање који је циљ Василије хтио да постигне. Видјели смо да је сукоб који је настао између Црногораца и млетачких власти у Котору новим умиром и давањем талаца био ликвидиран. Али бјекством црногорских талаца из Котора односи су се погоршали. Већ од самог почетка сукоба Василије је огласио Болицу као главног кривца и одлучно инсистирао да

[19] A. S. V. Delib. del senato f. 666.

се он уклони. Затим је своју оптужбу проширио и на ванредног провидура у Котору, с том разликом што се на њега туже црногорски главари, а не Василије. Са овим аргумнетима требало је изићи пред Сенат и приказати млетачке функционере у Котору као главне кривце насталних сукоба, док он, Василије, ради свим снагама на очувању добрих сусједских односа. Тиме је хтио да прикаже себе као човјека који више мисли и залаже се за корист Млечана него сами млетачки функционери у Котору. Од тога је Василије очекивао непосредну материјалну корист и јачање свога угледа у Црној Гори. Главни аргуменат требало је да буде тобожње главарско писмо које је Василије прикључио својој опширној претставци датираној 20 фебруара 1744 (по староме) на Цетињу. Не може се тачно утврдити да ли је ово писано на Цетињу или не, али вјероватније је да су и претставка и главарско писмо писани у Црној Гори него у Венецији. Василије је припремио цио план у Црној Гори и ријешио да га изведе у Венецији.

Средином марта 1744 Василије је тражио дозволу од ванредног провидура у Котору за пут у Венецију.[20] Првих дана априла, заједно са још шест људи, Василије се упутио у Венецију. Врло кратко задржао се у Задру и у разговору са генералним провидуром изнио циљ свога пута у Венецију. Василије је имао да ријеши три питања: да му плате трошкове за издржавање талаца, да се обнове плате црногорским главарима и отворе тржишта Црногорцима у Боки Которској. „Али изнад свега да се нађе у Венецији да дочека садашњег владику, који идућег мјесеца треба да приспије из Беча", како је Василије казао генералном провидуру. Провидур је настојао да га одврати од пута у Венецију, указујући му на могућност да избију нереди у Црној Гори за вријеме његовог отсуства. Василије је доказивао генералном провидуру да је он успио да заведе ред и мир у Црној Гори и да млетачки поданици у Боки немају разлога да страхују од црногорских упада.[21] Као што видимо из овог извјештаја генералног провидура, Василије је прикрио главни разлог свога одласка у Венецију.

Средином априла Василије је био у Венецији, гдје је остао пуна четири мјесеца. Није нам познато шта је Василије све радио за вријеме свога боравка у Венецији. Вјероватно да је одмах по свом доласку предао Сенату своју претставку и главарско писмо. У овој опширној претставци Василије је навео некакве појединости о узроку сукоба у Котору октобра 1743 године. Напомиње како је Болица изјавио: „Да Црногорци презиру и лоше се опходе према млетачким претставницима, сињорији, Републици и самом принципу", и како је затворено двадесет и пет главара. Го-

---

[20]) A. S. V. Prov. estraord. a Cattaro f. 18 Cattaro li 18 marzo 1744.

[21]) A. S. V. Prov. gen. in Dalm. f. 173. Zara 9 aprile 1744.

ворећи даље о своме покушају да ослободи главаре, наводи како му је било одговорено тешком увредом о ношењу конопаца око врата.[22] Василије даље износи како је доласком и залагањем команданта Јадрана, Ђустина Болда, дошло до умира и Црногорци су дали таоце, под условом да се свака два мјесеца мијењају, али да су због малтретирања таоци били приморани да утекну из Котора. Међу таоцима био је и сердар Савић, брат владике Саве, који је везан у затвору тешко страдао. За све ово, око умира и издржавања талаца, Василије пише да је потражио велики новац и изјављује наду да ће му то бити надокнађено.[23]

Да би своју претставку појачао и себе приказао као стварног претставника Црногораца, Василије је наручио из Црне Горе (или га је сам написао) једно писмо у име свих црногорских главара, упућено дужду. У овом писму, с краја априла 1744, главари пишу: „Ево, преведри принципе, находи се у Млецима наш бискуп намјестник Василије Цетињац Петровић од крајине властник и преузвишене твоје круне превјерни слуга и судит, којега смо навлаштито послали на пољубљење твоје ноге, како јесмо били вазда вјерни твојему величаству".[24]

Василије је чекао одговор од Сената на предату претставку, али како одговара није добијао, он је поднио неколике нове претставке. Једна је без датума и писана је у име цијелог народа Црне Горе. Овом се претставком тражи продужење плата, отварање Котора и уклањање дотадашњег надинтенданта Болице. Као што видимо, опет се понављају ранији захтјеви. Међутим, поента претставке је да се уздигне Василије као „најдостојнија личност међу свима у овој земљи и њен прави пастир".[25] У другој претставци од 22 јула, Василије у општим фразама изјављује оданост Венецији.[26] У посљедњој, од 23 јула, Василије излаже побуде свога доласка и образлаже потребу давања плата као јединог средства да држи у миру своје земљаке, који нијесу пљачкаши, како их претстављају млетачки функционери. „Црногорци су храбар народ, али притијешњени животном нуждом у неплодна брда, која им служе за становање, радо излажу свим рискантним покушајима живот и не вјерују у другом осим у саму

---

[22]) У писму генералном провидуру, крајем јануара, Василије пише да је то био одговор Болице, а у овој претставци Сенату каже да му је тако било одговорено из Котора, алудирајући на ванредног провидура Албриција, чије се име директно не помиње.

[23]) A. S. V. Delib. del sen. f. 666.

Претставка је на италијанском језику.

[24]) A. S. V. Delib. del sen. f. 666.

Писмо је датирано са 18 (29) априла 1744. На њему је „мохур свје Чрне Горе".

[25]) A. S. V. Delib. del sen. f. 666.

[26]) A. S. V. Delib. del sen. f. 666.

Venezia li 22 luglio. При дну је печат и потпис ћирилицом: Василије Цетињац, владика црногорски.

опипљиву очигледност, која доноси исхрану њима и њиховим породицама". Тако је Василије оправдавао црногорска четовања. Једини начин спречавања четовања, каже он даље, и одржавања мирних односа са млетачким поданицима у Боки јесте давање новчаних средстава без којих се неће ништа постићи.[27] Укратко, Василије је тражио новаца и почасти, претстављајући своје личне користи као добро за Млечане.

Послије толико Василијевих молби и претставки, Сенат је узео цијело питање у разматрање. Један члан Сената, 21 августа 1744, поднио је опширан реферат Сенату. Реферат је уствари рекапитулација свих црногорских претставки Сенату.[28] Послије проучавања цијелог питања, Сенат је 22 августа 1744 године, у упутству генералном провидуру, донио одлуку „да обећа Црногорцима, према приликама и времену, на уобичајени начин улаз у град".[29] Недјељу дана касније Сенат је обавијестио ванредног провидура у Котору „да Црногорцима се са уобичајеном обазривошћу" дозволи улаз у Котор, према упутствима генералног провидура.[30] Као што се види из ове сенатске одлуке, сви Василијеви напори да добије новаца остали су узалудни. Сенат је врло неодређено и сасвим условно дозволио Црногорцима улаз у Котор.

Док је Василије боравио у Венецији, босански везир вршио је извјесне војне припреме, али поуздано се није знало „куђе ће обрнут".[31] Млечани су са разних страна били обавијештени да се турска војска спрема против Црне Горе и показали су више забринутости него сами Црногорци. Ванредни провидур у Котору писао је 19 августа генералном провидуру да се распитивао код Црногораца како стоје њихови односи са Турцима и закључује:

---

[27]) A. S. V. Delib. del sen. f. 666.

Venezia li 23 luglio. Петчат и потпис: Василије Цетињац, владика црногорски.

...Esser li Montenegrini popoli animosi, ma che costretti dalla nacessità del viver negl'caridi monti che loro servono d'abitazione, espongono bene volontieri, ad ogni azardoso cimento la vita, ma ne credono ad altro che alla sola palpabile evidenza che aporta loro, ed alle famiglie, l'allimento.

[28]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 265. Data li 21 agosto 1744.

[29]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 265.

1744. 22 agosto in Pregadi

Al prov. gen. in Dalm. et Alb.

Dall'unita deliberazione averà la virtù vostra quando si dispone per la partenza da questa parte del signor vescovo de Montenegrini Vassilie ese gli fa sapere intorno i vari articoli delle sue istanze. Capitando egli costà à tenor delli 20 cor. confermar gli potrete esser voi incaricato à permetter a'Montenegrini à misura delle circostanze et dei tempi, con le maniere solite e premitte l'ingresso in Cattaro. Quando essi in tal moderatione si tenghano che non vi diano motivi in contrario.

[30]) Delib. sen. rett. f. 265.

1744 29 agosto in Pregadi.

[31]) J. Миловић, н. д., с. 157.

„Прво, Црногорци се показују ведри и без икаквог страха; друго, од њих се не може никада сазнати истина, и треће, они су наши главни непријатељи".[32] У Венецији су ипак посумњали у могућност каквог сукоба између Турака и Црногораца и у упутству генералном провидуру од 20 августа Сенат му налаже да изврши потребне припреме „за чување важног мјеста Котора", и да у град упути муницију, милицију и бешкот.[33] Девет дана касније, у упутству ванредном провидуру у Котору, Сенат наређује да у случају турског напада на Црну Гору не дозволи Црногорцима улаз у град, нити примање њихових ствари.[34] Оволика млетачка предострожност показала се сувишна, јер се све завршило без икаквих посљедица за Црну Гору.

Василије се вратио у Црну Гору крајем августа. Тих истих дана дошао је из Русије и владика Сава. По повратку, Сава је преузео дужност црквеног поглавара. Све што се збило у његовом отсуству владика је морао испитати и о свему томе заузети одређен став. Одмах по повратку Сава се јавио ванредном провидуру у Котор Ђироламу Албрицију, изјављујући спремност „у свашто послужити колико јаци будемо".[35] Такође је и Василије показивао ванредно пријатељство према которском провидуру, увјеравајући га да је у Венецији „приказа ваше добро крајини која ће бити контена вашом добротом".[36] У другом писму ванредном провидуру хвали се да је добио „орден од преузвишеног сената".[37] Дакле, Василије је и по повратку владике Саве покушао да и даље води званичну преписку са ванредним провидуром у Котору, приказујући се на тај начин исто толико одговорном личношћу као и владика Сава.

Одмах по повратку у Црну Гору Сава је почео да испитује дотадашњи рад архимандрита Василија. Чим је сазнао за Василијев рад у Венецији, Сава је одмах писао генералном провидуру. Владика изјављује жаљење што су многи неваљалци вријеђали принципа, „а то је било зато што онај који се налазио на управи цркве на наше мјесто није знао да их мудрошћу учи по нашем обичају да мирно живе и слушају и да се клоне сваког зла. Али нека је Вашој Екселенцији препоручена ова крајина Црна Гора,

---

[32]) Државни архив, Котор, Политичко-управни архив, књ. 65, Cattaro li 19 agosto 1744.

[33]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 265.
1744 20 agosto in Pregadi.

[34]) A. S. V. Delib. sen. rett. f. 265.
1744 29 agosto in Pregadi
Vogliono li publici riguardi, che si và la maggior cautella, per il che averete in tal caso à permettere l'ingresso à Montenegrini, ne alla loro robba nella sudetta piazza di Cattaro.

[35]) J. Миловић, н. д., с. 160. Владичино писмо је од 15 (26) септембра 1744.

[36]) Исто, с. 160.

[37]) Исто, с. 161.

молећи вас да претстави преведром принципу, да нас не заборави његово милосрђе за плате које су нам дате, а потом укинуте прије неколике године, јер у потреби Црногорци ће бити они исти, који су били у првим временима на служби преведрог принципа". Даље Сава каже како је за вријеме свога боравка у Русији калуђера Василија оставио само на црквеној управи, а „не да се мијеша у друге ствари", и да иде у Венецију без знања и одобрења главара „да тражи многе ствари само из свог личног каприса" и да се тужи на Болицу.[38] Владика Сава предузео је кораке и код млетачког Сената да дезавуише свога рођака и замјеника. У писму Сенату, почетком децембра, Сава приказује Василија као човјека који је злоупотријебио свој положај и покушао превару. „Пошто смо се врнули на ове стране от нашега пута, разумљели смо како је један наш калуђер горе именовани који се именује Василије бијаше пошао утајно у та преведри град на име от крајине црногорске како један инбашадур за приказати се вашој преведрости и за просити преведрости вашеје многе ствари, а навластито за плакати се на неку господу која нијесу то заслужили, ни њему калуђеру то се не пристојаше метати ни прифаћатиречени пут од Млетаках, који је прифатио по самој његовој памети без знања све крајине Црне Горе", и да је Василијева оптужба Болице нетачна.[39]

Док у писмима генералном провидуру и Сенату владика показује бар некакву умјереност у тону и језику, у писмима новом ванредном провидуру у Котору, од 10 јануара 1745, Сава пада у афекат и не бира ријечи: „И тако разумјесмо да је Василије писа у преведри сенат лаживе књиге и притиснуо фалсијема мохурима от свијех главарах, а главари за то не знаду. Но су то они мохури фалси што је вадио у Млецима и притидка на фалсе књиге да превари преведрога принципа да му благо измами. Зато молимо в. п. п. г. да бисте писали у преведри сенат да те вишеречене књиге не примају за истину ништа".[40] Неколико дана касније, владика Сава, у писму ванредном провидуру, још теже напада Василија. Изјављујући вјечну оданост „преведром принципу", Сава пише: „Сада молимо од ваше узвишености да не примите за тачна нека лажна писма и лажне печате које је одавде упутио неки мало паметни калуђер Василије који се преваром послужио у преведром граду Венецији, који је хтио да превари преведрога принципа и да дигне новац у име свих главара и који је сву ову крајину узмутио и направио лажне печате у преведром граду Венецији у име свих главара, и онде је писао и печатио писма ла-

[38]) Ј. Томић, н. д., с. 43. У писму генералном провидуру од 12 нов. 1744.

[39]) Ј. Миловић, н. д., с. 163—164.

[40]) Исто, н. д., с. 174. Миловић је ово писмо датирао са 29 децембар 1745 по старом, што је неодрживо, јер из садржаја писма јасно се види да је то почетком 1745 године.

жним печатима у име свих главара који о томе нијесу ништа знали. Зато сада молимо вашу узвишеност да пише преведром сенату, да не прима и не узима као тачне лажна писма и печате која пише калуђер Василије, јер ја сам владика и поглавар цијеле крајине као што знају сви провидури и крајина".[41]

Као што видимо, разобличавајући Василија као интриганта, Сава одлучно тражи од млетачких функционера да ни убудуће не примају никаква Василијева писма. И да би докраја онемогућио Василија и подупро своје оптужбе против њега, владика Сава успио је да и један дио црногорских главара привуче на своју страну. Почетком маја 1745 главари су упутили једно писмо генералном провидуру у коме изражавају протест против Василија.

„Ми, гувернадур, сердари, кнезови и судије Црне Горе поклањамо се вашој преведрости. Примили смо заповијест од ваше преведрости у погледу Николе Болице. Преведри господине, ми љубимо и милујемо господина Болицу за нашега кавалијера и надинтенданта, од кад нам га је генерални провидур дао. Њега воли и наш господин владика Сава, којега ми сви држимо и имамо за нашега господара и владику. Калуђера и попова има доста у Црној Гори, али владика нема, осим једнога господина Саве. И њега сада међу нама желимо, а сви остали су лажни; и много се чудимо, преведри господине, из којих је разлога повјеровано фалсим и лажним печатима направљеним од олова, који су направљени у Венецији са преваром, како зна ваша преведрост и како су вам познате Василијеве преваре".[42]

Иако је Василије фалсификовао писма и печате са намјером да постигне извјесни циљ, он није био усамљен, нити једини учесник у томе. Василије у Венецији није тражио користи само за себе. Он је такође молио Сенат за главарске плате, у чему је цио главарски слој био заинтересован. Затим, с њим је било шест људи у Венецији, од којих су, вјероватно, неки били главари. Према томе, он није био усамљен, иако је био инспиратор цијеле акције. Зато напади владике Саве на Василија нијесу могли проћи без унутрашње кризе у Црној Гори. Сукоб је довео до подјеле земље на два табора: Савин и Василијев. Када је главни провидур за Далмацију почетком септембра 1745 посјетио Боку, било му је јасно да је сукоб узео озбиљне размјере. „Нашао сам, пише провидур, подијељену Црну Гору, ако не у отвореном непријатељству, у двије партије и у великом сукобу. Владика Сава за вријеме мога боравка у Котору није се претставио нама, као

---

[41]) J. Томић, н. д., с. 44.

[42]) A. S. V. Prov. gen. in Dalm. et Alb. f. 174.
Zara 21 maggio 1745. Прилог уз извјештај. На преводу при дну стоји: Dal Monte Nero, li primo maggio 1745. На оригиналу је било седам печата.

што је обичај, иако је имао намјеру, јер није успио да привуче на своју страну све главаре онога народа. Не пазећи на своју потчињеност, калуђер Василије, који је у његовом отсуству држао духовну управу цркве и народа, направио се шефом једне странке".[43]

Као што се види из наведених чињеница, сукоб између владике Саве и Василија узео је широке размјере, да чак ни послије једне године није изгубио у оштрини. Поставља се питање: у чему је била суштина сукоба? Да је Василије фалсификовао главарско писмо, главни аргуменат са којим је требало да изађе у Венецији, то је јасно. Да је присвојио владичанску титулу, и то је јасно. И да је свим својим претставкама настојао да увелича свој углед пред Млечанима, то је чињеница. Али ипак остаје нејасно у чему су главари подржавали Василија, шта је од свега тога било заједничко, а шта је сам Василије допунио, увеличао, преиначио или измијенио. Према томе, Василију није било потребно да све измисли и фалсификује. То најбоље показује и чињеница да је у сукобу са Савом постао „шеф странке", што значи да је један дио главара био уз Василија. Да је Василије све радио без знања и одобрења главара, сигурно га не би подржали.

Из свих Савиних оптужби избија мржња према Василију и страх од њега. Сава се уплашио да га Василије не потисне. Његов пут у Венецију био је, по Савином мишљењу, велики успјех Василија. Сава је за цио свој живот остао велики пријатељ Венеције и на сваки покушај ма које црногорске личности да успостави добре везе са Млецима он је гледао као на угрожавање својих позиција. Оштрина тона и тежина израза којима се Сава служи против Василија јасно показује да се владика осјетио тешко погођен. Према томе, све те чињенице указују да је Сава из личне мржње и интереса претјеривао у оптужбама против Василија.

Као што видимо, владика Сава неоправдано је у све унио више жучи, суревњивости и племенске загрижљивости. Да је Василије у свему био фалсификатор, Сава је све то у једној пристојнијој форми могао извести, јер он је умио да нађе лијепи језик када је нешто молио Млечане. А против свога рођака и замјеника послужио се изразима које не срећемо ни у једном Савином писму. Овај спор вођен је на један нимало пастирски и рођачки начин. Сукоб је подијело Црну Гору у два, скоро непријатељска, табора, што је у условима племенске подвојености јачало унутрашњу разједињеност. Цио сукоб, како је вођен, оставља мрачну слику људских слабости ондашњих првих личности у Црној Гори.

Г. Станојевић

---

[43]) Ј. Томић, н. д., с. 45. Писмо провидура је од 8 септембра 1745.

МАХМУТ-ПАШИНЕ АКЦИЈЕ И ОДМЕТАЊЕ ОД ПОРТЕ У СВЈЕТЛОСТИ НЕКИХ ДОСАД НЕПОЗНАТИХ МЛЕТАЧКИХ ДОКУМЕНАТА

Млетачке власти су са великом пажњом пратиле акције скадарског паше Махмута Бушатлије, које су биле усмјерене против Црне Горе. Стога је ванредни провидур Котора обезбиједио добијање честих извјештаја од својих људи са терена. Сем тога, и генерални провидур из Задра редовно га је и исцрпно обавјештавао о оним подацима до којих би он дошао, било преко својих специјалних конфидената, било дипломатским каналима или на који други начин. Исто тако и ванредни провидур Котора редовно је обавјештавао генералног провидура у Задру о подацима до којих би он долазио. Из ових и оваквих извјештаја може се прилично јасно сагледати ондашња ситуација у вези са акцијама Махмут-паше и млетачко држање у тим догађајима. Стога ћемо на овом мјесту покушти да сагледамо неке важније моменте ондашњих збивања.

Неки Јаков Гранчић Јосипов[1]) пише 1 јуна 1785 године из Рисна ванредном провидуру Котора Доменику Марћело и обавјештава га да је тог дана дознао од капетана и суђа своје Комунитади да су ови сазнали од једног Грка, иначе турског поданика из Корјенића, да су главари Требиња, Клобука, Никшића и Кључа ишли код скадарског паше, задржавши се онамо око 10 дана, након чега су се вратили у своја мјеста. Одмах по повратку из Скадра ови главари су сакупили око 6.000 војника из Мостара, Стоца, Љубиња, Требиња и других околних мјеста, па се говори да је ова војска одређена да иде против Црне Горе, као појачање трупама Махмут-паше.[2])

Дубровачка Република такође је са зебњом пратила покрете Махмут-пашине војске, тим прије што није знала какве су праве намјере Махмутове, односно шта он намјерава даље након обрачуна са Црном Гором. Стога ректор и савјетници Дубровачке Републике пишу 15 јуна 1785 године из Дубровника једном од млетачких провидура у Боки[3]) сљедеће: „Дознали смо да је из Албаније кренуо онај паша (мисли се на Махмут-пашу — Ђ. М.) са великим бројем трупа против Црне Горе и молимо да дознате, ако је икако могуће шта намјерава паша са том експедицијом и које су му даље намјере кад заврши са Црном Гором“.[4]) Пошто су у међувремену примили од млетачких власти из Боке тражена

---

[1]) Не зна се шта је по функцији био дотични Гранчић, али је највјероватније да је био један од многобројних млетачких конфидената.

[2]) Херцегновски архив (у даљем тексту: ХА): CCLXXVIII/ПУМА: лист бр. 228.

[3]) Не зна се којем је провидуру (да ли провидуру Херцегновог или ванредном провидуру Котора) дотично писмо било упућено, јер је на том мјесту документ иструлио од влаге.

[4]) ХА: фасц. CCLXXVII/ПУМА; лист бр. 5.

обавјештења, ректор и савјетници Дубровачке Републике пишу поново 26 јуна исте године из Дубровника истом провидуру.[5]) Захваљујући му на одговору и вијестима које им је послао, додају: „Пошто се сваког дана догађају интересантне и нове ствари, у страху да и наша земља не би била уплетена, молимо да нас обавјештавате о догађајима“. Наглашавају да му ово писмо шаљу експресном лађицом и поново моле млетачке власти да у овим мутним временима буду са њима у дописивању.[6])

Већ крајем 1786 године има се података о самовољним војним испадима Махмут-паше Бушатлије, усмјереним против неких турских земаља и њихових управљача и војних команданата. Од тих самовољних Махмутових упада поједини турски заповједници морали су се бранити оружаном борбом. О томе нам лијепо говори препис једног извјештаја, писаног у Травнику 30 децембра 1786 године, а који је стигао млетачким властима у Боку.[7]) Овај извјештај у преводу гласи: „Асан-бег, у име скадарског паше, прешао је у Пријепоље са 50 људи, сви на коњима, а затим у Сјеницу и у Нову Варош, те загосподарио свим тим мјестима, пошто му се становништво добровољно покорило. Везир-паша од Босне, када је дознао за ову неочекивану инвазију, хитно је издао наређење на све четири стране Вазалства, наредивши Мустафа-паши и Синан-паши, са 3 алибега и 300 најхрабријих из сераја, да, удружени са осталим мјештанима, одмаршира̂ју ради угушивања насилника. У међувремену, док је ова војска ишла напријед, Асан-бег је три пута нападао мјесто „Tarligia“(?)[8]) да га запосједне, али је био од мјештана[9]) одбијен, а када је дознао да су стигле трупе босанског паше дао се у бјекство, напустивши Пријепоље, Сјеницу и Нову Варош, тако да је народ (тих крајева) остао у пређашњем стању“.[10])

Већ током 1787 године Порта је Бушатлију увелико сматрала одметником, или бар врло несигурним и непослушним пашом. О томе нам јасно говори једно писмо лучког капетана Винћенца Галонића, упућено из Роса 10 маја 1787 године ванредном провидуру Котора Јосипу Диедо. Писмом му јавља да се испред невремена склонио у луку Росе један брод под заповједништвом капетана Франа Антивари, који је путовао са теретом пиринча у Ду-

---

[5]) Ни из овог документа се не може видјети да ли је писмо упућено провидуру Херцегновог или ванредном провидуру Котора, јер је документ на том мјесту оштећен.

[6]) ХА: фасц. иста; лист 4.

[7]) Из документа се не може видјети ни ко га је писао ни коме је упућен.

[8]) Не можемо да утврдимо о ком се то мјесту радило. У дотичном млетачком документу то мјесто се назива »Tarligia«.

[9]) У документу се мјештани овог мјеста називају »Tarligiani«.

[10]) ХА: фасц. CCLXXX/ПУМА; лист 3.

бровник,[11]) па да је од посаде овог брода сазнао да је султан упутио у Скадар другог пашу, по имену Ибрахима, да тамо преузме власт од Махмута. Ибрахим је притом употријебио неку чудновату варку, затраживши од Махмут-паше достојанство од три хаљине.[12]) Но овај, чим је то дознао, пошао му је у сусрет са 30.000 јаничара, те је успио да одбије Ибрахим-пашу и да му нанесе велике губитке. Послије овога догађаја Ибрахим-паша је, заједно са још неким пашама, прешао у Приштину, а Портина намјера да уклони Махмута остала је неиспуњена.[13])

Писмом из Сплита од 24 јуна 1787 године генерални провидур Анзоло Мемо јавља ванредном провидуру Котора Изепу Диедо да је дознао да акције скадарског паше неће изазвати никакав поремећај јавног реда и мира у овим млетачким крајевима. О стању Махмутових акција каже даље у писму: „Иако се није спојила војска везира од Румелије са војском босанског паше, који се већ бори са одметником Махмутом, изгледа да му посао неће добро испасти,[14]) с обзиром на противљење сина и брата пок. Курт-паше и команданта Тиране. Из Мостара креће босански паша са својом армијом, уз пратњу артиљерије". Из истог писма се да разабрати да је Бушатлија хтио да се на неки начин снабдије прахом из млетачких војних магацина у Котору, па у вези с тим генерални провидур скреће пажњу ванредном провидуру Котора да спријечи свако издавање праха из дотичних магазина, налажући му да и даље буде веома будан и опрезан у погледу овог важног артикла, да би осујетио све Махмутове покушаје да до њега дође из млетачких магазина. На крају тражи од ванредног провидура да га одмах обавијести о сваком евентуалном догађају који би услиједио на млетачко-турској граници према Албанији.[15])

Како је млетачка обавјештајна мрежа будно пратила догађаје на територији под контролом Бушатлије, свједочи нам и једно писмо које је исти генерални провидур упутио 8 јула исте године ванредном провидуру Котора, а које гласи: „Примио сам Ваше писмо од данас, заједно са писмом конфидента, а које се односи на прикупљање војске и број турских команданата под вођством Беглер-бега од Румелије, који крећу да покоре Махмута, те о припремама овога да се одупре непријатељским трупама које долазе против њега. Примио сам одговоре и молим Вас да позовете конфидента да нам да прецизније вијести, јер ове изгледају небулозне, па нас удаљавају од стварног стања."[16])

[11]) Не каже одакле је брод путовао, али се по свему може закључити да је долазио из албанских вода.

[12]) Не може се разабрати детаљније у чему се заправо састојала та варка.

[13]) ХА: фасц. CCLIX/II/ПУМА; лист 110.

[14]) Мисли се на Махмут-пашу.

[15]) ХА:фасц. CCLXXXIII/ПУМА; лист 221.

[16]) ХА: фасц. CCLXXI/II/ПУМА; лист 297.

Детаље о збивањима у Скадру налазимо у једном документу од 13 јула 1787 године,[17]) који садржи сљећећу поруку:

„Ахмед-паша отишао је у Подгорицу и повео са собом из Скадра хиљаду људи, цијело племство, за које се бојао да се не одметне, те 5 или 6 млетачких талаца и неколико талаца од Брђана око Скадра, и све их је одвео у Спуж. Све таоце оставио је у Кућиштима, (?)[18]) с ове стране Бојане, и не допушта ниједноме да пређе преко моста од Бојане. Боји се да не побјегну. Ту су стражари, док недјељног пазара нема и не може се наћи хљеба, али сви у граду праве двопек. Ни тврђава га[19]) засада не може спасти, али га[20]) шаље у Подгорицу и шаље фишеке и све остало што треба за војску. Један велики топ, који се налази у тврђави, припремљен је и поставио му је постоље. Везир од Румелије дошао је у Елбасан, као и старији пашин син, који има 12.000 својих људи. Ибрахим-бег из Тиране дао је везиру свога сина као таоца. Махмуд-бег из Каваје налази се у Драчу и неће издати скадарског пашу, јер је син његове сестре. Зоптан-бег из Кроје био је увијек непријатељ Скадранина и отишао је да се улизује везиру. Везир му је тражио много новаца, које овај није имао одакле да му да, али се обавезао да ће му створити колико је тражио под условом да му да нешто својих људи да га помогну да нађе тај новац. Везир их је послао, но кад су стигли у Кроју, овај је узео везировим људима све што су имали при себи и поручио ономе у Скадру[21]) да се измире, па су се и измирили. Сви су преплашени и нијесу живи (од страха). Говори се да га скадарски народ неће издати[22]) и да ће у суботу Махмут-паша са трупама отићи у Љеш да дочека везира. Чекаће га у Љешу или у Каваји. Има дан хода из Скадра до Љеша, полако са војском, а из Љеша до Каваје два дана“.[23])

Друго једно писмо од истог датума[24]) садржи податке о истим околностима. Из тог извјештаја произилази сљедеће:

Ахмед-паша стигао је у Подгорицу са нешто војске (говори се да их је довео 5—6.000) и поручио Брђанима да се окупе код

---

[17]) Нажалост, нема може се утврдити одакле је ово писмо стигло, као ни од кога је упућено (вјероватно се ради о извјештају којег млетачког конфидента). Једино се може утврдити да је писмо упућено неком млетачком провидуру, али се не може установити да ли провидуру Херцегновог или ванредном провидуру Котора.

[18]) Документ за овај појам употребљава ријеч »Casino«.

[19]) Мисли се вјероватно на Махмута.

[20]) Овдје се ваљда мисли на Ахмед-пашу.

[21]) Тј. Махмут-паши.

[22]) Мисли се опет на Махмут-пашу.

[23]) ХА: фасц. CCLXXXIII/ПУМА; лист 234.

[24]) Ради се о преводу једног писма од 13 јула 1787 године, но из кога се не може разабрати одакле је и од кога писано, нити коме је упућено. Вјероватно је и ово писмо упутио млетачким властима неки од њихових конфидената.

Острога. Намјерава да пошаље војску и утврди се код Спужа. Кучи и Бјелопавлићи, као и многи други из Зете, предали би се кад би то на који начин могли. Везир је стигао у Никшић и тражи да сви Брђани и цијела Зета иду у Острог. Из Скадра стиже двопек, прах и олово сваког дана преко језера, а из Плавнице преко поља на колима до Подгорице. Само се чека када ће у Острог стићи везир са војском. Очекује се велика борба. Многи Црногорци залажу се да буду у помоћи Ахмед-паши, а он је у очекивању да ли ће га Црногорци заиста помоћи, јер се то још не зна посигурно. Подгоричани и Зећани преносе своје ствари онамо гдје имају наде да ће их сачувати (поготово у она села која су била Алиагића, надајући се да ова села неће бити порушена).[25])

За освјетљавање тадашњих догађаја може нам послужити и један документ од 14 јула 1787 године,[26]) који садржи сљедеће податке:

„Симо Кривокапић отпутовао је одавде (тј. из Пераста — Ђ. М.) 10 овог мјесеца у зору у Херцеговину и стигао у Грахово око три часа по поноћи. У сриједу увече стигао је мало даље повише тврђаве код Корита, а у четвртак увече стигао је на равницу Гацка, гдје се налази утаборен босански везир са својом војском, рекоше ми, од 10.000 људи. Но био сам увјераван од неких хришћанских пријатеља да (та војска) са војском коју је довео требињски паша и диздар-капетан Корјенића износи око 16—17.000 људи. Везир је морао кренути у четвртак увече из Гацка да настави свој пут за Никшић, гдје ће бити на челу свога одреда и потом наставити пут према Скадру, да се састави са војском Беглер-бега од Румелије. Тако се говори у Гацку. Горе речени Симо оставио је у Корјенићу једну хришћанску особу да нам донесе вијест када везир стигне у Никшић. Везир није имао са собом топова, али говори се да ће их дићи са тврђаве у Никшићу и са оне у Спужу, колико му буде потребно. У Херцеговини се говори да војска њиховог везира не вриједи ништа према оној која долази из Румелије, од разних паша. Везир је својим писмима позвао Црногорце да му се оружани прикључе у Гацку, али они су одговорили да ће га чекати на пролазу за Никшић, на мјесту „Sliuglia“ (sic!), гдје би се придружили његовој војсци. Сва војска маршира весело и са здрављем стоји врло добро“.[27])

Млетачке власти имале су конфиденте у многим мјестима и ови су често достављали извјештаје о ситуацији и о свим новостима за које би сазнали. Но често су ови конфиденти млетач-

[25]) ХА: фасц. иста; лист 235.

[26]) Документ је писан у Перасту 14 јула 1787 год. и претставља уствари нечије биљешке, али се не зна чије, јер нијесу потписане. Вјероватно је ове биљешке правио неки млетачки конфидент који је преко својих људи на терену прибављао податке интересантне за млетачку обавјештајну службу.

[27]) ХА: фасц. CCLXXXV/ПУМА; лист 16.

ким властима достављали и непровјерене вијести, добијене на брзину било од кога, што је често доводило млетачку власт у незгодну ситуацију, пошто су били чести случајеви да вијести примљене од разних конфидената буду међусобно контрадикторне, често и у најважнијим питањима. О том проблему говори и писмо генералног провидура Анзола Мемо, упућено 16 јула 1787 године ванредном провидуру Котора Јосипу Диедо, у којем му генерални провидур јавља да ни сам не зна да ли би требало дати сталну мјесечну плату конфиденту у Скадру, с обзиром да није сигуран у тачност његових вијести о стању у Скадру, и о одметнику Махмут-паши. Истиче да много више вјере поклања оним вијестима које му стижу преко Драча, и то не толико од конзула колико од једне друге особе, која га много више интересује. Ставља до знања да се сасвим може вјеровати вијестима које долазе од црногорског владике, јер ове вијести нијесу противурјечне, него су, напротив, потврђене и са других страна. На крају обавјештава ванредног провидура Котора да је моментана ситуација у Скадру таква да тамо постоје два табора и да се Бушатлија боји да не буде напуштен од својих људи, док је жеља султанова да га уништи.[28])

Каква је збрка настала у догађајима око Скадра, те какве пљачке и безакоња од разних војски које су упућене против Бушатлије, види се из једног писма које је млетачки конзул у Драчу Александар Албергети упутио 25 јула исте године из Драча ванредном провидуру Котора Јосипу Диедо, а које у преводу гласи:

„Примио сам Ваше писмо и са великим задовољством Вас обавјештавам о догађајима који жалосте ову несрећну покрајину. Варварства која чине пашини људи и господа упућена у Скадар није ми могућно пером описати. Син Вели-паше, скупа са ћехајом[29]) румелиског Беглер-бега, налази се у Тирани са 20.000 ратника, од којих половина коњаника, те руше куће ради дрва за огријев и коњима газе сва засијана поља. То исто чини и паша из Каваје,[30]) са изабраним командантом »delle Mollechiane« (?) Махмут-бега пок. Ћеир-паше из Бушата, близу Скадра. Овако исто поступају и трупе реченога бега из Елбасана. Не остављају им ни чавле, ни зидове у кућама. Прекјуче је послао исти Беглер-бег свога бујурда („Bujurdi“) овима у Тирани и Каваји да не крећу никуд прије него он крене из Елбасана. Његово кретање из Елбасана неће почети прије неголи у ове воде стигну султанове каравеле.[31]) Тако је било удешено, али о томе се овдје ништа не говори. Овај временски размак добро долази непријатељима Мах-

---

[28]) ХА: фасц. CCLXXI/II/ПУМА; лист 296.

[29]) У оригиналном документу употријебљен је израз »chiahaja«.

[30]) Овог пашу из Каваје у ориг. документу спомињу под именом »Chianosoli«.

[31]) Каравела = тип брода.

мут-бега и онима у Скадру да се свете, а друго и не чине брат и син пок. Курта, протјераног из Берата. Ови, скупа са Кајмак-бегом из Пеќина („di Pekin"), присвајају волове, краве, биволе и другу стоку, те пале куће кметова, односећи им жито и све друге ствари. Прексиноћ су запалили једну импозантну палату Махмут-бега, који се овдје склонио, а који је имао своју вилу у „Sulsottai" (?), удаљену два сата од Каваје. Бегу су наредили да се поврати натраг од оних који су ушли, објашњавајући му да у њиховим ферманима нема нигдје његовог имена, осим што је поменут због неких дугова државној каси, за које мисле да износе 180 кеса, а што се да лако уредити. Он остаје упоран и неће да изађе из воље свога ујака из Скадра и његове мајке док не види да се приближавају бродови и неће да донесе никакву одлуку, него моли бога да му стигне уважени конте Емо, коме ће се бацити у наручје и тражити опроштај. Сви су путеви затворени, дијелом од стража, а остали од лопова, те нипошто не могу проћи нити курири нити каква друга лица и зато ћете ми опростити ако не будете могли примити моје вијести".[32])

Дана 4 августа исте године генерални провидур Анзоло Мемо пише ванредном провидуру Котора Јосипу Диедо да је примио његово писмо од јуче и да је задовољан примљеним вијестима, с обзиром да се те вијести (које је примио од ванредног провидура Котора) подударају са вијестима које су му стигле са других страна. Јавља му да је, према извјештајима које је добио од бригадира крајине, јуче имао да услиједи судар између војске босанске и војске Ахмеда, брата скадарског паше, те „Mecchiucia" (?), који су са једним корпусом од 7.000 војника имали да нападну босанску војску, која је улогорена у долини Зете, између Подгорице и Жабљака, а која се налази под заповједништвом неустрашивог Алила Алиагића, паше скопљанског.[33])

У писму које пише провидуру Котора 19 августа 1787 године генерални провидур се жали да се не може много вјеровати обавјештењима која су му приспјела из Црмнице, јер су магловита и несигурна. Наиме, у тим извјештајима слаже се са обавјештењима која је примио с друге стране једино оно о уласку босанских трупа у долину код Хота (Албанија). Најзад, незадовољан због несигурних обавјештења која прима из тих крајева, генерални провидур скреће пажњу ванредном провидуру Котора о потреби да његов обавјештајац подноси убудуће извјештаје са више тачности.[34])

Прилике у пограничној Албанији много су привлачиле пажњу и чак побуђивале стрепњу код млетачких власти. Генерални провидур из Задра, који је, да би био ближи граници и да би изблиза могао боље црпсти тачне информације, био се за неко

[32]) ХА: фасц. CCLXXXV/ПУМА; лист 14.

[33]) ХА: фасц. иста; лист 17.

[34]) ХА: фасц. иста; лист 19.

вријеме смјестио у Котору. Усљед бурних догађаја, који су јако заокупљали млетачке власти, налази за потребно да из Котора пређе привремено у Будву, да би био још ближи граници. Тадашња збивања у сусједној Албанији и прилике које су на то натјерале генералног провидура илуструје писмо које је генерални провидур 22 августа исте године написао у Котору ванредном провидуру Котора, а које у преводу гласи:

„Напредовањем и приближавањем Скадру босанске војске, иако досада успорено поновљеним крвавим борбама од стране Махмутове војске у кланцу Хотске Горе, освојењем Љеша од стране везира од Румелије, доласком флоте турске и млетачке у горње воде Драча и Валоне, насталом буном капетана од Бара и доласком прије три дана у оно мјесто Махмуд-бега Таушевића, синовца претендента на скадарско вазалство, појачавају се разлози унутрашњег политичког врења у пограничној Албанији и дају повода овој власти да с будном пажњом посматра ове догађаје и потребу да ја пређем (на неко вријеме) у Будву, да бих из веће близине могао боље просуђивати догађаје и по потреби издати одговарајуће наредбе".[35])

Генерални провидур заиста одмах након овога прелази у Будву да изблиза прати догађаје. Ситуација је за млетачке власти постала веома напета, нарочито доласком бројне турске флоте у воде Албаније, због чега је ову турску флоту сустопице пратила и млетачка флота. О томе говоре два писма генералног провидура Мема, оба упућена из Будве ванредном провидуру Котора (једно 25 а друго 26 августа исте године). Првим писмом (од 25 августа) генерални провидур јавља: „Овог момента стигла ми је сигурна вијест да су у Драч стигла четири брода која припадају турској флоти. У овој вароши били су пријатељски дочекани од Улцињана. Остали дио отоманске флоте, непосредно слијеђен флотом кавалијера провидура Ема, већ два дана једри горњим водама између отока Сасена и Драча".[36]) Другим писмом (од 26 августа) пише му: „Примио сам угодну вијест да се Драч покорио наређењу Порте чим је стигла турска флота и да се отцијепио од скадарске партије. Флота кавалијера провидура Ема, крстарећи по горњим водама, будно прати сваки покрет отоманске флоте. Весео сам што Вам ово могу саопштити".[37])

Одмах потом услиједило је заузимање Улциња и побуна у Скадру, што је Махмут-пашу довело скоро до руба пропасти. О томе генерални провидур пише 28 августа исте године из Будве ванредном провидуру Котора сљедеће:

„Покоравање приморских градова Драча и Улциња, поспјешено доласком отоманске флоте у албанске воде, оправдало је

---

[35]) ХА: фасц. иста; лист 23.

[36]) ХА: фасц. иста; лист 24.

[37]) ХА: фасц. иста; лист 25.

моје слутње о скорашњој побуни града Скадра. Управо данас један мој способни и вјерни конфидент, који се вратио одонуда, донио ми је веселу вијест да је у прошлу недјељу у 23 часа паша Таушевић примљен са великим одушевљењем и акламацијама од онамошњег становништва, које је провалило врата од града и опљачкало кућу бунтовника,[38]) који је, искористивши општу гужву, успио да се склони у тврђаву, камо га је слиједио само мали број присталица".[39])

Одмах сјутрадан, писмом од 29 августа из Будве, генерални провидур пише ванредном провидуру Котора да је јуче примио од њега извјештај његовог конфидента из Црмнице, који потврђује вијести о побуни у Скадру. Нове вијести које стижу из Бара потврђују да је Таушевић запосио Скадар и јављају да је Махмут од стране својих двају слуга био рањен са два метка из пиштоља, те да су га немоћног (јер се није могао држати на ногама) 50 његових присталица пренијели и отпратили у тврђаву, као и да су два брата (?), у пратњи 40 људи, са једним коњем натовареним златом, побјегла у правцу Бојане. Најзад јавља да се село Мрковић предало, уз амнестију удијељену му од синовца новога паше, те да су њихови људи, скупа са капетаном Бара и још 300 људи на коњима, јуче ујутро прешли у Скадар. С обзиром на све ово, генерални провидур изражава вјеровање да је у овом моменту Махмут-паша већ мртав, било да је подлегао добијеним ранама, било да је уморен од побједничких снага.[40]) Очекујући повратак поменутог курира из Скадра генерални провидур се нада да ће се обистинити његова предвиђања о пропасти одметника Махмут-паше, с обзиром на долазак турске флоте у албанске воде.[41])

Сјутрадан, 30 августа, генерални провидур пише из Будве ванредном провидуру Котора да је по његовом мишљењу престала опасност за млетачке границе према Албанији, због чега је престала и потреба за појачаним чувањем ових граница. Налаже му да се побрине за здравље војника и даје упутства за размјештај војске.[42])

Међутим, нове вијести, које су генералном провидуру пристигле прекосјутрадан, показале су да је било нетачно обавјештење о рањавању Махмут-паше, већ да се радило о Ахмеду, брату Махмутовом. Поводом ових нових вијести генерални провидур је

---

[38]) Мисли се на Махмут-пашу.

[39]) ХА: фасц. иста; лист 26.

[40]) Међутим, како је познато, Махмут-паша је овога пута успио да извуче главу, јер нити је умро од каквих задобијених рана, нити га је ко други у тим метежима убио.

[41]) ХА: фасц. иста; лист 27.

[42]) ХА: фасц. иста; лист 29.

упутио 1 септембра исте године из Будве писмо ванредном провидуру Котора којим му, поред осталог, јавља и сљедеће:[43])

„Данас се вратио из Скадра поуздани конфидент и донио ми одговор од новог паше Таушевића. Он потврђује своју побједу и јавља ми да је био погубљен издајников брат Ахмед, који је био рањен у мишицу, те се био повукао у тврђаву са свега 60 присталица. Увјерава ме да ће у најкраће вријеме задовољити цариградски двор и своју освету и да ће им упутити главу одметника".[44])

Мора да је генерални провидур потом поново прешао из Будве у Котор, налазећи да више нема потребе да борави у Будви са разлога што је опасност за млетачке границе према Турској Албанији смањена. Наиме, сљедеће његово писмо упућено ванредном провидуру Котора писано је у Котру (8 септембра исте године). У овом писму генерални провидур му наглашава да је од доласка Махмут-паше у крајеве Турске Албаније његова судбина увијек интересовала политику млетачке владе, а нарочито млетачку власт у овој покрајини (Далмација и Млетачка Албанија). Стога тражи од ванредног провидура Котора да свакодневно и по могућности преко приватних лица настоји да дође до вијести из Скадра, те да у том смислу на згодан начин и систематски одржава конфидентске везе са Скадром. Истовремено му јавља да је у Скадру прочитан султанов ферман којим се на сваки начин тражи Махмутова глава. На крају, жалећи што се достављање свих ових вијести непотребно отеже, тражи од ванредног провидура да му у вези са овим предметом доставља само сасвим вјеродостојне вијести, како би те вијести он (генерални провидур) могао да прослиједи Сенату.[45])

Нема сумње да је и након овога млетачка власт, преко својих многобројних конфидената, брижљиво прибављала сва потребна обавјештења о збивањима у Турској Албанији. Но, нажалост, извори Херцегновског архива о томе ћуте.[46]) Тек у 1796 години налазимо један једини документ који се односи на овај предмет. Ради се, наиме, о писму које је упутио из Скадра (12 јуна 1796 год.) тамошњи млетачки вицеконзул Јаков Сума тадашњем ванредном провидуру Котора Лоренцу Соранцо. У писму му јавља да је дознао о неким намјерама Махмут-паше, те да овај има јаку и моћну војску и да је ту војску упутио — како је разгласио — против Пипера и Палабарда (?). У ту сврху — каже се даље у писму — упутио је свога синовца Мемет-пашу да се по-

---

[43]) Наводимо у преводу само онај пасус писма који се односи на догађаје у Скадру. Остали дио писма нема везе са овим.

[44]) ХА: фасц. иста; лист 42.

[45]) ХА: фасц. иста; лист 47.

[46]) Даља преписка о овом предмету временом је или уништена или се документа о томе налазе у неком другом архиву (напр. међу фондовима ванредног провидура Котора или евентуално генералног провидура у Задру).

брине за потребе трупа, које се, како се прича, састоје од око 10.000 људи. Ако успије да покори наведена племена — наводи се у извјештају — исто ће предузети и против Црне Горе. Ако ли му пак и ово пођe за руком, покушаће тако нешто и против земаља Републике.[47])

Др Ђорђе Д. Миловић

ЈЕДНО НАМЈЕРАВАНО ИЗАСЛАНСТВО ПАШТРОВИЋА НАПОЛЕОНУ I РАДИ ОЧУВАЊА СТАРИХ ПОВЛАСТИЦА

Паштровићи, који су више вијекова уживали заиста широке повластице,[1]) добијене 1423 године од Венеције, којој су се тада били добровољно потчинили,[2]) и који су те повластице, иако нешто окрњене, успјели да сачувају и послије пада Млетачке Ре-

[47]) ХА: фасц. CCCXVII/ПУМА; лист бр. 1.
Још један документ, мада само овлаш, дотиче се ових питања. Ради се о писму неког Матеа Фортинато, које је упутио 15 септембра 1796 год. из Будве ванредном провидуру Котора Лоренцу Соранцо. Писмо се односи на сасвим друга питања, али садржи узгредно и једну кратку обавијест да се у Будви говори о великом сакупљању војске од стране Махмут-паше, која војска да одлази против Црногораца. Но никаквих других података о тим догађајима не садржи (фасц. исти; лист бр. 2).

[1]) Поред издвојених дукала и терминација које садрже паштровске привилегије, чији се оригинали или овјерени преписи налазе у неким архивима, нарочито Котора и Венеције, постоје и књиге паштровских привилегија, од којих се једна чува у Државном архиву НР Црне Горе у Цетињу у збирци откупа (Архив ју је откупио од Стева Медина из Паштровића). У овим књигама су преписиване паштровске привилегије хронолошким редом. Послије посљедњег преписа налази се званична овјера нотара која им даје карактер вјеродостојности. У тим књигама на првом мјесту се наводи повластица коју су Паштровићи наводно добили од цара Диоклецијана 300 године, а којом се ослобађају свих дажбина на територији његовог царства. Затим се наводе разни владари који су ту повластицу „потврђивали“, а то су цар Константин, цар Јустинијан I, цар Василије I, цар Никифор Фока, цар Алексије I Комнин, цар Фридрих Барбароса, цар Исак II Анђел, Стеван Првовјенчани, за кога још стоји да је проширио повластице Паштровића, давши им право суђења у грађанским споровима; цар Душан — за кога такође стоји да проширује раније повластице додјељивањем Паштровићима и права суђења у криминалним стварима —, краљ Људевит угарски и Деспот Ђурађ Бранковић. Разумљиво је да је, изузев, можда, само понешто од свих ових паштровских тврђења, остало само тенденциозна мистификација. Повластице, међутим, које је Паштровићима давала Млетачка Република имају карактер пуне вјеродостојности, о чему нам, више него овјерени преписи у књигама паштровских привилегија, убједљиво говоре оригинални списи.

[2]) Luigi Maschek, Pastrovichio у Manuale del Regno di Dalmazia pel biennio 1876—1877, стр. 180. — В. Богишић, Десетина судских записа из Паштровића у Архиву за правне и друштвене науке, Београд 1906, књига I, св. 5, стр. 394, 395. — Илија Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу у Зборнику у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, стр. 126.

публике у бурним и промјењивим приликама изазваним Наполеоновим ратовима, покушавају, иако, разумије се, узалудно, да свој повлашћени положај одрже и под Французима када су ови, 1807 године, заузели и овај јужни дио наше Јадранске Обале.

Инсистирање на очувању свог привилегованог положаја — стеченог захваљујући, поред својих заслуга, и аристократским принципима владања својих господара, Млечана, — у вријеме кад је носилац новог друштвеног поретка без икаквог устезања и без постепености отстрањивао све компоненте аристократске структуре владања, наравно да није могло дати никаквих резултата. Па ипак, иако су, свакако, били свијесни тога да Наполеон кида аристократске традиције, они су имали извјесну наду да ће, захваљујући приликама које су ометале консолидацију француске власти, као и свом пограничном положају, постићи неку бенефицију и на тај начин задржати бар нешто од својих старих привилегија. Са том надом, пошто је у више наврата безуспјешно покушала да од француског владиног делегата у Котору, Паулучија, издјејствује ослобођење од плаћања пореза и разних других дажбина, Паштровска општина 14 децембра 1808 године упућује на поменутом Паулучију претставку[3]) која у нашем преводу гласи: „Господину Владином делегату у Провинцији (Боки Которској) — Ова понизна и увијек вјерна поданичка Паштровска општина откако се одликује овим својим називом[4]) показала се увијек вјерном сваком цару и краљу, као што се то види из њених аутентичних привилегија. Да не би повриједили, већ подржали, њену постојану вјерност у овом крвавом пограничном крају. . . ова Општина је била досада пажљиво третирана од сваког свог цара и краља, а њене повластице су биле у потпуности поштоване. Тога ради се, дакле, овај понизни и вјерни народ узда у милост свога цара и краља и нада се да ће бити више бенефициран него од ранијих владара, пошто је он најмоћнији цар и краљ на земљи, чија величанственост и благост гарантују свијету поштовање закона и награђују свакога према властитим заслугама. Па с обзиром на такво своје право и потребе овај народ хоће да упути два своја брата преблагом свом владару, Наполеону, како би му преко њих изразио своје право.

Ова се Општина много поуздаје у Вашу доброту и благост, као и у љубав коју гајите према њој, и нада се да ће помоћу Ва-

---

[3]) Државни архив у Котору (ДАК), Управно-политички списи (УП) 224, бр. 961. Српски оригинал ове претставке нијесмо могли пронаћи, већ само овјерени италијански превод који смо горе донијели на језику оригинала.

[4]) У оригиналу свакако стоји „Комунитад", јер је и преводилац превео Comunità, а не Comune. Comunità је, наиме, био атрибут привилегованих општина. Млетачке власти су у апострофирању Паштровске општине често уз Comunità додавали и атрибут »nobile«, па и »nobilissima«, а досљедно томе су припаднике дванаесторо паштровских казада ословљавале са »nobili Pastrovichi«.

шег утицаја њена два поменута брата бити препуштена једном старијем судији, а нарочито Његовој Екселенцији војводи од Дубровника,[5]) и ради тога упућује два (друга — Сл. М.) своја брата Вашем Пресвијетлом Господству, који ће примити и пренијети Ваше одлуке и наређење у вези са гореизнесеним захтјевом.

Паштровска општина, међутим, изражава своју нарочиту понизност и готовост на извршење државних наређења.

Суђе и војводе са Банкадом и са читавим Збором.

Из тврђаве Светог Стефана у Паштровићима, 5 децембра 1808 године.

Марко Кажанегра, краљевски канцелист

Превео: М(арко) Pasquali, тумач".

Од доласка француских власти у Боку до подношења ове претставке Паштровићи су упорно настојали да одбијају наређења тих власти која су се косила са њиховим повластицама. Тако, поред одбијања да плаћају разноврсне дажбине, они су се енергично одупирали вршењу јавних радова и регрутовању за француску ратну морнарицу,[6]) али то одупирање није ни дотле било посве ефикасно јер су морали попустити и одазвати се на радове око изградње пута на линији Херцегнови — Вериге — Котор — Будва, према Мармоновој одлуци донесеној још 27 августа 1807 године, као и дати људе за морнарицу, истина под условом да претставник француске власти у Будви даде гаранцију, и то писмену, којом јемчи за плаће морнара.[7])

Увиђајући да ће њихов отпор, који је већ дјелимично био сломљен, у будућности бити бесмислен и самоубилачки, Паштровићи се и одлучују да се обрате директно Наполеону.

У горњој претставци, иако се позивају на своја стечена права, тојест повластице које сматрају законом, изражавајући притом вјеру у Наполеона као највећег поштоваоца закона, и додајући да од њега, као најмоћнијег владаоца, очекују више од онога што су им давали и признавали ранији владари, поента је ипак у прикривеној њиховој уцјени вјерношћу, коју су они сматрали важном у „овом крвавом пограничном крају". У овој претставци Паштровићи опортуно прећуткују атрибут племства, којим су се, иначе, раније у свим претставкама властима радо китили.

Свакако изненађен овом претставком, владин делегат у Котору, познајући упорност Паштровића, није могао да је једноставно стави ад акта, већ је доставља свом претпостављеном, генералном администратору Гарањину у Дубровнику, са попратним актом сљедеће садржине:

„Пов. бр. 1645

---

[5]) Тада главнокомандајући француских војних снага у Далмацији, генерал Мармон.

[6]) Славко Мијушковић, Отпор Брајића француским властима у Боки, Историски записи за **1954 год., св. 2**.

[7]) Исто.

КРАЉЕВИНА ИТАЛИЈА

Котор, 14 децембра 1808 године

ВЛАДИН ДЕЛЕГАТ У КОТОРСКОЈ ПРОВИНЦИЈИ
ГОСПОДИНУ ГЕНЕРАЛНОМ АДМИНИСТРАТОРУ

ДУБРОВНИК

Паштровска општина у више наврата ми је подносила претставке којима је тражила ослобођење од плаћања дажбина, којем плаћању су подложне све остале општине у Провинцији.

И поред тога што сам им ја указао на праву сврху тих дажбина и на дужност да их плаћају, као и на користи које ће народ имати од плаћања дажбина, гореречена Општина упорно тражи да буде бар ослобођења плаћања трошарине на вино. Пошто нијесам удовољио овом захтјеву, ставио сам јој на знање да ми је немогућно отступити од општих прописа и да се ја не могу оглушити о наређења старијих власти. Тако сам одредио да се приликом вршења пописа количине вина Паштровска општина има третирати као и остале општине. У вези са овим Општина ми је упутила претставку коју, Господине Генерални Администраторе, имам част приложити у преводу, којом моле за дозволу да упуте два своја изасланика Наполеону, да од њега моле потврду својих старих повластица. Горереченој Општини сам одговорио да могу само да доставим, што и чиним, њену претставку старијој власти ради надлежне одлуке.

Што се мене тиче, не могу, Господине Генерални Администраторе, да Вам не изразим своје мишљење да — уколико би се дозволило реченим изасланицима да оду и само до Његове Екселенције Војводе, имајући за циљ очување старих повластица и ослобођење од намета којима су подвргнуте не само све друге општине у Провинцији већ и сви народи Краљевине — то не би било згодно удовољити прво због веома велике тешкоће у погледу остваривања самог захтијева, а друго, и кад би се остварио тај захтјев, то би побудило и остале општине да траже исто, што би приуштило неугодности Влади...

Према ономе што се чује, изгледа да је избор изасланика пао на неког попа Анђуса и господина Мирослава Зановића.[8]) Познато ми је да је први мрачног карактера, а за другог остављам Вама,

---

[8]) Мирослав Зановић, иако члан будванског патрицијата, био је франкофил, те је као такав, одмах по доласку француских власти у Боку, био именован за будванског вицеделегата и мировног (среског) судију. На положају вицеделагата Зановић се задржао до децембра 1808 године, када су вицеделегације у Боки биле укинуте. С обзиром на повјерење које је уживао код Француза, чудно нам звуче Паулучијеве ријечи изречене на његов рачун.

Господине Генерални Администраторе, да кроз протекла збивања процијените циљеве којима може бити надахнут.

Ја, уосталом, очекујем Ваша наређења итд.

Паулучи

Генерални секретар (Делегације)

Т(рипун) Луковић".[9])

Док је Паулучи имао, ако не разумијевања, а оно извјесног такта према новим француским поданицима, па је чак, кад су били у питању и њихови несхватљиви захтјеви, настојао да не иступи с грубошћу, иначе својственом многим француским цивилним и војним функционерима у Далмацији, дотле је генерални администратор Гарањин реаговао на сасвим други начин. Ево како он одговара на захтјеве Паштровића:

„Пов. бр. 961 19 децембра 1808 године

ГОСПОДИНУ ДЕЛЕГАТУ

КОТОР

Ако изазива чуђење захтјев који је поднијела Паштровска општина, још веће чуђење заиста изазива чињеница да је речена Општина одржала свој збор без дозволе од стране ове генералне администрације. Ви добро знате, Господине Делегате, да се корпорације не могу сакупљати ако претходно не наведу властима о чему намјеравају расправљати и ако не добију потребно одобрење од власти. Вјероватно да су извјесни бунтовници самовољно сазвали паштровски општински збор ради подношења тако неприхватљивих захтјева, који откривају најмрачнији и најнепокорнији карактер. Зачетници свега овога биће кажњени, и надлежне власти ће предузети оне мјере које сте Ви морали одмах предузети. Ја сам претпостављао да бисте ми Ви у једном таквом случају спровели, скупа са Вашим повјерљивим актом, и главаре збора.

Злоупотреба самовољног сазивања било каквих корпорација мора бити отстрањена, и ја Вас потстичем да примијените такве мјере које ће моћи убудуће обуставити сличне разузданости, чије посљедице могу бити веома лоше.

Колективне претставке су неприхватљиве у свакој добро управљаној држави, и они који би их припремали заслужују казну.

Изволите итд. **Гарањин**"[10])

Иако, можда, са мало наде у остварење својих захтјева, Паштровићи ипак нијесу могли претпостављати да ће им на тако

[9]) ДАК, УП 961.

[10]) Исто.

груб начин бити прекинут први корак на намјераваном путу ка „величанственом и благом“ Наполеону.

Релативно обазривом Паулучију, као, уосталом, и његовим насљедницима, није преостало друго него да у односу на Паштровиће као и у односу на друге Бокеље примјењује оштре мјере ради остварења великих претензија француске економске и војне политике, али и уз те оштре мјере није постизао добре резултате ни код Паштровића ни код осталих Бокеља: слабо наплаћивање прописаних дажбина, слабо остваривање мобилизационих планова и често дезертирање и оног малог броја мобилисаних морнара — све то убједљиво поткрепљује ово наше посљедње тврђење.

Сл. Мијушковић

НАРЕДБА ФРАНЦУСКОГ ВЛАДИНОГ ДЕЛЕГАТА PAULUCCI-а О ОТВАРАЊУ ГИМНАЗИЈЕ У КОТОРУ

За Котор се каже да је један од првих градова у нашој отаџбини који је имао градску јавну школу, тзв. граматикалну школу, која одговара данашњој гимназији, те да је упорно одржавао вјековну традицију средње школе. Када је пак падом Млетачке Републике г. 1797 престала да ради которска петвјековна граматикална школа, одмах је била основана друга и то приватна гимназија, али је била кратка вијека. Котор је већ г. 1802 тражио од Аустрије, која је била окупирала Боку, да му се дозволи отварање јавне школе, позивајући се на своју традицију да је још у XIII в. имао своју јавну школу. Г. 1804 траже которски грађани од аустриске владе три школе: основну, гимназију и богословију, али им молба није била уважена.[1]) У доба француске владавине у Боки Котор је добио своју гимназију, о чијем ћемо оснивању овдје изнијети неколико података из Архива у Херцегновом, уз осврт на основне школе у ондашњој Херцегновској и Рисанској општини.

Маршал Мармон (Marmont), гувернер Наполеонове Илирије, потписао је 4 јула г. 1810 наредбу о новом систему школа у Илирији, која је истог дана објављена у званичном листу Telegraphe officiel у Љубљани. Ту се наређује да се имају основати народне основне школе, средње ниже и више школе (colléges, lycées) и високе централне школе (facultées). Свака општина је била дужна да заведе основну школу за дјечаке, а свако среско мјесто још и за дјевојчице. Све дотадашње школе имале су да обуставе рад.

---

[1]) Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, Културни живот старога Котора, I, Цетиње 1957, стр. 23 и 29.

Нижих средњих школа, или нижих гимназија, било је предвиђено 25 за цијелу Илирију, од којих је једна била одређена за Котор, а лицеја или виших гимназија било је предвиђено 8. Задарски и љубљански лицеји подигнути су на степен високе школе. Љубљанска висока школа била је фактично и отворена, а задарска није. Наредбом од 15 априла 1811 имала се централна школа, као илирска академија, основати, умјесто у Задру, у Дубровнику.

Сваки директор ниже гимназије био је уједно и надзорник основних школа односног среза, а ректор лицеја (више гимназије) надзирао је рад у нижим гимназијама.

Наставни језик у основним школама био је народни језик: српскохрватски и словеначки, а у нижим и вишим гимназијама наставни језик је био углавном италијански и француски.

Да би се приступило извршењу „добростиве и очинске одлуке Његове Преузвишености господина војводе генералног гувернера Мармона“ у погледу јавне наставе у илирским провинцијама, упутио је владин делегат за Албанију (како се онда званично називала Бока Которска) Луиђи Паулући (Luigi Paulucci),[2]) по саслушању новоименованих професора гимназије у Котору, дне 7 марта 1811, распис свим општинским претсједницима у Боки на италијанском језику, чије одредбе у преводу гласе:

„1) Дне 1 априла све се школе које постоје у Провинцији которској укидају, подразумијевајући ту све школе које при-

---

[2]) Да би се видјело какав је човјек био Луиђи Паулући, који се између осталога много заузимао за напредак школства у Боки, навешћемо овдје неколико података о њему из једног досад необјављеног извјештаја которског „претура“ Викерхаузера пов. бр. 90 од 27 маја 1829, упућеног которском среском начелнику савјетнику Паитонију који се, не знамо из којих разлога, након толико година интересовао за рад Паулућијев у Боки.

У извјештају се каже да је Паулући био човјек разборит и умјерен, те се увијек строго држао моралних начела у вјерском, политичком и социјалном животу и као државни службеник и као приватно лице. Очите доказе таквог свог карактера показао је он у благом и хуманом поступку са свим оним „несрећним Далматинцима“ који су због своје привржености Аустрији били ухапшени и затворени у которској тврђави. Због својих племенитих осјећања спасао је он од потпуне пропасти многа лица из Боке која су се била писмено компромитовала својом привrженошћу аустриској царској кући. Иако му је пала у руке њихова кореспонденција, није је искористио у службене сврхе, већ је предао онима којима је била адресована. Стога је код становништва овог среза остао у најпријатнијој успомени. Био је члан ложе слободних зидара у Котору, која се називала „Илирска звијезда“ и то као „гран мастро“, а није познато да ли је био члан које друге ложе у Далмацији.

Г. 1811, мало времена пошто је издао споменути распис о отварању гимназије у Котору, Паулући је, како даље каже Викерхаузер, био разријешен дужности у Боки, не на тражење становништва, него на интервенцију генерала Делсонса, врховног команданта француске милиције у Боки, човјека силовитог и напрасног карактера, који се није никако могао сложити с благим карактером Паулућијевим.

мају више лица или бесплатно, или уз становиту мјесечну или годишњу награду.

2) Претсједници односних општина кроз четири дана након објаве ове наредбе поднијеће списак свих учитеља и навести предмет њихових предавања према формулару који ће се доставити.

3) Сви они који буду хтјели убудуће да држе школу, пошто добију свједочанство претсједника односне општине и пошто се подвргну испитима пред професорима гимназије, а они их (као оспособљене) предложе влади, добиће дозволу за држање школе, јер би без дозволе били новчано кажњени, поред тога што би им се завазда забранило да држе школу.

4) Пошто је владин интерес и брига да јавна настава не остане без потребних наставника, стога они који су раније држали школу, а који би хтјели да је и даље држе, биће дужни да то пријаве директору гимназије у раздобљу између 18 и 24 текућег мјесеца, а ко би то пропустио неће му се молба касније узети у обзир.

5) Дана 14 текућег мјесеца отвориће се у Котору гимназија.

6) Локал који је привремено за њу одређен јесте кућа[3]) покрај Трга св. Трипуна (contigua alla Piazza di S. Trifone).

7) Предавање у гимназији држаће се у сљедећим часовима:

Изјутра:

од 4 новембра до 1 априла

Од 9 до 10,1/2 часова: предавање италијанског језика и аритметике, француског језика и о мјерама и тежинама.

Од 10,1/2 до 12 часова: предавање латинског језика.

Од 1 априла до 22 августа

Од 8 до 9,1/2 часова: предавање италијанског језика и аритметике, француског језика и о мјерама и тежинама.

Од 9,1/2 до 11 часова: предавање латинског језика.

Послије подне:

Од 4 новембра до 1 априла

Од 3 до 4 часа предавање из историје и географије, италијанског језика, аритметике и француског језика.

Од 1 априла до 22 августа

Горенаведена предавања држаће се од 4 до 5 часова.

8) Четврт сата прије уласка у школу почеће да звони звоно, и прије него се заврши звоњење ученици ће се морати наћи у гимназији.

---

[3]) Број куће није наведен.

9) Недјеља и четвртак, када у току седмице нема већих празника, сматраће се празницима.

10) Господин директор гимназије настојаће да буде изложена табела која ће показивати школске дане.

11) Гимназија ће бити затворена посљедњих осам дана месојеђа, велике седмице и од 22 августа до 4 новембра.

12) Сви они који желе да буду примљени у гимназију мораће да знају читати и писати и да познају прве почетке аритметике и вјеронауку.

13) Пошто је ова наредба публикована прије 14 јула, ђаци ће бити дужни да се пријаве директору и, пошто положе испит код професора чије предавање желе да похађају, биће уписани у нарочити регистар.

14) Они који буду похађали гимназију, а не би се владали с дужном пристојношћу и поштовањем, као и они који би реметили мир и ред на предавањима, биће најстроже кажњени и заувијек изагнати из Гимназије.

15) Позивамо господу начелника, синдике и поглавице Општине да се ова наредба огласи за три сусједна дана, као и да се за вријеме богослужења прочита с олтара првог свечаног дана и да се нарочито препоручи свим домаћинима да би за своје синове искористили завод који као знак великодушности врховног поглавара илирских провинција отвара пут духовној култури, која је корисна свакој грађанској класи (сталежу).

16) Налаже се господину директору гимназије да изврши ову наредбу, која ће бити афиширана у гимназији.

Из палате Владине делегације, дана 7 марта 1811 г.

Луиђи Паулући, с. р."

Ову је наредбу спровео владин делегат међу осталима и претсједнику Херцегновске општине својим актом бр. 876 од 7 марта 1811 г., с препоруком да се она што шире публикује, јер владу премного (assaissimo) интересује да овамошњи житељи ову установу (завод), колико корисну толико и часну за ову Провинцију, искористе, па стога треба предузети све могућно да би свак лично (individualmente) ову наредбу упознао.

Да би се могла извршити одредба из чл. 2, достављен је формулар који је требало испунити и доставити у два примјерка, од којих ће један остати у актима, а други ће доставити владин делегат директору гимназије.

Како претсједник Херцегновске општине није у одређеном року доставио тражени извјештај са испуњеним формуларима, нити су се наставници односних школа пријавили директору гимназије ради испита, то га је владин делегат актом бр. 1142 од 24 марта 1811 г. најстроже опоменуо и запријетио, ако се то све у најкраће вријеме не изврши, да ће бити и против своје воље присиљен да нареди да се односне школе затворе све док се не изврше наређења старије власти.

На то је након мало дана претсједник Општине доставио тражене формуларе за школу у Херцегновом, уз извјештај да су школске прилике у Херцегновом врло скучене (assai ristrette) и да су наставници сиромашни, али да ће они млађи доћи у Котор и пријавити се директору гимназије, а они старији не могу због старости.

Извјештаји из других бокељских општина нијесу нам познати.

Формулар по којему је претсједник Општине доставио извјештај имао је сљедеће рубрике: 1) име и презиме учитеља; 2) његова старост; 3) да ли је свјетовно лице, или је свештеник свјетовног или монашког реда; 4) које предмете предаје; 5) колико по прилици има ученика и њихове године; 6) колико година има откад држи школу; 7) да ли има какву плату од владе или од општинске управе и 8) примједбе.

На предње упите претсједник је доставио податке за сљедећа три херцегновска учитеља, који су држали три школе:

1) Fra Feliće dalle Valli, од год. 61, католички свештеник-капуцин монашког реда, поучава ђаке у читању, писању и предаје вјеронауку, аритметику и латински језик, има 16 до 18 ђака од 6 до 14 година отприлике, држи школу у капуцинском манастиру у Херцегновом има већ 23 године, за поучавање ђака није му дозначена никаква плата, него школу држи на корист приватника и на опште добро.

2) O. Fra Dominik d'Asolo од год. 77, католички свештеник-реформани минорита монашког реда, предаје исте предмете као и предњи, има 8 ђака од 6 до 14 година отприлике, држао је школу у разним мјестима, а сада у Херцегновом има 40 година, а нема ни он никакве плате. — Када би ова два фратра била спријечена да лично поучавају ђаке, изричито је у извјештају наведено да би их у том случају увијек замијенили други фратри, њихови другови.

3) Jovan Thiothia (Ćoća), од год. 45, православни свјетовни свештеник, поучава ђаке у читању и писању на италијанском, српском (illirico) и француском језику, предаје православну вјеронауку, аритметику, историју и географију, има 12 ученика од 9 до 14 година отприлике, држао је школу у иноземству (paesi esteri), а сада у Херцегновом укупно око 15 година. Плата му је веома скромна а прима је од родитеља својих ђака. У рубрици „примједбе" тражило се да се означи карактер, способности и понашање учитеља, с мишљењем претсједника Општине да ли дотични учитељ може да настави школу на општу и приватну корист, али на ову рубрику није услиједио никакав одговор. Мјесто тога износи се на крају извјештаја опште мишљење да је квалитет школа у Херцегновом веома слаб колико због броја ђака толико и због њихове старости. Прошлих година, када је било доста младежи и у старијим годинама, прве двије школе у оба католичка манастира биле су врло познате, јер се у

њима успјешно поучавала младеж у вјеронауци, граматици, реторици и другим предметима.

Према горњим подацима изгледа да је у школи за православну дјецу, у којој је православни свештеник Jovan Thiothia уз остале предмете предавао православну вјеронауку и наш народни језик, настава била на томе језику, док се то за поменуте двије друге школе не би могло рећи, јер се у наведеном извјештају не спомиње наш народни језик, а и сами фратри-учитељи били су туђег поријекла, који ће наш језик бити слабо и познавали.

Међутим, познато је из докумената из архивâ у Котору и Херцегновом да је у XVIII в. било приватних школа на нашем језику у више мјеста Херцегновске и Рисанске општине гдје живи народ православне вјере (Крушевице, Баошић и др.), а учитељи су били свештеници. Узгред спомињемо да су унијатски калуђери у пропагандне сврхе још у XVII в. били отворили школе на нашем народном језику у Котору и у Паштровићима, које су биле врло добро посјећене.[4])

Чувене су биле школе у манастиру Савини код Херцегновог и у манастиру Бањи у Рисну. Међу многим калуђерима-учитељима нарочито је био познат по својој учености савински архимандрит Инокентије Дабовић, код којега су прве половине XVIII в. учили многи младићи из имућнијих православних породица у Боки.[5])

У Рисну се спомиње јерођакон Кирил Хоповски, којега су Ришњани узели за учитеља своје младежи. Каже се да је школа била у црквеној кући више црквице св. Арханђела. Једно калиграфски писано писмо његовом руком г. 1784 данас се налази у архиви Поморског музеја у Котору. И школе по селима у којима су се углавном учили: буквар, часословац и псалтир уз најосновније почетно знање из математике, биле су приватног карактера и издржавали су их ђачки родитељи. Учитељи су били редовито мјесни свештеници. Тек прве половине XIX в., а нарочито од г. 1869, када је проглашен темељни државни школски закон, уводе се редовите државне основне школе, гдје су учитељи свјетовна лица и плаћени из ерарских средстава. У исто доба су свештеници у мањим мјестима држали тзв. помоћне школе, који су за тај свој рад имали од државе такође неки годишњи хонорар.[6])

Да је у овим крајевима осим свештеника био и доста велики број других писмених људи, најбоље нам свједоче наши бо-

---

[4]) Др Јован Радонић, Штампарије и школе Римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку, САН 1949, стр. 115—29.

[5]) Записи, св. 4, Цетиње 1929, стр. 242.

[6]) Андрија Лазаревић, Развитак пучког школства у Боки Которској, Котор 1912, стр. 6.

кељски архиви, гдје имамо до данас доста сачуваних опорука, дјелидаба, даровница, докумената о миразу, пресуда добрих људи, приватних писама итд. на народном језику.

Топаљска и Рисанска општина уређују од свога постанка (првих деценија XVIII в.) на народном језику ћирилским писменима. Врло је интересантно у овом погледу, а досад није нигдје објављено, једно писмо Рисанске општине од 1 новембра 1795, које се налазило у приватним рукама прије Другог свјетског рата. Писмо је било упућено млетачком провидуру у Котору, у којему се каже како је Општина примила од провидура „књигу“ (писмо) с неком наредбом, те се наставља: „али ми не можемо наћи у наше мјесто који ово може лијепо прочитати и казати заповиједи и молили смо господина теленте колунела Живковића и није могао разабрати“. Стога моле да им свако писмо којим им се нешто наређује „буде писано по сербски како је био вазда обичај“. Из овога се види да се не само од XIX в. него од давнина у школама ових крајева обука вршила на народном језику и младеж учила ћирилском писму, које народ тако енергично брани од туђинских господара који су покушавали да им наметну туђи језик. У Државном архиву у Котору у књизи „Cattastico della perticazione del territorio di Risano“ (Катастик мјерења рисанског подручја), писаној г. 1704, имамо један, досад у науци непознат, податак о учитељу у Рисну из овог доба. У списку наиме рисанских, ту касније насељених породица, налази се убиљежен под бр. 56 неки старији човјек по имену Исак „mastro di scola“ (школски учитељ — П. Д. Ш.) са једном женом, по свој прилици његовом супругом. Када се спомиње учитељ који је у Рисну настањен, онда је јасно да ту постоји и школа. Пошто смо горе видјели да Рисанска општина поручује млетачким властима да је код њих „био вазда обичај“ да се пише и отписује „по сербски“, то је природно да је и споменути учитељ у тој рисанској школи, која је постојала прије обнове манастира Бање г. 1718—1720, који је био порушен од Турака г. 1654, поучавао рисанску дјецу да читају и пишу на нашем народном језику. Према томе то би била **најстарија** досад позната народна основна школа не само на подручју бивше Рисанске општине него и негдашње Топаљске, а данас Херцегновске општине, те јој је, како смо видјели, учитељ био свјетовно лице.

Да ли је претсједник Херцегновске општине доставио владином делегату у Котору тражени извјештај о сеоским школама и њиховим учитељима, није нам познато, јер о томе нијесмо нашли архивских података. По свој прилици он неће бити ни сматрао за потребно да о тим школама подноси извјештаје, нити да сеоске главаре обавјештава о отварању гимназије у Котору, знајући да народ нема нарочитог интересовања за ту школу. Тако је и г. 1864, када се радило о поновном отварању укинуте гимназије у Котору, народ особито вањских бокељских општина, који није имао нарочитог интереса да Бока опет добије гимназију,

препоручивао ондашњем народном посланику Стевану М. Љубиши, ако би требало бирати између Поморске школе и гимназије, да се заложи на надлежном мјесту за Поморску школу која је Боки много потребнија од гимназије.

Петар Д. Шеровић

КАРАКТЕР И ЗНАЧАЈ ПРЧАЊСКЕ ПРЕСУДЕ НАРОДНОГ СУДА ИЗ 1848 ГОДИНЕ

Револуционарна 1848 година донијела је знатне метеже и у Боки. Опадање ауторитета званичне власти изазвало је нагли пораст криминала и то нарочито између појединих комунитади.

У другој половини 1848 године владала је велика напетост, нарочито између Новске и Рисанске комунитади, због многобројних злочина и преступа извршених од стране становништва једне комунитади над становништвом друге. У питању су била многобројна убиства и рањавања,[1]) а честе и озбиљне крађе крупне и ситне стоке, хране, оружја и др.,[2]) као и многобројне пољске и шумске штете.[3]) Због свега овога дошло је до врло затегнутог стања између поменутих двију комунитади.

У то доба, у склопу општих политичких превирања, у Боки су се почели оснивати посебни, тзв. народни судови, који су покушавали да приграбе надлежности и у грађанским и у кривичним стварима, што се сасвим косило са правима и надлежностима редовних судова. Истина, у Боки су у то вријеме, поред редовних судова, постојали такозвани помирбени судови добрих људи, али ови „народни судови" били су нешто сасвим ново.[4]) Они се јављају као једна од манифестација тежњи за што већим осамостаљивањем правосуђа од аустриске власти, а непосредан повод за то пружиле су политичке трзавице и мутне прилике које су се осјетиле у Боки у бурној 1848 години, а које су утицале на опадање ауторитета званичне власти код широких народних маса.

---

[1]) Тако су Убљани (у првом реду Андрија Марков Лаконић) били осумњичени за убиство Мија Савића и рањавање његове жене, неких његових момака, Јова Поповића и др.; Кривошијани (Лазар Водовар, Андрија Вучуревић са браћом, кућа Лакичевића и др.) за убиство Ђурице Брајовића, Крста Вуковића, Новака Кујачића, Јована Стијепчића, Риста Познановића и др., те рањавање многобројних других лица; Мокрињани за убиство Зека Самарџића, Ђура и Јована Шпице и др. — итд. итд.

[2]) Крађе су биле нарочито бројне између Кривошијана, Камењана и Убљана.

[3]) Нарочито су били бројни сукоби Камењана и Убљана, због тога што су Убљани правили честе пољске и шумске штете Камењанима.

[4]) Види: Павао Буторац — Бока Которска према народноме покрету у револуционарној години 1848 (Рад ЈАЗУ, књ. 260, Загреб 1938), стр. 145—146.

Из тог времена сачувана је и једна врло интересантна пресуда народног суда од 30 новембра 1848 године.[5])

Суд се састао у Прчању[6]) 30 новембра 1848 године, састављен од 25 људи, међу којима су били углавном претставници свих крајева Боке, изузев крајева који припадају поменутим двјема комунитадима (новској и рисанској).

Разлози сазивања овога суда виде се лијепо из уводног дијела „сетенце“, који гласи:

„Будући да су се од неколико времена појавила многа зла и немири међу житељима обшества новскога, рисанскога и придружени(х) кра(ј)ева, тако да су даном 4 овога мјесеца уговорили у Котору, пред старијом власти, и средством овдје прикљученога компромеса све сво(ј)е распре и заимне правде на расуђење народног суда представити, даље подписани посланици бокески, као братски погодници и кметови, сабраше се данас у Прчањској вароши, гдје призваше пред собом обје стране редом сеоцким и чувши различне њихове разлоге, што уствене, што писмене, и призивајући помоћ од вишњега творца, од ко(ј)ега само произилази сваки прави суд, осудише наредни(ј)ем и непоколебимо закључише. . .“

Текст ове пресуде објавио је још 1929 године Душан Д. Вуксан,[7]) држећи се примјерка преписа који се налазио у рукама Андрије Лазаревића. Стога, пошто је текст пресуде већ раније објављен,[8]) ми га овдје нећемо понављати, него само покушати да овај документ подвргнемо извјесној анализи (историској и историско-правној), да би се из тога могли извести потребни закључци, који би на овај важни случај бацили нешто више свјетла.

* * *

Важност овог документа је многострука за проучавање ондашњих прилика у Боки и са политичког и са историско-правног гледишта. Стога је неопходно да на овом мјесту, макар и у најкраћим потезима, размотримо неке најважније моменте којих се

---

[5]) Примјерак пресуде о којој је ријеч налази се у рукама Сима Сушића, пензионера из Херцегновог, као приватно власништво. На корицама носи наслов: „Сетенца међу Комунитади Новској и Рисанској од Прчања 1848“. Читав документ писан је ћирилицом, сем неких потписа вијећника — судија, на крају пресуде, који су потписани латиницом и на италијанском језику (име, презиме, звање и мјесто пребивања).

[6]) Прчањ је изабран за састанак суда вјероватно као „неутрална“ територија, пошто се имало рјешавати о крупним споровима између Рисанске и Новске Комунитади, па је стога требало избјећи да се суд састане на некој од њихових територија.

[7]) Душан Д. Вуксан: Народни суд у Приморју 1848 године („Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. IV, Београд 1929, стр. 105—111).

[8]) Ми немамо при руци примјерак пресуде (преписа) који је Вуксан имао у рукама, већ препис који се налази у приватном власништву Сима Сушића из Херцегновог. Но пошто између ова два текста нема битних разлика, изузев неких ситнијих, стилских и језичних, то се на ове ситне разлике (које ни најмање не засијецају у питања која овдје мислимо третирати) нећемо освртати.

потребно дотаћи да би се овај документ у потпуности схватио и да би се могла правилно оцијенити његова важност.

Прије свега потребно је пречистити питање да ли се у конкретном случају радило само о суду добрих људи (који судови су били дозвољени од стране аустриских власти), да ли о тзв. „народном суду" (које судове аустриска власт иначе није дозвољавала), или се пак ради о некој средини између једног и другог.

Чисто помирбени судови добрих људи у то доба могли су само да посредују међу странкама у циљу регулисања извјесних грађанскоправних спорова и несугласица, али они нипошто нијесу били овлашћени да рјешавају кривичне ствари, које су биле у искључивој надлежности редовних судова. Довољно је стога бацити макар само летимичан поглед на ову пресуду па да се одмах може видјети да суд који ју је донио није имао карактер обичног помирбеног суда добрих људи. С друге стране, у уводном дијелу пресуде помиње се овај скуп изрично као „народни суд". Но ова околност безусловно тражи и даља објашњења. Прије свега, ако се у конкретном случају ради заиста о „народном суду", поставља се питање како је његов рад одобрила аустриска власт, кад се зна да се она у 1848 години у Боки енергично борила против „народних судова", сматрајући их у неку руку институцијама које су поникле из револуционарног духа и прилика у 1848 години. С друге стране, треба имати на уму и околност да је постојећа аустриска власт у Боки била дала пристанак за сазивање овога суда. Тако би се бар дало закључити из самог текста уводног дијела пресуде („. . .Тако да су даном 4 овога мјесеца уговорили у Котору пред старијом власти и средством овдје приљученога компромеса све сво(ј)е распре и заимне правде на расуђење народног суда представити. . ."). Једно је сасвим јасно, а наиме: да се овдје никако не ради о једном обичном помирбеном суду добрих људи. То произилази како из мноштва питања која је овај суд расправљао (а која далеко превазилазе тадашње надлежности помирбених судова), тако и из околности да суд није био састављен искључиво од „арбитрарних судија", већ је у вијећу од двадесет и пет људи било заступљено свега седам „арбитрарних судија", док су осталих осамнаест чланова суда претстављали народне претставнике углавном из читаве Боке, изузев двије завађене комунитади (новске и рисанске). Судећи по саставу суда и по питањима о којима је одлучивао, понајприје би се могло рећи да се у конкретном случају радило о „народном суду". Но како онда објаснити околност што је за сазив овог суда постојало одобрење редовне аустриске власти, кад се зна да је она у 1848 години енергично сузбијала „народне судове"?

По нашем мишљењу овдје постоје двије могућности. Прва могућност би се састојала у томе да се одобрење аустриске власти односило на састанак обичног помирбеног суда добрих људи, па да је то одобрење послужило сазивачима овог скупа само као

какав-такав оквир у који су они потом угурали „народни суд“ да пресуди све случајеве који су их моментано интересовали. Друга би могућност била да је аустриска власт — упркос томе што је начелно била оштро против „народних судова“ — изузетно и само за ову прилику дозволила сазив овог суда као народног, сматрајући да ће опште користи од њега за утврђење јавног реда и мира бити знатне (у конкретном случају и сасвим у интересу постојеће власти), с обзиром да се, поред осталог, радило о умиру између двије закрвљене комунитади, у ком правцу је један овакав суд могао да постигне неупоредиво боље резултате од оних које би постигао редовни кривични суд када би све ове случајеве расправио посебно и по закону. А у мутном времену и приликама какве су биле оне у 1848 години, редовна аустриска власт морала је бити максимално заинтересована да се коначно среде односи и утврди мир и повјерење између поменутих двију комунитади. Стога ова друга могућност има доста вјероватноће, мада ни прва није сасвим искључена. Но било како било, овај суд је, објективно узев, имао и неких елемената помирбеног суда добрих људи (рјешавао је многа питања која би долазила у надлежност помирбеног суда) и тзв. „народног суда“ (рјешавао је мноштво кривичних дјела: убистава, тешких и лаких тјелесних повреда, крађа и др., што је далеко превазилазило тадашњу могућну надлежност помирбених судова). Ипак — и то нарочито због тога што су преовлађивала крупна питања из чисте надлежности редовних кривичних судова — овај суд је знатно више носио обиљежја „народног суда“ неголи „помирбеног суда добрих људи“.

Најзад, пошто је овај суд пресудио многе веома деликатне случајеве из области кривичноправне материје, интересантно би било — макар и у општим потезима — размотрити принципе којих се држао при оцјени догађаја и изрицању правде. Ти принципи састојали су се у сљедећем:

а) Пребијањем главе за главу, код убистава извршених између становника два разна краја, племена или куће, озакоњују се већ извршене крвне освете.

б) Прихвата се принцип композиције за убиства и тјелесне повреде (рањавања). При томе износ композиције за убиство жене за половину је мањи од износа предвиђеног за убиство мушкарца, док су у случајевима рањавања износи композиције исти било да се ради о рањавању жене, било о рањавању мушкарца.

в) Композиција (односно обавеза плаћања композиције) може бити индивидуална или колективна. Индивидуална је у случају кад се дјело ставља на терет одређеном лицу. Колективна обавеза композиције јавља се у двије варијанте: као обавеза куће (или племена) којој припада извршилац и као обавеза читавог краја (ако убијени или рањени припада другом крају). Притом обавеза куће или племена постоји у случају кад се не зна извршилац дјела као одређено лице (по имену), али се зна кућа или пле-

ме коме припада, док обавеза краја постоји у случајевима кад се о извршиоцу не зна ништа друго осим да припада дотичном крају (мјесту, територијалној јединици). Код индивидуалне обавезе дотично лице (дужник) плаћа читав износ композиције, а код колективне обавезе у скупљању одређене суме колективно учествује кућа, племе или крај (зависно од случаја).

г) Обавеза плаћања композиције прелази са извршиоца (за случај његове смрти, бјекства и сл.) на његове насљеднике или најближу родбину.

д) Прихвата се принцип да се одбрана имовине може вршити чак и путем убиства или рањавања штетника (убиства и рањавања због крађе — види арт. LVII поменуте пресуде).

ђ) Употреба духовних института кумства и побратимства за ликвидирање извјесних свађа и спорова међу грађанима.

е) Као средство доказивања кривице или невиности прихвата се клетва, индивидуална или колективна, при чему се кворум клетвеника одређује различито, од случаја до случаја.

Напријед изложени принципи, који су дошли до изражаја у поменутој пресуди из 1848 године, веома су важни за оцјену неких деликатних питања. Прије свега треба имати на уму чињеницу да је суд оперисао оним обичајним институтима који су били сасвим блиски народу и који су, као такви, претстављали одраз његовог ондашњег схватања правде и правице. Када се, поред тога, има на уму околност да ова пресуда потиче из средине XIX вијека и да је поникла у крају који је дуги низ година имао редовно кривично судство, чији су се принципи кривичног права фундаментално разликовали од принципа на којима се темељила ова пресуда, документ у питању пружа нам драгоцјених података и освјетљава питање како је у домену кривичне правде изгледала правна свијест широких маса Боке средином XIX вијека, како су ове масе у том периоду интимно схватале и осјећале правду и правицу, какви су и колико јаки у то доба код њих били стари обичаји, те колико је дотично доба (XIX вијек) утицало на њихову модификацију, а колико је у томе успјело. У томе је још једна важност овог документа.

Др Ђорђе Д. Миловић

ПОЛОЖАЈ КНЕГИЊЕ ДАРИНКЕ ПОСЛИЈЕ СМРТИ КЊАЗА ДАНИЛА

Личност кнегиње Даринке и њен рад у Црној Гори заслужује посебну и детаљнију обраду, тим прије што о томе није било досад исцрпнијег рада у нашој историографији. Стога ћемо се у овом прилогу задржати само на једној епизоди из њена живота, и то на односу који је настао према њој у уском владајућем кру-

гу на Цетињу одмах послије смрти књаза Данила 1 августа (с. к.) 1860. За књажева живота она је уживала неподијељене симпатије, што је долазило и због њене образованости и привржености интересима Црне Горе. Послије његове смрти она се осјетила усамљена са малољетном ћерком Олгом. Политички и државни живот развија се мимо ње. Очигледно, постала је сметња и то се није дало укрити. Тај нови однос према њој водио је војвода Мирко. Он и она, уосталом, били су два антипода: он, окрутан и безобзирни ратник, претставник патријархалних традиција Црне Горе; она, претставник, у једној заосталој средини, савременог европског образовања, које јој је омогућила да добије једна развијена буржоаска породица западњачког типа. У даљем излагању указаћемо како се развијао тај однос и какве је имао основе, и то према неколико архивских података од којих највећу пажњу привлачи преписка између кнегиње Даринке, Наполеона III и француског адмирала Жиријен де ла Гравијера.

Већ 2 августа 1860 године, приликом испраћаја мртвог књаза из Котора за Црну Гору, испољило се нерасположење према кнегињи. Један очевидац описао је једноставно али сликовито тај тренутак, а у односу према кнегињи рекао је дословно:

„За живота Данилова с каквијем страхопоштовањем сматраху црногорски главари и остали стражари и послужитељи своју кнегињу, како пазијаху на сваки миг њезин, готови да одмах задовоље свакој и најмањој њеној жељи, — а данас све то преста, немаре већ за њу, него многи је слушају као од биједе. Тако су у обште подлог карактера сви придворници: безстидни ови ласкатељи сви су неблагодарни. Гледах данас послужитеља кнегињиног Ђурицу Ракова Радонића, како се недотицаше више Кнегиње са онијем страхопоштовањем и оном учтивошћу као у прошла времена, да јој помогне успети се на коња, већ је дизаше грубијем начином. Узалуд му викаху неки: „полако, полако!“ Ђурица се необазираше на то. И Кнегиња мораде му рећи: „Остави ме, сама ћу се попети“. Другачје Ђурица и сви други поступаху са несретном кнегињом Даринком 2 јулија о. г. када на истоме пазару сиђе с коња. Али тада бјеше Данило жив, а данас га се више не боје, јер је хладан, без душе... Може бити и да гријешим, јер се говорило и прије, да је покојни књаз само на наваљивање кнегиње Даринке и њој за љубав сишао у Боку, па видећи сада зло које се догодило, многи су и без разлога бацили кривицу због тога на кнегињу. Незнам, али може бити да су се и због тога неки тако хладно и опоро према њој понашали“.[1])

Истог дана по подне, послије књажеве сахране на Цетињу, кнегиња је извршила церемонијал увођења у владарску дужност младог књаза Николе. Идућег дана, 3 августа, књаз Никола је, у

[1]) Из „Дневника“ пок. Симе Калуђеровића Которанина, „Црногорка“ бр. 18—19 од 20 новембра 1871, страна 72.

својству владара, обавијестио европске дворове о преузимању власти у Црној Гори. Кнегиња Даринка, у дубокој жалости као и читав народ, била је предмет пажње и владала је самостално у двору, како истиче војвода Мирко у једној изјави коју ћемо мало ниже навести.[2]) Међутим, државни и династички интереси потиснули су убрзо сваку сентименталност. Требало је осигурати задобијене тековине и прибавити младоме књазу ауторитет у земљи и иностранству. Војвода Мирко, његов отац, који је о свему мислио, пожурио се да свога сина вјенча са још младом ћерком војводе Петра Вукотића, и тако да појача ослонац своје породице.

О свом вјенчању књаз је обавијестио Екара са Цетиња 5 новембра 1860. У писму књаз каже да је његова стрина планирала да отпутује из Црне Горе 12 новембра и да је са вјенчањем пожурио док је она још на Цетињу. „Вјенчање ће бити обављено без икакве свечаности, наставља књаз, због дубоке жалости у којој се налази моја породица и читава земља. Према томе ја вас о овоме обавјештавам као пријатеља и позивам да изволите присуствовати.“[3]) Идућег дана, 6 новембра, Екар је о овоме писао Тувнелу у Цариград и напоменуо да сјутра одлази на Цетиње.[4]) Овдје се сусрећемо први пут са податком о одласку кнегиње из Црне Горе. Иако мотив одласка није истакнут, може се ипак закључити да је био личне природе.

Кнегиња у овим данима није заборављала своја француска познанства стечена на Цетињу и у Паризу, а нарочито познанство са француским царским двором и контра-адмиралом Жиријен де ла Гравијером, једним врло утицајним човјеком ондашње Француске и срдачним пријатељем књаза Данила. У овим тешким данима, осјећајући се усамљена и потиснута, она им се обраћа за подршку дирљивим писмима, која досад нијесу била позната.

Мјесец дана прије обављеног вјенчања на Цетињу, управо 6 октобра 1860 године, кнегиња пише са Цетиња Наполеону III. Писмо смо нашли у архиву француског Министарства спољних послова у Паризу.[5]) Вјероватно, кнегиња је тада писала и Наполеоновој жени, царици Евгенији, и Жиријен де ла Гравијеру. Ова два посљедња писма нијесмо пронашли, али се из даље кореспонденције де ла Гравијерове види да су постојала.

У даљем излагању ми ћемо ову приватну кореспонденцију наводити у цјелини, не само због њене занимљивости него и ради научне документације.

У писму Наполеону III кнегиња излаже овако своје душевно расположење:

[2]) Екарево писмо Тувнелу.

[3]) АО ДМЦ. Приновљени документи, 1860 године.

[4]) Ибид.

[5]) Archives des Affaires étrangères à Paris — Turquie, 1860: Scutari — Monténégro.

„Сире,

Нека Ваше Величанство дозволи удовици књаза Данила да овим путем изрази своју благодарност за благонаклони пријем који је Оно изволело указати нашем изасланику Иву Радоњићу. Сматрам својом дужношћу, Сире, да захвалим Вашем Величанству на поштовању које сте указали успомени мог несрећног супруга. Ваше Величанство је довољно познавало књаза да би процијенило и зажалило што је он тако рано отргнут од љубави читавог једног народа који је био положио у њега сву своју наду за будућност.

Осјећам утјеху у својој несрећи на помисао да сте Ви, Сире, коме се сироти књаз дивио и кога је скоро обожавао, изразили искрени бол при успомени на њега.

Ви сте, Сире, изгубили у књазу Данилу разумна човјека и потпуно одана Вашој личности, за коју је он сматрао да треба једног дана да буде спасилац и обновитељ наше нације. Његово повјерење у Вас, Сире, било је без граница. Он је то показивао сваком приликом, а на самртном часу ставио ми је у дужност даречем његовом насљеднику да оно што му оставља као најдрагоцјеније у насљедство јесте благонаклоност и заштита императора Наполеона према Црној Гори и њеном књазу, исто као што је у својим посљедњим тренуцима завјештао Вашој благонаклоности оно што му је било најдраже у животу: своју жену и ћерку. Ваше Величанство показало је толико пажње према мом дјетету и мени да се ово повјерење мог драгог књаза према Вама, Сире, већ оправдало. Ја са своје стране полажем наду само у Ваше Величанство и продужење његове благонаклоне заштите.

Изволите примити, Сире, осјећање захвалности и оданости које потхрањује за Ваше Величанство

Цетиње, 6 октобра 1860 **Кнегиња Даринка Данилова“.**[6])

Жирије де ла Гравијер доставља ово кнегињино писмо Наполеону III као и писмо царици Евгенији, које нијесмо пронашли, уз ово своје писмо цару:

„Сире,

Примио сам из Црне Горе два овдје прикључена писма за које ме је удовица књаза Данила, кнегиња Даринка, замолила да их доставим Њиховим Величанствима Цару и Царици.

Повјеравајући ми ову дужност, кнегиња је, несумњиво, хтјела да ми пружи прилику да упознам Ваше Величанство у каквом је стању изненадна смрт књаза Данила оставила његову једину ћерку, младу кнегињу Олгу, која има отприлике двадесет мјесеци. Ово дијете, које је званичним разграничењем Црне Горе

---

[6]) Поменути Архив. — Оригинал писма уоквирен је црном траком а у лијевом углу утиснута је црногорска круна са латиничким словом D испод ње.

ушло као равноправни члан у велику владарску породицу и коме је био кум руски цар а кума француска царица, рођено је несумњиво под повољнијим околностима. Данас, међутим, оно нема друге будућности до оне за коју ће имати да захвали доброти својих узвишених заштитника.

Књаз Данило није имао личне имовине. Мала држава којој је он осигурао миран развитак и која се почела богатити под његовом мудром управом, још је исувише сиромашна да би могла обезбиједити пристојну новчану исплату удовици или ћерки свог несрећног књаза. Кнегиња Даринка, у првим тренуцима послије смрти свога мужа, имала је намјеру да остане на Цетињу. Она је знала колико би тамо њени савјети били од користи и није сумњала да не би били усвојени. Међутим, та је илузија брзо ишчезла. Кнегиња је осјетила у својој горчини оно што Св. писмо назива увредом удовица. Отада њено мјесто више није на Цетињу. Она ће отићи, како сам обавијештен, чим буде посвршавала неке послове, у Напуљ, гдје намјерава да проведе зиму. Са Цетиња кнегиња неће однијети ништа од својих драгих каменова. Она је донијела мираз од 60 хиљада фиорина (око 135 хиљада франака), али га је прије неколико година уступила повјериоцима свог оца, трговца у Трсту, који је био пропао у једној трговачкој кризи.

Не мислим да се кнегиња Даринка усудила да Вашем Величанству и Њ. В. царици изнесе иједну од ових појединости у писмима која ми је ставила у дужност да им предам. Она се ограничила да изрази своју из свега срца дубоку захвалност, али ја сам сигуран да излазим усусрет жељама Цара и Царице упознајући их са оним о чему је њина племенита благонаклоност, несумњиво, нестрпљива да дозна.

Остајем са најдубљим поштовањем,

Сире,

Вашег Величанства

веома покорни и веома вјерни поданик

Контра-адмирал

Е. Жиријен".[7])

Писмо је значајно због неких истакнутих детаља. Указујемо на сасвим нов податак о миразу који је кнегиња вратила свом оцу кад се овај нашао у финансиској кризи.

У међувремену на Цетињу се обавило вјенчање 8 новембра. Екар, који је био присутан вјенчању, овако га је описао у свом извјештају који је послао из Скадра 16 новембра Тувнелу у Цариград:

„Књаз се вјенчао у четвртак 8 ов. мј. без икаквих свечаности. Једино је припремљена вечера за сенаторе и главаре. На ве-

[7]) Поменути Архив.

чери је наздравио Наполеону III сенатор Иво Радоњић, а Вацлик руском цару.

Даринка је напустила Црну Гору 12 новембра а 14 новембра укрцала се у Бару на један брод аустриског Лојда за Крф. Одатле ће у Рим. Књаз Никола јој је одредио пензију од 25.000 франака и ангажовао се да сваке године толику суму уложи у неку страну банку на име ћерке књаза Данила. Мирко се с тим не слаже и питање ће изнијети пред Сенат, који ће несумњиво то анулирати, бар што се тиче Даринке. Миркови су ови разлози: „Нека кнегиња остане у Црној Гори и ми ћемо према њој, као удовици нашег књаза, имати свако поштовање, али ми не можемо наметнути народу, који је ионако сиромашан, нове трошкове да би кнегиња Даринка отишла да живи у иностранство. С друге стране, ми не можемо ту пензију узети из новчане помоћи коју нам Русија даје. Ако кнегиња не може живјети с нама, ако су јој потребне забаве, црногорски народ од тога не треба да страда. Једино што је он дужан да учини јесте да осигура будућност ћерке свог књаза, што смо ми спремни да урадимо". Затим Екар наставља: „Мислим да ће Сенат схватити и прихватити ову аргументацију јер се неће усудити да се одупре Мирку. Нијесам могао сазнати прави разлог тако наглог кнегињиног одласка. У разговору који сам са њом водио, Њено Височанство се жалило на свог дјевера. Овај, опет, увјерава да је увијек изражавао дужну пажњу према кнегињи Даринки, која је до посљедњег момента управљала у двору. Уосталом, ја сам се држао што је више било могућно пострани од ових породичних трзавица.

Кнегиња је кренула на пут 12 новембра. Књаз ју је пратио до изван Цетиња а сенатори и многобројна пратња до турске границе. На Екарову интервенцију Абди-паша послао је на границу своје официре који су је допратили до ушћа. Екар ју је такође посјетио. Мирко и Никола су јој дали да однесе све што је припадало њој и њеном мужу и усто још 11.000 фиорина пензије за прву годину."[8])

Као што се види, у извјештају су изложене неке појединости које поближе расвјетљавају однос између кнегиње и војводе Мирка и уопште стање у коме се кнегиња налазила у последњим данима свог боравка у Црној Гори. Екар није навео никакав знак непажње према Даринки приликом њеног испраћаја са Цетиња. Напротив, сви су дужни обзири били испуњени до крајњих граница. Је ли Екар у овоме био искрен или је читавом питању дао једну дипломатски уљепшану форму, за што је имао пуно смисла? Међутим, други један податак, који је оставио још један непосредни познавалац савремених прилика у Црној Гори, говори сасвим противно. Он каже: „Послије неког времена, кнегиња Даринка са ћерком Олгицом, уклоњена је са Цетиња и из Црне Го-

---

[8]) Поменути Архив.

ре; призор њеног одласка био је тако трoњавајући, да је у гледаоца поред жалости, презирање изазвао“.[9])

Кнегиња је са Крфа отишла у Рим. Одатле она опет пише Жеријен де ла Гравијеру 26 децембра. У писму се износе неке појединости које Екар не помиње у горњем извјештају и ситуација одласка кнегиње са Цетиња претставља се сасвим друкчије. То писмо гласи:

„Монсењеру,

Била сам веома дирнута када сам дознала да сте се са очинском бригом заузели за моје дијете. Стога Вас молим да Вас отсада сматрам као рођака од кога ћу радо примати савјете који су ми често тако потребни. Мој драги и сироти Данило толико Вас је цијенио и волио, поштовани Адмирале, да сам сигурна да би он одобрио што сам Вам поклонила своје потпуно повјерење. Ви сте већ дознали од мога брата да наши рођаци на Цетињу нијесу били обезбиједили положај моје ћерке и мој. Ја не могу овдје улазити у све појединости разних дискусија које су вођене о овом предмету између мог дјевера и мене. Рећи ћу Вам само да сам посљедњих дана затражиле подршку француског конзулата у Скадру. Сигуран да ће поступити по гледишту француске владе оног тренутка када буде процијенио право и незаштићеност, господин Екар је проговорио тек у посљедњем тренутку и није ништа постигао. Жао ми је што је он избјегао да говори мом дјеверу у моме присуству, јер бих му ја могла одговорити на оно што је говорио против мене. Најзад, у тренутку када сам се попела на коња мој ми је дјеверичић предао једно запечаћено писмо које је садржавало обавезу у погледу исплате пензије мојој ћерки и мени. Нажалост, када сам доцније отворила писмо нашла сам да је мој дјеверичић умјесто облигације ставио, без сумње из непажње, једно безначајно писмо. Послије мог одласка са Цетиња нијесам имала никаквих вијести од својих рођака.

Необично много жалим што нијесам енергичније настојавала да се сазове Сенат и предам судбину свога дјетета такорећи у руке народа. То је веома вјешто избјегао мој дјевер, из страха да љубав коју је читава Црна Гора показивала према удовици њиховог драгог књаза не проговори исувише у моју корист. У томе сам била слаба; моја је дужност била да браним ствар свог дјетета и нарочито да изразим своју љубав према народу, али била сам тако сломљена другим емоцијама и разним патњама да сам жељела да избјегнем још једну борбу више. Једина је моја утјеха у томе што сам сигурно дошла до убјеђења да ме читава нација воли више него икада и што се љубав према књазу Данилу пренијела на моју ћерку и мене. Ах, моји драги Црногорци, каква би за мене била дивна утјеха да сам могла да вам посветим читав свој

[9]) Никола Мусулин Гомирац, учитељ: Правда и слобода или Тестаменат Владике Његуша — Београд, 1897, стр. 213.

живот, а какав је врхунац бола што морам живјети одвојено од ових ваљаних људи који су ми причињавали срећу! Сажаљевам их исто тако као и њиховог младог књаза коме су потребни просвијећени и мудри савјети а којих међутим никако нема. Нека им Бог буде у помоћи у овим тешким тренуцима.

Изволите, поштовани Адмирале, изручити моје срдачне поздраве Госпођи Жиријен и загрлите вашег сина. Олга[10]) је одушевљена сликом и стално је љуби.

Већ сам три дана у Риму. Јуче сам видјела папу како служи мису у цркви св. Петра. Војвода од Грамона[11]) био је љубазан да ми даде мјесто на трибини која је резервисана за госпође из дипломатског кора. Церемонија ме много интересовала а црква св. Петра је на мене оставила дубок утисак.

Примите, Адмирале, моје пријатељске поздраве и вјерујте у моје пријатељство.

Рим, 26/12, 1860 Потпис: **Даринка Данилова**".[12])

Не знамо да ли је де ла Гравијер поново интервенисао за кнегињу код Наполеона III, јер за то немамо података, али читаво ово кнегињино питање завршило се на крају одређивањем новчане помоћи коју јој је дао Наполеон III. О томе је кнегиња била обавијештена из царске канцеларије овим писмом:

„Њеном Височанству кнегињи Даринки Даниловој — Рим

Госпођо, 29 децембра 1860

Цар је примио писмо од Вашег Височанства. Оно га је јако дирнуло и ставио ми је у дужност да Вам на њему захвалим.

У спомен благонаклоне милости коју је цар указивао књазу, кога сте ви тако несрећно изгубили, а да би и Вама лично дао посебан доказ о свом интересовању, Његово Величанство је одлучило да Ваше Височанство добија годишњу пензију од 12.000 франака коју ће исплаћивати Одјељење Министарства спољних послова почев од 1 јануара 1861 године.

Заостаци ће Вам бити исплаћивани на крају сваког тромјесечја преко господина Flery-Herard-а, банкара у Паризу, Вашег опуномоћеника.

Имајући част да Вас обавијестим о одлуци Његовог Величанства, користим ову прилику да изразим Вашем Височанству саучешће у болу који Вас је задесио.

---

[10]) Олга, ћерка књаза Данила.

[11]) Војвода од Грамона (duc de Gramont, 1819—1880), француски дипломата за вријеме Другог Царства. Као опуномоћени министар био у Штутгарду (1852), у Торину (1853), амбасадор у Риму (1857) и у Бечу (1861) а као министар спољних послова објавио је рат Пруској 1870.

[12]) Копија у поменутом Архиву.

Примите, Госпођо, увјерење о поштовању са којим имам част бити

Вашег Височанства
врло понизни и врло покорни
слуга".

(Концепт без потписа)[13])

Изложили смо овај догађај на основу података којима располажемо, а који, очевидно, нијесу потпуни. Даља истраживања, а нарочито сва прикупљена кнегињина преписка са разним лицима, бациће више свјетлости на ово питање као и на друга која су у вези са њом.

Потребно је на крају напоменути да ове размирице о којима смо говорили нијесу прелазиле уске породичне оквире нити су имале тежих посљедица. Одлазећи тада из Црне Горе, кнегиња је није дефинитивно напустила нити је с њом била прекинула све везе. Она је и послије тога долазила на Цетиње, била је ту предмет посебне пажње и учествовала је у дворском животу који се и даље развијао. Она је на Цетињу и сахрањена, искрено ожаљена, поред књаза Данила и њихове ћерке Олге. То друго поглавље њеног живота и рада такође је занимљиво, али ми о њему овдје нећемо говорити, јер то прелази оквир овог написа.

Др Андрија Лаиновић

БАРСКИ МАСЛИЊАЦИ XIV ВИЈЕКА

Барски маслињаци помињу се 1333 године, у најстаријим сачуваним судско-нотарским књигама которским, у тестаменту пресвитера Марка Станополи, свештеника цркве св. Марије у Бару (presbiter Marcus Stanopoli, clericus sancte Marie de Antibaro). Станополи се разболио у Котору и написао тестамент 9 фебруара 1333. Завјештао је своме синовцу Марину: половину винограда и маслина у Мрчалету (medietate vinee mee et olivarum de Mercaleto), а другу половину продао му је за 250 перпера, од којих је примио 100 перпера. Завјештао му је и 3 муљаче за маслине, двије у дашчари а једну у кући (et torcularia duo in palario et torcular quod est in domo). Оставио му је и кућу са свим припадностима, која се налазила поред куће Богда Гридуси.

Својој синовици Мари и њеним синовима завјештао је маслине (olivas) код цркве св. Фелиција, некадашњи посјед Андрије Мандрери.

---

[13]) Поменути Архив.

Клерицима цркве св. Марије оставио је кућу поред њихове, с обавезом да сваке недјеље служе службу у славу св. Марије, да кућу не смију отуђити и да је може, ако хоће, држати његов синовац Марин све до смрти, али да им плаћа 30 гроша годишње. Цркви св. Фелација оставио је њиву у Фрашенати, поред њиве цркве св. Тројице.

Од 150 перпера које је синовац Марин дужан платити за другу половину винограда и маслина завјештао је за радове у цркви св. Марије 50 перпера, остало (по неколико перпера): презвитерима и клерицима цркве св. Марије, клерицима цркве св. Ђорђа, цркве св. Петра и цркве св. Илије, малој браћи, фра Чамуну, свештенику Андрији Првошу, синовици Мари, сестри Мари, Доми, кћери Мариној, сину Петра Аполози, некој Драгослави и пописаним сиромасима. Извршиоци његове опоруке били су: презвитер Андрија Балет, Дабрю Гридуси синовац Марин (I—2, 62).

Други помен о барским маслинама у которским писаним споменицима потиче из 1397. У фебруару те године склопљен је брачно-миразни уговор између Сеје, удове Јакоба Милани из Парме, бившег нотара Которске општине, и Гаврила Михаилова Вракјена, которског властелина, који узима за жену Алегрину, кћер Сеје и покојног Јакова. Са својим сином Павлом (из првог брака), Сеја даје у мираз својој кћери и зету: 1) у новцу 800 перпера који се израђују у Котору qua ad presentis in Catharo fiunt); 2) кућу у Бару, у предјелу Куршети (Curseti); 3) једно пјесковито поље (canpum unum de sabro?) и два поља у предјелу цркве св. Александра, са четири ораха; 4) о г р а д у м а с л и н а у Царевом Долу (данас Царевићи?), поред посједа Мира Орсатова (ogradam unam ollivarum in Cesaredo); 5) другу о г р а д у м а с л и н а у предјелу Шпиноје, поред имања неког Томе (item ogradam de olivis in contrata Spinoyi); 6) два врта, од којих један у предјелу цркве св. Димитрија; 7) трећу о г р а д у м а с л и н а у предјелу Стригод (unam ogradam ollivarum in contrata de Strigod), која се, као и остали маслињаци и поља, налази у околини Бара (in districtu Antibari).

Поред ових имања у Бару, у граду и околини, који су припадали оцу Алегрине, Сеја је дала кћери у мираз: кућу у Котору, коју је добила у насљеђе од свога оца, Русина Доброва (де Бене), а налазила се код цркве св. Марије на ријеци, изнад куће Никше Ганчола, испод куће Трифуна Андјела, између улице и курије цркве св. Катарине, као и један пар свилених хаљина, подашивених мускатом, са сребрним позлаћеним пуцадима, и двије дионице земље у Грбљу, у ждријебу Петра Владова. Гаврило се обавезао да ће платити Никши 170 перпера которских, задужених на добијено миразно имање у Бару. Уговор је потписан пред судијом Николом Болицом и аудитором Марком Драгом (II, 1401—2).

Истога дана, Сеја и њен син Павле, син пок. Филипа из Осима, бившег которског нотара (nos Seia, uxor quondom Jacobi Millani de Parma, olim notarii et cancelarii Communitatis Cathari, et Paulus fillius meus et fillius quondam Filipi de Auximo, olim notarii. . . Cathari), дали су Гаврилу Вракјену два комада земље у предјелу Тивта, изнад винограда и земље Павла Буће, од чијег прихода има се давати десетина цркви св. Луке у Котору (II, 403).

Сјутрадан, Сеја и Павле издали су признаницу своме зету Гаврилу да му дугују 200 перпера которских, остатак мираза Алегрине, с обавезом да га подмире током пет година (II, 403).

У једном документу од 1 јула 1396 наишли смо на препис нотарске исправе од 20 септембра 1373 коју је писао тадашњи которски нотар Јакобо из Парме (ego Jacobus quondam Ambrosii de Milano de Parma), муж поменуте Сеје. То је признаница Прибоја Бакојева на 600 златних дуката које је примио од Марина Премути, озваничена од Дамјана Болице, тадашњег судије, и Николе Загури, аудитора (II, 322).

Из наведених података може се закључити: 1) да је которски нотар Јакобо из Парме имао са Сејом само кћер Алегрину, која је наслиједила његова добра у Бару и добила их у мираз; да је Сејин син Павле био из њеног првог брака, са Филипом (Ђентулацијевим) из Осима, за којега знамо да је био которски нотар за владавине цара Уроша (Филипо Матејев из Осима био је которски нотар и наставник средње школе за владавине Дечанског и краља Душана). Изгледа да је Јакобо из Парме живио дуже времена у Бару, вјероватно као нотар, гдје је стекао лијепо имање, које је удајом његове кћери прешло у посјед которске породице Вракјен.

С правом се може претпостављати: да је наш стари Бар у XIV вијеку био богат маслинама, јер се на имању само једног власника помињу три маслињака.

Р. Ковијанић

ЈЕДАН ПОМЕН МАСЛИНА У БОКИ (1431)

Маслине у Боки помињу се у тестаменту Јелуше Буће, кћери Луке Болице, удове сер Трифуна Бућова Буће (праунука Трифуна Буће, познатог дипломате краља Милутина и Дечанског). Тестамент је писао которски нотар Ђовани Лукса децембра 1431, у присуству судије Базилија Маринова Бизанти, а отворен је и објављен јануара 1432, у присуству которског кнеза и двојице судија (трећи судија, Павле Бућов Бућа, није био присутан); од многих присутних грађана помињу се Лауренције Михаилов Бућа и Михаило Пелегрина.

Јелуша је завјештала своме сестрићу Јакши, сину Луке Јаковова Пасквали: земљу и виноград у предјелу цркве св. Сте-

фана (у Веригама код Лепетана) са свим припадностима, осим три стабла маслина (exceptis tribus arboribus alivarum), које се налазе изнад винограда опата манастира св. Ђорђа. Те три маслине оставила је својој сестричини Јели, жени Николе Маринова Бизанти с обавезама да сваке године доживотно даје цркви св. Трипуна за њену душу по једну конату уља (cum conditione quod ad recollectam olei dare debeat unam conatam olei), а послије Јелине смрти да и та три коријена маслина (tres pedes olivarum) имају припасти Јакши.

Јакши је још завјештала: костањицу у Фашама, виноград и земљу код цркве св. Лауренција (Лепетане), виноград и земљу код цркве св. Мартина, у истом предјелу, с обавезом да плаћа цркви св. Мартина 14 гроша годишње; итд. Својој сестричини Јели оставила је: земље и винограде у Руошину, у предјелу цркве св. Лауренција, изнад винограда који су припадали Ивана Драгу, и 100 лаката зелене чохе која се налази код сестре јој Славуше, у вриједности 100 дуката; итд. Другој својој сестричини, Вјекуши, оставила је приходе од винограда и земље у Думидрани (код Превлаке) да их ужива доживотно. Извршиоци њене опоруке били су: Никола Маринов Бизанти, сестрић јој Јакша Пасквали и сестра јој Славуша.

Р. Ковијанић

КРАЋИ ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ ПОЧЕТКОМ XIX ВИЈЕКА

I Култура кромпира у Црној Гори

Култура гајења кромпира у Црној Гори везана је за личност владике Петра I. Већ је Вук Караџић запазио ту страну владичине дјелатности и забиљежио сљедеће: „Највеће благостање за људе је кромпир и умрли Владика стекао је бесмртну заслугу што га је унио у Црну Гору“.[1]) О активности владике Петра I на подизању пољопривредне производње у Црној Гори, гдје је култура кромпира заузимала централно мјесто, знамо нешто више из мемоара који је гроф Франц Хохенварт поднио Државној канцеларији у Бечу 1829 године.[2]) Он је те године обилазио Далмацију и предлагао мјере за повећање производње у овој земљи, у првом реду пољопривреде. Из његовог врло интересантног и по подацима врло богатог мемоара о стању пољопривреде у Далмацији и мјерама које је требало предузимати за њено јачање, узимамо је-

[1]) Вук Ст. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд, 1953, стр. 100.

[2]) Државни архив у Бечу, Staatskanzlei, 8, 1829, Dalmatien ad Inneres. Graf Franz Hochenwart unterlegt seine Bemerkungen über Dalmatien.

дан детаљ који је везан за Црну Гору и за развијање културе кромпира у овој земљи. Црногорски кромпир требало је да послужи за сјеме у Далмацији и да се на примјеру успјеле културе кромпира у Црној Гори развија ова култура и у Далмацији.

Гроф Хохенварт се упознао са квалитетом црногорског кромпира за свога бављења у Далмацији и краћег задржавања у Котору, у години 1829. Према мемоару који је, 6 јула 1829 године, гроф поднио из Задра Државној канцеларији у Бечу, види се његово интересовање за почетке производње кромпира у Црној Гори. Он у извјештају подвлачи да је которски пазар, приликом његове посјете, био крцат најплеменитијим кромпиром, величине „дјечје главе". Задарско намјесништво је чак наредило да се тамо (у Котору) јевтино набави велика количина кромпира, који се имао дијелити као сјеме у Далмацији. Ова појава је, природно, изазвала код грофа Хохенварта и дивљење и запрепашћење. Њему је тешко ишло у главу да се у Црној Гори налази овај производ, који у култури Далмације не само да није био заступљен ни обрађиван, него је чак био и презиран.[3])

Хохенварт се даље интересовао за ову појаву и распитивао се о првим почецима сађења кромпира у Црној Гори. Распитујући се код старијих људи у Котору, чијим се казивањима могла поклонити вјера, сазнао је да је архимандрит, владика (бискуп) Црне Горе Петар I, приликом боравка у Бечу 1796 године, пробао кромпир и освједочио се у његов укус, квалитет и корисност. Владика је по повратку на Цетиње засадио свој врт донесеним кромпировим сјеменом и настојао да се ова култура шири у земљи. Године 1802 ишао је владичин брат у иностранство и имао је исто запажање о кромпиру у Пољској и Русији, па је на повратку набавио у Трсту двије вреће кромпира и понио их преко Котора у Црну Гору. Послије тога владика је издао наредбу којом се под пријетњом проклетства наређивало да се у сваком селу у Црној Гори гаји кромпир.[4]) Ова владичина мјера је уродила тако добрим резултатима да је у 1829 години Црна Гора само на которском пазару, према вјеродостојним вијестима, — подвлачи Хохенварт —

---

[3]) Ибид., »Der Bazar von Cattaro ist mit dem edelsten einen Kinder Kopf grossen Erdäpfeln überfüllt. So zwar, um ihn als Same vertheilen zu lassen, billig, erlegte es mein Frstaunen, dass man bey einer sogenannten Nazion ein Produkt findet, welches auf Cultur Ansprach machenden Dalmazien nicht nur angebaut, sondern sogar verachtet«.

[4]) Ибид., »Ich erkundigte mich bey alten, und Glauben verdienenden Männern und erfuhr, der Archimandrit, Wladika, Bischof von Montenegro im 1796 in Wien gewesen, habe dort die Erdäpfel gekostet, sich von ihrem Geschmack, Gute und Nützlichkeit überzeugt, und in seinem Garten angebaut, und so so bey mehreren vervielfältigen lassen; im Jahre 1802 war der Bruder des Wladika nach Aussland gegangen, und hat gleiche Bemerkungen, in Pohlen und Russland, gemacht, zugleich hat er von Triest ein Paar Metzen mitgebracht, und über Cattaro bezogen. Hierauf hat der Wladika unter einen Baum Flüche den Anbau der Erdäpfel in jedem Dorfe befohlen«.

продала 24.000 центнера (квинтала) кромпира. Према средњој тржишној цијени, црногорски кромпир се продавао по квинталу 1 форинт и 50 крајцара, што је Црногорцима донијело суму од 44.000 форинти.[5]) И, најзад, долази врло интересантна Хохенвартова примједба. Он наводи да Црна Гора продаје у 1829 години на которском пазару велику количину турског пшеничног брашна, које се прије гајења кромпира трошило у земљи, а морало се још и увозити из иностранства.[6])

Ови подаци грофа Хохенварта претстављају сигурно драгоцјен прилог за аргументацију оних млађих црногорских историчара који стоје на становишту да сточарство није било искључиво занимање црногорског народа. Гајење кромпира је утицало и на подизање бољег стандарда широких слојева становништва, а могло је да има утицаја и на повећање популације у Црној Гори.

II Исељавање Црногораца у Русију 1817 године

Послије рестаурације аустриске власти у Боки Которској, по завршетку наполеонских ратова, дошло је до планова о исељавању Црногораца у Русију. Владика Петар I се бавио тим плановима и полазио са становишта њиховог максималног и минималног остварења. У првом случају иселило би се око 20.000 црногорских породица у Русију. То би значило исељавање већине црногорског народа. У другом случају имало се иселити 800 Црногораца под руководством владичина синовца, војводе Станка Петровића.[7]) Остварењу минималног плана о исељавању Црногораца у Русију приступило се у 1817 години и до остварења је дошло у мају те године. Први контингент црногорских исељеника смјештен је у околини Одесе и временом је био натурализован.[8]) Већ чињеница да је владика Петар I подвукао у молби, која је предата руском посланику Татишчеву, тешко економско стање црногорског становништва и, што је нарочито важно, да „бројно стање тога народа за посљедњих преко педесет година не показује никаквог прираштаја", говори о разлозима који су диктовали исељавање из Црне Горе. Оно је, у првом реду, било економске природе.[9])

---

[5]) Ибид. »...dieses wirkte sehr, dass im heutigen Jahre Montenegro allein am Bazar von Cattaro nach glaubwirdigen Nachrichten 24.000 Zenten Erdäpfel verkauft haben soll, welche nach der Mittel Preise à 1 Fl. 50 xr. 44.000 Fl. denen Bewohnern eingebracht«.

[6]) Ибид. »...auch soll Montenegro eine grosse Menge türkisch Weizen Mehl am Bazar verkaufen, welches vor dem Erdäpfel Anbaue im Lande verzehrt wurde, und noch vom Auslande bezogen werden musste«.

[7]) Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње, 1948, стр. 198—199.

[8]) Ибид., стр. 200.

[9]) Државни архив у Бечу, Hofkammerarchiv, Kommerz, Präs. Nota, Nr. 1247 од 20 октобра 1817.

Из аустриских извора сада дознајемо нешто више о исељавању Црногораца у Русију у 1817 години и о ставовима које су заузимале према тој појави Турска и Аустрија. Турска је била и у овом питању на свом познатом становишту да су Црногорци њени поданици; она је била противна њиховом исељавању у Русију и у том правцу чинила је кораке код аустриске Интернунцијатуре у Цариграду. Аустрија, у којој је тих година главну ријеч имао Метерних, води туркофилску политику и не жели да се на томе питању замјери Порти. Природно је, међутим, да је исељавање Црногораца могло једино да услиједи поморским путем преко сусједне Боке Которске. Према томе је јасно да је став Аустрије онемогућио даље црногорско исељавање поморским путем.

У 1817 години водила се жива преписка између аустриских централних установа у Бечу о питању исељавања Црногораца у Русију. Према извјештају Далматинског намјесништва Државној канцеларији у Бечу, дошло је у мају 1817 године до укрцавања три црногорска исељеничка транспорта у Котору на бродове који су их превезли у Русију.[10]) Према извјештају окружног капетана у Котору од 21 септембра 1817 године, види се да је у мају те године дошло заиста до исељавања Црногораца у Русију. Укрцавање је извршено у которској луци на три брода, који су пловили под разним заставама. На броду под енглеском заставом, полачи (polacia) „Sophia“, отпловила су 303 Црногорца из которске луке у Цариград, а одатле је тај брод имао превести Црногорце у Одесу. Овај брод је отпловио из Котора 22 маја 1817 под командом капетана Герасинија Цалоге. Друго укрцавање је извршено 24 маја на аустриски скунер „Il conte di Sauran“, којим је командовао капетан Антоније Ђуровић, родом из Прчања. На овај брод се укрцало 200 Црногораца. И, најзад, 25 маја 1817 укрцан је и трећи транспорт Црногораца на бригантин „Александро“, којим је заповиједао капетан Giagni Dimitrije, а пловио је под руском заставом.[11]) Колико је Црногораца укрцано на овај брод не види се из докумената.

Изгледа да је брзо дошло до реаговања Порте због тога што су бродови укрцани у аустриској луци и што је један брод био аустриски. Дошло је до пријаве да се спрема још неки транспорт којим је руководио аустриски капетан Адам Илић. Према извјештају лучке капетаније из Кефалоније, на броду „Sophia“ који је превозио Црногорце налазио се и путник Илић. Он је путовао из Трста. Остали путници били су Црногорци који су путовали у Одесу (Più passagieri Nr. 303 Montenegrini indigenti per Odesa«)[12])

Дворска трговачка комисија је извијестила Далматинско намјесништво нотом од 6 августа 1817 године да је Државна канце-

[10])Ибид.

[11]) Ибид.

[12]) Ибид.

ларија јавила, на основу извјештаја Интернунцијатуре у Цариграду од 1 јула 1817 године, да је аустриски шонер (лака једрилица са двије катарке) „Il conte di Sauran" допловио у Цариград са црногорским путницима и да плови даље у Одесу. Према добивеним извјештајима, један други транспорт Црногораца имао је превести аустриски капетан Илић. Државна канцеларија је даље извијестила да Порта сматра Црногорце својим поданицима и због тога је нагласила да Дворска трговачка комисија треба убудуће да избјегава сваки повод по коме би Порта сматрала да аустриска влада има учешћа у исељавању Црногораца и зато тражи да се забрани аустриским бродовима и капетанима да транспортују Црногорце који се исељавају у Русију.[13])

Извјештавајући далматинског намјесника Томашића о захтјеву Државне канцеларије, подвучено је у ноти Трговачке комисије да треба избјегавати све што би Порта могла да искористи у циљу упућивања жалби аустриској влади због исељавања Црногораца. Даље се указује у ноти на чињеницу да се укрцавање Црногораца може једино извести преко неке аустриске луке у Боки Которској, пошто је овај залив најближи Црној Гори. Црногорци не могу доћи заобилазним путем до неке друге луке ван Бококоторског Залива, а не смију се усудити да се укрцају у некој турској луци. Гувернер треба да избјегава сваку могућност црногорског укрцавања у бокељским лукама и у томе смислу треба да изда наређења и упутства окружном капетану у Котору.[14]) Даље је наглашено да лучке капетаније треба да изводе опрезно наређења власти и да на сваки начин спријече исељавање Црногораца из аустриских лука и на аустриским бродовима. О овим одлукама обавијештени су и гувернери Венеције и Приморја. Њима је такође наглашено да се има спријечити исељавање Црногораца у Русију аустриским бродовима и замољени су да подређеним властима издају у томе смислу потребна упутства и наређења.[15])

Далматинско намјесништво је извијестило Дворску трговачку комору да је заиста дошло, у мају 1817 године, до укрцавања три црногорска транспорта исељеника који су путовали у Русију. Аустриски шонер „Il conte di Sauran" превозио је под командом капетана Ђуровића 200 Црногораца у Одесу.[16]) Пошто је из Цариграда јављено да другим бродом којим командује Адам Илић треба да се такође превозе Црногорци, извијестило је Далматинско намјесништво, на основу извјештаја из Котора, да од три капетана који су превозили Црногорце у Русију ниједан није био под именом Адама Илића. Из овјереног бродског регистра —

---

[13]) Државни архив у Бечу, Hofkammerarchiv, Kommerz, Präs. Nota, Nr. 1246.

[14]) Ибид.

[15]) Ибид.

[16]) Ибид.

листе у Котору виђјело се да су на броду под енглеском заставом „Sophia“, којим је командовао капетан Герасинио Цалога, отпловила 303 Црногорца у Цариград и даље у Одесу. На овој лађи се налазио као путник Адам Илић. Извјештаји лучке капетаније у Кефалонији и Котору подударали су се у питању путника на броду „Sophia“.[17])

Из преписке која је вођена између централних аустриских институција у Бечу и Далматинског намјесништва као и гувернера Венеције и Приморја о питању исељавања Црногораца из аустриских лука и на аустриским бродовима, види се ријешеност аустриске владе да по сваку цијену онемогући исељавање Црногораца преко својих лука. Иако је дошло до исељавања прве групе Црногораца која је могла бројити 800 људи, даље исељавање је спријечено из чисто политичких разлога. Аустрија је била на страни Порте и стала је на пут овоме кретању, на коме је сигурно радила Русија.

Др Хамдија Капиџић

[17]) Ибид.

Архивски материјал

НЕКОЛИКО ПАШТРОВСКИХ ИСПРАВА И ЈЕДНО ПИСМО ВЛАДИКЕ ДАНИЛА

Колико ико, чували су Паштровићи своје „књиге, шкрите, инструменте, ноте и сентенције“, сачињаване не само приликом расправљања међусобних размирица, „порока и деференција“, како они кажу, него и приликом регулисања многих других питања и пословања у међусобном саобраћају, из разних области друштвеног живота. У томе они као да немају премца код нас (мислимо на наш сеоски живаљ).

Број досад објављених паштровских докумената, према броју необјављених, врло је мали. Узрок таквој околности лежи, можда, највише у томе што су поједини Паштровићи — власници докумената — били прилично неповјерљиви према скупљачима писаних споменика наше прошлости, чак и према једном Валтазару Богишићу. Кад је овај, 1875, покушао да прикупи нешто паштровских докумената, саопштено му је било „да су ти споменици данас сасвим непознати у мјесту, те да је узалудно свако даље тражење и распитивање“.[1]) Нешто слично доживио је и др Александар Соловјев, проф. универзитета, који је, тек послије свог трећег доласка у Паштровиће (1934 г.), успио да дође до нешто више докумената, од којих је објавио 42[2]). Колико је, пак, паштровских докумената Соловјев доцније прикупио, нама је непознато, јер их још није објавио. Такође још лежи необјављена и збирка паштровских исправа, коју је прикупила Српска академија наука, а која броји око 1200 докумената. На прикупљању паштровских докумената радио је и проф. др Јово Суђић, сам Паштровић, али га је смрт спријечила да у том погледу учини нешто више. Објавио је свега два документа.[3]) Тек у најновије вријеме успио је Државни архив НР Црне Горе да за штампу приреди већу збирку паштровских исправа, која ће омогућити да научни радници подробније и сигурније, него што су то досад могли, испитају и проуче унутрашњи живот паштровске општи-

[1]) В. Богишић, Десетина судских записа из Паштровића, Архив за правне и друштвене науке, књ. I (Београд 1906), стр. 393—408 и 489—504.

[2]) А. Соловјев, Паштровске исправе XVI—XVIII в., Споменик СКА XXXIV (Београд 1936), стр. 1—24.

[3]) J. Суђић, Два необјављена документа из Паштровића, Годишњак подгоричке гимназије, Котор 1931, стр. 71—76. — Такође незнатан број паштровских докумената објавили су архим. Дионисије Миковић и учитељ Иво Митровић.

не и њене самоуправе, у периоду од неколико вијекова. У овој збирци пак, наћи ће драгоцјене податке не само правни историци него и економисти, етнографи и др. Такође и филолози, нарочито они који се интересују за развитак ћирилског писма српско-словенске редакције, наћи ће у паштровским документима (наравно, у оригиналима или њиховим фотокопијама) врло интересантних ствари. Тамо, напр., још крајем XVI и почетком XVII вијека сретамо ћирилско писмо без „јерова". Такође је тамо карактеристична и врло ријетка употреба „јата". Међу стотинама паштровских докумената, од XVI вијека наовамо, једва смо срели коју десетину са „јатом", а са „јери" ни један једини. Али, за историјат слова **џ** код нас, неколико паштровских докумената из XVIII вијека могу бити од посебног интереса. Најстарији документ са словом **џ**, који смо досад срели, потиче из 1752 год. (збирка Сима Суђића). А у једном документу од 12 априла 1753 има 5 слова **џ**. (такође Суђићева збирка). Таквих докумената има више (фрагменат једног, из 1764 год., из збирке Светозара Давидовића, објавили смо у **Прилозима,** књ. XXII, 1—2, 1956, стр. 127). Али је најинтересантније то што сва таква документа (са словом **џ**) потичу скоро искључиво од једног лица, наиме јеромонаха Василија Војновића, из манастира Градишта. Остали пак писци паштровских докумената мјесто **џ** употребљавали су: **ж, ч,** и **ћ,** а каткад и **з.** Поред реченог Војновића, досад смо, међу писцима паштровских докумената, срели још само једног који је употребљавао слово **џ**, а то је Димитрије Љубиша. У једној ноти о прћији, од 15 септембра 1778 год., он каже: „Да се знаде како доће Јанко Марка Јовова у кућу Рада Никца Џамање, поради прћије сестре своје. . ." (документ у манастиру Прасквици). Василије Војновић, пак, срета се у паштровским документима кроз период од 20—25 година, око средине XVIII вијека (почевши од 1743). Према текстовима које је писао види се да је био један од писменијих Паштровића свога доба. Али овај паштровски калуђер, више него ичим другим, привлачи на себе пажњу употребом слова **џ.** Овакав његов случај неодољиво намеће питање: да ли је овај црноризац путовао куда. Но било како било, ових неколико паштровских докумената, са словом **џ**, од значаја су за питање историјата овог писаног знака код нас, јер то питање као да још увијек стоји неријешено. Неколико наших стручних филолога изјаснило се да је Вук Караџић слово **џ** узео из раније румунске ћирилске азбуке, односно из румунских ћирилских споменика XVII и XVIII вијека. Међутим, сам Вук каже, у својој **Писменици сербскога језика,**[4]) да се слово **џ** код нас „које-гди види", а у **Српској граматици,** односно **Српском рјечнику,**[5]) да се тај писмени знак „налази у српским рукописима од 400 и више година",

[4]) Беч, 1814, стр. 2.
[5]) Беч, 1818, стр. XXXIII.

да би у свом „Одговору рускоме рецензенту“[6]) још једанпут нагласио да је џ наше слово од старине, и да су га чак „наши стари начинили још прије 500 година“. На овоме му је Љуб. Стојановић примијетио да претјерује,[7]) што све скупа, са оним што су о поријеклу слова џ код нас рекли остали наши филолошки стручњаци, јасно указује на то да сваки наш старији писани споменик, са знаком џ, може бити од научног интереса.

Али најинтересантнија појава у паштровским документима јесте употреба „от“ за цифру 700, мјесто „пси“. Број докумената у којима се таква употреба срета толики је да се ту никако не може претпоставити нека случајна грешка, тим прије што се на такав начин исписују године у заглављима појединих докумената кроз читав XVIII вијек, и не само у канцеларији паштровске „банкаде“ него и од извјесног броја осталих писмених Паштровића. Према томе, дакле, овдје у сваком случају мора доћи у обзир нека пракса, па ма колико она чудно изгледала и изузетна била. Али на питање гдје је поријекло такве праксе и како се до ње дошло, ми не можемо одговорити.

Овакав начин исписивања година у заглављима појединих докумената временски помјера њихову радњу ништа мање него за сто година, те сваки интересент за паштровске исправе ову појаву мора имати на уму, тим прије што је она само појединачна а не општа, и што за констатовање такве појаве у појединим документима не постоје увијек јасне индикације. Међутим, за документа у којима се ради о комуницирању између паштровских и млетачких власти одмах постаје јасно да при датирању таквих докумената никако није могао доћи у обзир XIX вијек, пошто је Млетачка Република пропала већ крајем XVIII вијека (1797). Исто тако немогућно је да цетињски митрополити Сава и Василије у XIX вијеку врше овјере појединих одлука паштровског суда (које су се тицале цркве), кад они нијесу ни доживјели тај XIX вијек (Василије је умро 1766, а Сава 1781 год.).

О неком једнообразном писму у паштровским документима не може бити ни говора, већ у том погледу претстављају прави мозаик, **типичан уосталом и за остале српске крајеве, све до Вука Караџића.** Такође и неке особине паштровског говора нијесу досљедно спроведене кроз сва паштровска документа. Отуда у једнима „либерех“ а у другима „либарах“, „грошех“ и „грошах“, или „седе“ и „сада“, „кеде“ и „када“ итд. Чак и поједина презимена пишу се различито. Напр. „Лашковић“ пише се још и „Лешковић“ па чак и „Лесковић“; или „Хрвојевић“, „Харвојевић“, „Арвовић“ и „Ервовић“. Исто тако карактеристични су и екавизми у паштровским писмима, којих има и у црногорским старим писаним споменицима. А-

---

[6]) „Даница“, 1826, стр. 98.

[7]) Љ. Стојановић, Живот и рад Вука Стеф. Караџића, Београд 1924, стр. 274—275.

ли што се тиче језика паштровских докумената, најзначајније је то што су писани народним говорним језиком, изузев нешто страних израза и уобичајене промулгације на почетку њиховом: „Да јест веденије васакому чловеку, тко чује и види сије писаније“. И, заиста, случај канцеларије паштровске „банкаде“, да се кроз читав XVI, XVII и XVIII вијек служи, у ономикој мјери, народним говорним језиком, заслужује посебну пажњу. И тек кад се узме у обзир да су Паштровићи само под Млетачком Републиком остали готово 400 година може се схватити колику су отпорност показали према туђинском утицају, у одржавању свога језика, својих правних и вјерских обичаја, националних осјећања, једном ријечју — своје индивидуалности.

Ово неколико докумената доносимо новом транскрипцијом, пошто је и она већ добила право грађанства у науци. **Можда још само филолози шкргућу зубима против ње.** Али, пошто ни најдосљеднија стара транскрипција не може у потпуности дочарати оригинал, намеће се рјешење: филолозима оригинали и фотокопије, а свима другим интересентима нова транскрипција.

Да бисмо олакшали читање, транскрибовали смо према изговору сва она мјеста која би, иначе, испала нејасна, као напр.: **воћлие** — воље, **моћлиени** — мољени, **ћниешто** — њешто, **учићниено** — учињено, **ћниегов** — његов и тд. Слово **ћ,** на одговарајућим мјестима, нијесмо претварали у **ђ,** јер то могу учинити и сами читаоци. Међутим, знакове **л, н** и **е** (гдје је било потребно) претворили смо у **љ, њ,** и **је,** опет ради лакшег читања и разумијевања текста.

1) 21 VI 1584

Паштровски суд доноси одлуку којом се дозвољава убијање ситне стоке ухваћене у „баштину царковну — у жито али виноград“.

У име Христа, амин. 1584, на 21 зуна, ми 4 судије Паштровић, Никола Давидовић и Алекса Бранковић и Вулета Кукура (4-ти судија није поменут), и 2 војводе и 12 властелах, по закону нашему, са збором Паштровић, једино такој судимо и отлучујемо, да отсада унапредак тко ти драго Паштровић наће житак от које ти годје сорте у баштину царковну, Надлуг, у жито али виноград, изван коња али вола, тко што убије да је добро убијено, да се за тој не плати никада ништа. А ако се наће у баштину царковну, у штету, коњ али во, да се зајми а штета плати. И ако би тко контрао за овеј потрице от штетах. . . којом досадом, да има платит пијену 50 дукат, половину збору Паштровић, а половину камари которској, без ниједне милости. . . И по се(н)тенци учинисмо и булом госпотском буласмо, по закону нашему.

Иван, канзалијер зборски, уписах
от заповиједи.

(Оригинал у манастиру Прасквици)

2) Једна даровница из 1588 год.

У име Христа, амин. 1588, на 16 данах мјесеца а(в)густа.

Да је веденије васакому чојеку, тко чује и види сије писаније, како ја жена Николожа, кћи покојнога Вуксанца Николина от Паштровић, от моје добре воље дах и даровах Николи Стјепановићу и Луци Николину, за добре мерите њих, једну дионицу земље Луга, по(д) Добру Воду, дио мој на тој мјесто, што би дијељено с Новачићевићи, међу Харвојевићи и Новачићевићи. То ин даровах урвом увијек вијека у баштину племениту, њима и посљедњијема њих, за добро учињење, јере ме су водили з бродови без навла по мору и чинили (трошак) от динарах у потребу моју. И овако се об(л)ега речена Николожа: ако би (и)н када тко што инпачао за тај дар, да отговарам ја, речена Николожа, и моја добра, садашња и пос(л)едња.

А семуј сведоци Стјепан Раичев и Стјепан Андрин.

А писах ја Иван Луке Жинтилице, канзалијер зборски, от з(аповиједи) ордена и ријечи речене Николоже, пред сведоци реченијема, зван и мољен.

(Оригинал у манастиру Прасквици)

3) 25 IV 1595

Радо Вуксанов Арменковић дарива „печицу земље" јеромонаху Стефану, игуману једног од паштровских манастира.

У име Христа, амин. 1595 љето от пождества Христова, мјесеца априлија 25 дан.

Сије да је у знаније всакому чловеку, тко чује и види сије писаније, како ја Радо Вуксанов Арменковић, от моје добре воље, дах и даровах печицу земље, што се моје називаше на Почмину, на Братеш, игумену Стефану, јеромонаху, от Паштровић, а за свети вечни обшти опомен (сиц). И ако би га тко што инпацао, реченога игумена Стефана, за више речену баштину, да одговарам ја речени Радо и моје добро. И којеј цркви остане баштина, што купи речени игумен Стефан у Луке Сандаља Богојева и његова братучеда Андра, и тој више реченој цркви да има остат више речена земља увијек века, амин, коју земљу дарова више речени Радо више реченому игумену Стефану. И међу њима реченијема не оста никоје деференције. А томуј сведоци Лука Голубовић и Марко Јунковић. А писах ја поп Гјурћ (Ђурађ), зван и мољен от обије парте. А преписах аз јеромонах Сава от Дечани на 1596 љето, мјесеца јулија 7 дан.

(Копија у манастиру Прасквици)

4) Један купопродајни уговор из 1598 год.

У име Христа, амин. 1598, децеврија 29 дан.

Сије да је у знаније, пред киме изиде сије писаније. Радо Але(к)сичин и жена његова Станица хотеше продат кућу Вулете

Дмиданова и обор до шипка, а игуман Дионисије хотеше купит за цркву светаго Николи (манастир Градишта). И рече игуман Раду и жени му: „Ово је прћија. Може на некоје бријеме бит интрегата работа. Него, како ћемо за тој?“ И рече Радо: „Ја сигуравам жену моју Станицу кућом мојом и свијем што имам у Паштровиће, бативајући свако (сиц) сигуранцу, и прву и послећну, и Станица се је назвала контета о томуј“. И Станицу питаше: „Јеси ли ти контета?“ И она: „Мајде јесам“. У то ставише стимадуре. Радо и жена његова Станица Ника Радова, а игуман Ивана Андричина. И рече игуман: „Стимајте право и у нешто, да, ако је узхоће Маркето одкупит, да не рече јере ја надмећем“. И ми властеле, — стимадури кућу обидосмо и тој обора, и кућа се зове а мало боље него кућиште. Танки лијес вас гнио, а од истока чело разпукло и парастаћи мовештати, а од запада ни мало, ни мећом ни задом, а трети дио куће одкривен. И по нашој купенцији стимасмо, тој што насмо у овој вријеме, 42 толара, и јоште 1 спеназах. И игуман Дионисије плати (и) сватиса све пред нами стимадури. И јоште Станица рече: „Оној обора од истока, до шипка, тој ја не прода, него да(х) од моје добре воље, да је пут цркви коњу натоварену“, јере коњ не могаше натоварен поћ у манастир или чловек на коњу.

И семуј сведоци: Иван Андричин и Нико Радов. А писах ја Иван, канзалијер, зван и мољен од обије парте и од властелах који стимаше кућу, Иван и Нико.

У име Христа, амин. 15(9)9 лето од Христова рождества, месеца сетеврија 20 дан.

Ја грешни раб Дионисије копијах више писану књигу право и исправно, јере ми Маркето хоћаше згора писану кућу одкупит и књигу разкинут, што канзалијер беше писао, а ја грешни копијах, нека се на находи у манастир.

(Копија у манастиру Прасквици)

5) 30 V 1634

Паштровски збор потврђује Прасквици и Градиштима сва она права која им проистичу из хрисовуље краља Уроша.

У име Христа, амин. 1634, на 30 мажа, у манастиру Свете Тројице, у манастир ге би сакупљен вас збор Паштровић са свијем народом. И туј седећи 4 суће, 2 војводе (и) 12 властел од 12 племен, — суће по име Иванац Ников, Нико Хрвојевић, Ђуро Транут (Трнут), Карстић Франков, — ге пред сућама и свијем народом, ге изнијеше калуђери од Светога Николе од Градишт, и игуман од Прасквице, наиме Ђо(р)ђије Куљача, изнијеше крусовољ господина краља Стефана Уроша и његове матере госпоће краљице, и би прочитан свему народу, и јест га чуо вас народ, све што гово(ра)ше у њем, у реченому крусовољу, речени његов прилог, да га афранкава од сваке иганарије, од којега крусовоља контетаваше се вас народ да буде изва(р)шен у све како говори ре-

чени крусовољ, од сваке игарије (сиц). И ми суће и војводе и властеле, јесмо са свацијем бољијем разлогом, јесмо са свацијем разлогом и добријем (начином) пофали(ли) и потврдили у све како говори крусовољ, и да иде тај прилог који је у Паштровиће, да иде 2-(ма) манастирима, у Прасквицу и Градишта, наполи, да и(м) су франци и либери, без нихде иганарије од Дубровчанах и свакога осталога чојека, како га је ифрака (сиц) краљ Урош. И з(а) веће вјере булом госпоском буласмо.

Казаријер (канзалијер)

Дамјан, по заповиједи.

(Оригинал у манастиру Прасквици)

6) 15 XII 1637

Паштровски суд рјешава парницу око земљишта које су од Ратачког манастира добили манастири Прасквица и Градишта.

У име Христа, амин, 1637, на 15 децембра, на збору Паштровић, на обично мјесто од правде, сједећи 4 суће и 2 војеводе и 12 властелах од 12 племенах, — суће по име Нико Нођница, Франо Стијепов, Нико Маркетов, Маро Радојвић; војеводе зборски Јован Олишић и Стијепо Лучин, — изидоше пред нама сућама и свијем збором два игумна од два манастира, игуман Дионисије од Градиштах и игуман Василије од Прасквице, су њих прокарадури, Франом Буљарем и Радом Вуковијем и Јованом Андринијем, (и) изнијеше сетенцију стару, која бјеше уписана на 1617, на 15 зуња, и ш њоме говорећи како доходи калуђер Је(в)стратије и његов брат, поп Ђуро, и прокурали су у њекијех судијах, којијема им се парало, и били им су пријатељи, и учинили су сетенције, обшенте од нас и од попула (народа), да узимају и дијеле старе, које имају два манастира од манастира Свете Госпође Ратачке. Него, почтени судије и властеле, ако је у путу, да је пофалите, нашу стару сетенцију. У тој ми суће и војеводе и властеле Паштровићи, са свијем збором, сетенцију стару, више речену, чусмо и лијепо разумјесно, све добро, мислећи и размишљајући, колико се има размислити, и зовући име Божије, судисмо и одлучисмо и стару сетенцију у све, како стоји, пофалисмо и потврдисмо двјема манастиром, да се већ речена царковина, алити стари, нигђе не може дијелити, ни никоји суће, ни збор, већ у њу руке, ни суд ини ставити ни учинити, него што су стари учинили наш, а ми пофалисмо, нулајући све остале сетенције, у тај конат учињене од дневи старе сетенције до данас, или калуђеру или попу или иному чловеку, све ануласмо, пофаљујући у све стару, како и више, и огласито на свему збору би оглашена овај сетенција, и збор и вас попуо бише контенти. И по сетенци учинисмо

и булом госпоском буласмо, по закону нашему. И за карате суħах динаре 17.

Писах канзалијер
Никошић, по заповиједи

(Оригинал у манастиру Прасквици)

7) 20 I 1739

Паштровски суд дијели „баштину под Добру Воду, што је от разлога Буљаревића", помеђу манастиром Градиштима и Иваном Давидовијем и његовијем синовцима.

У име Христа, амин. 1839 (треба 1739), мјесеца ħенара 20 дан, у Паштровиħе.

Ми суħе Паштровиħи, Никац Медиговић, Никац Крута, Крсто Арменко, Бошко Ђуров и војеводе и властели који се намјерише, примисмо заповијед пресвијетлога господина ретура от Котора и провидура Антонио Дулфина, на истанцију господина игумна Теодосије от манастира светога Николе — Градишта, у коју ни заповиједа да поħемо раздијелити баштину под Добру Воду, што је от разлога Буљаревиħа, помеħу више реченом црквом и калуħерима от више речене цркве, от једне стране, а о(д) друге стране Иваном Давидовијем и његовијема синовцима, који су редитали с дружином половицу, а црква половицу, от реченијех добара Буљаревиħа. И тако се упутисмо, ми речени суħе, с нашијем банком, а по више реченој заповиједи, и посмо Надлуг, по(д) Добру Воду, на речену баштину, уз конаво от Добре Воде, и ту седосмо на наше обично мјесто, и ту призвасмо обије парте, апрезенте, и сапрше се на суочицу, и рече више речени игуман Теодосије: „Господо суħе, ја протендим о(д) све ове баштине, узгору и низдолу, ако је от разлога Буљаревиħа, како има црква от осталијех добара, него суд у Бога и у вас". У то излеже Иван Давидов и рече: „Суħе и господо, што протенди игуман Теодосије за баштину Буљаревиħа, ја се не инпачам у црковну половицу, него ми је да речени игуман у промјену, за другу баштину, на ово исто мјесто једну печу баштине. А што иште о(д) све баштине половицу, то се неħе наħи, него је наша баштина старина и куповина, како и ево и књиге, ма се ја заклет не могу је ли веħ што од реда Буљаревиħа, него суд у Бога и у Вас". У то ми суħе, с нашијем банком, чујуħи парте, апрезенте, на уста и у писма, колико имаху говорит изговорише, будуħи сви једне воље, а зовуħи име Боже, у прву, промјену међу партама пофалисмо и све како су промијенили; у другу, судисмо и отлучисмо за цркву светога Николе дионицу уз конаво до дионице Ђаконовиħа, а с врха до Мичорова, са дна до Стефанова дијела, а о(д) запади како стависмо бјелеге меħу Ивановом баштином и онијем што за цркву остаде, разумијуħи се црковна банда от истока, а Иванова и његовијех синоваца банда от запади, и у то што цркви присудисмо да се поможе речени Иван и његови синовци с ким се имају помоħ. И јошт судисмо за реченога Ивана и његове синовце, и њихови-

ма инструментима и књигама, баштину низдолу, покрај конавла, све. И јошт судисмо за баштину на Бурине, што је от разлога Буљаревића, да узме црква и калуђери оно што је црковно, а сваки своје. И тако судисмо и по суду нађосмо, како не најбоље куншенција поднесе, а не држећи кривога дијела ни једној парти ни другој, нако по суду, колико смо могли познат. И тако], по сетенци учинисмо и булом госпоцком буласмо, по закону нашему. И узесмо карате.

Канзалијер
Андрија Радов Налетић,
по заповиједи господе суђах.

(Оригинал у манастиру Прасквици)

8) 26 VI 1743

Властела (кметови) рјешавају парницу око „црковног данка" између манастира Прасквице и Градишта и њихових баштиника.

У име Христа, амин. На 1743, на 26 јунија, у Паштровиће. Да јесте веденије васакому чловеку, тко чује и види сије писаније, како бисмо послати ми ниже писати властеле, по заповиједи и по се(н)тенцији све 4 суђе, војеводе и властеле који се намјерише, а која је писата на 25 зуна 1743, и све што пише у речену сетенцу, а то да пођемо учинит и сложит и разлог учинит међу игумнима и баштиницима от баштина које су подложне данку црковному. И тако се састасмо ми властеле, по име, господа поп Вуко Давидовић, Иван Ника Франова Режевић, Сћепац Бошка Јованова Налетић, Бошко Гомилић-Ђурашевић, Крстић Сћепца попова Греговић, Крстић Љубиша, Никац Сћепчев Режевић, Симо Кашћелан, и понијесмо се животима нашијема, видијесмо и мислисмо како ћемо најбоље сложит ову малу деференцију, која је мећу калуђерима и баштиницима за доходак што продендаху (претендоваху) калуђери осму а баштиници десету. И тако ми више писати властеле, мислећи и размисљајући колико смо најбоље могли домислит се, и будући сви једне воље и мисли, најприће звасмо велико име Божије, от којега излази сваки прави суд, а будући виђјели и чули сетенце кметовске и зборске и от старјешине црковне, тако судисмо и учинисмо, да сва баштина која је у кунфин и мећу кунфине, именоване у сетенцију кметовску, да сва даје једнако десету, како дећаријева суђевска сетенција, а баштиници от више реченијех баштина да дају игумнима от Прасквице и Градишта 50 цекина от злата, а нама, властелима, десет цекина и 5 гроша. То да даду сви баштиници. Најприће, Пашићи 2 гроша; Андрија Вуков 8 гроша; Франо Рада Андрина 4 гроша; реди Голубови (наследници — потомци његови) 20 гроша; Нико Марков (Греговић) 58 гроша; Радо Сћепца Радова, з братом, 2 гроша; Никац Зановић, (са) синовцима, шестдесет и шест гроша; Перазићи 30 гроша; поп Вуко (Давидовић) 6 гроша; Иван Ника Франова 2 гроша; синови Андрије

Сћепца Андрина 2 гроша; Маре Занове 2 гроша; Никац попов 2 гроша; Марко Мижор 12 гроша; реди Бојкови — Ђаконовићи и Ивана Никова 4 гроша; Никац Давидов и Стефан 10 гроша; Медиговићи 10 гроша; Нико Зенов 6 гроша; Марко Вуков 2 гроша; Тодоричићи 10 гроша; Раичковић и Сћепац Радов 4 гроша; Іово Андров 4 гроша; Бошковићи 16 гроша; Марко Андрије Никчева 2 гроша; Медини 14 гроша; Вукац Лукшин 2 гроша; Илија Марков 2 гроша; Франа Сћепчева синови и Вукца Лучина 2 гроша; Андрија Сћепца Никова 2 гр.; Голиш 2 гр.; реди Марка Зенова 2 г.; Бућа 2 гроша; Крсто Радов, з браћом, 4 гроша; Сућићи 4 гроша; Андрија Ивана Никова, (са) синовцима, 6 гроша; Бошко Никца Андрина 2 гроша; Крсто Радов јошт 12 гроша; Сћепац Кастелан 14 гроша; Симо Кастелан 8 гроша; Ивана Марка Зенова синови 8 гроша; Вукац Раданов 10 гроша; Сћепац Бошков 4 гроша; Ивана Томина синови 2 гроша; Режевићи на 4 куће 12 гроша, ресалвајући свакому разлогу. И ако не би који баштиник платио његов дио добровољно, како и остализи, да могу игумни от манастира узети интраду (љетину) ш његовијех баштина, доклен се наплати, како више пише, али да игумни могу дигнут банак (властеле у збору паштровском) да их наплате за дуг и за спенце на баштину ће је њима драго. И тако ово учинисмо и утврдисмо за вријеме садашње и у вјечни вијек, да не буде никада поколетано от ниједнога чојека, ни црковнога ни с(в)етовнога, но да сваки даје чисту десетину от све(га) што се роди на речене баштине. Толико судисмо с овом данашњом нашом сетенцијом, по власти која ни је допуштана от господе суђах, како више пише, и от обадва игумна от манастира више реченијех, заклињајући се ми више речени властеле, да смо судили право, по души, колико смо могли најправије учинит, и да нијесмо никому крива дијела држали. И тако ће бити подписато и потврђено от руках нашијех и от игумна Теодосија и Василија, за себе и за њих последње. Такођер и властели на име своје и свега збора. И оста 1 књига у игумана, а друга у баштиника.

Ја поп Вуко Давидовић, један от кметовах, потврђујем за себе и за Бошка Гомилића, за не умијући он писат, а он учини крст +.

И ја Нико Сћепца попова, канзалијер, подписах на име Сћепца Бошкова, једнога от кметова, за не умијући (он) писат, а он учини крст +.

Ја Крстић Сћепца попова подписах како више пише Симо Кастелан подписа латински, а Иван Ника Франова учини крст руком својом.

Преписах ја **Ђорђије Даскал — Дмитровић,** све право, како бјеше у матицу, која се находи у Ника Маркова Ґреговића, једнога од баштиника

(Копија у манастиру Прасквици)

22

9) 28 I 1770

Кметови рјешавају спорове између Паштровића и Глуходољана (Црмничана), а који се тичу „дуговах, ујмовах, преузимах и лупештинах".

У име Христа, амин. 1770, на 28 ћенара, у Глу(х)и До.

Да јест ведeније васакому чловеку, ко чује и види сије писаније, и да се зна како се стадоше ови два збора, збор от Паштровски и збор Глу(х)одо(л)ски. И поставише помеђу собу два(д)есет и четири кмета, да виде све беспутине, које су међу ове два збора, што буде дуговах, ујмовах, преузимах (и) лупештинах. Кметови по име: Карстић Перазић, кнез Марко, Иван Медигов, Јово Војводић, Марко Ника Маркова, поп Ђуро, Андрија Шољага, Стијепо Ђурчев, Јован Сућић, Мило Ђура Ђукова, Стијепо Марка Вуксанова, Давид Вукца Раданова, Митар Мижоров, Мило Иванов, Андрија Ђаконовић, Јово Стијепа Вукчева, Карсто Бошков, Вуко Ђуричић, Андрија Тодорица, Саво Раича Ивова, Стјепац Никчев, Саво Шарчевић, Иван Ника Андрова, Илија Мила Марова. — Би давија. Најприће, Марко Ника Маркова на Мила Ивана Стјепчева за дванаест цекинах, који Мило отговори да је дужан. И ми кметови судисмо да плати главу (главницу) и добит што буде. Би давија от Митра Мижорова на Драга Вучићевића и његова синовца за ујам. И ми кметови судисмо седам товарах жита, половицу шенице а половину фермантуна (кукуруза). Би давија от Стјепца Никца Стијепа Франова на Пера Остојића и његове синовце. И ми кметови судисмо да му да цекин и четири гроша и по. Би давија от Јована Сућића на Ђура Савина за дуг и за ујме. И ми кметови судисмо да му да от ујма седам коњах жита, а за дуг четири цекина. Би давија от Марка Ника Маркова на Марка Ивана Стјепчева за дуг што му имаше дат. И ми кметови насмо (нађосмо) да му је дужан дванаест цекинах и по, и то судисмо да му плати. Би давија на Андрију Ђура Јовова за једну челу (кошницу) што му бјеше укра. То судисмо ми кметови да му плати девет грошах, а нама талијер. Би давија от Јокана Бјелице на млого Глу(х)одољанах, да су му узели нешто робе. То судисмо да му врате. Би давија от Мила Ивана Стјепчева на Ђура Андрина за два цекина што је платио једному Скадранину. То судисмо да му плати. Би давија от Ђура Јовова Дрекшића на Симуна Франићевића да му је посјеко по гона баштине. То судисмо да му плати товар жита. Би давија от Марка Ника Маркова на Стијепа Ђура Вукчева за дуг, и насмо да му је дужан шест цекинах. И то судисмо да му плати. Би давија от Станка Пашића на Драга Ковача за два цекина, и то судисмо да плати. Би давија от Драга Ковача на Јова Радова за једне окосннке и тундине, и Јово рече да су у њега. И ми судисмо да му их врати али плати. Би давија от Митра Мижора, за ујме от Шаптине, на Драга Марка Вуксанова, и на Павлићевића, и на Ми(х)аљевића, и на Драга Ковача и на Ива Стијепова синове, и

на Ђура Савина (прецртано), и на Бујиће, и на Остојиће, и на остале који су работали (земљу). То судисмо да му даду двије кварте жита. Би давија от синовах Андрије Стјепца Радова на Вукоте Ника Вукова синове, за четири цекина и на њих добит. И ми кметови судисмо да му их плате. Би давија от Марка Јова Раичева на Карстића Перазића за један талијер, и ми судисмо: ако се не закуне Карстић Перазић, да му га плати. И би давија от Драга Ковача (не стоји на кога), и судисмо: што се чисто наће, да му се намири. И би давија от Ивана Ника Андрова на попа Станишина (сиц) за једну дионицу на Тудоров До. И то судисмо да му остави баштину, ма ако поп узима који разлог, да му се учини суд. И тако, ми кметови, све више речене давије чусмо и по нашој куштенци судисмо, и, за веће вјере, ја Марко Ника Маркова (Греговић) писах рукон својон (сиц), по заповиједи све господе кметовах који ће потписат. И јошт би давија от Јова Војводића на Симуна Франићевића, да му је укра три козе, и рече да су се били погодили мећу собом, пак да га је Симун преварио. И за то судисмо да му да три цекина, ако буде истина, ако ли не, да да Војводић њему и нама талијер.

И ја поп Шуштеровић, један од кметова, потврдих све што више пише на име све моје дружине, једанаест кметовах, за не умијући они писат, и они учиниће крсте

И ја Крстић Перазић, како један од кметовах, и пофаљујем горње писмо.

И (ја) Давид Вукца Раданова подписах, како једен от кметове(х), и пофаљујем горње писмо.

И ја Андрија Ђакон(овић) подписах, како једен од кметовах, и потврћујем горње писмо.

На полеђини: Сентенца контра
Глуходољ(а)нах.

(Оригинал у манастиру Прасквици)

17 VI 1725

Писмо владике Данила протопопу Ђуру (Брчели — Црмница).

Протопопе Ђуро, молио ме игуман Георгије, из Градиштах, да ви пишем да му учините љубав от правице: да скупите Брчељане који сију баштине по планини (паштровској) и у Главоче, зашто му притискају некизи Паштројевићи синовију (његових синоваца) баштину, а ваши знаду, који је ору и сију, чија је која (баштина) и кому су ујам давали. То му можете учинит љубав за правицу, и заклет и научит свакога да право каже, зашто тко

баштину оре и сије и ш ње ујам дава, они чисто зна кому га је дава, зашто су ово честе рати тер много баштине пусте леже.

Данил, в. ц. (владика црногорски)

1725, ијунија 17

На полеђини: Протопопу Ђуру у Брчели.

(Оригинал у манастиру Прасквици).

Божо Ђ. Михаиловић

ДВА СЛУЖБЕНА ИЗВЈЕШТАЈА О ЊЕГОШЕВОЈ СМРТИ И ПРВЕ НОВИНСКЕ ВИЈЕСТИ О ЊОЈ

Аустриским службеним круговима у Котору и Задру било је врло добро познато слабо здравствено стање црногорског владике Петра II Петровића Његоша. Сам владика писао је још 16 (28) октобра 1851 године аустриском окружном капетану которском П. Решетару да ће сјутрадан поћи у Котор да тражи побољшања своме здрављу,[1]) а брат његов и претсједник Сената Перо молио је 18 (30) октобра истог окружног капетана за једног искусног лијечника тешко болесном владици.[2]) Аустриски генерал Лазар Мамула, далматински гувернер, обавијештен о томе, пошао је из Дубровника у Котор узевши са собом војног лијечника д-ра Novotnу-а и послао га одмах на Цетиње. Но већ је било касно. Владика је умро и лијечник који је тога јутра, наиме 19 (31) октобра кренуо на пут, сазнао је за владичину смрт на половини пута.

Брат владичин Перо, као претсједник Сената, службено је обавијестио другог дана, тојест 20 октобра (1 новембра), о смрти Његошевој српског кнеза Александра Карађорђевића у Београду, аустриског генерала барона Лазара Мамулу у Котору, руског царског конзула Јеремију М. Гашића у Дубровнику и окружног администратора бококоторског Петра Решетара у Котору, молећи овог посљедњег изричито да ту вијест прослиједи „старијој власти“.[3]) Овај је то очито смјеста учинио, јер већ 5 новембра 1851 под бројем 2052 барон Blasius (Влахо) Ghetaldi из Задра обавјештава о смрти црногорског владике министра унутрашњих послова д-ра Александра Bacha у Бечу упозоравајући да је ну-

[1]) Д. Вуксан: Писма Владике Рада (Споменица Петра II. Петровића—Његоша — Владике Рада 1813—1851—1925. Цетиње, 1926, стр. 147, писмо CCXII).

[2]) Д. Вуксан: Писма о болести и смрти Владичиној (ибид., стр. 158).

[3]) Ибид., стр. 160—162.

жно да војска остане у Котору.[4]) На то слиједе два вјероватно једнака кратка извјештаја о смрти владичиној и о одашиљању двају црногорских посланика у Дубровник ради преузимања Његошеве опоруке, један бану барону Јосипу Јелачићу у Загреб, а други аустриском министру д-ру Александру Bachu у Беч.[5]) Дне 10 новембра 1851 под бројем 2068 шаље Ghetaldi готово истовјетне извјештаје с најновијим вијестима о догађајима након смрти Његошеве и о његовој опоруци, један бану Јелачићу у Загреб, а други министру Bachu у Беч.[6]) Но већ након два дана, тојест 12 новембра 1851, Ghetaldi шаље нов извјештај министру Bachu јављајући да у Црној Гори влада опћенити мир, да је било на Цетињу 7 текућег мјесеца сабрано 200 црногорских војвода, који су чекали повратак двојице гласника послаиих руском конзулу у Дубровник, те предају и отварање владичине опоруке, затим да је Сенат провизорно преузео управу земље и да је досада поново показао жељу да се одржи сусједско пријатељство са аустриском управом итд.[7]) Сљедећи детаљни извјештај упутио је Ghetaldi бану Јелачићу у Загреб 20 новембра описавши у њему опширно ток догађаја након Његошеве смрти и дајући садржај владичине опоруке.

Оба Ghetaldijeva оригинална извјештаја бану Јелачићу од 10 и до 20 новембра 1851 налазе се у архиву обитељи Јелачић, који је похрањен у Архиву града Загреба.[8])

№ 2068/p

Wohleborner Freiherr! Euere Excellenz!

Es hat sich bestätigt, dass der letzte Wille des gestorbenen Vladika von Montenero bei dem russischen Konsul in Ragusa und zwar bereits seit einem Jahre niedergelegt war, und dass die in meinem Berichte vom 6. 1. M. Z. 2058/p erwähnten zwei Montenegriner dahin gesendet waren, selben entgegenzunehmen.

Der Konsul eröffnete das Dokument am 4. 1. M. in ihrem Beisein, nahm — ohne ihnen dessen Inhalt einzutheilen — eigenhänding zwei Abschritten hievon und schückte mit den am 5. d. M. von Ragusa abgegangenen Posten eine an den montenegrinischen Senat und eine an die kais. russische Gesandschaft in Wien.

---

[4]) Протокол Инф. бироа од 9 новембра 1851, број 9065 (А. Ивић: Архивска грађа о српским и хрватским књижевним и културним радницима II, Београд 1931, стр. 397).

[5]) Ове извјештаје од 6 новембра спомиње Ghetaldi у извјештају од 10 новембра 1851, наводећи и службени број. Чини се да оригинала данас нема, јер их Ивић не наводи у својој Архивској грађи II, а нема их ни у Јелачићевом архиву.

[6]) Извјештај од 10 новембра, Инф. биро бр. 9155/А (А. Ивић: Архивска грађа... II, Београд 1931, стр. 148—149).

[7]) Извјештај од 12 новембра, Инф. биро бр. 9153/А (ибид., стр. 149—150).

[8]) Извјештаји имају привремене сигнатуре 499 и 34.

Den Inhalt des Testaments schien der Consul geheim halten zu wollen, doch gelang es dem Kreiskommissär Doimi[?]welcher bereits die Leitung des dortigen Kreisamtes übernommen hat, zu erfahren, dass der Vladika zu seinem rechtmässigen Nachfolger seinen dermal in Wien befindlichen Neffen David Petrovich bestimmt und zum Erben seiner gesammten Hinterlassenschaft, jedoch mit der ausdrücklichen Erklärung eingesätzt habe, dass selbe nicht als ein Privatgut, sondern als ein der Würde des Vladika anhängendes Vermögen angesehen werden müsse. Er empfiehlt seinem Neffen sich an die Erfahrung und an die Ratschläge des Oheims Pero Tomas Petrovich (dermaligen Senatspräsidenten) zu halten, in der Verwaltung die von ihm, dem verstorbenen Vladika, befolgte Politik zu verfolgen, und daher in keiner Weise den Schutz Russlands aufzugeben, so lange er nicht des Schutzes einer anderen Macht gewiss sei, welche auf den besseren Bestand und Fortschritt Montenero's enscheidender einzuwirken in Stande wäre.

Der Kreiskommissär versichert die Auskünfte im ingsten Vertrauen, aus verlässlicher Quelle erfahren zu haben, und ich beehre mich solche Eurer Excellenz in aller Ergebenheit zur hohen Kenntniss zu bringen, auch diesen Anlass ergreifend mich mit der ausgezeichnetsten Hochachtung und tiefsten Verehrung zu zeichnen

Eurer Excellenz gehorsamster Diener

Zara den 10. November 1851. Ghetaldi v. r.

An S. n. des Herren k. k. wirklichen Geheimen Rathes, F. Z. M. Banus von Croatien und Slavonien, Militär und Civil Gouverneur von Dalmatien Joseph Freiherrn von Jellačić, Excellenz in Agram.

Бр. 2068/п

Благородни бароне! Ваша екселенцијо!

Потврђено је да је посљедња воља потоњег владике црногорскога положена код руског конзула у Дубровнику, и то већ једну годину, и да су у мојем извјештају од 6 текућег мјесеца број 2058/п споменута два Црногорца била одаслана онамо да је преузму.

Конзул[9]) је отворио документ 4 текућег мјесеца у њиховој присутности и узео је власторучно — а да им није приопћио садржај његов — два преписа од тога и послао 5 овог мјесеца поштом, која је отишла из Дубровника, и то један црногорском Сенату, а један царском руском посланству у Бечу. Изгледа да је конзул хтио да задржи тајним садржај тестамента. Ипак је окружни комесар Дојми, који је управо преузео вођење тамошњег округа, успио да сазна да је владика одредио не само себи за пуноправног насљедника свога нећака Давида Петровића[10]) који је некоћ боравио у Бечу, него и за баштиника своје свеукупне оставштине, али са изричитим објашњењем да се она мора сматрати иметком који припада достојанству владике, а не као приватно добро. Он препоручује своме нећаку да се ослони на искуство и савјете стрица Пера Томовог Петровића (садашњег претсједника Сената), а у управи да се придржава политике коју је он спроводио, те према томе нека никако не напушта покровитељство Русије све дотле док не буде сигу-

[9]) Руски царски конзул у Дубровнику Јеремија М. Гагић (1783—1859).

[10]) Данило Петровић.

ран за заштиту једне друге силе, која би била у стању да одлучније поради за бољи опстанак и напредак Црне Горе.

Окружни комесар увјерава да је ова обавјештења сазнао у највећем повјерењу и из најпоузданијег врела, а мени је част да их такова Вашој Екселенцији у пуној оданости ставим до високог знања и користећи ту прилику частим се с највећим поштовањем и најдубљим почитањем потписати као Ваше Екселенције најпокорнији

Задар, 10 новембра 1851

слуга Ghetaldi в. р.

№ 2122/р

Wohlgeborner Freiherr! Euere Excellenz!

In Verfolg und zur Ergänzung meiner unteren 6. und 10. l. M. gemachten Mittheilungen bin ich nun mehr in der Lage folgende nähere Nachrichten über die letzten Augenblicke des gestorbenen Vladika von Montenero und über die in nächster Folge sich ergebenen Vorfälle zur hohen Kenntniss Euerer Excellenz zu bringen:

Der Vladika hatte den bei seinem Todenbette versammelt gewesenen monteneriner Häuptlingen eröffnet, seinen letzten Willen in drei Copien niedergeschrieben und von diesen eine Copie bei den Ministerium in Petersburg, eine zweite bei der russischen Gesandschaft in Wien, die dritte bei dem russischen Consul in Ragusa hinterlegt zu haben.

Er vorderte die Monteneriner auf seinem Willen Folge zu leisten und sprach das Anathema gegen Jeden aus der dagegen handeln sollte. Sofort machte er ihnen bekannt, dass er seinen Neffen David Petrovich zu seinem Nachfolger bestimme und mit der einsweiligen Regierung seinen Bruder Pero dem Präsidenten des Senats beauftrage. Er ermahnte sie dringend zur Eintracht unter sich und zur Aufrechthaltung der freundschaftlichen Verhältnisse mit Oesterreich und insbesondere mit den Einwohnern des Kreises Cattaro.

Sämmtlich versammelte Monteneriner haben ihm hierauf die feierliche Zusage geleistet, seinen Willen in allen Theilen nachkommen zu wollen.

Bekannt ist bereits das der Senat, zwei Monteneriner um das Testament, nach Ragusa gesandet habe, und auf welche Weise das Testament vom Consul eröffnet und sohin dem Senate zugefertigt wurde.

Pero Petrovnch hatte inzwischen ohne der geringsten Opposition, unterstützt vom Senate, die Leitung der Angelegenheiten übernommen, und unverzüglich die Vorsteher und sonstigen Funktionärs aus allen Theilen Montenero's nach Cettigne berufen, damit sie bei Veröffentlichung des Testaments zugegen wären.

Das Testament welcher zugleich mit einem Briefe des Consuls anlangte, wurde durch den Sekretär Milakovich laut vorgelesen, eben so der gedachte Brief, womit die Monteneriner gleichfalls zur Eintracht ermahnt, und aufgefordert wurden, die letzten Verfügungen des Verstorbenen auf das Genaueste zu erfüllen.

Gleich nach der Lesung versprachen die Versammelten den Willen des Vladika zu achten, und sein Cousin Georg, derjenige, von dem man

besorgte, er werde sich zum Präsidenten aufwerfen, war der Erste, welcher sich dem Präsidenten des Senates Pero Petrovich näherte, ihn seinen Herrn nannte und ihm zum Zeichen seiner Unterwürfigkeit die Hand küsste. Seinem Beispiele folgten unmittelbar die Senatoren und die übrigen anwesenden Monteneriner.

Pero hielt nun eine Rede, worin er sich nach Kräften für das Beste Montenero's und Allem zu widmen versprach und sie zur Eintracht, Ruhe und Frieden mit allen guten Nachbarn, vorzüglich mit den Oesterreichern aufforderte, und Jeden mit Todesstrafe bedrohte, der die Ruhe an der Gränze stören, oder irgend eine Missthat auf österreichischen Gebiete verüben würde.

Der Regent nahm hierauf Besitz von der gewesenen Wohnung der Vladika, und von den hinterlassenen Schriften, Geld und Schmucksachen.

Von dem Testamente war es bisher nicht möglich eine Abschrift zu erhalten. So viel aber aus verlässlichen Quellen erhoben werden konnte, mithält dasselbe, nebst der Bestimmung des David Petrovich zum Nachfolger — jedoch unter der Bedingung, dass er sich zu einem tüchtigen Oberhaupte heranbilde — und nebst der Ernennung seines Bruders zum einsweiligen Regenten, folgende Verfügungen:

Die Interessen eines in Wien angelegten Kapitals von 100.000 Gulden, sollen ın gleichen Theilen zwischen seinem Vater Thomas und seiner Mutter, so wie seinen zwei verheiratheten Schwestern so lange sie leben, vertheilt, jene des in Petersburg angelegten Kapitals vom gleichem Betrage zum öffentlichen Bedürfnissen in Montenero verwendet werden.

Zugleich ordnete er jedoch an, dass auch das in Wien erliegende Kapital behoben und in Petersburg angelegt werde, und dass nach dem Tode seiner Eltern und Schwestern beide Kapitale als National — Eigenthum zu behandeln und von seinem Nachfolger zu verwalten seien.

50.000 Gulden die in der Kasse zu Cettigne vorgefunden wurden, sollen zur Bezahlung der Senatoren, der Distriktsvorsteher und der Perianizzen und anderer Verwaltungsauslagen dienen, ein zweiter in derselben Kasse hinterlegten Betrag von 50.000 Gulden aber als Unterstützungsfond für Fälle des Nothstandes fruchtbringend angelegt, und von Jahr zu Jahr bedürftigen Montenerinern in kleinen Parthien gegen Vier Perzent verlichen werden.

Am Schlusse dieses Testaments wird den Montenerinern wiederholt Eintracht und gute Nachbarschaft mit der Herzegowina und Oesterreich, vor Allem aber die grösstmöglichste Rücksicht und Achtung gegen Russland, welches — wie versichert wird — noch durch fünf Jahre Montenero mit einem jährlichen Beitrage von 10.000 Dukaten zu unterstützen gesonnen wäre, emphohlen.

Diesen Nachrichten kann ich schliesslich noch die ergebenste Versicherung beifügen, dass die Ruhe im Innern Montenero's und an unserer Gränze bisher noch in keiner Weise gestört wurde, und dass am 15. 1. M. beim Abgange des Dampfers auch die Rückantwort des Senatspräsidenten auf das Condolenzschreiben des Kreisvorstehers in Cattaro eingetroffen.

war, worin die feierlichsten Versprechungen und Versicherungen enthalten sind, dass für die Erhaltung der freundschaftlichen Verhältnisse stregne gewacht werden wolle.

Mit dem aus Triest wegen Unwetter erst am 19. d. Abends hier eingetroffenen und heute nach Dalmatien abgegangenen Lloyddampfer reist ein Carl Mertschinsky kais. russischer Gouvernements Sekretär nach Montenero.

Ich habe die Ehre mit der ausgezeichnetsten Hochachtung und Verherung zu verharren

Euerer Excellenz gehortsamster Diener

Zara den 20. November 1851. **Ghetaldi** v. r.

An S. n des Herrn k. k. wirklichen geheimer Rathes, F. Z. M. Banus von Croatien und Slavonien und Civil und Militär Couverneur von Dalmatien Joseph Freiherrn von Jelačić Excellenz in Agram.[11])

Бр. 2122/п

Благородни бароне! Ваша Екселенцијо!

У прослијеђењу и као надопуну мојих 6 и 10 текућег мјесеца учињених саопћења сада сам у положају сљедеће поближе вијести о посљедњим часовима умрлог владике црногорског и о догађајима с тим у вези да дадем до високог знања Вашој екселенцији.

Владика је на својој самртној постељи сакупљеним црногорским поглавицама изјавио да је своју посљедњу вољу написао у три копије, од којих је једну код Министарства у Петрограду положио, другу код руског посланства у Бечу, а трећу код руског конзула у Дубровнику.

Он је захтијевао од Црногораца да извршавају његову вољу и изрекао је проклетство над сваким који би супротно радио. Одмах их је упознао с тим да је свога нећака Дав. Петровића[12]) одредио за свог насљедника и да је привремену управу повјерио Перу Петровићу, свом брату, претсједнику Сената. Усрдно их је опомињао на међусобну слогу и да одржа пријатељске односе са Аустријом, а напосе са становницима которског окружја.

Сви сакупљени Црногорци дали су му на то свечано обећање да ће му жељу испунити у свим дијеловима.

Већ је познато како је Сенат послао два Црногорца по опоруку у Дубровник, на који начин је тестамент конзул отворио и како је био Сенату испостављен. Перо Петровић је међутим без и најмање опозиције, подупрт од Сената, преузео вођење послова и неодложно позвао претстојнике (поглавице) и друге функционере из свих дијелова Црне Горе на Цетиње, да буду присутни објављивању тестамента.

[11]) На полеђини извјештаја налази се забиљешка: praes. Agram den 27. November 1851. № 471/up. Wagner, што значи да је акт стигао 27 новембра 1851 и тога дана био протоколиран.

[12]) Данило Петровић.

Тестамент[13]), који је приспио заједно с конзуловим писмом, прочитао је секретар Милаковић гласно, исто тако и лист којим су Црногорци једнако опоменути на слогу и којим се захтијева да се посљедње одредбе покојникове најтачније изврше.

Одмах послије читања обећали су сакупљени да ће вољу владичину поштовати, а његов братучед Ђорђе, онај за кога је било бојазни да ће се наметнути за президента, био је први који се претсједнику Сената Перу Петровићу приближио, њега својим господаром назвао и који му је у знак своје подложности руку пољубио. Његов примјер слиједили су непосредно сенатори и остали присутни Црногорци. Затим је Перо одржао говор у којем је обећао да ће се свим силама посветити добру Црне Горе и свих, те их позвао опет на слогу и мир са свим добрим сусједима, у првом реду са Аустријанцима, те запријетио смртном казном свакоме ко би нарушавао мир на граници или било какво недјело починио на аустриском подручју.

Регент је на то ступио у посјед пријашњег владичиног обиталишта, списа, новаца и накита.

Досада није било могућно добити препис тестамента. Но толико се из поузданих извора могло сазнати да он садржи поред именовања Дав. Петровића[14]) за насљедника — ипак под условом да ће се он изградити у честитог поглавара — и поред именовања свога брата за привременог регента, сљедеће одредбе:

Камате главнице од 100.000 гулдена уложене у Бечу имају се подијелити у једнаке дијелове између његовог оца Тома и његове мајке, као и између његових двију удатих сестара, док живе, а оне од главнице уложене у Петрограду у истом износу имају се употријебити за јавне потребе у Црној Гори.

Истовремено наложио је још да се главница која се налази у Бечу подигне и уложи у Петрограду и да се послије смрти његових родитеља и сестара са обим главницама имаде поступати као с народним власништвом, а њима има да управља његов насљедник.

50.000 гулдена, који су затечени у благајни на Цетињу, имају служити за плаће сенаторима, претстојницима дистрикта и перјаницима те за остале издатке управе; други у истој благајни остављени износ од 50.000 гулдена има се користоносно уложити, да би послужио као потпорни фонд у случајевима невоље и да се нужденим Црногорцима од године до године посуђује у малим износима уз 4 процента.

На свршетку овог тестамента[15]) поново је препоручена Црногорцима слога, добро пријатељство с Херцеговином и Аустријом, но прије свега у највећој мјери обзир и пажња према Русији, која — као што је заједмчено — још за вријеме од 5 година даје Црној Гори помоћ од 10.000 дуката.

---

[13]) Тестамент је преписиван и прештампаван много пута и у разним варијацијама. Критични текст према оригиналу у Државном архиву на Цетињу објавио је Д. Вуксан (Ловћенски одјек, Цетиње 1925, бр. 7—12, стр. 166—169; Споменица Петра II Петровића—Његоша — Владике Рада 1813—1851—1925, Цетиње 1926, стр. 158—162). О тестаменту види и код Л. Томановић: Петар други Петровић—Његош као владалац. Цетиње 1896, стр. 210—213; Тестаменат П. П. Његоша (Братство I, Сарајево 1925, бр. 9, стр. 201—202).

[14]) Данило Петровић.

[15]) Његошев тестамент, писан власторучно по њему у Прчању 20 маја 1850, садржи три дијела, наиме: увод, одредбе у 5 тачака, и то прву о насљеднику и другу до пете о иметку, те заглавак. О наводним препорукама Црногорцима за пријатељство са Аустријом и Русијом на свршетку тестамента нема у њему говора.

Овим вијестима могу коначно додати најоданије увјеравање да мир у унутрашњости Црне Горе и на њезиним границама досада није био нарушен и да је 15 текућег мјесеца приликом одласка пароброда стигао и одговор претсједника Сената на писмено саучешће окружног претстојника у Котору, а који садржи најсвечанија обећања и увјеравања да ће се будно пазити на одржање пријатељских односа.

Лојдовим паробродом, који је из Трста због невремена тек 19 увече стигао и данас пут Далмације отишао, путује и неки Карло Мерчински, руски царски губернијски секретар, у Црну Гору.

Част ми је са особитим поштовањем и почитовањем остати Ваше Екселенције најпокорнији слуга

Задар, 20 новембра 1851 Ghetaldi в. р.

Готво истовремено с првим службеним извјештајима изишле су и прве новинске вијести о Његошевој смрти. Оне се, дакако, темеље на првим познатим оскудним фактима, а попраћене су с више или мање симпатија за великог покојника, владара и пјесника. Ове прве вијести доносе новине у Задру (7 новембра), Загребу (8 и 10 новембра), Трсту (10 новембра), Бечу (10 и 13 новембра), Темишвару (12 новембра), Љубљани (12 новембра), Београду (13 и 14 новембра), Аугузбургу (13 новембра), Целовцу (22 новембра) итд. Међу првим новинама пренио је вијест о смрти Његошевој и »Osservatore Romano« у Риму.[16])

Овим новинским вијестима заокружују се и донекле употпуњују напријед објављени службени аустриски извјештаји, те тиме добивамо зорну слику о одјеку Његошеве смрти.

Гласник далматински

(III, бр. 89, Задар 7 XI 1851, стр. 1):[17])

У Задру 5 студенога. Данас нам стиже глас да је умро владика Црногорски.

На 28 листопада била га је болест верло стегла, те је хтио да га принесу у Котор, и ту, или другди да се личи. Него тај

[16]) »Osservatore Romano«: „Задар, 5 новембра 1851. Јутрос нам је стигла вијест о смрти Владике Црногорскога. — Дана 28 октобра, осјећајући се много горе, мислио је да га пренесу у Котор и да се ту, или гдје друго, подвргавши се докторском лијечењу, опорави. — Али није био у стању да изврши ту своју намјеру, јер је болест била одвише тешка, и дана 31 октобра у 9 сати у јутро издахнуо је у својој резиденцији на Цетињу. — Његов брат, претсједник сената црногорског, дан прије тога, био је позвао једног љекара из Котора, који је одмах кренуо за Цетиње, али на пола пута већ је чуо за Владичину смрт. — У Владици књижевнику губи словенство једног од највећих умова. Међу разним његовим дјелима, много слављеним код свих јужних Словена, само Горски Вијенац био би доста, да га овјековјечи". (упореди: Записи IX, Цетиње 1931, стр. 152—156). — Овдје напомињем да ми досада није било могућно доћи до тршћанских новина »Osservatore triestino« као ни до пештанских савремених новина. Но може се са сигурношћу тврдити да се и њихове вијести темеље на првим вијестима задарских новина.

[17]) С „Гласником далматинским" излазиле су паралелно заправо исте новине и на италијанском језику »Osservatore dalmato«, које су доносиле потпуно исте вијести и зато те новине не спомињем засебно.

намишљај није магао у дило привести, болест га је приобладала, те је на 31 листопада на 9 урих изјутра издануо на Цетињу. . .

Из Котора 3 студенога. По гласовима које добисмо из Церне горе Владика је умро.

Број 90 од 11 XI 1851, стр. 1, јавља из Задра о стању у Црној Гори након Његошеве смрти, број 92 од 18 XI 1851, стр. 1 јавља о турском весељу у Скадру због смрти и о стању у Црној Гори, а исти број на стр. 3—4 доноси и пјесму Ане Видовићеве пригодом Његошеве смрти, број 93 од 21 XI 1851, стр. 1 јавља о Његошевом тестаменту, а број 94 од 25 XI 1851, стр. 1 доноси потање вијести о смрти Његошевој и о стању у Црној Гори.

Agramer Zeitung

(XXVI, br. 257, Agram 8.XI.1851, str. 739):

Agram, 8. Nov. Einer eingelangten offiziellen Mittheilung aus Cettigne zufolge, ist der Vladika von Montenegro daselbst am 31. Oktober verstorben. Das Slaventhum verliert an ihm einen eifrigen Vaterlandsfreund, die Literatur ein nicht unbedeutendes Talent. Jeder der Gelegenheit hatte den Verstorbenen persönlich kennen zu lernen, war von seiner Güte und Freundlichkeit bezaubert. Für das Land der Montenegriner, diese äussert vorgeschobene Spitze des Südslaventhums, ist sein Tod höchst beklagenswerth; möge er nicht die Losung zu bevorstehenden Verwicklungen werden.

Број 258 од 10 XI 1851, стр. 741 проширује своју прву вијест о смрти Његошевој детаљима, број 260 од 12 XI 1851, стр. 747, број 268 од 21 XI 1851, стр. 769 и број 271 од 25 XI 1851, стр. 777 осврћу се на стање у Црној Гори након Његошеве смрти, а број 275 од 29 XI 1851, стр. 787 говори о детаљима Његошевог тестамента.

Народне Новине

(XVII, бр. 258, Загреб 10 XI 1851, стр. 737):

Из Загреба. Из службенога извиестја дознајемо вѐрло жалостан глас, да је владика и господар Цѐрнегоре Петар Петровић Његуш на 31. листопада у своме двору Цетињу временити живот замиенио виечним. Немили овај ударац напунит ће сваку славјанску душу истинском тугом; губитак овога толи славнога мужа вас народ илирски тим ће већма осиетити, чим је покојник био на обзорју књижевности славенске она сјајна звиезда, која је подобно разсвиетљивала ново започету стазу дужевнога препорођења народа нашега. Славне његове пиесме и име његово остат ће неизбрисано у повиестнице овога времена, и славит ће се као изврстна књижевника и бранитеља свога народа док буде сунца и миесеца.

Број 270 од 24 XI 1851, стр. 771 доноси вијест о турском весељу због Његошеве смрти и о стању у Црној Гори након његове смрти, број 271 од 25 XI 1851, стр. 775 проширује вијести о стању у Црној Гори након Његошеве смрти, број 272 од 26 XI 1851, стр. 777 доноси вијест да је кнез Милош Обреновић дао за Њего-

ша 23 XI о. г. у Бечу задушнице, а др Суботић да је одржао посмртно слово, број 273 од 27 XI 1851, стр. 779 износи детаље о Његошевом тестаменту, а број 275 од 29 XI 1851, стр. 785 једнако говори о Његошевом тестаменту.

Il diavoletto

(IV, br. 310, Trieste 10.XI.1851, str. 1240):

Trieste 9 novembre. Austria. — Lettere giunte dalla Dalmazia recano la morte del Vladica del Montenero.

(IV, br. 312, Trieste 12.XI.1851, str. 1247—1248):

Trieste 11 novembre. Austria. Abbiamo da Zara quanto segue: In seguito alla morte del Vladica, due notabili montenegrini furono spediti dal Senato del Montenero a comunicarne uffiziosamente la notizia all'imp. reg. amministratore circolare di Cattaro, e all'imperiale console russo in Ragusa. Innanzi di morire il Vladica fece caldissima raccomandazione ai montenerini de mantenersi sempre in amichevoli relazioni col governo austriaco, e lo stesso Senato minacciò di punire con tutta severità coloro che ardissero di turbarla. Dopo la morte del Vladica, la pubblica quiete non fu punto turbata nè all'interno, nè ai confini del Montenero, e riteniamo, che l'energico contegno del Senato saprà mantenerla anche per l'avvenire. Sulle disposizioni date dal Vladica non si sa ancora nulla di positivo.

Südslawische Zeitung

(III, br. 241, Agram 11.XI.1851, str. 452):

Der »Oss. Dalm.« berichtet folgende näheren Umstände über die letzten Augenblicke des dahingeschiedenen Vladika der Crnagora: Am 28. v. M. war derselbe sehr bedenklich erkankt und wünschte sich nach Cattaro zu begeben, um sich dort oder anderswo ärtztlich behandeln zu lassen. Er war jedoch nicht mehr im Stande, seinen Willen auszuführen und am 31. Okt. um 9 Uhr Morgens hauchte er in seiner Residenz Cetinje das Leben aus. Sein Bruder, der Präsident des crgogorer Senates, hatte Tags zuvor einen Arzt aus Cattaro holen lassen, der sich sogleich zur Reise anschickte, jedoch schon auf halben Wege von der Todesnachricht des Vladika ereilt wurde.[18])

Број 242 од 13. XI 1851, стр. 455 преноси према »Osservatore dalmato« вијест о стању у Црној Гори након Његошеве смрти, једнако и број 247 од 22 XI 1851, стр. 472, број 248 од 25 XI 1851, стр. 475 преноси вијест из »Wiener Blätter« о корацима руског конзула у Дубровнику, а број 250 од 29 XI 1851, стр. 483 доноси опет према »Osservatore dalmato« вијест с детаљима о Његошевом тестаменту.

Južna pčela

(I, br. 8, Temišvar 31.X.1851, str. 32):[19])

---

[18]) Упореди Agramer Zeitung бр. 258, Agram 10 XI 1851, стр. 741.

[19]) Текст је уоквирен у црни руб. Датум на овим новинама је по старом календару, значи да је 31 X по новоме 12 XI 1851.

Najnovije. J. B. U Kotoru, 20. Oktomvra. Hitim' vam' nuždnu i žalostnu věst' objaviti, da se u petak' 19 tekućeg' měseca Oktomvra u 10 sati pre podne prestavio na *Cetinju Vladyka crnogorskij Petar' Petrović Něgoš'*. On' je do izdisaja pri sebi byo, preporučujući Crnogorcyma slogu bratsku i jedinstvo. Kazao je, da se kod' ruskog' konzula u Dubrovniku nalazi zapiska něgove poslědne želě. Danas' će se dvoica krenuti u Dubrovnik' da isto pismo donesu i narodu poslě objave.

Neću propustiti da Vam' i dalě poslědice ovog' žalostnog' slučaja nedostavim'.

Broj 9 od 3 XI (15 XI) 1851, str. 34 donosi dopis iz Trsta, te veli da vijest o Njegoševoj smrti »obuče naša srbska srdca u crno ruvo«, a zatim daje prve vijesti o Njegoševom testamentu. Međutim u istome broju na str. 33 kao i u broju 10 od 7 XI (19 XI) 1851, str. 37—38 nalazi se oveći članak, koji svojim pisanjem otskače od svih drugih novina, jer zagovara preuzimanje vlasti u Crnoj Gori po Georgiju Petroviću. Tako se ondje veli: »Od vremena ustanovlěne u nepristupnim' gorama nezavisimosti ove šake naroda srbskog', nie nigda veća nezgoda za naslědnika byla, no što je sad'. U cvětućim' godinama svoga věka života preselio se vladyka Petar' II. u věčnost'. On' je u nadeždi živio, da će svoj život', kao i něgovi predšestvenicy do 80—90 godine produžiti, zato nie ni nastojavao da naslědnika vospita, koi by duhom' byo dostojan', ljubvom' naroda gotov' primiti kormilo dvostrukog' bremena, među onim' narodom', koi pun' svěsti, pun' mužestva, poznaje prava svoja, poznaje slobodu svoju...« Dalje govori o sadašnjem položaju Crne Gore i naročito mnogo hvali kneza Georgija Petrovića, pa veli: »Narodu crnogorskom' kao prvo dobro preporučuemo, da ovog' muža (Georgija Petrovića) jednodušno sreće svoje radi prigrli, něgovom' zrelom' sovětu slěduje, da sačuva ono, zašto se neprekidno skoro šeststogodišnja junačka krv' bila. — Sad upokojenyj vladyka, kroz' dvadest' i jednu godinu svog' gospodarenja u Crnojgori, pokazao je, da se dve usredotočene vlasti: mirska i duhovna moraju razděliti, ako se neće uzeti put', da, ili državonarodnja děla, ili crkva prenebregnuta bude. Obe su ove struke kao osnov' života kod' onog' naroda nužde«. Zatim opet govori u prilog knezu Georgiju Petroviću; te završuje: »Upokojenom' Vladyki čuditi se moramo, da on' pri svemu tome, što su mu se prošle godine pri něgovom' polazku u Italiju glavari smejali, kad' im' je, i poslědnji put' voljom' svoiom' naimenovanog', naslědnika preporučivao, da je opet' pri istoj mysli i želji ostao. Poznavajući on' Zeka, koi ni najmaně ponjašija o socialnom' narodnom' životu, a ioš' maně o državnom' pravleniju ima. Vladyka crnogorskij u danošněm' vremenu treba da što vyše zna, no kojekako čitati i pisati. Ako li će da fungira pustim' glasom', onda bolě je izabrati otměna i zrela starca crnogorca, koi će dobrim' sovětom' byti narodu od' polze. Naimenovanyj a ioš' nepriznatyj naslědnik, nema vyše od' dvadest' i tri godine, a světskog' znanja lišen' do sad', teško će na sobstvenoj volji ostavlěnyj i u buduće pribaviti moći«. — Broj 12 od 17 XI (29 XI) 1851, str. 46, koji je izišao u Novom Sadu, donosi kratku potvrdu vijesti o smrti Njegoševoj, zatim o koracima ruskog konzula Gagića i o turskom veselju u Skadru zbog Njegoševe smrti.

Laibacher Zeitung

(br. 260, Laibach 12.XI.1851, str. 1092):

Trieste, 10. November. Der aus Dalmatien eingetroffene Lloyddampfer brachte die Nachricht von dem am 31. v. M., Morgens um 9 Uhr in Cettigne erfolgten Tode des Vladika von Montenegro. Der »Osservatore Dalmato« sagt: Wir müssen diesen Fall um so mehr beklagen, als der Vladika durch sein Ansehen, seine Erfahrung, seine genau Vertrautheit mit dem innern Leben des Volkes, durch die Achtung und das Vertrauen, das er in Montenegro genoss, sehr viel dazu beitrug, um jene unruhige und zügellose Bevölkerung der Macht des Gesetzes unterzuordnen. Im Vladika verlieren die Slaven einen ihrer durch Wissenschaft hervorragendsten Männer. Unter seinen verschiedenen gefeierten Werken würde »Gorski Vienaz« allein hinreichen, seinen Namen unsterblich zu machen.

Број 275 од 29 XI 1851, стр. 1154, број 278 од 3 XII 1851, стр. 1165, број 286 од 13 XII 1851, стр. 1202, број 292 од 20 XII 1851, стр. 1230 и број 296 од 27 XII 1851, стр. 1248 доносе овећи чланак »Montenegro und der Vladika Pietro Petrovich II« пренесен из листа »Lloyd«.

Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči

(IX, br. 46, Ljubljana 12.XI.1851, str. 235):

Novičar iz mnogih krajev. — Važna novica je prišla te dni iz Cetinj, da je Vladika Černogorski 31. oktobra umerl.

(IX, br. 47, Ljubljana 19.XI.1851, str. 240):

— Slavni vladika černogorski Peter Petrovič Njeguš, za slovansko slovstvo mnogo zaslužen mož, kteriga smert smo unidan oznanili, je bil še le 40 let star, 20 let vladar Černagorcov, 18 let pa vižji duhovnik svojiga ljudstva.

Србске новине

(бр. 125, Београд 1 XI 1851, стр. 1):

Телеграфска вјест из Задра јавља, да се владика црногорскиј, господар Петар Петровић Његош, 19 окт. у 9 сатиј изјутра у вјечност преселио. Блаженоупокојениј тек је навршио 40 година, а владао је Црном Гором као господар 21, а као владика 18 година. Шта је његов народ у њему изгубио, шта ли цјело Славенство губи мужем *Петром Петровићем Његошем,* о томе ће повјестница причати, којој принадлежи његов живот и његово дјелање. Вјечна му памјат.

Број 127 од 6 XI (18 XI) 1851 и број 128 од 10 XI (22 XI) 1851 доносе даље потанкости о смрти Његошевој, број 131 од 17 XI (29 XI) 1851 и број 132 од 20 XI (2 XII) 1851 проширују пријашње вијести, а број 135 од 27 XI (9 XII) 1851 даје детаље из Његошевог тестамента према »Osservatore dalmato«.[20])

Abendblatt der Wiener Zeitung

(br. 259, Wien 10.XI.1851, str. 1033):

[20]) Упореди Љ. Дурковић—Јакшић: Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори, Београд 1851, стр. 207—212. Ове новине носе датуме по старом календару, дакле 1 XI, значи по новоме 13 XI 1851.

Kronländer. Zara, 4. November. Der »Osservatore dalmato« berichtet wieder von einem Handgemenge zwischen Montenegrinischen Hirten und den Bewohnern des im Buduaer Bezirke liegenden Dorfes Braich. Einer der letzteren starb an einer ihm von den Montenegrinern beigebrachten Wunde.

Die Behörden haben sogleich die energischsten Massregeln zur Verhütung abermaliger Feindseligkeiten zwischen den Braichianern und Montenegrinern ergriffen, gleichzeitig aber auch beim — inzwischen verstorbenen — Vladika von Montenegro die nöthigen Schritte behufs der Bestrafung der Mörder und der Aufrechthaltung der Ruhe an der Grenze gemacht.

(br. 262, Wien 13.XI.1851, str. 1045):

Kronländer. Triest, 11. Nov. Zwei angesehene Montenegriner wurden vom Senate entsendet, um dem k. k. Kreisamte zu Cattaro und dem k. Russischen Konsul in Ragusa die Nachricht vom Tode des Vladika zu hinterbringen. Der Verblichene empfahl vor seinem Ende den Montenegrinern aufs angelegentlichste die freundlichen Beziehungen zur Oesterreichischen Regierung aufrecht zu erhalten. Der Senat selbst drohte streng einen Jeden zu bestrafen, der die Eintracht mitden Nachbaren zu stören wagen würde. — Seit dem Tode des Vladika ist die Ruhe weder im Innern noch an der Grenze im mindesten unterbrochen worden. Die vom Vladika hinterlassenen Anordnungen in Betreff des Landes sind noch nicht bekannt. (Trieste. Ztg.).

Allgemeine Zeitung

(br. 317, Augsburg 13.XI.1851, str. 5063):

Neueste Posten. Triest, 8. Nov. Das heute aus Dalmatien eingetroffene Dampfschiff hat uns nur üble Nachrichten gebracht... Unterm 24 meldet man aus Cattaro dass der Gesundheitszustand des Vladika sich nicht gebessert habe, heute verbreitete sich hier sogar das Gerücht der Vladika sey gestorben...*)

(br. 319, Augsburg 15.XI.1851, str. 5093):

Agram, 8. Nov. Gestern langte eine officielle Mittheilungen über den zu Cettinje erfolgten Tod des Vladika von Montenegro hieer an. Leider wird dadurch Anlass zu manchen. Verwickelungen gegeben, weil die Montenegriner nicht geneigt scheinen den Neffen des verstorebenen Vladika als Nachfolger anzuerkenen.

Број 321 од 17 XI 1851, стр. 5128 доноси даље потанкости о смрти Његошевој и о стању у Црној Гори након ње.

Ljubljanski časnik

(II, br. 91, Ljubljana 14. XI. 1851, str. 363):

---

*) Er ist wirklich in Cetinje gestorben.

Černagora. Važna novica je prišla te dni iz Cetinj, da je Vladika Černogorski 31. oktobra umerl.[21])

(II, br. 92, Ljubljana 18.XI.1851, str. 367):

Črnagora. Tudi »Osservatore dalmato« nazvani, da je vladika černogorski 28. pr. m. hudo zbolel in da se je hotel v Kotor prinesti dati, da bi se bil ondi dal ozdravljati. Pa ni več mogel svoje volje spolniti, 31. oktobra zjutraj ob devetih je dušo pustil v Cetinju. Njegov brat, predsednik černogorskega starašinstva je en dan popred po zdravnika v Kotor poslal ki se je naglo napotil, pa že med potjo je zvedel, da je vladika umerl. On je bil mož mnoge učenosti in skušnje, on je znal z nemirnimi Černogorci ravnati in ljudstvo v berzdi deržati. Kakor pesnik je bil tudi Peter Petrović Njeguš imeniten mož. Njegov »Gorski vienac« je dovolj, mu slavo pridobiti.

Koj po smrti vladika Černogorskega je ondašnje starašinstvo to dogodbo v Kotor avstrijanskemu krožnemu poglavarstvu kakor tudi ruskemu konsulu naznanilo. Predenj je vladika umerl, je živo priporočil z Avstrijanci v zastopnosti živeti in starašinstvo samo žuga tistemu ki bi zoper Avstrijance vstal, ga ostro kaznovati. Po smerti vladikovi ni nikjer nemir vstal.

Осим ових новина доноси још Carinthia (XLI, бр. 93, Klagenfurt 22 XI 1851, стр. 369 — 370) овећи чланак С. В. а. В. под насловом »Der Vladika von Montenegro«, а једнако и *Луна* (бр. 47, Agram 22 XI 1851, стр. 181 — 188) под натписом »Peter Petrović Něgoš II., Vladika von Černagora«.

Тиме би биле исцрпене прве новинске вијести о Његошевој смрти и о стању у Црној Гори непосредно након ње. Ове новинске вијести умногоме су занимљиве. Неке су једноставно пренесене из других новина, неке су попраћене већим или мањим коментаром, а неке су и посве различите. Међутим, ипак све оне у овом или оном облику признају величину Његошеву, све му оне одају признање и као владару јуначког и борбеног народа у дивљим горама, али и као великом пјеснику, те су и стога значајан допринос Његошевој биографији и историји црногорској онога доба.

Андрија-Љубомир Лисац

---

[21]) Упореди: Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči IX, br. 46, Ljubljana 12 XI 1851, стр. 235.

ЈЕДАН ЦРНОГОРСКО-ТУРСКИ ГРАНИЧНИ СПОР 1858 Г.

Већ током прве половине прошлог вијека осјећа се јачи покрет код раје у сусједству Црне Горе да се ослободи својих феудалних обавеза према турским агама и беговима. Турска није увијек успијевала да путем војне силе заштити интересе своје повлашћене и господареће класе, а примјер слободне Црне Горе рају је све више упућивао на отпор. Стање се нарочито заоштрило послије побједе на Граховцу 1858. Раја по селима једноставно је присвојила земљу, отказивала је раније неисплаћене и нове дугове а било је примјера да је постављала своје сеоске и племенске старјешине у име књаза Данила. С друге стране, национално свјесно српско становништво по градовима, нарочито у Скадру и Подгорици, помагало је овај покрет преко својих истакнутих појединаца и преко њих одржавало везе са Црном Гором и конзулима у Скадру који су били наклоњени Црној Гори и код њих налазило потпору и заштиту. Усмјерено једном циљу — ослобођењу и уједињењу са Црном Гором, све је то изазивало честе граничне сукобе за које су турске власти оптуживале књаза Данила. Он је то енергично одбијао указујући на турска насиља као проузрокоВаче, а кад су спољнополитички разлози захтијевали он је те сукобе веома оштро осуђивао. Тако је поступио приликом догађаја у Колашину и у Берима и Фармацима који су се одиграли кад је радила Међународна комисија за разграничење Црне Горе и Турске и који су могли да компромитују Црну Гору као равноправног члана те комисије. Користећи рад ове комисије и расположење књаза Данила и страних конзула у Скадру да се црногорско-турске размирице рјешавају мирним путем, Абди-паша, гувернер Скадра, сматрао је да је дошао погодан час да се заштите и врате у раније стање нека феудална права у Зетској Равници на црногорској граници. У питању су биле спорне земље и приходи са њих које сељаци нијесу давали већ неколико година. Да би дао доказа о својој мирољубивости, књаз Данило се споразумио са Абди-пашом, који је иначе био ширих видика и склон компромису, да то питање ријеши једна локална мјешовита комисија. Посредовањем скадарских конзула комисија је била образована и у њу су ушли црногорски и турски делегати са једним делегатом скадарских конзула.

О раду ове комисије нашли смо два занимљива документа у Архиву француског Министарства спољних послова у Паризу.[1]) У првом, на италијанском језику, три европска конзуларна претставника у Скадру, енглески Бонати, француски Робер и руски Иванов, опуномоћавају тумача енглеског конзула у Скадру Лаиновића да их заступа у реченој комисији и дају му потребне ин-

---

[1]) **Archives du Ministère des Affaires étrangères à Paris: Turquie 1858 (juillet-septembre): Scutari — Monténégro (82).**

струкције. Пуномоће у препису са оригинала који је Робер послао свом министарству у Париз налази се у реченом Архиву са овом ознаком: Copie des instructions données à Mr Lainovich, Drogman du Consulat d' Augleterre, par les Consuls de France, de grande Bretagne et de Russie. Овдје је ријеч о Филипу Лаиновићу, подгоричком грађанину, који је тих година развијао живу родољубиву акцију у Подгорици и Скадру и везивао је са књазом Данилом, чији је био експонент и са којим је поред личног сусрета био у сталној преписци. Био је усто и заступник призренског митрополита у Подгорици, тежећи да се црква у Подгорици и Зети ослободи јуриздикције Призренске митрополије и присаједини Цетињској. Турци су га отровали у Подгорици 1862 године. Његов рад у енглеском конзулату у Скадру био је несумњиво у вези са његовом општом родољубивом акцијом. Потребно је указати да су тих година, поред њега, били тумачи: у руском конзулату, Алекса Поповић а у француском, послије Јозефа Јубанија, Петар Беровић, скадарски грађани из познатих родољубивих српских породица. За њиховим примјером ишли су и други, а посебно, нешто доцније, родољубиву акцију развија у Скадру Глиго Вулев Перовић. Њихов рад није усамљен и израз је развијене националне свијести нашег грађанства под турском влашћу, који заслужује да буде посебно проучен.

Пошто први документ претставља посебну интересантност с дипломатско-правне тачке гледишта, то га наводимо у његовом италијанском оригиналу, који гласи:

Scutari le 18 Septembre 1858

Signore!

Essendo certo questione tra i Montenegrini e coloro di che dipendono da questo Pascialato sul diretto di raccoggiere il frutto de alcune terre, delle quale si disputa il possesso nel solo interesse di evitare di conflitti, specialmente in questo momento che la delimitazione del Montenegro e per determinarsi a Constantinopoli, si è stabilita la seguente convenzione, accettata da S. E. Abdi Pascia e da S. E. il Principe del Montenegro, convenzione la quale non costituisce nessun diritto, ni di proprietà, ni di possesso, ma devrà reguardarsi come una simplice transazione di frutti predenti e maturi, rimettendo il resto alla decisione che sarà presa dalla Commissione a Constantinopoli.

1. Il frutto sarà raccolto dalla persona che avra coltivato la terra durante l'intero anno senza opposizione.

2. Dove tal demostrazione manca o è dubbia, il frutto sequestrato è venduto subito all'incanto al maggiore offerente ed ultimo obblatore in moneta contante, il di cui ricavata si farà per venire a S. E. Abdi Pascia, che dovrà distribuirlo e secondo la deci sione di Constantinopoli.

33. Tali operazioni dovrano esequirsi dal delegato del Principe, dal delegato di S. E. Abdi Pascia e dal delegato dei Consolati di Francia, Gran Bretagna e Russia, per i quali siete voi incaricato.

4. Di tutte le operazione si stendera un verbal che rimetterete a Noi.

Principal Vostra cura dovrà essere di evitare ogni revolta studiandovi, con ogni mezzo a mantenere la tranquilità, promettendo alle parti che le dirloro ragioni saranno esaminati scrupulosamente tra non molto.

Gradite etc. **J. Robert** **Ivanof[2])**

Signé: Bonatti.

У документу се, као што се види, указује да је сврха комисије да утврди коме припада плод са спорног земљишта.

О раду комисије поднио је Филип Лаиновић извјештај скадарским конзулима. Његов оригинал нијесмо нашли у поменутом архиву, али постоји извјештај који је Жил Робер послао из Скадра свом министарству у Париз о раду те комисије а написан је очигледно на основу Лаиновићевог извјештаја. То је тај други документ и он у нашем преводу са францускот гласи:

Но 4 Скадар, 11 октобар 1858

Господине Министре,

Прошле сриједе добио сам извјештај од господина Лаиновића, тумача за српски језик у енглеском конзулату. Он је био опуномоћен, као што сам имао част да обавијестим Вашу Екселенцију, од стране конзула Француске, Велике Британије и Русије да нас заступа у комисији која је ту скоро била образована на основу споразума између Њ. Е. Абди-паше и Њ. Вис. књаза Данила, а која је имала задатак да на миран начин изравна спорове који су настали због плодова са спорног земљишта, или пак, у противном, да предузме привремене мјере како би се спријечиле свађе и сукоби који ће се неизбјежно догодити између Црногораца и Турака око жетве. Из извејштаја господина Лаиновића види се да се комисија, пошто се састала у Подгорици ради споразума о дану поласка, окупила 30 прошлог мјесеца на датом земљишту како би пришла извршавању свог задатка.

Ту су турски делегати, Махмуд-бег и Селим-ага, одмах у почетку рада поднијели комисији списак неких парцела земље са којих су тражили плодове од жетве за 1856, 57 и 58 годину, изјављујући да они то чине на основу добијених инструкција од Њ. Е. Абди-паше. Војвода Љешанске Нахије, делегат књаза Данила, одговорио им је да је тај списак преувеличан и да се у њему наводе парцеле које су већ 15 година својине Црногораца; да уосталом, он

*) Наведени архив.

има за задатак, на основу добијених инструкција, да одлучује само о овогодишњим приходима са неких спорних парцела а да не може улазити у дискусију о правима својине на парцеле које они сматрају да су њихове. Предвиђајући да комисија неће постићи никакав резултат ако се буде на овај начин удаљавала од свог основног задатка, господин Лаиновић је упознао чланове комисије са инструкцијама које смо му ми дали увјеравајући их да су Њ. Вис. књаз Данило и Њ. Е. Абди-паша обећали да даду сличне инструкције својим делегатима. Он их је упозорио да њихов задатак, према томе, није да процјењују питање својине земљишта, него само да се позабаве насталим питањима о приходима са спорних земљишта и да предузму у вези са овогодишњом жетвом провизорне мјере како би се спријечили сукоби међу становништвом и одржао мир до одлуке Цариградске конференције амбасадора. Међутим, турски делегати су остали, и поред ових упозорења, при својим првим захтјевима, додајући усто да су њихове инструкције такве да они не могу попустити. Пошто, према овоме, није могло доћи до сагласности између чланова комисије, они су се вратили у Подгорицу гдје је господин Лаиновић одмах обавијестио генерала Осман-пашу о захтјевима његових делегата који су спријечили да комисија обави свој задатак. Када му је Осман-паша обећао да ће наредити Махмуд-бегу и Селим-аги да се засада не залажу за питање својине земљишта, комисија је поново пошла на речена мјеста 4 овог мјесеца.

На овом другом састанку отомански делегати су поновили исте захтјеве које су формулисали на првом и усто још затражили да Црногорци напусте земљиште у Фармацима, које не треба више да обрађују. На то им је војвода Љешанске Нахије одговорио да он о томе нема никаквог упутства али да ће послати курира Његовој Свјетлости књазу Данилу, са захтјевом да му се даду шира овлашћења. Како се комисија ни овога пута није могла сложити о свом мандату, она се вратила у Подгорицу. Одатле је господин Лаиновић, као свједок злонамјерног држања Турака, сматрао за своју дужност да нам пошаље извјештај о чињеницама које су се десиле, молећи нас истовремено за нова упутства.

Када смо примили овај извјештај, ми смо, конзул Енглеске, вршилац послова руског конзулата и ја, пошли код Његове Екселенције Абди-паше и замолили да нам објасни држање отоманских делегата. Гувернер нам је одговорио да је добио извјештај од генерала Осман-паше али да га генерал не обавјештава да су његови делегати поступили против упутстава која им је дао. Гувернер је затим рекао да он много жали ако су се ствари догодиле као што смо их ми испричали и обећао нам је да ће у том случају казнити Махмуд-бега и Селим-агу. Додао је затим да он мисли, пошто су Црногорци већ покупили плодове са спорних њива и винограда, и пошто је већ жетва обављена, да је непотребно одржавати ту комисију тим више што треба сачекати одлуку из Ца-

риграда о наплати штете турским власницима. Абди-паша нас је затим увјеравао да је он пристао на формирање те комисије само зато да би спријечио непосредни сукоб између Црногораца и Турака, и да би одржао гранични мир; да је тај циљ постигнут и да нам захваљује за помоћ коју смо му указали у овоме. Најзад је завршио обећавајући да ће са највећом пажњом пазити да се мир убудуће одржи и да гранично становништво живи у слози. Послије изјаве његове Екселенције Абди-паше да су Црногорци однијели плодове са спорног земљишта, да више од жетве нема ништа и да он одговара за мир, ми смо одлучили да се рад комисије обустави и о тој смо одлуци обавијестили господина Лаиновића".

На крају писма се констатује да је комисија, иако није обавила свој задатак, ипак била од користи, јер је успјела да одржи постојећу **бесу** и да спријечи проливање крви. У писму се при крају говори о неким догађајима у Скадру.

Уз писмо је приложен списак у коме су набројене земље које су Црногорци заузели а за које Турци, њихови власници, траже приходе за 1856, 1857 и 1858 годину. Власници су набројени поименично, са ознаком из кога су села и колико имају земље.[3])

Др Андрија Лаиновић

НЕКИ СТАРИ АРХИВСКИ ПОДАЦИ

I

ЈЕДАН ЗАПИС О СМРТИ КЊАЗА ДАНИЛА

Трагичну смрт књаза Данила 1860 г. у Котору забиљежио је и тадашњи православни парох которски протојереј Константин Јовановић, у матици умрлих:

„Данил I. књаз Црногорски од година 30. тридесет — Православно источног исповиедања — из Његуша — (Умро) 1/13 августа 1860 иљаду осамсто шесет, у 7 ура по подне у кући Стева Бјеладиновића — укопан у Црној Гори — (Смрт наступила) од ране пушком задане од злодиејне руке на риви которској приликом кад се књаз у лађу укрцати хотјео, да се са шетње у Прчањ с књагињом врати, у коме је мјесту био кућу једну најмио да тамо бање чини, дне 31 јулија (12 августа) у 7 ура". (Матица умрлих которске парохије за 1860 г., р. бр. 21).

Послије сјајног држања Омер-пашине године, побједе на Грахову и дипломатских успјеха у Паризу, углед Црне Горе, а посебно његног младог владара књаза Данила, силно је порастао. Наш народ, који се још налазио под туђином, тешка срца је примио вијест о преураној смрти црногорског књаза. Зато није чудо што је и которски парох регистровао његову „од злодиејне руке" трагичну смрт, иако према одн. прописима то није морао учини-

[3]) Исти Архив, octobre 1858 à mai 1859.

ти, јер књаз Данило нити је био становник Котора, нити је ту сахрањен.

По службеној дужности забиљежена је и смрт књажевог убице Тодора Кадића:

„Тошо Кадић, из Бована у Бјелопавлиће, од година 38, Православноисточног виероисповиедања, ожењен, биегунац из Црне Горе, би обешен 1/13 Декембра 1860 Иљаду осамстошестдесете године за убиство учињено у особи Књаза Црногорског Данила I Његоша“. (Матица умрлих которске парохије за г. 1860, р. бр. 43).

Марко С. Николић

II

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О ЂАКОНУ ЈОВАНУ ЗЕЦУ

Једна од многобројних личности које су повремено боравиле у непосредној близини Његошевој јесте и ђакон Јован Зец, родом из Побора.

У Епископском архиву у Котору налазе се два предмета која говоре о одласку ђакона Зеца на Цетиње „к владици черногорскому“. Документа доносимо у данашњој транскрипцији:

I

Ваше Високопреосвјешченство,
всемилостивњејши наш Господине!

От Господина Претура от Будве Кришомала, бившиј код мене на разговор прек јучера, јесам запитао га знали ми казати идели Ђакон Зец из Побора на Цетиње к владици черногорскому; отговорио ми је: да јест био истекшије празника и ђаконовао, како што је и пријђе сљедовао, не само то, но и у Поборе спомиње (на богослужењу — М. Н.) владику черногорскога и Императора Николаја на глас...“

„Све ово што приносим вашему В. П., из никаковог другог призренија, и за никакови други вид осим за усердије мојего Архијереја, јербо не желим да Гуверан не би казао: како није извјестно у својеј Епархији што се ради от Свјашченства...

Со сим остају глубочајшим поклоном

в Которје 18 јануарија 834.

Вашего Високопреосвјашченства
всенижајши покорњејши раб
Јаков Поповић, протопрезвитер“.

II

№ 253

Всепречестњејши Ординаријат!

Надзиратељ Будванскиј јест спровео прошеније Ђакона Јоанна Зеца из Побора, који проси, да му се дозволи слободниј од-

лазак у Церној Гори, за содјејствовати оном Епископу, како што је всегда обичествовао и от њега користи имао; будући да честократ одлази без дозволенија ко истому Господину, за то проси како от Архијерејске тако чрез ње власти и от Политическе, да би му се једном за всегда дозволеније дало, за удалити себе от сваког слововоздајнија (одговорности — М. Н.).

Всенижајши писатељ има чест во оригинаље поднести тому всепречестњејшему Ординаријату (молбу ђакона Зеца, која није сачувана у архиву) со мњенијем својим, да ако би дозволеније оваково и дало му се, но свакиј пут када би имао отићи, има се јавити овђена, за опредјеленије днеј колико се има задржати, и у возврашчениј својем јавити се да је дошао; држи се да оваково дозволеније противно ће Политическој власти бити, а мисли се и Архијерејској, да у страном мјесту честократно одлазити допусти се.

у Котор 13 августа 1847

Иринеј Поповић
Архимандрит и Провикар".

У предмету је сачувана и копија одговора епископа Ј. Мутибарића, који гласи:

„в Задрје, 13. августа 1847

Архимандриту и Провикарију Бококоторскому

Возврашчајушче прилоге писанија вашег от 6. Авг. Е. Л. №253 имами честности вашеј сказати, да прошеније Ђакона Јоанна Зеца из Побора, којим он проси, да би њему от Нас дозволено било у Чеѓну Гору ради свјашченодјејствија отходити, безумјестно јест, и зато Ми неможемо в тому соизволити" (Еп. архив у Котору бр. 19/1834; 125/1847).

Ђакон Јован Зец — како се то види из наведених докумената — хтио је да легализује свој одлазак преко границе, у Цетиње, молећи „дозволеније" од надлежних црквених власти у Шибенику. Што га није добио није чудо, кад се зна са колико је педантности аустриска полиција пратила сваки покрет родољубивих елемената Боке, а посебно црквених људи, код којих су хтјели да избришу успомену на скорашњу јурисдикцију црногорских митрополита у Боки Которској.

Доносимо и неколико података из научне литературе о боравку ђакона Јована Зеца у Цетињу код владике Петра II — Његоша:

Вук Врчевић каже да је и ђакон Ј. Зец био присутан отварању гроба поч. Митрополита Петра I кад је проглашен за светитеља (В. Врчевић, Живот Петра II Петровића Његоша, владике црногорскога, књиге Матице Српске бр. 46. 1914 год., стр. 149).

Прото Марко Зец у своме раду о манастиру Стањевићи каже да је ђакон Јован Зец „био дуго година писар и дворјанин вла-

дике Рада“ (Гласник народног универзитета Боке Которске, година V бр. 1—4, стр. 37).

У своме раду „Огранци за историју Црне Горе“ В. Врчевић пише и ово: „Године 1837, док сам ја онда у Будви живио сиђе Владика црногорски Петар II. у некад бивши Манастир под Мајине; чу за мене, те посла својега ђакона Ива Попова Зеца, Аустријског поданика из Побора, да бих пошао к њему у Манастир. . .“ („Дубровник“, забавник Штедионице дубровачке за годину 1870, бр. III, стр. 99).

Марко С. Николић

О НАИМЕНОВАЊУ ПРВОГ ЦРНОГОРСКОГ МИНИСТРА СПОЉНИХ ПОСЛОВА

Тек послије Берлинског конгреса формирана су министарства у Црној Гори. Тада је наименован и први министар спољних послова. Међутим, много прије тога учињен је покушај да се образује министарство спољних послова и да се наименује министар. Изложићемо то на основу неколико архивских података.

Прилично сређену и европеизирану администрацију, коју је спровео књаз Данило, наслиједио је и продужио да усавршава његов насљедник млади књаз Никола, који је због изненадне смрти свог стрица прекинуо учење у париском лицеју Louis le Grand. Он је задржао особље које је имао књаз Данило, међу којим и његова секретара Теодора Илића, Србина из Војводине, а желио је да се поново врати из Париза у Црну Гору познати сарадник и секретар књаза Данила за спољну кореспонденцију Анри Делари. Тежња се није испунила јер је Делари мало послије тога умро у Паризу.

Приликом преузимања власти, књаз Никола је обавијестио о томе европске дворове и њихове конзуле у Скадру и Дубровнику као и скадарског пашу, гувернера турске Албаније. Истовремено Сенат је то објавио народу једним прогласом а стилизован је текст књажеве заклетве народу као и текстови заклетве коју су књазу положили сенатори и народ. Ови се документи сада налазе у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу у препису са оригинала које је овјерио Теодор Илић и ми ћемо их овдје дословно саопштити.

Проглас народу о убиству књаза Данила гласи:

„Славни народе!

Његово Височанство премилостиви и нигда незаборављени Књаз и Господар Црне Горе Данило I, убијени од разбојничке руке у недјељу у вече, умро је синоћ у 7 сати у Котору, а сада сарањен. Сваком је добро позната велика љубав његова према ота-

честву нашем и народу Црногорском, који је као добар отац са својом дјецом управљао и бринуо се о срећи и напретку његовом дан-ноћ за девет година. Он је много добра учинио народу и отачеству своме, а и више би учинио био да му се живот не пресјече управо онда, кад је превелике своје напоре у дјело провести мислио; борећи се са смрти гледао јој је неустрашимо у очи и до посљедњег свог часа није престао водити бригу о свом милом народу. Да би и послије њега мир и поредак владао, препоручио је црногорском народу за будућег Књаза и Господара његовог, братића свога, сина Војводе Мирка, Господина Николу Петровића Његоша, заклињући га да га слуша и да му се покорава и ову своју вољу саобштио је земаљском Сенату.

Сенат повинујући се посљедњој наредби покојног Господара свога и признавајући заслуге куће Петровића једногласно проглашује за будућег Књаза и Господара Црне Горе Господина Николу Петровића Његоша и овим позива све главаре народне и вас народ уобште на вјерност и покорност.

Живио Књаз Никола!

Дано у здању Сената на Цетињу

3 Августа 1860 (м. п.)

Слиједе потписи свију сенатора

Т. Илић, Државни секретар"[1])

Затим је Суд црногорског Сената објавио овај Оглас о ступању Николе I:

„НАРОДЕ!

По налогу Свијетлог Књаза и Господара нашег Николе дајемо вам на знање, како се Књаз Данило упокојио, и на његово мјесто постављен за Књаза и Господара будућег Црногорског Господин Никола син Господина Мирка, Он заповиједа сваком да буде миран. Никакви расправа да се не догађа међу вама, заповиједи старјешина испуњавајте најточније, све старјешине народње, од најмањег до највећег потврдио је Свијетли Књаз и заповиједио да у својој дужности останy какву је који прије имао за вријеме покојног Књаза Данила. Слушајте се и пазите се међу собом, јер ће сваки своју кривицу и непослушност најстрожијом казном платити. Ово је заповијест Свијетлога Књаза, а Сенат Вам је обзнањује да се сваки може владати.

Цетиње, 3 Августа 1860 года

који препис сасвим сагласан оригиналу

Т. Илић, Државни Секретар".[2])

Текстови заклетве гласе:

---

[1]) Копија у АО ДМЦ. — Приновљени документи 1860 године.

[2]) Поменути Архив.

„ЗАКЛЕТВА

Његовог Височанства Николаја I Књаза и Господара Црногорског

Мене је поставио божији Промисао за Књаза и Господара Црногорског народа, а уједно предао ми је и удужност да повјерени ми народ к срећи водим. Ја се заклињем истиним Богом, да ћу вјеран бити моме народу, да ћу цијелог живота мога својски бринути се да му прибавим код страни народа уважење, а на дому безбједност и мир, да ћу строго пазити да судије право суде и да сваки без разлике Црногорац своју дужност тачно свршује. Заклињем се Богом, да ћу сваког поштеног и правог бранити а кривог казнити, не гледајући ни на његов рад, ни чин, ни достоинство.

Како се ја право клео, тако мени Бог помогао!

Књаз Црногорски

Николај (с. р.)

Цетиње, 8 септембра 1860 (м. п.)

Слаже се с оригиналом

Т. Илић, Попеч. Иностр. Дјела“[3])

„ЗАКЛЕТВА

Црногорског Сената Његовом Височанству Николају I Књазу и Господару Црногорском

Заклињемо се истинитим Богом пред частним крстом и Светим Јеванђељем да ћемо навијек бити вјерни нашем Господару Књазу Црногорском Николају I, да ћемо повјерено нам достојанство носити на чест нашу и Господара нашег, а корист Црногорског народа, и да ћемо сваком судити по правди и по чистој нашој савјести. — Како ми вјерни били нашем Господару и Књазу Николају I тако ми срећни били, и како ми другоме судимо, тако нам судио Бог!

Цетиње, 8 Септембра 1860 (м. п.)

Следују потписи сенатора

Слаже се с оригиналом

Т. Илић, попеч. Иностр. Дјела“[4])

„ЗАКЛЕТВА

Црногорског народа Његовом Височанству Николају I, Књазу и Господару Црне Горе

Заклињемо се истиним Богом и пред часним Крстом и светим Еванђелијем, да ћемо навијек бити вјерни нашем Господару

[3]) Поменути Архив.
[4]) Поменути Архив.

Књазу Црногорском Николају I, и да смо готови наш живот положити под његовом заставом како би год то Његова воља била! — Како ми вјерни били нашем Господару и Књазу Николају, тако ми срећни били и тако нам Бог помогао!

Цетиње, 8 септембра 1860 Сљедују потписи

Слаже се с оригиналом

Т. Илић, Попеч. Иностр. Дјела“[5])

Прогласи су, као што се види, датирани 3 августа 1860 и овјерио их је Теодор Илић као државни секретар. На текстовима заклетве од 8 IX 1860 Илић се потписује као министар иностраних послова. Значи да је у размаку од мјесец дана дошло до наименовања Илића за министра. Којег је то датума било, не може се утврдити. Исто тако поставља се питање како је дошло до тога. Свакако, Илић у овом није самовласно поступио.

О свом наименовању и преузимању дужности Илић је поступио протоколарно: једном циркуларном нотом обавијестио је конзуле у Скадру и Дубровнику и Абди-пашу, гувернера Албаније. Копија те ноте на српском и француском језику на полеђини има заглавље руком исписано: Попечитељство Иностраних дјела, Цетиње 15 септембра 1860, Бр. 2 и гласи:

„Господине Конзуле,

Имам част извијестити Вас, Господине, да ме је наименовало Његово Височанство својим попечитељем Иностраних Дјела и предало у моје руке кореспонденцију са Властима страних држава. Извјештавајући Вас, Господине, о овом, молим да би се убудуће у свима званичним пословима обраћали непосредствено на мене или на Попечитељство Иностраних дјела.

Примите...

Цетиње, 15 септембра 1860

Попечитељ Иностраних Дјела **Т. Илић**

Овако Г. К. Петковићу, руском Импер. Консулу у Дубровнику и г. Сученкову, Рус. Импер. Консулу у Скадру.

Овако и Губернатору Албаније Њ. Е. Абди-паши, Пруском и Енглескоме Конзулу, но на француском језику“.[6])

У копији ове ноте, као што се види, није назначено да је обавјештење послато и француском конзулу у Скадар, познатом Екару, који је играо тако значајну улогу у Црној Гори за живота књаза Данила. Изгледа заиста да Екар о томе није био обавијештен, како се да закључити из ниже наведеног његовог писма. Да ли је то индиција која указује да је постојала тенденција о о-

[5]) Поменути Архив.

[6]) АО ДМЦ., — Епоха књаза Данила, 1860.

слобођењу од његовог савјетовања и уопште од француског утицаја? Екар, међутим, није мислио да напусти стечене позиције на Цетињу. Он је баш тих дана био дошао на Цетиње и о том свом путу обавијестио је Тувнела, француског амбасадора у Цариграду, писмом из Скадра од 6 октобра 1860. У писму Екар излаже да је на Цетињу нашао књаза Николу болесна од запаљења плућа, што је забринуло доктора Тедескија, лекара, који је био на служби и код књаза Данила. Екар даље каже да је због књажеве болести морао да разговара о ситуацији са војводом Мирком. Од њега је Екар дознао да је књаз Никола „по сугестији свог секретара, а да би имитирао Србију, наименовао свог секретара за свог министра иностраних послова и да се овај пожурио, користећи књажеву болест а знајући да се Екар очекује на Цетињу, да ту одлуку саопшти конзулима у Скадру и аустриским властима. Муку сам имао, каже даље Екар, да укажем војводи Мирку колико је једна таква мјера незгодна, како она може изазвати потсмијех на рачун књажев и опозицију од стране конзула, који су навикли да директно буду у вези са његовим покојним братом. Тек пошто сам указао на опасност која би могла настати за књаза, његова сина, ако не буде сам водио државне послове него их буде предао у руке једном бившем учитељу основне школе, којег једва познаје и који би могао ангажовати одговорност свог господара чак и без његова знања, успио сам да Мирко опозове ову одлуку и да обавијести конзуле о дезавуисању овог господина. Узео сам са собом писма да их предам мојим колегама прије него што добију ноту господина Илића, која је послата преко поште, тако да се може помислити да је књаз преварен и да конзули неће имати потребу да јављају о овој одлуци, која би несумњиво њиховим владама приказала рђаву слику о новом књазу."[7])

Текст обавјештења које је послао војвода Мирко конзулима познат је по копији ноте која је послата руском конзулу Петковићу у Дубровник, а налази се у већ поменутом Цетињском архиву. Он гласи:

„Цетиње, 21 септембра 1860

Ваше Високородије,

Пред неколико дана, кад је Књаз и Господар Николај понешто заболовао, послао је Вам Његов секретар Госп. Илић писмо бр. 2, 15 септембра о. г. у којем добро није разумио толковати намјерење и смисао заповиjести Његовог Височанства. Књаз Николај никада намјеравао није своју кореспонденцију пренијети и моли вас Господине Консуле, да имате доброте адресовати сва званична писма непосредствено тако, како сте ово благоизволили чинити с Његовим Стрицом благопочившим Књазом Данилом.

---

[7]) Archives des Affaires étrangères à Paris: Turquie 1860, — Scutari — Monténégro.

Примите, Ваше Високородије, увјерење мог особитог почитовања и уважења.

По заповијести Његовог Височанства
Војвода од Граховца
М. Петровић

Адреса:
Његовом Високородију
Господину К. Д. Петковићу,
импер. руском консулу у Дубровник“[8])

Тако је завршено питање о именовању првог црногорског министра иностраних послова. У овоме, Илић је несумњиво одиграо значајну улогу. Његова сугестија на младог и неискусног књаза, примјер Србије и амбиција, све је то могло дјеловати, али се ипак не да схватити да је он у овом деликатном питању иступао самостално поред искусног, обазривог, плаховитог и увијек будног чувара династичких интереса војводе Мирка. Могло је бити још у питању и несхватање о сазрелости ситуације у ондашњој Црној Гори за један овакав потхват, као и тежња за осамостаљењем коју је Екар тако нагло спријечио.

Послије одласка из Црне Горе Илић није прекидао везе које је стекао на Цетињу и поносно је носио титуле које је ту добио. Види се то из списка претплатника на „Јуначки споменик“ од војводе Мирка за 1864 годину, међу којима из Београда стоји и име: „Тодор Илић, бивши државни секретар и попечитељ иностраних дјела Њ. В. Књаза црногорског Николе I.“

Др Андрија Лаиновић

---

*ИЗВЕСТИЈЕ О СВРШЕНОМ ПОСЛУ У ЦРНОЈ ГОРИ**

Кад оно прошле године бијах одликован највишим избором за пошиљање у Црну Гору, да тамо будем са својом струком на расположају Њег. Свет. Кнеза Николе I, умедох одма уважити поклоњено ми највише поверење, које сам свагда тежио да за сво време мога заграничног бављења у подпуној мери оправдам, — али ја бејах у једно свестан и свију оних практичких последица, што бејаху скопчане колико са почасном, толико исто и са тешком задаћом, коју имадох особиту част извршити.

[8]) Копија у АО ДМЦ., — Приновљени документи, 1860 г. Француски превод у Архиву француског министарства спољних послова у Паризу Archives des Affaires étrangères à Paris: Turquie 1860: Scutari — Monténégro.

*) Овај нам је рукопис уступио из породичне архиве М. Д. Милутиновића из Београда, унук Симе Милутиновића Сарајлије. — Уред.

Но при свима тешким ситуацијама, у које ме је моја дужност са свим природно постављала, ипак нисам ни тренуће губио из вида највиши усмени налог: „Да својим радом високу књаж. српску владу ни у шта не ангажујем, нити да је чим обавежем“.

Схвативши достојно дато ми наставлење, кренух се и стигох 2 окт. 1869 г. на Цетиње, као место свога новог опредељења. —

Чим дођох на Цетиње, прва ми брига бејаше да се оријентирам у оним околностима, у којима имадох радити. Јер тек сазнатим околностима могох изнаћи начин, којим би најбоље извршио своју задаћу у смислу горњег наставлења. —

Други дан по мом доласку, имадох част изаћи пред Њег. Светлост кнеза Николу I. — Одма ми том приликом Светли кнез прича, како је намеран градити путове кроз Црну Гору, и оснивати нову варош у Бјелопавлићима. — Но почем ја нисам могао пређе стићи у Црну Гору то се његова Светлост већ обратила аустроугарској влади за једног инжењера. — Тако дакле при мом доласку доиста затекнем већ аустриског инжењера, Г. Паклера, који је баш у оно доба трасирао пут од аустриско-црногорске границе пак преко Цетиња до Ријеке Црнојевића. Грађење овога колског пута било би не само дуготрајно, него и одвећ скупо, почем би за лагумисање камена требало потрошити само барута за 30—40.000 ф(орината). Доласком Г. Паклера мимоиђе ме овај велики посао.

Осим путова бавила се Његова Светлост и са много других, такође скупоцених грађевинских пројеката, од којих је најзначајнији оснивање нове вароши на Ћеранића Главици у Бјелопавлићима. Мисао о оснивању ове нове вароши није баш тако нова, јер је већ за време пок. кнеза Данила секретар Г. Вацлик саставио план за неки „Данилов Град“, који се имао основати у Бјелопавлићима. — Но при овом пројекту, остане и сама ствар, тек доцније приближи се горња мисао своме остварењу, јер велики војвода Мирко настане, да се гради сталан мост преко Зете, и то испред Ћеранића Главице у Бјелопавлићима. Тиме што се, ма и с највећом муком, сагради стратешки важан мост, добије и сама Ћеранића Главица више живота концентрисањем промета и недељном пазару. — Али тек у најновије доба постане ова мисао у Црној Гори перманентна. Јер је оснивање нове вароши на Ћеранића Главици подгрејао и подупирао књаз Долгоруки, који је имао част заступати Њег. вел. цара Александра II при крштењу (пролеће 1869 г.) најмлађе кћери Његов. Светлости кнеза Николе I. По овоме стању ствари није дакле чудо што сам мисао о подизању нове вароши на Ћеранића Главици у јесен 1869 год. сасвим свежу затекао.

Зато ми дакле Њег. Светлост најпре наложи: да премерим земљиште на Ћеранића Главици, пак да према томе саставим план за нову варош. Без икаквог даљег оклевања, и ако ми цетињски државни столар за седам недеља не начини потребне даске и ле-

њире за цртање, морадох ипак на највишу заповест послужити, те у Бјелопавлиће похитати, куда 21 нов. по најглибавијем путу стигнем. У помоћ ми буде придат књаж. српски артиљериски подпоручник Г. Панто Пејовић. Са најскромнијим средствима после шест дана премерим нужно земљиште, и вратим се на Цетиње. — По свом повратку причекам још једно десет дана на потребне даске. — Најпосле и дуго очекиване давно поручене даске буду већ једном (почетак декембра) готове и ја седнем те до Божића саставим план за нову варош. — Велика жудња Њег. Светлости да види план што пре готов, спречи ме у састављању нужног објашњавајућег прилога (Мемоара), који намеран бејах своме плану придати. Тако морадо одма жељи Њег. Свет. удовлетворити, и под исти план, који због малене хартије и оскудевајућег мемоара не бејаше такав да ме је могао подпуно задовољити. Но ипак је Њег. Светл. са овим производом форсираног рада врло задовољна била. При предавању свога плана опет зато не пропустим Његовој Светлости најучтивије приметити, све мане и недостатке са мога плана. Услед тога будем опет почаствован највишим налогом, да саставим други план за нову варош. Али поред тога изјави ми још Њег. Светл. и особиту жељу, да начиним и планове за неке јавне грађевине, које би се имале зидати у новој вароши. — Међу ове грађевине спада:

1) Нов двор Њег. Светл; 2) Сенат; 3) Тавница; 4) Школа; 5) Црква и 6) Куле за обрану моста.

У даљем продужењу овога рада спречи ме већ наступивша јака зима. Уплив јаке ладноће на мој рад, био је тим осетнији, што моја соба у великој Цетињској гостионици не бејаше удешена за зиму. Сама по себи соба бејаше истина врло мала, али ипак би се могло у њој радити, да јој није таван на три места прокишњавао, због чега су и собни зидови непрестано мокри били. При том ни пенџер се није могао добро затварати, те је тако ветар кишу и снег кроз пенџер у собу наносио. А колико је воде кроз прозор улазило, види се отуда што су балвани од патоса испред пенџера увек били тако мокри да су на њима гљиве расле и плодиле се. Пак ни сама врата собња нису се могла затварати, као што треба. А од потребне фуруне, не могаше бити наравно ни говора. Већ одма по мом доласку на Цетиње и после прве кише и ладноће, бејах искусио велику ману свога обиталишта, у коме се преко зиме јамачно неће моћи ништа радити. Зато се благовремено обратим с молбом ађутанту Њег. Светл. г. Станку Радонићу, да се постара за једну удеснију собу у тако званој „Старој Биљарди", где би могао преко зиме овај посао радити. Додуше ословљени г. Радонић с највећом готовошћу одма обећа постарати се, и Њег. Свет. представити, да ми се уступи једна од многих празних соба у Старој Биљарди. Али како доцније искуство показа, цела ствар остане при лепом обећању. Мимо тога сам се обраћао и самом гостионичару више пута, или да ми изда бољу собу, или да оправи што је у

мојој рабатно. Оваквом поискивању гостионичар се тек тихим осмејком одазивао.

У оваквом стању и положају проведе се зима, и тек с наступајућим пролећем отворе се нови изгледи за продужење зимским временом прекинутог рада. Тако дакле с пролећа предузмем наново састављање плана за нову варош у Бјелопавлићима. Пошто план свршим, а ја у приложеном мемоару изложим уједно и опасност, која ће увек претити новој вароши од стране Турака, — да се дакле влада Њег. Светлости не би бацала у узалудне трошкове, држао сам за дужност у самом мемоару ово казати:

„Наравно да би у таквим приликама нова варош на Ћеранића Главици постала главни предмет турских напада. Бар до данас историја црногорска јасно сведочи, да су ратови између Црне Горе и Турске врло чести јер узроци и правни поводи рата остали су још и до данас једни исти, што бејаху и пре четири века. По томе је увиђавно, да би и опасност по саму Ћеранића Главицу убудуће можда тако исто често наступала, као што могу настајати и сами ратови. Из овога природно следује, да не би било саветно млоге велике и скупоцене, ни јавне ни приватне грађевине на Ћеранића Главици подизати; јер би у најгорем случају могле увек постати жртва варварског азијатског опустошења, што би исто значило као и затирање у грађевине уложеног, тешким трудом и дуговременом муком стеченог капитала“.

По свршетку плана морадох одма стићи у Бјелопавлиће, да овај план на терен пренесем. То и учиним, али при деоби места за грађење кућа поступим тако, да најпре поделим она места која заузимају земљу оближње цркве св. Ћекле. Свега је подељено 50 места, од којих само 10 одпадају на приватне кршевите и неплодне баштине, које скоро никакве вредности немају; а остали 40 места заузимају такође неплодну земљу поменуте цркве. Друга места падала би на скупоцену плодовиту земљу, но ја та места нисам никако ни поделио. Тек оваквом деобом избегнута је дакле нужна експропријација приватних скупоцених баштина.

Од свију јавних зграда за ову нову варош начиним само **скицу** за Сенат; а у место осталих саставим четири **нормална** плана за мале кућице нових насељеника. Ови планови давали би се тобоже с местом појединим насељеницима, који би се сами бринули о њиховом остварењу.

Како се види план за варош и четири насељеничке куће били су дефинитивни, али не само за то што је подизање нове вароши извесно, него и због тога, што за остварење самих насељеничких кућа не би се морала државна каса ангажовати; напротив, за државну или јавну грађевину, као што је Сенат, начињена је само брижљива **скица** а никако дефинитиван план, без којега се не може никако радити. За остале државне и јавне грађевине у новој вароши нити сам правио буди какав план, нити скицу. Кад се узме у обзир, да сам осим горе наведенога још начинио: **скицу**

за саонице Њег. Светл.; шест скица за саборну цркву на Цетињу, од којих је усвојена послата у Петроград; и унутарње поделење већ сагређених школа на Ријеци Црнојевића и Цеклину, онда се добија следећи преглед свију послова, које сам имао част за време мога бављења у Црној Гори извршити:

1) Скица за саонице Њег. Светл. . .	2	листа
2) Два плана за нову варош у Бјелопавлићима и једна копија истог	3	листа
3) Скица за Сенат у тој вароши с детаљима	21	лист
5) Четири нормална плана за кућице у тој вароши	4	листа
6) Поделења Ријечке и Цеклинске школе	2	листа
свега:	34	листа

У току само овог рада поникоше код њег. Светл. још и други грађевински пројекти, који се имадоше на Цетињу остварити. Ово бејаху јавна здања, намењена разним цељима да служе. Међу овима заузимала је прво место Цетињска гимназија, као највећа и најскупља грађевина, која се мислила одпочети још овога пролећа. Али у место да се занимам са овим пројектом, који би се јамачно одпочео одма извршавати, морадох се забавити са скицама за нову варош у Бјелопавлићима, те ме тако тај посао мимоиђе. Све што је односно овога пројекта учињено, било је састављање програма, према коме би ја имао план саставити.

Још пре овога посла, навали на мене један млого хитнији план, о коме сам био подпуно уверен да ће се доиста овога пролећа извршити. То је било здање за женску школу на Цетињу. И за ову школу имадох част у једној комисији још састављати програм, по коме би се план морао начинити. А што се тиче самога плана, њега нисам могао наравно ни предузимати, а камо ли још и свршити, јер је било сувише мало времена између састављања плана и његовог практичног остварења. Услед тога преда се овај посао аустр. инжењеру Г. Паклеру који не само начини план, него га под његовим надзором још овога пролећа до самога крова назида. Оваква брзина у овом раду препоручи Г. Паклера, те му се предаде и скупоцено дозиђивање Цетињског двора Његове Светлости који би посао иначе ја морао извршити. И ово је дозиђивање одпочето с пролећа упоредо са женском школом. А како ће осим свога пространства још иначе стати скупо, то се види најбоље одтуд, што су се читави зидови двокатног двора рушили, и на ново морали зидати.

Иначе осим планова за гимназију и женску школу, које нисам могао одпочињати, требао сам да саставим план за артиљериски лабораториум на Цетињу, заједно са кућицом за чувара. И о-

вај план морао се још овог пролећа одма практично остварити. Али чудан случај спречи ме у том раду, јер одпочети план за ову зграду, једнога кишовитог дана тако покисне и поквари се, да се није могао употребити. Овом изненадном неприликом као што је увиђавно закасни се мој рад. Пак услед тога и што се овај план требало извршивати, одузме се тај посао од мене пак се преда аустр. инжењ. Г. Паклеру, који састави план и овога лета изврши.

Укратко нека сад следује један преглед свију оних грађевинских послова, које сам требао у Црној Гори извршити. Поред сваког наведеног грађевинског објекта стављам и апроксимативну минималну његову вредност:

1) Цетињска гимназија	12.000
2) Нова саборна црква на Цетињу	10.000
3) Женска школа на Цетињу	6.000
4) Дозиђивање цетињ. двора Њег. Светл.	6.000
5) Дозиђивање на Његушима, у којој се Њег. Св. родила	2.000
6) Нов артиљериски лабораторијум на Цетињу	2.000
7) Сенат у Бјелопавлићима	6.000
8) Двор Њег. Свет. у Бјелопавлићима	6.000
9) Школа и црква у Бјелопавлићима	3.000
10) Куле с обе стране моста у Бјелопавлићима	2.000
11) Тавница у Бјелопавлићима	3.000
Свега:	58.000

Ето ово су послови, које сам све требао да извршујем али их због неудесног обитаништа, хитног поискивања и краткога времена ипак не могах извршити. Иначе нисам био почаствован другим налозима од Његове Светлости кнеза Николе I.

Свршивши тако своју мисију на задовољство Њег. Светл., кренем се 14 авг. тек. год. за Београд.

Но и поред свега тога, што је моја дужност била млого тежа но икојег кнежевског српског чиновника у Црној Гори, ипак мислим, да сам својим радом јасно засведочио: не само да бејах дорастао онако велике задаће, коју имадох част у смислу највишег настављења, на горе изложени начин решити, него и да сам се сваком приликом умео трудити, показати се достојним поклоњеног ми највишег поверења.

У Београду 12 новембра
1870 год.

(Са оригиналног концепта преписао његов најмлађи син, архит. М. Д. Милутиновић, 28 јула 1958 год. у Београду).

ВЕЛИКА ЦЕТИЊСКА СВЕЧАНОСТ

У годинама 1881, 1882 и 1883 на Цетињу је боравио Александрос Леонардос, у својству вицеконзула Грчке, заједно са политичким агентом Грчке Ал. Логотетисом.

А. Леонардос поред своје дипломатске службе бавио се и публицистиком, тако да је време проведено на Цетињу користио, поред осталог, и за писање више интересантних чланака о наравима, обичајима и борбеној историји црногорског народа, чијом је храброшћу одушевљен. Пријатељска осјећања која је гајио према Црној Гори дала су му потстрека да напише поменуте чланке, које је објављивао под општим насловом »Mavrovuniotika«. Већина ових чланака објављена је у листу »Efimeris«, и то у бројевима: 25, 60, 74, 88, 97, 106, 116, 159, 165, 207, 209 и 214 из 1881 године и броју 3 из 1882 године. Друга два чланка објавио је у листу »Mi hanese« (бр. 276 и 279 из 1882 год.), затим један чланак у листу »Nea efimeris« из 1882 године и најзад два чланка у часопису »Pikili stoa«, и то: један на страни 176 до 193 у броју из 1882 године, а други, који ми овом приликом објављујемо, на страни 108—124 у броју из 1883 године.

Т. Симовски

Драги господине Арсени,

Чудноват случај! У моменту када сам мислио шта да Вам пошаљем за нашу вољену »Pikili stoa« за 1883, примио сам Ваше пријатељско писмо од 10 овог месеца. Значи, добро сте предвидели да Вас нисам заборавио. Али сам очекивао велику цетињску свечаност како би ми се дало повода да је опишем.

Искрено се радујем због толиког успеха Вашега дела, и добро чините продужујући га са похвалним стрпљењем и упорношћу. Зато ја бодрим сваког поштеног и племенитог радника пера мојим скромним делима.

Примите моје срдачне поздраве.

Потпуно Ваш,

А. Леонардос

30 јун, празник светих апостола Петра и Павла, на Цетињу се слави веома свечано сваке године, у спомен Петра I Петровића — Његоша, који је пуних 48 година (1782—1830) владао као трећи[1]) црногорски владика, и кога су 1837, односно седам година после његове смрти, становници Црне Горе прогласили „Петром Великим и свецом", и то због његових многобројних храбрих подвига, ванредних врлина и великих заслуга за Црну Гору, а и због тога што је неки младић, седам година после његове смрти, сањајући га много узастопних ноћи као свеца, прокрстарио земљу и то саопштио становницима, који су у маси отишли у манастир Станевиће, гдје је био сахрањен Петар I, откопали га и пронашли његово тело и архијерејску одежду у којој је био сахрањен не-

[1]) Управо, он је био четврти.

распаднуте и у одличном стању. Пренели су тај огромни труп овога храброг владике на Цетиње и положили га у златни ковчег, који је отада смештен с леве стране иконостаса дворске капеле, где му се сваки верник клања са дубоким поштовањем. Петра I словенски писци називају „Лујем XIV“ и „Светим Лујем Црне Горе“.

Уочи празника Светих апостола долазе, сакупљајући се у малој престоници Црне Горе — Цетињу, већином пешице, чак из најудаљенијих крајева Црне Горе, око 6—7 хиљада људи, жена и деце — Црногораца, Албанаца и муслимана, једни да би се поклонили светоме Петру, а други ради вашара. Из истог разлога на Цетиње долази и много Словена, Срба Далматинаца из Боке Которске и из других места, као и многобројни Херцеговци и Босанци. Где се сакупља, како се смешта ова огромна маса посетилаца вашара у градићу који не броји више од 150 кућица и колиба и нема више од 600 житеља, заиста је чудновато. Али је сигурно да се од ових 150 цетињских квартира њих 120 претвара тога дана у хотеле, гостионице и ханове, а котлина у којој лежи Цетиње у зборно место, док се велики друм, као и пијачни трг, претварају у пијацу и прави сајам прехранбених артикала, пића, воћа, млечних производа и поврћа, и у продавницу оружја, старих и нових одела и других ствари за одећу и домаће потребе. Све се то довлачи из унутрашњости земље, као и из Албаније и Далмације.

Вашарлије, носећи празничну одећу, кад пристигну на Цетиње улазе у дворску капелу где, поклањајући се побожно, целивају тело светога Петра у чујем се ковчегу налази златни диск у који свако ставља по својој жељи за златне опанке свеца, које, по предању, „треба да се замене јер се хабају преко године“.

После подне, уочи вашара, све куће на Цетињу, од двора до колибе најбеднијег становника, украшавају се јединственом националном заставом Црне Горе и осветљавају се. Пале се ватре у граду и на врховима брда око Цетиња, звоне манастирска и црквена звона, топови испаљују 21 плотун са високога Ловћена који допире до неба и на коме се налази гроб другога владике, Петра II, великог националног песника Црне Горе. И тако, у целом граду, уочи вашара, отпочиње опште весеље са химнама, узвицима, играма уз пратњу гусала, а обилно се троши вино и барут, јер овај борбени народ не може да замисли весеље без непрестаног пуцања. Али се најбоље коло изводи испред двора, са чијег балкона кнежева породица посматра играче.

А све се ово одиграва уочи вашара и траје до поноћи.

Следећег дана, дана вашара, око 10 сати пре подне, одржава се велика и свечана служба у дворској капели, којој присуствује кнез Никола са књегињом Миленом, наследник Данило и сви остали чланови кнежеве породице, дипломатски кор, министри,

војводе, дворјани и уопште сви великаши и високи чиновници кнежевине, Црногорци, Албанци и муслимани, сви у свечаној одећи, као и кнегиње, жене министара и високих чиновника.

Два манастирска дворишта, у чијој се средини налази дворска капела, околина манастира, брда која леже иза њега, као и широки и дугачки пут од његове велике порте до двора и трг који се налази испред њих, вру од вашарлија: људи, жена, деце, Црногораца, Херцеговаца, Босанаца, Далматинаца, Албанаца, муслимана и других Европљана разних класа и узраста, обучених разноврсно и чисто. А у маси никада не изостаје 5—6 Грка.

После службе звоне велика звона са манастира и тешко звоно са куле Табља. Испаљује се 21 плотун из топова смештених иза двора и почиње пријем у великој сали двора, у којој су окачене слике црквених поглавара: Петра I и Петра II, кнеза Данила и кнегиње Даринке, оца кнежевог великог војводе Мирка, инператора Александра II са царицом Русије, Фрање Јосифа са императорком Аустрије и Наполеона III са императорком Француске.

Кнез, кнегиња, наследник и одрсла кнежева деца, окружени осталим члановима кнежеве породице и дворјанима, примају честитке поводом овог великог верског празника Црне Горе, најпред од стране дипломатског кора, у присуству министра спољних послова. Чим кор изађе из сале, улази митрополит са клером, министри, војводе и остали великаши и високи чиновници, у истом циљу. Сви они, осим митрополита и дипломатског кора, као и сви остали који долазе у циљу поздрава њихових величанстава, љубе њихове руке и руке њихове деце. Пријем траје око један час, јер сваки вашарлија жели да пољуби руке Њихових Величанства.

После подне, поводом овог празника, на двору се приређује свечана гозба, у којој учествују Њихова Величанства са наследником и са одраслом кнежевом децом, дипломатски кор, митрополит са архимандритом и протојерејом, министри са високим чиновницима и војводе са својим женама, дворјани који су на служби и неки великаши из унутрашњости који долазе на Цетиње ради вашара, Црногорци, Албанци и муслимани.

Пошто би митрополит благословио, сви се крсте и почиње гозба која траје око један сат, а затим, у другим просторијама, госте служе кафом и цигаретама. За све време ручка и док се гости налазе на двору, народ испред њега пева, игра, пуца и узвикује. После свега тога свет се разилази и до пет сати после подне траје општи мир и одмор, јер се сви припремају за велико поподневно славље.

Око шест сати после подне изнова почиње опште кретање са пуцњавом и песмама, јер се приближује час вечере у башти, односно вечере коју кнез Никола приређује за вашарлије. Око седам сати после подне у башту двора долазе званице из редова великаша, народа и других. На вечеру у башти од чланова кне-

жеве породице учествује кнез са наследником, сви рођаци Њихових Величанстава, митрополит са клером, министри, војводе, сви присутни на Цетињу великаши, Црногорци, Албанци и муслимани, сви чиновници, професори и учитељи са ђацима и око 1000 вашарлија. Дипломатски кор и жене не позивају се на ову вечеру, која је чисто арматолошка. Видео сам овај призор са једног високог и башти блиског места. Изгледало ми је живописно и заносно. Штета, говорио сам себи, што у овом моменту није било сликара на Цетињу! Кнез у челу трпезе, и веома вољени и одани његови поданици, блештећи сјајном и златном одећом и прекрасним оружјем које носе у својим силавима, стоје на ногама. Митрополит благосиља печену јагњад, хлеб, вино, сир и воће, спремљене на овој огромној трпези. После благослова сви се крсте и пошто поседају, нападају као на јуриш на јагњиће и остала јела. Одушевљени песник кнез Никола, бодар и весео јер вечера заједно са својим јунацима, диже први боцу у част Петра I, истичући одушевљено и у стиху његове храбрости и врлине. Ова маса гологлавих, пошто је у дубокој тишини саслушала кнежеве речи, одговара му са три снажна узвика, а истовремено, из око хиљаду и петстотина грла, пева се национална химна Црногораца „Онам', онамо", коју је спевао кнез Никола.

Ову лепу химну, коју је слободно и римовано превео на новогрчки језик мој цењени пријатељ г. Иованис Камбуроглос, директор и уредник »Nea Efimeris« (Нових новина), дајем овде као изврстан украс овоме мом скромном опису (следује 7 стихова преведених на новогрчки језик).

Химну следе изнова бурни узвици и присутни поново седају, продужујући са јелом и пићем, изричући лепе патриотске здравице, певајући борбене националне песме и рецитујући своје чувене херојске песме.

Ова арматолошка вечера траје до 9 сати увече. Читава башта је добро осветљена, пале се многобројни ватромети и бенгалске ватре које су израдили радници радионице оружја на Цетињу. Одушевљење масе која стоји око баште је неописиво, јер у том моменту господар, кога његови арматолози поштују као бога, једе заједно са њиховим родитељима, браћом, женама, синовима, рођацима, пријатељима, сународницима и једноверницима.

Гледајући, већ другу годину од свога доласка, највећег господара Црне Горе како се весели и празнује сваки национални, верски или државни празник као обичан арматолог, скупа са својим храбрим и вољеним народом, а с друге стране ратоборне становнике Црне Горе да остају верни и непоколебљиви у свим својим наравима и обичајима, и с правим фанатизмом држећи се за њих, да их предају неизмењене својој деци, обузима ме туга и узнемиреност, јер је нама Грцима било довољно мало година после 1821 да бисмо пофранцузили своје једноставне нарави и

обичаје, васпитање, одећу, језик, музику, песму, игру, позориште и много шта друго. И не само што смо их пофранцузили већ смо и претерали у томе. Јер, који отац, или муж, или брат, у самој Француској, води своју децу, жену или сетру тамо где се изводи неприкладни Бокачо, La timbale d'argent и њима сличне аморалне драмске претставе? Па ипак, пошто су оне европске, и то француске, многи моји суграђани пре су склони да воде своју нежну децу, младе жене и своје сестре, често малолетне, тамо где се оне изводе, презирући грчку сцену, иако се у том истом моменту изводе заиста најбоља драмска дела. Зашто смо онда незадовољни када истински атински писци, који саосећају са земљом, свакодневно откривају наше ране услед ове претеране европеизације и покушавају да нас по сваку цену спасу страшне пропасти у коју нас она брзим корацима води?

Али да оставимо ово, да не бих не хотећи погодио неког од читалаца »Pikili stoa«. Вратимо се арматолошком животу архаичних Црногораца и скромној башти на цетињском двору, која је за нас странце права оаза у пустињи.

После вечере у башту почињу долазити: кнегиња са кнежевом децом, сви дворјани, дипломатски кор, министри, војводе и други великаши са својим женама, и најзад сви остали са својим породицама. Сви се они сакупљају у центру баште, тамо где клупе образују пространи круг, и седају на ова дрвена седишта, очекујући почетак националног ора. Истовремено, свакоме вашарлији или становнику Цетиња дозвољено је да уђе у башту са својом женом и децом и да узме учешћа у националном ору. И ко све тада не улази у башту са женом и дечурлијом, па чак и свима у Црној Гори познати безопасни лудак Томо, али не да би, несрећник, играо, већ да би сусрео своје кумове из фантазије. Око клупа народ образује велики круг, остављајући у њему улаз за играче. Знак за почетак даје кнез, позивајући једног од својих најближих рођака да поведе оро уместо њега са најбољом играчицом, женом из народа. Певачи, овде цењенији од оркестра, отпочињу да певају. Црногорци не играју уз звуке инструмената, већ певањем неке јуначке песме двојице или тројице павача. Песма Црногораца је монотона и плачљива. А када певаче замењују жене, чује се право грчко нарицање. Сва техника певања састоји се у певању са неким храпавим и чудноватим непрекидним хриптањем, односно tremollo. Певањем арматолога почиње национално оро „Орао", овако:

На једном крају круга стоји играч, а на другој играчица, који једним скоком улећу у круг. Мушкарац имитира орла, летећи и привлачећи, гонећи или плашећи свој плен. Поскакује, час на једној час на другој нози, с ванредном вештином, држећи високо главу, бацајући освајачки и поносан поглед на свој плен и, заузимајући позу великана, диже и покреће руке као орао своја крила у моменту када граби или штити свој плен. А док

игра, скакањем гонећи непрестано своју партнерку, с времена на време производи оштар, диваљ, храпав и пробојан глас „Ај! Ихо! Уха! Еј! Ај! Ехо!“. А покаткад пуца из пиштоља изнад главе играчице, која, згрчена и плашљива као невино јагњешце или као да се плаши орла, оборених очију и с рукама о пасу, игра, скакућући и она с великом вештином час на једној час на другој нози, следећи у свим покретима свога партнера орла, али избегавајући веома вешто и грациозно да буде уграбљена од њега.

Ипак, на крају орао побеђује и граби свој плен, односно успева да пољуби своју партнерку у лице, која је дужна да одмах пољуби руку свога партнера, уколико би се десило да је он из више друштвене класе. Затим у круг улазе два, а понекад и три пара, али сваки од орлова пази једино на свој плен. Никакво држање за руку или загрљај не настаје за време овог црногорског ора. Читав сат, сви из средине народа, и људи и жене који то желе, играју слободно са рођацима оба пола кнеза и кнегиње, као и са министрима и сваким великашом и њиховим женама, али односећи се при томе с дужним поштовањем према њима. Кнез и сви који га окружују аплаудирају и поздрављају најбоље играче и највредније играчице. А када се, најпре играчицама, а потом већем делу присутне масе у башти, понуди пиво и вино у изобиљу, за моменат престаје национално оро, а мало затим европска музика, приспела ради вашара из Котора, почиње свирати, најпре фрагменте мелодрама, а затим европске игре.

Први кнез Никола, који је поред осталог и одличан играч, отвара европску игру са неком од војвоткиња или министарком, у којој учествују чланови кнежеве породице, дипломатски кор, дворјани, министри и војводе са својим женама, који играју веома грациозно и са прецизношћу европске игре. Дворјани, неки министри и виши чиновници су добри играчи.

Тада народ посматра с великом радозналошћу и потсмехом европске игре. А нарочито му се свиђа да гледа када се игра кадрил. Како мислите да називају валцер? „Игра грљења“. А зар није таква?...

Око један сат траје европска игра, а око 11 Њихова Величанства, са читавим официјелним светом, улазе у постављене војничке шаторе у башти, где им нуди хладни шампањац, сладолед и разна друга освежавајућа пића, а мало затим враћају се поново у круг где живахније продужава национално оро, јер се у њега већ уплићу деца и старци са бабама, играјући посебна комична кола, старци са најлепшим девојкама, а бабе са најмлађим арматолозима. Ко тада, од кнеза па до деце, не пршти од смеха и не аплаудира и поздравља старце! А они одушевљено вичу: „И догодине, господару! И догодине, децо!“

Око пола ноћи Њихова Величанства, са наследником и осталом својом децом, почињу разговор са вашарлијама и њиховом децом, који истовремено певају, играју и рецитују херојске пе-

сме. Исто тако, племенита кнегиња и наследник деле колаче и новац. Сви јадници су дирнути и радосни у том тренутку. Љубазним опраштањем читаве кнежеве породице са свима дат је знак за растурање. Маса кличе Њиховим Величанствима и, са одушевљењем певајући националну химну, постепено излази из баште, преплављујући котлину и велики цетињски пут, и тако продужује весеље. До четири часа изјутра не чује се ништа друго осим пуцање, играња, гласова и јуначких песама које арматолози певају уз пратњу својих омиљених гусала, које не дају ни за најбољу европску музику. Гусле и песме су читава историја овог јуначког народа.

Другог дана вашара читава ова безбројна маса, заморена и исцрпена услед великог пировања, враћа се натраг, и мало Цетиње добија опет свој уобичајено монотон, тих и озбиљан изглед, не задржавајући ни трага од оног јучерашњег живота. Још нисам видео практичнијег народа од црногорског. Мудра изрека „Време за сваки посао" њима је урођена.

Како прошле тако и ове године учествовали смо са политичким агентом Грчке, г. Ал. Логотетисом, и осталим члановима дипломатског кора на великом цетињском вашару, с једином разликом што смо ове године само нас два Грка били изузетно позвани од стране Њ. В. кнеза на вечеру која је била сасвим интимна. Често сам био позиван било на званичне или незваничне гозбе на овоме двору. Али призор који сам видео тога поподнева био је прекрасан. Пре кратког времена вратила су се из иностранства, са петроградског института, и остала три кнежева детета. Наследник Данило, његове сестре Зорка, Милица, Стана, Марија, Јелена, Ксенија и брат Мирко окруживали су срећни кнежевски пар за трпезом, а покрај њих је седео стари кнегињин отац, историчар, први војвода Петар Вукотић, стара и одважна кнежева мајка госпођа Стана, синовци кнежеви, војвода Станко Радоњић, министар спољних послова, и Блажо Петровић, ађутант у служби Њ. В., као и учитељи и учитељице кнежеве деце, који су, са нама Грцима, били једини странци на тој „породичној трпези".

Присуство све кнежеве деце на вечери у нашу част, како нам је кнез рекао — јер веома ретко кнез дозвољава наследнику и најмлађим својим ћеркама да седе уз трпезу када се на двор позивају странци — правило је вечеру много живљом и веселијом, јер, будући породична, није се пазило на уобичајени дворски церемонијал. Свима је на лицима сијала радост, осмејак, задовољство и блаженство. А убеђен сам да господари осећају веома велико блаженство и задовољство када им државнички послови и дужности дозвољавају да проведу по неколико блажених тренутака у средини своје породице. Бар ја не виђам да је кнежевски пар срећнији икада осим када сам на породичној вечери на двору. Али колико се дивим великој љубави, дубоком поштова-

њу и финоћи у односима кнежеве деце према својим родитељима и рођацима, толико исто и присној интимности и племенитој љубазности са којом се односе према нама странцима.

После вечере ушли смо у пушионицу где нам је кнез по обичају понудио цигарете, а пошто смо попили кафу, ушли смо у салу где је смештен клавир. На моју молбу, кнежеве кћери Зорка и Милица отсвирале су веома добро два лепа музичка фрагмента, а млађе, Стана и Марија, испевале су врло умиљато леп дует. А узгред бележим да сам, на молбу кнеза и кнегиње (којима је г. Логотетис открио да сам некада свирао на виолини), имао част, ја, већ ветеран музике, да пратим на виолини кнегињу Зорку, изводећи, смем рећи, прилично успешно симофонију Виљема Тела, једну фантазију из Ruy-Blas-a и нашу националну химну „Ка слободи“, коју сам пре извесног времена подарио кнегињи Зорки, а коју је она одлично научила. Ово бесмртно дело Соломона и Мађароса и овде све одушевљава.

Горе сам казао да уочи вашара народ пева и игра пред двором. Са балкона двора посматрали смо играче и певаче. Међу овима је било и много Албанаца, који су певали своје песме и играли своје игре. А чим су приметили на кнежевом балкону нас двојицу Грка, један од Албанаца, уз пратњу својих другова, и уз лиру и дефу, почео је да пева нашу тајну песму из 1862 — „До када туђи скакавац“.

Изненадили смо се, заједно са господином Логотетисом, када смо изненада чули грчку песму, и то ову, али смо идућег дана дознали да је певач ове песме био Албанац Петар-бег, кројач, који живи овде и који је у устанку из 1862 служио под командом генерала Димитрија Гриваса. А ову песму назива „Грчка национална“.

Око поноћи вратили смо се са двора, носећи опет лепе утиске са срдачног и искреног пријема и гостољубивости Њихових Величанстава према нама Грцима, чији је двор за нас „права оаза у пустињи“.

Све ово догодило се на великом цетињском вашару. То сам на брзину и несређено прибележио, како би марљиви издавач »Pikili stoa« и мој пријатељ господин Јоанис А. Арсенис успео да објави у дневнику за 1883 годину.

Закључујући ову шеснаесту главу својих скромних бележака о Црној Гори, дајем о Петру Великом и свецу, о коме сам већ раније писао, и следећу анегдоту коју су ми два старца арматолога испричала.

Једно после подне Петар I седео је пред својом кућом, окружен, као и обично, многим арматолозима, међу којима су била и два поменута старца. Говорио је свима са одушевљењем о оној знаменитој тродневној бици у теснацу Љешанске Нахије у којој је Петар само са шест хиљада својих јунака напао страшног ска-

дарског Махмуд-пашу, који је био провалио у Црну Гору са 50 хиљада Турака. Величајући јунаштва која су црногорски људи и жене показали, узевши вилики плен и убивши преко 20 хиљада Турака, међу којима и 30 турских поглавара и самога Махмуд-пашу, чију су главу отсекли и истакли испред Цетињског манастира, и приповедајући како су непријатељи оставили 30 својих застава, топове и друго оружје у рукама Црногораца и како су се, у жељи да се спасу црногорских јатагана, бацали у реку Морачу, где су се грозно давили, изненада храбри владика прекиде причање и заћута. Али мало затим он се тоже и, обраћајући се својим верним арматолозима, рече: „Данас навршавам осамдесет година живота и четрдесет и осам година свога владичанства... али се осећам превише исцрпен... Приближава се мој последњи час...“ — и када је изговорио ово ушао је у своју скромну ћелију, праћен од стране неколико арматолога. А када је легао на своју скромну постељу, почео је говорити присутнима о својој вољеној отаџбини и њеној будућности и давати савете и упутства о ономе шта треба радити после његове смрти. „Хајде, идите сада, имам потребу за одмором“ — рекао им је. И док су се присутни спремали да изађу из ћелије, изненада је Петар сишао са постеље, клекнуо пред иконостасом, молећи се свевишњему за своју душу, за Црногорце и своју вољену Црну Гору. Присутни, осетивши нешто ужасно, такође клекоше, силно дирнути слушајући његове речи и љубећи са поштовањем руку свога храброг и великог црквеног вође. После молитве Петар се опет опружи на постељу и благосиљајући присутне предаде, у пуној тишини, своју душу творцу, изговарајући само две речи: „Црна Гора слободна“.

На Цетињу, 8 августа 1882.

Александар А. Леонардос

ЦРНОГОРЦИ САХРАЊЕНИ У МАЂМЕЂЕРУ (1916—18)

Током десет година, од 1927—37, долазио сам више пута у Мађмеђер (Чехословачка), гдје је за вријеме Првог свјетског рата, 1914—18, сахрањено око 5.500 ратних заробљеника из Србије и скоро 500 интернираних Црногораца. Око 6.000 људи сахрањено је у 2182 гробнице. Велико гробље имало је тада 6 пространих парцела. У I парцели су гробнице са редним бројевима 1—205 (по 6—60 мртвих у једној), у II: 215—288 (по 6—45), у III: 206—214 (по 40—70) и 456—547 (по 3—6), у IV: 237—1034 (по 4—23), у V: 1035—1894 (по 3), а у VI: 1895—2182 (по 3, негдје по 1 и по 4).

Из логорских спискова, који су се тада чували у Дунајској Стреди (гдје је био велики логор руских ратних заробљеника),

исписао сам имена свих помрлих Црногораца, чије породице, углавном не знају ни кад су помрли ни гдје су сахрањени. Свака гробница имала је тада свој редни број (1—2182). На мањим, доцнијим, гробницама била су исписана на крстачама имена покојника, која су обнављана, али не увијек правилно. И у списковима је било доста искривљених презимена и завичајних мјеста, која сам овдје исправио само у оним случајевима гдје сам био сасвим сигуран. За своје завичајно мјесто многи су наводили мала села или засеоке. Сваки крај лако ће распознати погрешку.

Вјерујем да су редни бројеви гробница сачувани, али питање је јесу ли обнављана имена на крстачама током Другог свјетског рата и јесу ли се сачували логорски спискови.

Р. Ковијанић

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
1. Аџић Јоксим	45	12-II-1917	1109	Пива
2. Аџић Марко	1871	19-I-1918	1778	Седлари
3. Аџић Миладин	20	8-I-1917	995	Пива
4. Анђесилић Мирко	41	30-I-1917	1046	Дробњаци
5. Анђелић Јован	1867	2-XII-1917	1800	Шаранци
6. Апровац Крсто	25	13-II-1917	1110	Пива
7. Апровић Новица	1882	1-VIII-917	1658	Орак (Орах?)
8. Аранковић Ђорђе	1892	22-VII-917	1641	Рожња
9. Арсенијевић Радун	1892	9-V-1917	1494	Присоја
10. Арсенијевић Радоња	1895	15-VIII-17	1676	Присоја
11. Арсовић П. Ђорђе	1893	12-III-918	1951	Краље
12. Ашанин Раде	35	25-XII-916	957	Ускоци
13. Ашанин Радосав	35	19-II-1917	1441	Ускоци
14. Асановић Милош	1899	10-X-1917	1737	Брскут
15. Аврамовић Грујо	1863	25-VII-917	1646	Пљевља
16. Бабић Јово	63	25-XI-1914	59	Пљевља
17. Бабић Пуниша	1857	29-V-1917	1559	Сокулов (?)
18. Бабовић Васо	1847	21-III-917	1274	Коњуси
19. Бабовић Љубомир	1870	19-II-1918	1910	Коњуси
20. Бабовић Миљан	1874	16-III-917	1246	Колашин
21. Бачаљина Никола	22	1-II-1917	978	Пива
22. Бачановић Милоња	18	3-IV-1917	1600	Ножице
23. Бадњар В. Дамјан	1886	3-V-1918	2008	Језера
24. Бадњар Перо	1889	3-V-1917	1560	Тепса
25. Бадњар Вас. Новица	1876	20-V-1918	2020	Тепса
26. Бадњар Војин	1895	10-VI-1917	1587	Језера
27. Бадњар Милун	1887	20-IX-1917	1716	Језера

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
28. Бадњар Раде	1871	12-III-917	1220	Тепса
29. Бајагић Радован	40	25-XII-916	955	Никшић
30. Бајчерић Јован	1862	25-XI-1917	1792	Безње
31. Бајчета Алекса	28	2-I-1917	981	Пљевља
32. Бајковић Милован	1853	16-IV-1917	1417	Брезојевице
33. Бакић Миле	60.	23-XII-916	954	Андријевица
34. Бакић Стеван	1865	10-IV-1917	1387	Равни (Д. Мор.)
35. Балевић Милија	1866	20-III-917	1272	Шекулар
36. Балевић Илија	43	15-III-917	1246	Коњуси
37. Балевић Велисав	55	20-II-1917	1148	Коњуси
38. Банићевић Глигор	22	12-XII-914	87	Цуце
39. Благојевић Радован	46	11-V-1917	1501	Језера
40. Бојић Марко	1895	13-VI-1917	1595	Липово (Колаш.)
41. Бојић Михаило	1891	1-VIII- 1918	2095	Липово
42. Бојић Никола	1897	21-III-1917	1278	Драговића Поље
43. Бојовић Милован	25	26-II-1917	1136	グручан
44. Бојовић Мојсије	27	26-I-1917	1032	Морача
45. Бојовић Јовица	56	8-XI-1916	889	Андријевица
46. Бошковић Јефто	17	29-I-1917	1044	Велика
47. Бошковић Миле	24	22-XII-1916	951	Поља
48. Бошковић Радован	27	12-XII-1916	929	Поља
49. Бошковић Секуле	1864	13-IX-1917	1707	Ђурђевина (М.)
50. Божовић Трипко	1883	9-IV-1917	1382	Дробњаци
51. Бучаљина Јово	1893	31-I-1918	1883	Миљковац
52. Бујдар Хајдар	1887	18-VIII-917	1862	Шијак
53. Булајић Илија	1882	19-XI-1917	1782	Грахово
54. Булатовић Јанко	1879	18-IV-1917	1424	Поља
55. Булатовић Матије	1893	31-V-1917	1563	Ровца
56. Булатовић Милован	54	19-VI-1916	896	Колашин
57. Булатовић Миро	1887	13-III-1917	1237	Колашин
58. Булатовић Недјељко	45	25-I-1917	1028	Колашин
59. Булатовић Новица	31	2-II-1917	1058	Кучи
60. Булатовић Петар	53	12-II-1917	1106	Колашин
61. Булатовић Станко	35	17-II-1917	1133	Ровца
62. Булић Мргуд(?)	62	23-II-1917	1156	Ераково (?)
63. Бужић Михаило	1870	20-IV-1917	1436	Велика
64. Васовић Јован	54	6-III-1917	1195	Будањ
65. Васовић Сава	33	9-XII-1916	923	Трепча
66. Вељовић Сава	61	18-III-1917	1260	Велика
67. Вешовић Мило	52	11-II-1917	1105	Беране
68. Вешовић Милош	1882	18-IV-1917	1425	(Л.) Ријека

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
69. Влаховић Крсто	1867	3-III-1917	1181	Слатина
70. Влаховић Милисав	1873	9-IV-1917	1383	Ровца
71. Влаховић Милисав	53	27-XII-1916	965	Поља
72. Вучељић Милић	25	3-III-1917	1186	Полимље
73. Вучељић Вучеља	71	9-III-1917	1210	Коњуси
74. Вучетић Јеврем	1875	22-XII-917	1688	Бијело Поље
75. Вучетић Раде	30	23-I-1917	1023	Присоја
76. Вучковић Петар	48	7-II-1917	1079	Будва
77. Вујичић Лудо	1863	23-IV-1917	1450	Козе (?)
78. Вујисић Муратов Митар	1892	26-IV-1918	2002	Речине (Кол.)
79. Вујисић Зарија	1894	29-III-1917	1318	Колашин
80. Вујошевић Илија	30	28-XII-1916	972	Кучи
81. Вујошевић Јоко	50	17-XII-1916	930	Кучи
82. Вујошевић Вујадин	31	23-I-1917	1022	Подгорица (Под.)
83. Вукановић Михаило	1899	12-IV-1918	1990	Брајовићи
84. Вукићевић Комнен	49	25-I-1917	1029	Лабарда (Забрђе?)
85. Вукићевић Миле	35	21-XII-1916	946	Андријевица
86. Вукићевић Радован	1889	24-IV-1917	1446	Баре
87. Вуковић Матије	53	9-II-1917	1090	Поганци (?)
88. Вуковић Мато	1871	8-IX-1917	1697	Гусиње
89. Вуковић С. Петар	1898	28-VII-1918	2090	Мратиње
90. Вуковић Раде	50	29-XII-1916	924	Шуља (?)
91. Вуковић Спасоје	43	23-XII-1916	953	Дробњаци
92. Вуковић Живко	1894	31-III-1917	1332	Шћепановићи
93. Вуксановић Милутин	62	23-I-1917	1024	Присоје (?)
94. Вулевић Радован	1847	29-VII-1917	1650	Трешњево
95. Вулевић Спасо	62	5-III-1917	1192	Кучи
96. Вулић (Вулевић?) Јанко	—	4-I-1915	150	Кучи
97. Вулић Војислав	27	20-I-1915	197	Лозика (Лозна?)
98. Вушовић Мирко	1861	5-X-1917	1732	Велика
99. Вујовић В. Блажо	1896	5-V-1918	2011	Трново
100. Гојковић Милета	1877	16-VIII-917	1677	Грачаница
101. Гледовић Мићо	74	13-III-1917	1238	Косиница (?)
102. Гојковић Никола	40	13-II-1917	1113	Обло Брдо
103. Гојковић Петар	1883	4-IV-1917	1346	Велика
104. Голубовић Стеван	1890	14-V-1917	1517	Шумсиновац (?)
105. Горчевић Мирко	63	16-II-1917	1125	Полимље
106. Грандић Лазар	46	27-III-1917	1307	Поља
107. Грбовић Јован	40	21-XII-1916	947	Дробњаци
108. Грбовић Новица	1885	2-VII-1917	1624	Језера
109. Грујић Грујица	26	11-II-1915	240	Загорац

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
110. Гашовић Машан	1850	8-IV-1917	1379	Пива
111. Гашовић Митар	1889	18-III-1917	1260	Пива
112. Гашовић Мирко	65	28-I-1917	1041	Пива
113. Гашовић Радован	1880	1-V-1917	1473	Дабарквица (?)
114. Гашовић Живко	66	25-II-1917	1162	Црквица
115. Грујић Јагош	1880	24-III-1918	1964	Липово
116. Грујичић Михаило	1859	2-IX-1917	1696	Пљевља
117. Губеринић Јоле	52	10-II-1917	1092	Сеоца
118. Губеринић Новица	57	1-III-1917	1174	Коњуси
119. Губеринић Јован	35	11-II-1917	1103	Језера
120. Дачић Раде	50	7-X-1916	865	Шекулар
121. Даниловић Милисав	1879	23-XI-1917	1787	Врба
122. Даниловић Живко	45	14-II-1917	1115	Језера
123. Дачић Перко	1864	20-X-1917	1755	Шекулар
124. Дачић Периша (Дашић?)	1852	9-III-1917	1211	Шекулар
125. Дачић Радоња	1889	25-I- 1918	1873	Шекулар
126. Давидовић Андрија	1857	22-V-1918	2026	Пива
127. Дедић Вујадин	62	8-XII-916	920	Брскут
128. Дедовић Арсо	1851	8-III-1917	1206	Андријевица
129. Дедовић М. Митар	1885	12-XII-918	2045	Грачаница
130. Дакић Сава	20	8-VII-916	921	Пива
131. Дакић Симо	1864	5-IV-1917	1357	Никшић
132. Дакић Спасоје	1890	11-XI-1917	1770	Нкишић
133. Делетић Алекса	40	13-III-917	1234	(Л.) Ријека
134. Делетић „Алекса“(?!)	1877	14-III-917	1235	(Л.) Ријека
135. Дошић Јоле	1857	12-II-1917	1229	Плав
136. Драганић Живко	61	10-II-1917	1091	Бањани
137. Драговић Милован	1861	9-VI-1917	1584	Ђулићи (?)
138. Драшковић Бошко	1878	29-V-1918	2034	Косање (?)
139. Дубљевић Миливоје	1887	9-IV-1917	1381	Дубљевића
140. Дујевић Михаило	35	20-XII-916	963	Шекулар
141. Дуричанин Радета	1872	2-III-1917	1220	Плав
142. Дуричанин Радисав	24	11-II-1917	1094	Брезовица
143. Ђаковић Милисав	1881	25-VIII-17	1694	Шаранци
144. Ђаковић Василије	1892	12-VI-1917	1588	Брајовићи
145. Ђилас Богдан	1872	20-VI-1917	1783	Поља
146. Ђоковић Величко	64	14-IX-1916	848	Васојевићи
147. Ђекановић Неђељко	1890	20-VI-1918	2055	Рудници
148. Ђоровић Ђоле (Ћоровић?)	50	28-XII-916	968	Шекулар
149. Ђоровић Лука (Ћоровић?)	26	11-II-1917	1104	Шекулар
150. Ђукановић Новица	25	10-II-1917	1095	Пива

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
151. Ђурђић Мијо	70	2-XII-916	913	Драгујно (?)
152. Ђуришић Радоња	1861	5-IV-1917	1355	Краље
153. Ђуришић Трајко	1861	14-I-1915	178	Краље
154. Ђуричанин Јеремије	55	21-I-1917	1016	Буровица (?)
155. Ђуричанин Милан	20	1-III-917	1170	Гусиње
156. Ђурковић Матије	55	12-XII-916	928	Колашин
157. Ђурковић Мирко	60	7-II-1917	1074	Пипери
158. Ђуровић Беќир	32	3-III-917	1184	Бјелопавлићи
159. Ђуровић Спасоје	49	29-III-917	1322	Бјелопавлићи
160. Ђопсиловић Симо	1894	20-XII-917	1832	Пива
161. Живаљевић Радоје	51	13-III-1917	1235	Колашин
162. Живаљевић Лука	50	28-XI-1916	906	Полимље
163. Живковић Глигор	1856	5-IV-1917	1359	Г. Црквица, Кол.
164. Живковић Јован	1890	9-VII-1918	2075	Црквица Н(ижа)
165. Живковић Милоје	28	27-XI-1916	905	Морача
166. Живковић Радосав	18	15-II-1917	1120	..инчар (?)
167. Живковић Трипко	1882	29-V-1917	1558	Пива
168. Жугић Јован	62	20-VIII-916	824	Г. Морача
169. Зечевић Иво	1871	19-III-1917	1268	Ст. Бар
170. Зејак Милун	1837	24-I-1918	1870	Барице, Колаш.
171. Зекић Гаврило	1892	2-V-1917	1476	Ровци (?)
172. Зиндовић Лазар	1889	15-IV-1917	1413	Морача
173. Зоговић Милосав	20	18-II-1917	1139	Масница
174. Илић Лука (Ђуков?)	1866	12-III-1917	1226	Морача
175. Илић Јован	30	13-XII-1916	932	Морача
176. Илић Ракета	45	18-I-1917	1006	Црна Гора
177. Илинчић Божо	1856	18-IV-1917	1426	Липово
178. Ивановић Милутин	45	3-I-1917	982	Слатина
179. Јаблан Ђуро	1879	13-IV-1918	1991	Цетиње
180. Јакић Димитрије	1858	18-IV-1918	1996	Дробњаци
181. Јакић Радосав	1861	10-IV-1917	1384	Дробњаци
182. Јаковић Војин	1872	18-VII-1917	1638	Брезно
183. Јанковић Никола	56	11-XII-1916	927	Колашин
184. Јанкетић Паун	1880	27-IV-1917	1459	Ђурђевина (М.)
185. Јанкетић Радоје	1888	9-XII-1917	1765	Ђурђевина
186. Јануш Вуков Тодор	50	23-I-1917	1021	Брезовица
187. Јаредић Милисав	1895	14-IV-1917	1406	Рудинци
188. Јекнић Перо	45	4-II-1917	1065	Г. Морача
189. Јекнић Василије	1876	23-IV-1918	1998	Г. Морача
190. Јеремија Милутин	1880	8-IV-1917	1378	Велика
191. Јокановић Радован	1895	14-III-1917	1244	Никшић

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
192. Јокановић Сава	1897	2-III-1917	1182	Тепци (?)
193. Јоковић Јоксим	1884	1-V-1917	1472	Баварци (?)
194. Јоковић Марко	1891	11-VIII-17	1672	Пећ
195. Јовановић Сава	1877	13-V-1917	1509	Ровца
196. Јовановић Велиша	23	29-I-1917	1030	Бјелопавлићи
197. Јовановић Витомир	23	1-III-1915	274	Бјелопавлићи
198. Јовановић М. Зарија	1901	13-V-1918	2018	Доња (Морача)
199. Јоветић Јован	1898	20-IV-1917	1345	Вир Пазар
200. Јововић Никола	1897	27-XI-1917	1794	Брежња
201. Јововић Новица	48	4-XII-1917	1064	Андријевица
202. Јововић Ристо	60	26-XII-1917	1165	Тиман
203. Јововић Вујадин	1887	21-IX-1917	1717	Кишутци (?)
204. Јушковић Стеван	1872	23-III-1917	1310	Морача
205. Јовановић Вучета	19	27-XII-1916	966	Васојевићи
206. Кадић Милан	68	20-III-1917	1281	Поштење
207. Кандић Обрен	1869	5-IV-1917	1356	Стабина (Штаб.)
208. Карабасил Обрад	55	11-XII-1916	1098	Пива
209. Карацић Ђорђе	1869	9-X-1917	1736	Палез
210. Карацић Шабан	1856	2-IV-1917	1338	Ковица (?)
211. Картал Раде	1854	13-IX-1917	1706	Матаруге
212. Кастратовић Милован	64	11-I-1917	1001	Трешњево
213. Кићановић Никола	1863	12-III-1917	1225	Коњуси
214. Кићовић Богдан	60	30-XI-1916	910	Васојевићи
215. Килибарда Илија	1898	24-VI-1918	2062	Грахово
216. Кнежевић Глигорије	60	16-XII-1917	1124	Бањани
217. Кнежевић Јанићије	64	27-I-1915	210	Бањани
218. Кнежевић Милован	60	9-XII-1917	1089	Петровци
219. Кнежевић Обрен	1866	23-IV-1917	1452	Доња Црквица
220. Кнежевић Панто	1876	2-VI-1917	1567	Велика
221. Кочановић Милан	1847	14-III-1917	1234	Полимље
222. Копривица Петар	1884	12-IV-1917	1395	Недајно
223. Крсовић Милош	1862	26-III-1917	1299	Кутница
224. Ковачевић Никола	55	22-I-1917	1019	Трешњево
225. Ковачевић Перко	1862	25-V-1917	1547	Заслаб (?)
226. Ковачевић Василије	1891	7-VI-1917	1579	Језера
227. Ковић Петар	55	17-II-1917	1130	Пива
228. Краљачић Миливоје	1892	27-VII-1917	1647	Трс (?)
229. Крговић Милован	1888	17-III-1917	1258	Поља
230. Крговић Мирко	52	10-XII-1916	925	Поља
231. Крсмановић Ђоле	1890	15-IX-1917	1710	Зимнице, Никшић
232. Кујачић Владимир	16	14-II-1917	1114	Дробњаци

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
233. Кујовић Јован	1872	23-IV-1917	1451	Мијоска, Кол.
234. Кукољ Радош	1867	10-IV-1917	1388	Маслари, Кол.
235. Кукичевић Милан	52	27-II-1917	1167	Трешњево
236. Кулић Крсто	40	31-I-1917	1048	Пива
237. Лабан Алексије	1876	30-IX-1917	1725	Грачаница, Кол.
238. Лабан Јован	40	23-II-1917	1157	Полимље
239. Лакићевић Јагош	54	30-XII-1916	976	Присоје
240. Лакићевић Јанко	40	13-II-1917	1111	Колашин
241. Лаковић Јово	62	15-III-1917	1248	Пљевља
242. Лалевић Милета	1875	13-VI-1917	1597	Треш., Васојевићи
243. Лалић Илија	60	12-I-1917	1002	Шећили (?)
244. Лаловић Милета	47	13-II-1917	1112	Јаблан
245. Лаишевић Јован	1893	4-IV-1917	1348	Тепча, Никшић
246. Лашић Радован	1881	1-IV-1917	1330	Колашин
247. Лекић Лакић (?)	1889	30-VII-1917	1645	Шекулар
248. Лекић В. Новица	1896	11-I-1918	1854	Коњуси, Колаш.
249. Лекић Пеко	60	25-XII-916	956	Васојевићи
250. Лукић Душан	1893	18-X-1918	2159	Крњица (?)
251. Лукић Јован	36	17-II-1917	1131	Пива
252. Лончаревић Мато	1895	29-IV-1917	1466	Гусиње
253. Љепосавић Ђоко	40	19-I-1917	1008	(Васојевићи)
254. Љеповић Јањићије	1862	20-XII-917	1822	Ивање
255. Маријановић Блажо	56	7-III-1917	1204	Морача
256. Марић Живко	40	3-II-1917	1059	Језера
257. Малшић Вуксан	1850	21-IV-1917	1442	Брезовица, Кол.
258. Мандић Јован	1892	1-VII-1917	1623	Мратиње
259. Мандић Милисав	1871	27-III-917	1306	Градина (?)
260. Мандић Тодор	1867	26-VI-1917	1615	Поља
261. Манојловић С. Радован	1891	3-VIII-1918	2096	Поља
262. Маријановић Арсо	56	17-II-1917	1128	Трешњево
263. Мемедовић Мирко	24	10-II-1917	1093	Дужи
264. Маслар Миро	30	11-XII-916	926	Шекулар
265. Маслар Вуко	1870	5-V-1917	1489	Шекулар
266. Масловарић Радоња	1892	6-IV-1917	1366	? (Васојевићи)
267. Масловарић Симо	1898	3-VI-1918	2037	Ножице
268. Машовић Михаило	20	28-I-1917	1042	Трењшево
269. Матић Милутин	51	6-III-1915	282	Никшић
270. Матијашевић Јован	60	10-XII-916	294	Никшић
271. Матовић Михаило	1896	10-VI-1918	2041	Шекулар
272. Меденица Мило	1896	13-V-1917	1510	Равни, Д. Морача
273. Меденица Станиша	1901	19-X-1917	1750	Равни

	Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
274.	Мијатовић Новица	46	5-V-1918	2010	Горња Морача
275.	Мијатовић М. Петко	22	25-IV-1918	2000	Вражегрмци
276.	Мијовић Раде	54	21-II-1917	1150	Полимље
277.	Микић Михаило	54	10-IV-1917	1385	Велика
278.	Мијовић Лазар	1853	30-XII-917	1841	? (Васојевићи)
279.	Миловић Ђукан	50	10-X-1916	867	Васојевићи
280.	Миловић Јевто	1893	19-IX-1918	2121	Бањани
281.	Миловић Јован	30	6-III-1917	1194	Краљи
282.	Минић Миливоје	54	19-XI-1916	898	Ровца
283.	Минић Раден	36	19-XII-1916	942	Велика
284.	Миковић М. Мирко	28	28-I-1917	1039	Будва
285.	Милошевић Мирко	1862	20-VIII-917	1683	Матеше(во)
286.	Милетић Бошко	—	7-II-1917	1075	Пипери
287.	Милић Брано	23	7-II-1917	1081	?
288.	Милић Велизар	61	20-II-1917	1147	Кучи
289.	Милићевић Милован	1880	17-III-1917	1256	Језера, Никшић
290.	Мркојић Трипко	65	4-V-1917	1431	Петровци, Ник.
291.	Мркојић Крсто	60	25-X-1917	1754	Петровци
292.	Мркојић Шћепан	68	15-II-1917	1119	Бањани
293.	Мујовић Божо	56	31-III-1917	1334	Ступари
294.	Недић Максим	20	1-V-1917	1496	Борковци, Ник.
295.	Недић Саво	1860	21-VI-1917	1609	Пљевља
296.	Ненезић Милош	1897	7-IV-1917	1374	Ускоци
297.	Нешовић Пуниша	1879	27-III-1917	1311	Беране
298.	Неимаревић Вуко	1895	21-IV-1917	1439	Шавник
299.	Нишавић Радосав	65	31-VII-1916	807	Оштра
300.	Нишић Трипко	1850	29-XI-1916	908	Пива
301.	Новаковић Шуњо	1855	2-VIII-1917	1625	Пљевља
302.	Нововић Илија	1874	6-I-1917	1365	Ражница, Кол.
303.	Нововић Раде	20	2-IX-1916	840	Трепче
304.	Обрадовић Јагош	30	5-II-1917	1067	Трепче
305.	Оровић Станко	18	17-II-1917	1124	Лијева Ријека
306.	Осмајић (?) Рако	1891	10-VI-1918	2042	Пива
307.	Палевић Недјељко	1897	27-XI-1917	1796	Поља, Колашин
308.	Паљ Никола	41	12-II-1918	1888	Кучево, Пећ
309.	Павићевић Максим	55	17-IX-1916	580	Кучи
310.	Пауновић Никола	65	25-XI-1916	902	Васојевићи
311.	Пауновић Баћо	32	11-II-1917	1100	Велика
312.	Панковић Павле	62	4-II-1917	1062	Дробњаци
313.	Пејатовић Васо	1852	4-IV-1917	1347	Отиловице, Пљев.
314.	Пејаковић Јово	1896	1-IV-1918	1977	Љуботињ

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
315. Пејановић Филип	1850	2-V-1917	1478	Његуши
316. Пејаковић Ристо	1891	26-III-918	1968	Љуботињ
317. Педовић (?) Миљан	67	3-II-1917	1061	Дробњак (?)
318. Пекић Милован Јанков	1889	10-II-1918	1896	Буковица
319. Пекић Мирко	1882	1-VIII-17	1661	Буковица
320. Пековић Лазар	36	21-XI-1916	899	Морача
321. Пековић Милован	38	6-II-1917	1073	Морача
322. Пековић Периша	49	15-I-1917	1004	Никшић
323. Пековић Живко	65	2-II-1917	1057	Дробњаци
324. Пејовић Драго	—	15-XI-1916	892	—
325. Перашевић Антоније	30	17-I-1917	1005	Ускоци
326. Перовић Михаило	1869	4-V-1917	1486	Краље
327. Перуновић Недјељко	38	7-II-1917	1078	Шавник
328. Пешановић Михаило	50	1-I-1917	980	?
329. Петровић Ђоко	1885	10-VII-1917	1633	Клопот
330. Петровић Новица	25	29-III-1917	1320	Вир Пазар (?)
331. Петровић Светислав	21	31-XII-1916	977	?
332. Печурица Милосав	40	26-I-1917	1003	Језера
333. Попадић Благоје	1851	26-IV-1917	1458	Велика
334. Поповић Андрија	60	2-XI-1916	883	Колашин
335. Поповић Богдан	1884	16-VIII-918	2101	Фундина
336. Поповић Андрија	1896	29-III-1918	1972	Цуце
337. Поповић Михаило	1894	11-VII-1918	2079	Брезовица, Кол.
338. Поповић Крсто	45	17-II-1917	1132	?
339. Поповић Јаков	64.	11-II-1917	1099	?
340. Поповић Крсто	34	28-VIII-916	840	Брезовица
341. Поповић Милија	35	6-I-1917	1071	Морача
342. Поповић Новица	46	1-IX-1916	842	Морача
343. Поповић Стеван	50	15-XII-1916	935	Пива
344. Протић Зарија	60	20-I-1917	1010	Присоја
345. Протић Милорад	33	6-I-1915	158	Совљани
346. Рабрен Миладин	1892	26-VI-1917	1619	Горанско
347. Рачић Благоје	1877	20-V-1017	1531	Слатина
348. Раденовић Јоко	57	1-II-1917	1051	Пива
349. Раденовић Симо	1879	20-X-1917	1751	Мурине (?) Кол.
350. Радевић Благоје	53	16-II-1917	1126	Велика
351. Радевић Гавро	28	18-II-1917	1138	Велика
352. Радевић Пуниша	1854	15-III-1917	1234	Колашин
353. Радевић Ранислав	53	13-III-1917	1329	Лијева Ријека
354. Радевић Веселин	1857	18-V-1917	1525	Радуница (?)
355. Радевић Вукадин	60	7-II-1917	1077	Велика

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
356. Радевић Зарија	60	3-II-1917	1060	Шекулар
357. Раосављевић Богдан	1898	8-IX-1918	2116	Липово, Колашин
358. Радовић Ђорђе	50	1-XII-1916	912	Пива
359. Радовић Радоња	1876	15-VI-1917	1598	Велика
360. Радуловић Ђуро	1862	10-IV-1918	1896	Прчањ
361. Радуловић Марко	1848	18-III-1918	1961	Комани
362. Радуловић Радун	65	24-X-1916	874	Васојевићи
363. Радуловић Сава	52	22-XII-1916	949	Васојевићи
364. Радуновић Михаило	35	28-XI-1916	907	Полимље
365. Радуновић Ристо	56	2-III-1917	1179	Ријека (Црнојев.)
366. Радусиновић Михаило	1858	28-III-1918	1971	Буроње
367. Рајичевић Алекса	1867	19-VI-1917	1602	Бијело Поље
368. Рајичевић Бошко	30	30-XII-1916	975	Трепча
369. Рајковић Драго	68	17-III-1917	1257	Брезојевица
370. Ракетић Раде	60	13-XII-1916	933	Ријека
371. Ракетић Миленко	28	3-III-1917	1188	Андријевица
372. Ракочевић Божо	27	26-I-1918	1874	Липово, Кол.
373. Ракочевић Милисав	24	20-III-1917	1270	Колашин
374. Ракочевић Стеван	36	23-XI-1916	901	Морача
375. Ракочевић Војин	32	26-IV-1917	1457	Прекобрђе, Мор.
376. Ракочевић Вуко	33	29-IV-1917	1467	Доња Морача
377. Ракуш Сава	55	14-IV-1917	1407	Колашински срез
378. Ралић Живко	23	19-XII-1916	941	Језера
379. Равнић Миро	1897	5-VIII-917	1666	Гојковице, Кол.
380. Ражњар Раде	40	11-VII-917	1221	Трепче
381. Рубежанин Мирко	1887	21-VI-1917	1610	Ускоци
882. Рутовић Славо (?)	1850	7-IV-1918	1784	Равна Ријека
383. Сарач Крсман	1865	17-III-1917	1257	Матаруге, Б. П.
384. Селић Андрија	1894	19-IX-1918	2120	Колашин
385. Станић Мирко	1870	8-III-1917	1205	Краље
386. Станић Вуко	46	2-II-1917	1055	?
387. Станковић Раде	18	28-XII-1916	969	Полимље
388. Станковић Радојко	53	4-I-1917	984	Грачаник
389. Стевановић Мијат	45	15-II-1916	892	Морача
390. Стешевић Ђоко	50	15-XII-1916	936	Велика
391. Стешевић Саво	55	25-I-1917	1031	Велика
392. Стешевић Максим	46	15-XII-1916	937	Велика
393. Стијовић Михаило	1867	13-III-1917	1232	Левче
394. Стојковић Раде	56	5-VIII-916	810	Својине (?)
395. Суботић Живан	26	11-II-1917	1101	Шаранци
396. Сукновић Божо	55	5-I-1917	991	Пива

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
397. Сукновић Трипко	32	4-III-1917	1189	Пива
398. Тадић Алексије	35	25-XII-1916	903	Пива
399. Тадић К. Јован	1886	3-V-1918	2007	Пива
400. Тасић Радован	30	31-III-1917	1335	Поља(?)
401. Тасић Милан	1883	15-III-1917	1245	Вишњево (Треш.)
402. Татић Максим	25	25-I-1917	1027	Коњуси
403. Татић Вуко	40	31-I-1917	1049	Коњуси
404. Тешевић Маринко	1840	2-V-1917	1479	Securities Бованице (Пљ.)
405. Тодоровић Јован	1886	3-III-1917	1186	Старче, Морача
406. Тодоровић Миливоје	1898	6-VI-1918	2038	Бистрица (Лип.)
407. Томановић Ђорђије	1877	4-IV-1918	1981	Грахово
408. Томић Јован	1868	9-V-1918	2031	Превиш. Ник. ср.
409. Томић Малиша (?)	1857	16-XI-1917	1774	Превиш
410. Томовић Костадин	65	6-I-1917	992	Шекулар (?)
411. Томушић (?) Ристо	30	26-I-1917	1034	Бијело Поље
412. Топлашина (?) Никола	41	17-II-1917	1129	Језера
413. Трипковић Раде	1862	12-III-1917	1227	Морача
414. Трипковић Сава	61	2-II-1917	1056	Колашин
415. Турковић Вето (?)	1868	22-VI-1917	1611	Војно (?) Плав
416. Ћировић (Ћирковић?) Миле	50	7-II-1917	1080	Морача
417. Ћоровић Р. Ђорђе	1896	10-VII-918	2076	Мораково
418. Ћук Миро	29	6-XI-1916	863	Никшић
419. Ћулафић Антоније	1883	4-VI-1917	1672	Луге
420. Ћулафић П. Ђоко	1883	4-II-1918	1898	Пљевља
421. Филиповић Крсто Филип.	1879	28-VII-1918	2091	Пљевља
422. Филиповић Никола	1892	15-IV-1917	1414	Подгорица
423. Хаџић Марко	50	21-XII-1916	945	Пива
424. Хаџић Јаков	20	15-II-1917	1121	Бијело Поље
425. Хаџић Станко	55	17-XI-1916	894	Поља
426. Цицмил Милорад	1861	19-II-1917	1529	Шаранци
427. Џупара Mићо	1848	17-IV-1917	1419	Готовуша (Јатов.)
428. Чавић Ђоко	1877	13-III-1917	1228	Коњуси
429. Чавић Лако	1842	20-III-1917	2166	?
430. Челебић Лука	1880	20-VI-1918	1266	?
431. Чукић Милинко	17	19-II-1917	1140	Тршењево
432. Чворовић Секуле	1854	19-VII-1917	1639	Пљевља
433. Шаковић Радуле	1864	1-IV-1918	1979	Васојевићи
434. Шаљић Богдан	35	6-II-1917	1070	Целце (?) Васој.
435. Шамшун Милован	57	6-II-1917	1072	Језера
436. Шћепановић Јанко	30	25-II-1917	1161	Колашин
437. Шћепановић Миле	1900	25-III-1917	1292	Липово, Колашин

Презиме и име	Година рођења (старости)	Датум смрти	Гроб број	Завичај
438. Шћепановић Милош	39	18-III-1917	1265	Међурјечје, Ров.
439. Шћепановић Сава	65	27-XII-1916	967	Ускоци
440. Шћепановић Милосав	1892	27-II-1918	1929	Речине, Кол.
441. Шћепановић Стеван	36	28-I-1917	1038	Колашин
442. Шћепановић Никола	1877	13-II-1917	1403	Ровца
443. Шаулић Милета	21	26-XII-916	964	Дробњаци
444. Шиљковић Јован	1881	18-III-1918	1960	Поља
445. Шуњић Димитрије	23	30-I-1917	1047	Пива
446. Шошкић Радосав	39	2-III-1917	1183	Полимље
447. Шошкић Радован	1896	27-II-1918	1725	Васојевићи
448. Шпалевић Ново	15	4-I-1917	985	Шекулар
449. Шпалевић Богосав	51	1-XII-1916	911	Шекулар
450. Шуђур Шћепан	30	21-I-1917	1017	Пива
451. Шуковић Јован	30	7-II-1917	1076	Морача
452. Шуковић Секуле	1879	29-I-1918	1877	Требаљево
453. Остојић Марко	1896	18-IV-1918	1994	Врело, Никшић
454. Пејаковић Лазар	30	28-XII-1916	921	Љуботињ
455. Ђуровић Владимир	47	10-II-1915	250	Бјелопавлићи
456. Симићевић Радивоје	1897	23-IX-1917	1449	Алуга, Никшић
457. Симоновић Јаков	45	1-II-1917	1050	Петрушинац
458. Симоновић Јован	1862	10-IV-1917	1368	Велика
459. Симоновић Шћепан	43	28-I-1917	1040	Пива
460. Симоновић Живко	1853	12-III-1917	1231	Подгорица
461. Симоновић (Симовић?) Радош	55	30-I-1917	1045	Морача
462. Симићевић Исак	1877	7-III-1917	1200	Шаранци
463. Старковић Радивоје	1888	21-X-1918	2166	Полимље
464. Тадић Василије	40	23-II-1917	1155	Пива

САХРАЊЕНИ У БРАТИСЛАВИ

Славичје Удоље (Опште гробље):

465. Цаковић Млађен, пјешак,	1890	25-II-1918	III/ 3-10	Брајковићи
466. Головић Милета, пјешак,	1884	23-XI-1917	II/ 5-10	Дробњаци
467. Ивановић Јован, пјешак,	1866	21-XI-1917	III/ 5- 7	Слат. Кол.
468. Ковачевић Сава(?), цивил,	1884	18-IX-1918	III/17- 5	Црк. Ник.
469. Милићевић Раде, пјешак,	1876	23-IX-1918	III/18- 4	Нинк. Ник.
470. Вуић Петар, пјешак,	1895	21-XI-1917	III/21- 8	Дријен. Кол.
471. Вујисић Радев Миле, цив.	1900	8-X-1918	II/ 5- 4	Цетиње
472. Вељовић Ружица, проф.	1888	14-V-1918	III/ 8-16	Београд
473. Вуковић Милосава, Нежидер,	1888	10-X-1918	III/22- 7	Чево

б)Петржалка (гробље):

474. Савић, Ристо, пјешак,	1899	22-IX-1918	IV/ 6-52	Недајно Ник.

Прикази, дискусије, биљешке

SLOVANSKÉ HISTORISKÉ STUDIE, I—II, ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD — SLOVANSKY ÚSTAV, PRAHA, 1955, 1957.

Књига I (1955). Ова књига зборника *Славенске историске студије,* који издаје Словенски институт Чехословачке академије наука у Прагу, доноси (на 276 страна) шест опсежнијих студија из упоредне историје словенских народа, уз кратке изводе на руском и француском језику. Франтишек Матјејек, у расправи *Гостомски и савремене господарске инструкције у Чешким земљама* (Fr. Matějek, Gostomski a soudobé hospodářské instrukce v Českých zemìch), стр. 1—79, освјетљава прилике, односе, начин управљања и рад на феудалним посједима у Пољској и чешким земљама (Чешкој, Морави и Шлезији) у другој половини XVI в. Писац користи највише два главна извора — „Господарство" Алзема Гостомског, Пољака, и чешке „господарске инструкције". У првом поглављу говори о великом интересовању за књиге из економије у XVI в.; наводи главну античку и средњовјековну литературу, италијанску, енглеску, француску и њемачку; говори о чешким „господарским инструкцијама" и пољским економским списима, највише о „Господарству" Гостомског. — У другом поглављу пише о управљању на пољском и чешком велепосједу и о личности Гостомског, утицајног пољског феудалца, који је држао у посједу преко 60 села. Иако је његов феуд био осредњи, Гостомски је сматран за једног од најбогатијих Пољака друге половине XVI в. Његов годишњи приход износио је око 1000, а његова готовина око 400.000 златника. Из његове књиге види се како је био организовао послове на појединим посједима и општу, средишну управу. Он је прописао дужности и послове радника и службеника. У средишној управи били су у служби: *„маршал"*, *главни економ, благајник, коњушар, кувар;* на појединим посједима:*уредник, владар* (надзорник), *кључар, шафарж* (економ) и *шафаршка,* која се старала о одгајању стоке и пернади, о прављењу доброг и чистог сира и масла. Прописују се послови *чељади* на салашу. То су: *орачи, пастири* (говеди и оваца), *дјевојке* чији је посао био да музу, *дјечаци* који гоне на пашу свиње и гуске; ту су занатлије: *ковачи, колари, бадњари* итд. Настојници су добијали неку плаћу, подложени работници само храну, одјећу и стан; све је зависило од воље феудалца. На имању Гостомског били су: *млинови, пилане, пиваре, смоларе, циглане.* — У трећем поглављу писац говори о разној производњи на феудалном по-

сједу, — производњи жита, поврћа и воћа, лана, конопље и хмеља, пива, вина и ракије, сточних производа, сијена и дрвета; о гајењу стоке, перади и рибе; о орању (по четврти пут), гнојиву, жетви, вршидби итд. О свему томе говори се у „Господарству" Гостомског. — У четвртом поглављу приказује се однос подложених према феудалцу у његовој управи, положај и финансиске обавезе подложника; праве се поређења између система и „полициског режима" на феуду Гостомског и нешто сношљивијег стања на феудима у Чешкој. На крају, писац долази до ових закључака. Од житарица се највише гајио овас, много више него пшеница и јечам, како у Пољској тако и у Чешкој; од индустриске производње феудалац је имао највише прихода од пивара, а затим од млинова и пилана, који су обично били спојени. Феудалац је имао право тјелесне казне, не само за кривичне прекршаје, крађу, прељубу, штету, него и за занемаривање господарства и вјерских обавеза. Пропис Гостомског пријети смрћу подложнику који не учини узбуну при пожару; а чешке „инструкције" чак и оном који би се бавио ловом без дозволе.

Расправом *Брнска интернација учесника првог републиканског покрета у Угарској* (стр. 80—111) Бланка Кубишева — Питронова дала је значајан прилог проучавању напредног покрета у Угарској крајем XVIII в. Покрет је захватио напредне духове интелигенције, задојене слободоумним идејама Француске револуције. Као што је познато, средишна личност покрета био је Игњат Мартиновић[1] (1755—95), пештански опат фрањевачког реда, раније професор филозофије и математике на универзитету у Лавову, познати рационалиста, један од највећих европских полихистора свога времена. Два тајна друштва, Слобода и Друштво реформаторâ, основана 1794, била су окупила цвијет млађих интелектуалаца ондашње Угарске. Из њих се излегла Мартиновићева завјера против краља и окрутног феудалистичког система, која је била убрзо откривена. Од 75 оптужених чланова друштва 52 су била осуђена на робију у оковима, а 19 на смрт, од којих су били погубљени: Мартиновић, историчар Јозеф Хајноци и још тројица. Међу осуђеним завјереницима били су истакнути пјесници: Сентјоби-Сабо, Вершег и Бачањи, као и истакнути књижевник Фрањо Казинци, преводилац Шекспира, Молијера, Гетеа, Лесинга и Хердера. Издржавање казне у казамату Брна једне групе осуђеника-револуционара, међу којима је био и Казанци, предмет је ове расправе. Као извори нових података писцу су послужили архивски списи брнског казамата и мемоари Казанција, објављени у Пешти 1951. Списак књига које су

[1]) О Мартиновићу иначе треба видјети документовану студију проф. Васе Богданова: „Хрватска револуционарна пјесма из год. 1794 и учешће Хрвата и Срба у завјери Мартиновићевих јакобинаца", коју је објавила ЈАЗУ, — Старине, књ. 46, 331—488, 1956.

осуђеници читали у затвору свједочи о њиховој образованости и широкој култури.

Поред општег, ова расправа за нас је и од посебног интересовања, јер је Игњат Мартиновић, вјероватно, поријеклом из Бајица, одакле је такође било исељеника са патријархом Црнојевићем.

Владислав Шћастни дао је значајан прилог историји чешко-руских односа средином XIX в. расправом *Кримски рат и сувремено чешко друштво* (стр. 112—42). Поред литературе, служио се архивским изворима Прага и Брна, преписком и мемоарима знаменитијих људи и народних вођа, као и савременим новинарским чланцима. Почиње историским преломом у чешком јавном животу, револуцијом 1848—9; задржава се на народном препороду Чеха; говори о дипломатској акцији и политичким приликама у Европи, нарочито у Русији и Чешкој уочи Кримског рата; помиње рат Турске са Црном Гором (1852—3). Четрдесетосма, Бахов систем, непријатељско држање Аустрије према Русији и Словенима уопште у Кримском рату (1853—6), који је потресао цијелу Европу, дефинитивно су оријентисали чешку јавност према Русији и повећали чешко русофилство у широким народним масама, које је током даљих деценија постајало све више народно и демократско, — окретало се све више против руског царизма и везивало своје наде за руски револуционарно-напредни покрет. — Ми бисмо додали: да од Кримског рата почиње романтичарско уздизање Црне Горе код Чеха и Словака.

Здењек Хајек написао је расправу *Јосеф Меншик-сарадник пољске револуционарне странке* (стр. 143—80), — користан прилог из историје чешко-пољских револуционарних веза за Децембарског народног устанка у Пољској (1863). Водио се бој за независност Пољске, а по ријечима Маркса и Енгелса „истовремено и бој аграрне демократије против феудализма“. Писац констатује: да „све што је у том устанку било заиста револуционарно и напредно долазило је од стране „црвених“, односно од њихове љевице“, на чијем су челу били: Сјераковски, Дабровски, Калиновски и њихови другови из петроградске групе Пољака, који су се напојили руским револуционарним идејама. Учитељи и савезници устаничких вођа били су: Чернишевски, Херцен, Бакуњин и Огарјов, од стране Чеха највише Фрич. Снажну подршку давао им је Централни револуционарни одбор Европе, на чијем је челу стајао Гарибалди. Писац се задржава на личности Меншика, на његовом животу и раду; детаљно обрађује његове везе и помоћ коју је указао пољским устаницима. Оптужен је и изведен пред суд. Одговарао је за повезаност са истакнутим Пољацима, за давање уточишта побјеглим интернираним Пољацима и за своје исписе из дјела Карла Херлоша о хуситима, писца књиге „Црногорци“ (роман о Шћепану Малом), о којему се писало у цетињском „Стварању“ за 1954 г.

У својој студији *Одјек прве руске револуције у Острави* (стр. 181—226), Анђелин Гробелин пише о томе како је руска револуција 1905—7 одјекнула код пролетаријата у области Остраве, Опаве и Тешина, у познатом базену шлеског каменог угља, у времену кад је продуктивност угља, гвожђа и челика у Аустрији, која се припремала за продирање на Исток преко Балкана, била порасла на 86% према 1875 г. Писац је богато користио дневну и повремену штампу тих крајева, која је излазила на чешком, пољском и њемачком језику. Задржаю се на приликама пред Руско-јапански рат (1904), а затим на приликама за рата и за револуције. Наведена статистика најрјечитије говори о јачини одјека руске револуције и порасту организованог радништва у угљенокопима тих области. Године 1903 било је 8 организација са 1.400 чланова, 1906 г. 41 организација са 17.576 чланова, — Чеха 8.261, Пољака 9.158, Нијемаца само 157.

На крају је расправа *Одјек Првог балканског рата 1912—13 у чешкој средини* (стр. 227—63). Аутор је Дана Шлаисова. У првом поглављу, говори о утицају Балканског рата на економски живот у Чешкој. Године 1890 у Аустрији је било 435, а 1913-те 812 акционарских друштава, са капиталом 4,167,000.000 круна, што свједочи о порасту индустрије „нагњилога капитализма-империјализма". У Чешкој је запажена велика концентрација капитала и индустрије, нарочито текстилне. Године 1900 биле су само 4 чешке банке, с капиталом од 29 милиона, а 1913 било је 367 новчаних завода са скоро 3 милијарде круна капитала. Укључен у индустрију цијеле Аустрије, чешки капитал настоји да се пласира на Балкану, јер у земљи није могао издржати конкуренцију њемачког капитала. Подигнуте су чешке шећеране, — највећа у Ћуприји. Године 1911 Аустро-Угарска је извозила робе у Србију за 40, у Црну Гору за 2½, у Бугарску за 35 ½, у Грчку за 16 ½ а у Турску за 101 милион круна. Водећу улогу у посредовању за извоз имала је чешка Живностенска банка. Чешке банке тражиле су добит у земљама на Балкану. Извозно друштво у Прагу издавало је часопис „Балканска трговина". У Бечу је основано друштво »Interessenband für Bosnien und Hercegovina«. Балкански рат изазвао је велику економску кризу у АУ, нарочито у Чешкој. Извоз у балканске земље био је заустављен. На бечкој и прашкој берзи завладала је паника. Крајем 1912 г. било је у АУ 460 инсолвенција; у Чешкој 280 текстилних фирми обуставило је исплате, са пасивом од 80,000.000 круна. Произведене робе остало је ¾ непродато, и нова производња знатно је смањена. Настало је отпуштање радника, смањивање надница а повећање радних часова (10—12). То је изазвало честе штрајкове код радништва лаке индустрије. На дан 20 окт. 1912 било је у штрајку 50.000 радника у Чешкој. Економска криза јако је погодила чешки народ.

У другом поглављу говори се о одјеку Балканског рата у чешком друштву, о пријатељском ставу чешког народа према Јужним Словенима, који су водили ослободилачки рат, о народном одушевљењу војним успјесима Србије, Црне Горе и Бугарске. Осуђује се став Чехославенске социјалне демократске странке што је иступила са осуђивањем свакога рата, и што је пропагирала револуцију на Балкану не гледајући на објективне околности. Похвално се истиче став социјалдемократе Шмерала, који се није много разликовао од става Лењиновог. Пролетаријат се оријентисао према Шмералу. Поред јаке моралне потпоре, чешки народ је помогао Јужне Словене у рату и финансиски, без обзира на тешку економску кризу. Чешки љекари притекли су у помоћ на бојишту. На челу 30 чешких љекара и преко 100 особа санитета био је славни чешки хирург др Једличка, који је дошао у Србију. Под утицајем Балканског рата и војних успјеха Србије, Црне Горе и Бугарске у Чешкој је знатно ојачала идеја словенског братства и узајамне сарадње. Јавио се снажан отпор према званичној бечкој политици. Једнодушно се осуђивао непријатељски став према Србији и припреме рата против Србије. То су показале и велике демонстрације у Прагу и Брну 17 XI 1912.

У трећем поглављу говори се о одјеку Балканског рата у чешком литерарном стваралаштву. Са великим дивљењем и одушевљењем пјева се и пише о херојској борби Црне Горе, Србије и Бугарске против Турске. Челни претставници чешке културе одлазе на Балкан, као што су Адолф Черн и Адолф Хајдук. Млада Хелена Малиржова долази у Србију као болничарка, „да у ратној вреви упозна јунаке о којима је са дивљењем говорио цио свијет". Радећи ноћу, у болници рањеника препјевала је на чешки са српског рукописа „Молитву Мајке Југовића" од Милутина Бојића. Пјесници су нове јунаке упоређивали са косовским, са Обилићем и Краљевићем Марком. Наводе се стихови Хајдука, Черног, Елишке Красногорске, Мужика и Ј. Караса, као и успомене: Сватка, Сиса, А. Срба итд.

Књига II (1957) садржи четири студије. Хинек Булин пише о великом устанку Полапских Словена од 983 године, *Устанак Полапских Словена на измаку X вијека* (стр. 1—60). Већ крајем VIII в., за Карла Великог, запажају се код Лутичана и Ободричана, два најача племена ове некад снажне словенске гране, први покушаји стварања сопствених држава, мање или више зависних од моћне франачке државе. Снажењем њемачке државе Саксонске, током IX и X в., Германство је све више угрожавало Полапске Словене. Хенрик I покорио је прво њихова сјеверна и јужна племена и завладао цијелим простором између Лаба и Одре, а затим племе Хаволане и српске Далеминце. Отон Велики припојио је коначно њихове земље њемачкој држави. Дошло је до првог великог устанка Полапских Словена 955 г. Послије снажног отпора Ободричана и Лутичана, саксонска војска угушила је уста-

нак. Године 963 подлегли су Лужичани и Слубљани, а крајем стољећа и Милчани. Тиме су коначно покорена српска племена (Лужички Срби). — Други велики устанак Полапских Словена против њемачке државе и цркве, против феудалаца-угњетача, букнуо је 983 г. Подигли су га Лутичани. Деведесете године придружили су им се Ободричани, који су опустошили сјеверну Саксонску. Притекла су и друга племена. Устаници су принудили државу да закључи са њима мир (996). Овај историски устанак знатно је поправио положај Полапских Словена и измијенио односе политичких снага на подручју између Лаба и Одре. Лутичани и Ободричани постали су почетком XI в. важан војнички и политички чинилац у борби између двије најмоћније државе сјеверне Европе — Њемачке и Пољске. Отпор Полапских Словена, као и отпор чешког народа, онемогућио је планове пољског краља Болеслава Храброг да све Западне Словене уједини у једну велику државу словенску. Овај устанак, његове узроке и посљедице, писац освјетљава, углавном, на основу старих извора на латинском, упоређујући их, вршећи критичке осврте и анализу. Ту је на првом мјесту хроника Титмара, савременика догађаја (од 983), хроника Адама Бремског из 1077, „Словенска хроника“ Хелмода из 1166—8, хроника аналисте Сакса, из средине XII в., и два љетописа с краја XII в.: Анали магденбуршки и Геста магденбуршког архиепископа.

Јарослав Пошварж аутор је студије *Ка почецима рударства код Западних Словена* (прилог међусловенским односима), стр. 61—104. У првом поглављу писац говори о рудницима у Словачкој, о седам главних рударских мјеста, у првом реду о чувеној Кремници и Банској Шћавници (Шемници), као и о кутногорском рударском праву. Претпоставља се да су Римљани, као господари Пановије, вадили злато и сребро Кремнице и Шћавнице. Прве вијести о вађењу злата потичу из 1075 г. Помиње се мјесто гдје је основана Шћавница. Почетком XIII в. помиње се прва колонизација Нијемаца из Тирола. Поред њих помињу се Угри и Словени. Саси се помињу у Крупини 1238 г. Рудари су се повукли крајем стољећа испред најезде Татара, највише у Чешку и Мораву. Послије татарске поплаве вратили су се натраг. Из Јиглеве, у Морави, донијели су у Шћавницу нови начин рударења и јиглавско рударско право (уведено 1249), пренесено из саксонског (од 1215). Кремница се помиње 1295. Њени рудари пренијели су рударско право из Кутне Горе, која га је увела 1300 г., унеколико различно од јиглавског. Својим рудним богатством Кремница је убрзо засјенила Шћавницу. Први текст кремничког рударског права уништио је пожар; нова кодификација проведена је 1492—1512. Садржи свега 26 чланова, знатно мање од кутногорског кодекса. У XV в. рударска мјеста, Кремница, Банска Шћавница, Банска Бистрица, Пуканец, Нова Бања, Лубјетова и Бела, створила су градски савез. — У другом поглављу писац

говори о рудницима Шлезије, о значају јиглавског (моравског) и кутногорског (чешког) рударског права, о шлеском рударском праву (Лвовке и Злоторија-Голдберга). Претпоставља се: да се у Шлезији копало злато још у предисториско доба. Тацит помиње вађење гвоздене руде. Први писани помени о добијању сребра и злата потичу из 1136, о шлеском рударском праву из 1233, а о рударском суду из 1268 г. Најстарији главни рудници су: Злоти Сток, Злоториј, Лвовка, Ковар, Миколаевиц, Легниц, Мједзјенка. — У трећем поглављу говори се о почецима рударства у Пољској, Полабју и Побалтику, о чехословачко-пољским рударским везама, навикама и утицајима, о вађењу соли, о рударским статутима. Први помени о копању руда (злата, сребра, олова, гвожђа) потичу из XI, а о вађењу соли из X в. Најстарији рудокопи су: Олкуш (с ковницом новца), Славков, Тржебина, Јаворзно, Мједзаногора, а мајдани соли: Величка и Бохниа. Услед ограниченог рудног подручја, пољско рударство није од оног значаја као у Словачкој и чешким земљама. Тамо није ни поникло посебно рударско право, већ је примљено из саског и шлеског. Казимир Велики скупио је све обичајне навике и завјештаје мајдана соли у Велички и Бохнији и издао их у облику статута 1368 г. У управи мајдана соли били су ови службеници: жупан, поджупан, познавалац руда (магистар), писар, контролор, надзорник, мјерач; запослени по звањима: шафарж (прокуратор, шафарик, шумар, ловац, стражар, вратар; занатлије: копач, ковач, топилац (кувар), магазионер. — У XII и XIII в. помињу се рудници злата сребра, олова, бакра, гвожђа и цинка у земљама Полапских и Побалтичких Словена. У X в. помиње се вађење соли. Сјеверозападни Словени извозили су, поред осталог, своје рудне производе у Скандинавију, Византију и арапске земље.

У Шћавници (Шемници) учили су, рударско-шумарску академију, током XIX в., многобројни Срби и Хрвати, за којима смо трагали у своје вријеме. У Кремници смо трагали за подацима о Пипу Спану (Филипу Сколару), родом из Фиренце, за којега се сматра да је Филип Мацарин из наших народних пјесама. Он је у Кремници био угарски гроф краљевских рудних доходака. Године 1426 однио је побједу над Турцима код Голупца у Србији.

Јаромир Микулка написао је, на основу богате литературе и извора, опсежну студију *Мистер Јан Хус и Пољска* (стр. 105 — 174). То је значајан допринос проучавању чешко-пољских односа у доба Хуса и свестранијем освјетљавању рада и лика овог великог револуционара, великог борца за правду чешког народа и неустрашивог подвижника у борби за истину, који је скончао на ломачи 1415 г., осуђен од косничког црквеног сабора.

Јосеф Мацурек објавио је опсежну расправу *Влашка колонизација у Западним Карпатима (до 1620)*, стр. 175—281. То је прилог историји међусловенских и словенско-руменских односа од краја XV до почетка XVII в. Писац се послужио богатом

литературом о предмету, чешком, словачком, пољском, румунском и мађарском, студијама историчара, етнолога и филолога. Сâм је написао више студија из ове области. Значајно је што се писац послужио изворима многих чехословачких архива, од највећих до најмањих градова, изворима пољског архива у Тешину и мађарског архива у Будимпешти. На основу богатих података из архивских извора, писац је дошао до нових сазнања и закључака. Утврдио је: да влашка колонизација у Зап. Карпатима почиње крајем XV в., да се ради о елементу из Сред. Карпата (а не домаћем као што се мислило), о елементу влашког (румунског) језгра, који је у даљем сељењу примио нове елементе, украјинске и пољске, доцније и словачке, послије Тридесетогодишњег рата. Миграција се није вршила све више и више ка западу само из самовољних и номадских побуда, него и из економских. Што се тиче влашко-номадског права и влашког војводског звања у Зап. Карпатима, дошло се до нових доказа. Отпадају два стара закључка: да су војводе XVI—XVII в. били службеници постављани од власти, и да није било насеља основаних помоћу влашког права. Напротив, ови Власи су током та два стољећа свуда одржали знатан дио личне слободе; свуда су имали властиту војводску организацију. Често су били везани за велепосједе, највише тзв. „влашким данком", а понегдје, као у Словачкој, и другим (грађанским) обавезама. Обично су надовезивали на мјесну планинску организацију. И свуда су доносили и спроводили дотада непознате начине производње, нова знања у погледу прераде млијека и вуне.

•

Десет опсежних расправа објављених у ова два зборника *Словенских историских студија* Чехословачке академије наука претстављају врло значајан допринос проучавању историје узајамних словенских односа. То су огледи нових становишта историских посматрања и нових метода проучавања прошлости.

Р. Ковијанић

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS, ČASOPIS SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED, ROČNÍK V (1957), ČÍSLO 6, BRATISLAVA.

Овај број *Словачке етнографије,* часописа Словачке академије наука, доноси на уводном мјесту кратак чланак *Успомени Владимира Ивановича Чичерова,* професора Московског универзитета и члана Академије наука СССР, познатог совјетског етнографа, који је умро 11 V 1957. Уредништво истиче његову велику научну дјелатност и његово бављење у Словачкој (1955), гдје је одржао низ научних предавања из совјетског фолклора. Ње-

гова главна дјела су: О постанку руског епа (1947), Онењске билине, I—III (1948), Школе приповједача епа у Заонежу (1948), О руским коледским пјесмама (1948), О пјесничком стваралаштву руског пролетаријата у обдобљу масовног радничког револуционарског покрета 1890—1907 (1953), О календарској поезији и обради (1954), Историски спјевови (1956), О пољопривредним годишњим обичајима, I—II (1957). Чичеров је био сауредник „Извјестија" Академије наука и часописа „Совјетска етнографија". Учествовао је у приређивању великог дјела Стваралаштво народа СССР, познатог као Златна књига усменог књижевног стваралаштва совјетског народа, које се појавило о 20-годишњици Велике октобарске револуције.

Прву расправу, *Прилог проучавању међуетничких утицаја у народном причању*, написали су Линда Дег, из Будимпеште, и Јаромир Јех, из Прага (Linda Dégh — Jaromír Jech, Príspěvek k studiu interethnických vlivů v lidovém vypravování), стр. 567 — 605. Писци су проучавали фолклор словачког насеља Пилишсенткерест у Мађарској, 32 км сјеверно од Пеште. Наишли су на доброг народног приповједача Александра Павлењака, Словака, који говори мађарски као словачки, који је од сусједних Нијемаца прилично научио њемачки, у Кракову нешто пољски, у рату нешто италијански. Од њега су забиљежили три кратке хумористичке приче, односно анегдоте, које им је испричао на словачком и на мађарском језику. Прва је из богатог циклуса прича о краљу Матији Корвину-Хуњади (1443—90), „Матијаш краљ", у којој се износи како су Цигани радили на краљевом имању за вријеме жетве. Друга је из циклуса прича о Циганима, „Циганин и свештеник". Циганин пошао у цркву на причест. Док је свештеник држао проповијед, Циганин се тајно увукао у његову кућу и украо шунку из котла која се кувала са купусом, капу са чивилука и златни крст на ланцу. На исповиједању, свештеник га је питао да каже шта је учинио — добро или зло. Циганин је одговорио: да му је истјерао свињу из купуса, да је скинуо капу кад је ушао у његову кућу и да је ставио крст на себе. Свештеник га је похвалио; али кад је дошао кући видио је шта је све Циганин урадио. Онда му је забранио да три године не смије јести месо, пити вино, спавати са женом и да се не може причестити. Трећа је анегдота из циклуса прича о Јаношику, словачком хајдучком харамбаши с почетка XVIII в., народном јунаку у отпору против народних тлачитеља-феудалаца, познатом код нас по истоименом чехословачком филму. Двије жене имале су сасвим супротна мишљења о борби Јаношика и његове дружине. Јаношик је једну казнио а другу наградио, према заслугама. — Писци су се много задржали на детаљној анализи мотива, на поређењу словачке и мађарске верзије и тражењу сличних мотива у народној прози уопште. Дошли су до закључка: да су Словаци примили од Мађара причу о краљу Матијашу, а Мађа-

ри од Словака причу о Јаношику; док прича о свештенику и Циганину припада хуморескама међународног типа. — Вјерујемо да мотив приче о краљу Матијашу постоји у усменој прози Словеније и сјеверне Хрватске, а мотив о свештенику и Циганину, можда, у народној прози Јужних Словена. Ова студија може бити од користи за наше испитиваче међуетничких утицаја код наших и сусједних народа.

Другу расправу, *Укоснице словачких жена у Тоткомлошу*, написао је Ђерђ Табори (Dyörgy Tábori, Ihličky slovenských žien v Tóthkomlóši), са мађарског рукописа превео Аугустин Мика. Сељачке жене у Словачком Комлошу носе још и данас украшене укоснице („шнале" за „пунђу"). Раније су их правиле домаће занатлије од волујског рога, а од 1870-тих година од метала, највише од месинга. У средини укоснице мајстор је урезивао годину прављења и име дотичне жене, односно иницијале њеног имена и имена њеног мужа. Слободна поља са стране украшавао је разном орнаментиком. Расправа је илустрована фотографијама и нацртима (стр 609—20).

У рубрици „Материјали" објављен је прилог *Занатска израда обуће у Пуканцу,* пише Јан Бродњански (Brodniansky). Ријеч је, углавном, о чизмама, које Словаци и Словакиње носе у свако доба године, као и Мађари. Описује се начин израде и набрајају многе алатке, које се приказују нацртима.

У рубрици „Архив", Вицент Седлак саопштава *Историске изворе о хајдуку Јакубу Суровцу* (на латинском), односно о хватању хајдука Суровца и његова друга Томаша Грегуша, који су се, по примјеру Јаношика и његове дружине, одметнули од власти из незадовољства које је владало у народу против насиља феудалаца. Погубљени су на мученички начин у Брезну 1740 г. — Марија Јершова саопштава записе једног словачког учитеља с краја XVIII в., под насловом *Из словачког народног вјеровања.*

У рубрици „Извјештаји", Соња Ковачовичова саопштава *Фолклористичка посматрања у Румунији,* уз богату илустрацију фолклором и рељефима са споменика цара Трајана у Добруџи. — На крају су два приказа и богата *Библиографија словачке етнографије и фолклористике за 1954—5 годину.*

Р. Ковијанић

Др МИЛАН ПРЕЛОГ: ПОРЕЧ, ГРАД И СПОМЕНИЦИ

(Издање Савезног института за заштиту споменика културе, Београд 1957)

Сасвим је сигурно да је ова пажње вредна монографија била очекивана књига, не само зато што попуњује једну потребу

већ и стога што указује на користан начин обрађивања такве и сличне материје, каква је код нас не ретка.

Већ и сам предговор аутора, са освртом на околности припремања овог рада, уверава у озбиљност постигнутог резултата. Јер свакако треба претпоставити да је могао бити темељито обрађен материјал који су екипе прикупљале 1951 и 1952 године, чим су резултати двогодишњих акција сређивани, према ауторовим речима, прикупљањем документације и прегледавањем литературе све до 1955 г. Но нема сумње да је рад изискивао стално допуњавање све до његовог изласка из штампе ове године. Ово све упућује на то да би ова монографија за коју аутор скромно вели да је „тек један покушај да се приступи монографском приказу једног града“, могла у потпуности одговорити својој намени.

Саставни делови монографије су саображени циљу целовитог историско-споменичког приказа.

У првом делу, кроз историју Истре и Пореча, сагледане кроз њене одразе на град, аутор на непосредан и инструктиван начин уводи у услове који су били од битног значаја за настајање и трајање насеља. Аутор хронолошким редом синтетизира све факторе који су деловали на формирање Пореча. Чињенице по проблему аутор објективно премерава и, како је у уводу нагласио, не оптерећује свој текст подацима уколико нису таквог карактера да придоносе сврси монографије. Од историских података др М. Прелог је одабирао оне који су најважнији у том смислу: ратне догађаје чије политичке последице мењају економске основе.

Од римског освајања до стварања Colonia Iulia Parentium, кроз долазак Словена и франачки период и кроз све време Средњег века и касније, аутор особито обраћа пажњу на друштвено уређење које пресудно делује на стварање друштвено-економске структуре, што непосредно има одраза на поделу добара, на формирање новчаних односа и фискалног система. Ово је без сумње од значаја, јер имовинско стање градског живља даје импулс потреби за фортифицирањем града, а из овога за његовим унутрашњим урбанистичким регулисањем, те истовременом диспозицијом улица, профаних и сакралних споменика и градских кућа. Треба, осим тога, рећи да је продирање стилова у уској вези са створеним историским условима који убрзавају њихово наилажење и трајање. Др М. Прелог није пропустио да посебно оцени значај културне и уметничке традиције, која без сумње код великог дела споменика формира њихов стил.

С друге стране, аутор је одредио право место моћном средњовековном чиниоцу — цркви, чија је друштвена и економска улога свакако значајна, због компактности њене хијерархије и трајног поседовања добара. Практично, улога цркве била је тим већа што је она веома често била носилац наруџби за сакралну архитектуру, скулптуру и сликарство.

У другом делу аутср је на прегледан начин пришао приказивању развитка Пореча. Прво место у приказу дато је луци као важном објекту економског живота, те према томе и урбанистичке гравитације, а кроз њу је разгледано и мењање самог облика полуотока. Градским зидовима и обновама фортификација до XVIII века аутор је посветио неколико страница своје монографије. Разгледавши у неколико отсека стране града и извесне настале промене, аутор прелази на приказивање римске урбанистичке основе, на форум, храм и друге остатке римских грађевина. Што је материју дао у оваквом хронолошком реду, др. М. Прелог је свакако имао разлога. После овога је, у пет отсека, дат општи преглед романичке и готичке архитектуре, те и архитектуре Средњег века. Аутор је свакако опет имао својих разлога који су га руководили да у два отсека претстави сакралну архитектуру, најпре као „Црквене грађевине XI—XIII стољећа“ и потом даље у новом отсеку „Средњовјековна сакрална архитектура“. Део о развоју града је добио потпуни завршетак прегледом развитка Пореча од XVI до XX века.

Важнијим споменицима у граду аутор је посветио читав трећи део монографије. С правом је прво место дато Еуфразијевој базилици, која је изнова приказана по архитектури и декорацији. Аутор је без сумње имао разлога да приказивање старијих сакралних објеката Еуфразијеве базилике подели у два отсека: „Еуфразијева базилика и остаци ранијих сакралних објеката“ и „Остаци ранијих сакралних објеката“. Као новину, која има и посебан значај код приказивања Еуфразијеве базилике, треба сматрати два последња отсека: „Хисторијски слијед објеката“ и „Живот Еуфразијевог комплекса кроз вијекове“.

После овога следи приказ бивше Фрањевачке цркве, а од фортификација петорокутне и округле куле.

Кућу двају светаца, Каноничку кућу и друге двадесет и две куће приказао је аутор на више од 30 страна текста. Већ и из малог броја нота — 5 нота за 33 стране текста — може се закључити у коликој је мери овај материјал и приказ нов. Као објашњење овоме треба додати да у осталим деловима аутор богатије користи литертуру зато што су и проблеми обрађенији. Но није само број нота индикатор колико је овај материјал нов, већ и чињеница да је за цео овај део цитиран само Ф. Форлати, Restauri a vecchie case di Parenzo. И управо зато што је ово такорећи сасвим нов материјал, аутор је пришао обради тог дела кроз јасан чињенички преглед, документујући га одабраним фотографијама, плановима основа и техничким снимцима фасада.

У анализи садашњег стања града, која претставља IV део монографије, аутор прави корисне закључке о урбанистичком комуникациском карактеру целине и појединачно за сваки проучени блок.

Треба рећи да је аутор обухватио као материјал, изгледа, све оно о чему је било вредно проговорити, те није изостављен ниједан објекат који би заслужио пажњу. У овом смислу је монографија потпуна.

Сама припрема историског приказа обилује фактографским подацима, који су одабирани према значају и сврси. Овај чињенични материјал је изложен на разумљив начин, стилом који још више објашњава и не доводи читаоца у колебање односно веродостојности чињеница и значаја закључака.

Треба на крају рећи да особиту пажњу заслужује леп број старих ведута са графика, литографија и дрвореза, потом новоприпремљени урбанистички планови, архитектонски снимци фасада и детаља, основе зграда, профили декоративне пластике и бројне фотографије снимљене из оптималног угла.

Стога се слободно може закључити да је монографија испунила свој задатак и одговорила намени, те заслужује сваку пажњу.

*
*   *

Можда читав овај приказ и не би требало да буде штампан у „Историским записима" да није чињеница да и у Црној Гори има проблема сличног карактера, и да неки градови и насеља — споменици на Црногорском Приморју — чекају управо овакав начин проучавања и приказивања. То проучавање је тим хитније што нова економика и убрзани развој насеља каткад замећу трагове историје и њене споменике.

Др Константин Петров

ДР ЦВЕТКО КОСТИЋ: СЕЉАЦИ ИНДУСТРИСКИ РАДНИЦИ

(Издавачко предузеће „Рад", Београд, 1955)

Проблем сељака индустриских радника Костић је пратио кроз процес прелажења сељака у индустрију, кроз њихову економику и надградњу. У овом чланку ми ћемо се задржати на економици и надградњи сељака индустриских радника и неким општим карактеристикама рада, док о процесу прелажења сељака у индустрију неће бити говора на овом месту.

О економици сељака индустриских радника Костић говори у шестој глави под насловом: Особености економије сељака индустриских радника. Особеност је у овом смислу специфичност, а она је карактеристична за економију сваке друштвене групе па и сељака индустриских радника. Према томе, излишно је наглашавати „особености" економије, јер је она особена тиме што је економија сељака индустриских радника и има своје развојне законитости.

Материју о економици сељака индустриских радника ставио је између пете и седме главе, иако пета глава садржи материју о стручним квалификацијама а седма о психологији сељака индустриских радника, па је тиме разбио органску везу између поменута два дела проблема.

Исто тако, неподесна композиција одељка шесте главе разбила је органску везу између производње, расподеле и потрошње материјалних добара. На првом месту морало се говорити о производњи и приходима сељака индустриских радника, па тек онда, кад се виде њихови укупни приходи, требало је пратити њихову расподелу на исхрану, одело, стан и друге потребе. Костић је пошао обрнутим редом. То је, поред осталог, условило и недостатке у обради појединих одељака. Ја ћу их анализирати редом који им је дао Костић.

О насељу и кући сељака индустриских радника Костић углавном наводи да се радничко насеље разликује од сеоског по облику, распореду кућа, улица, дворишта, смештању кућа и привредних зграда, стварању заселака или раселица дуж комуникација, противно сељаку који поседом и кућом тежи да буде ближе брду или сеоској утрини, где има више паше за стоку и где је више дрвета за домаће потребе. Затим напомиње да браћа у Словенији деле кућни плац и на њему заснивају кућу, да немају воћњака и њива уз кућу већ, уколико има места, само башту, да сељаци радници подижу куће на ивици плаца, уз неки зид који раздваја суседе, и, наставља даље, да сељаци индустриски радници теже да имају кућу и истиче разлике између њихове и сељачке куће по спољашњем изгледу, броју одељења, унутрашњим уређајима и украсима, кровном материјалу, „кући“ и кухињи, огњишту, пећи и штедњаку, уређајима за сушење одела и обуће, намештају, постељини и, најзад, говори о уједначеној кући у селима ван индустриске зоне.

Овакве констатације јасно показују да је Костић извршио неколико пописа у кућама сељака и сељака индустриских радника, али да проблем насеља није уопште пратио кроз друштвено-економски развитак сељака индустриских радника, а друкчије се, у оваквом раду, не може замислити гледање на овај проблем. Он је морао пратити развитак насеља као станишта сеоске заједнице, а кућу као привредно-друштвено средиште породице. Да је тако схватио проблем, он би на овом месту одредио зоне сеоских насеља сељака индустриских радника и распоредио их по одговарајућим одељцима шесте а не у трећој глави. Затим је морао пратити промене у насељима откад су сељаци почели прелазити у индустрију. А у неким крајевима то је почело од краја прве половине прошлог века. Тако би установио различите фазе кроз које су пролазила насеља сељака индустриских радника — од пољопривредно-радничких на радничко-пољопривредна и најзад радничка, уколико су негде дошла и до тог ступња развитка.

Да је овако радио, установио би куда се распростиру ови облици насеља и како су се развијала она радничка насеља која су непосредно постала или заснивањем радничких заселака или сеоских насеља или радничких колонија поред рудника, фабрика, индустриских и других центара и по целој земљи, а поред тога и специфичности њиховог унутрашњег развитка.

Слично је и са породичним насељем сељака индустриских радника. Разумљиво је да су и она постајала из сељачких или непосредним заснивањем. Од тога зависи како су се развијали на кућним парцелама: њива, воћњака, гумно и сељак, забран и други делови породичног насеља под утицајем дељења породица, продаја или заснивања многих породичних насеља под одређеним условима. Законитости њиховог унутрашњег развитка показале би све њихове специфичности и добиле би се њихове класификације. Поред разлике у саставним деловима породичног насеља, показале би се посебне разлике између куће и привредних зграда сељака и сељака индустриских радника. Оне би се показале кроз односе између станбених и привредних функција. Као карактеристичне црте изразиле би се претежно станбене функције у кућама сељака индустриских радника, а привредне у мањој мери. Колико које доминирају, зависи од времена кад су породична насеља сељака почела прелазити у породична насеља сељака индустриских радника или су се непосредно заснивала. Овим путем би се дошло до законитости у њиховом развитку, а отуда и до разлике између ових и оних сељачких. Овако, како је Костић навео, све оно што је по њему карактеристично за радничка породична насеља карактеристично је и за сељачка, у извесним условима и на извесном ступњу развитка насеља и обрнуто. Стога је релативно све оно што је Костић навео и има основа само у извесним условима, али се он у то није упуштао и тиме је овакве наводе учинио потпуно ненаучним.

Овако површно и без система говори Костић о исхрани и оделу сељака индустриских радника. Задржао се углавном на броју оброка, њиховом реду, важности обеда око десет часова у фабрикама, напоменуо је да сељаци индустриски радници једу више чорби, меса и салате, да доста употребљавају проју и качамак, нарочито у источним областима, и да вечери поклањају већу пажњу у Словенији, а мању у Хрватској и Србији. Слично је говорио и о оделу. Неке делове одела носе због тога што одговарају послу и машинама, народна одела напуштају, јер су скупа, „босанско одело“, дугачке кошуље и женске димије изазивају потсмех. По источним областима је мешавина домаћег и куповног одела. Обично носе капут, прслук и „рајтозе“, задржавају капе и грудњаке, у Босни фес а у Метохији и на Косову ћулав. У Словенији нема разлике између одела градских и сеоских радника. Рећи оволико о исхрани и оделу то је врло мало и без повезаности са животом сељака индустриских радника. Јер исхрана и одело сељака индустриских радника заузимају највећи део буџета

њихових породица. У време натуралне производње артикли за исхрану и сировине за одело и обућу производили су се на сопственим поседима. Развитком новчане привреде на селу и прелажењем сељака у индустрију постепено су се мењали исхрана и одело сељака индустриских радника. Прво, оних који су имали мало поседа и стоке, а касније и оних који су у индустрију ушли да задовоље новчане потребе. Процес се стално развијао, па је исхрана зависила од величине поседа и броја стоке. Уколико је ових било мање, сразмерно члановима породице, храна се куповала, а тако и одело. Али ни ово није ишло једнако у целој породици. Они који су ишли у предузећа почели су куповати одело и обућу према радним потребама и машинама, односно према другим условима у којима су радили. Уколико су породице сељака индустриских радника постајале инокосније и више се ослањале на приходе из индустрије и рудника, утолико су више куповали животне намирнице и одело или поједине његове делове. Место да се више троши у инвестиције у домаћинству, зарада се троши у првом реду на исхрану и одело. Све је ово зависно од специфичних услова у појединим областима, како у производњи и на тржишту тако и у зарадама у индустрији, физиолошким и радним потребама, и само конкретне анализе могле су дати материјал из кога би се констатовале законитости у односима између намирница и делова одела који су се производили на поседу и оних што су се куповали, те како су се ови односи кретали. У таквој анализи показало би се како су се постепено мењали обичаји и навике у исхрани нашег сељака у току његовог прелаза у сељака индустриског радника. Исто тако, показала би се законитост у замени сељачког одела оделом сељака индустриских радника, која ипак, у највећој мери, претставља прелазну етапу, јер одговара условима живота и рада и радним и физиолошким потребама сељака индустриских радника. Те законитости постоје и у социјалистичкој Југославији и однос се стално помера у корист прихода из индустрије, па отуда и на куповину хране и одела.

Првом делу трећег одељка Костић је дао наслов: **Посед на селу,** а о томе је најмање говорио. Све што је у овом одељку речено може се углавном свести на то: да сељаци индустриски радници гаје културе које не захтевају много рада, и набраја неке врсте воћака; напомиње да виноград и поврће ређе гаје. Од стоке држе: краве, козе, свиње, а ретко коње, волове, пчеле и овце. Овца се још држи, нарочито у источним областима, за време ратова и после њих, каже Костић, и то ради вуне. Поседи сељака индустриских радника слабо су обрађени, јер им се сукобљавају пољопривредни и фабрички радови. Сем тога, исцрпени су радом у предузећима, па им на поседима раде жене и деца, немају довољно пољопривредног алата ни стоке. Противно овима сељаци гаје мешовите културе, због елементарних непогода, тржишта и запослења чланова породице. Пољопривредни радови на њиховим поседима ређају се и благовремено отаљавају, па зато и не долази

до нагомилавања у годишњем циклусу радова, боље раде, имају потребни алат и радну стоку.

Према ономе што је у Уводу речено требало је да Костић прати производњу сељака индустриских радника у времену у коме је пратио и њихов постанак, али он то није учинио, нити је о томе ма шта рекао. По материјалу се види да се он односи делимично на период пре а делимично на раздобље после Другог светског рата, али ни у један ни у други период није дубље улазио нити је проблем решавао ван обичне констатације онога што је речено. У производњи материјалних добара морало се поћи од величине поседа и броја стоке откад су сељаци почели прелазити у сељаке индустриске раднике. А њихов посед је постепено опадао. То опадање поседа показало би како се смањивала његова производња на послу у појединим периодима и кад је она у коме крају наше земље почињала. У таквом праћењу проблема видело би се њено стање како у вертикалном тако и у хоризонталном пресеку. Како се производња сељака индустриских радника диференцирала из сељачке, то би се констатовале законитости у варијантама производње сељака и сељака индустриских радника и промене у развитку ове последње. Колико се Костић мало упуштао у овај проблем, показује оно што сам навео у овој материји. Зар је довољно рећи да се гаје културе око којих се мало ради? Јесу ли те културе свакоме познате и да ли су оне увек у свим крајевима наше земље биле исте; како је дошло до тога да једне културе замењују другим, или једне повећавају а друге смањују, и зашто једну врсту стоке држе, а другу напуштају? То исто недостаје да се уочи прелаз од пољопривредних радова сељака на пољопривредне радове сељака индустриских радника. А тај је прелаз био различит, као што је и сада у разним крајевима наше земље, и зависи од начина производње, времена кад су почели прелазити у сељаке индустриске раднике и ступња економско-друштвеног развитка наше земље, односно њених република, уопште. Нарочито је карактеристично како се мењала радна функција чланова породице од првих прелаза сељака у сељаке индустриске раднике. Нема сумње да ће се сваки читалац запитати: које су специфичне карактеристике производње сељака индустриских радника у савременој социјалистичкој привреди Југославије, будући да се она развија у општедруштвеном, задружном и приватном сектору; камо тежи сељак индустриски радник у својој производњи и који су узроци томе?

Али, док је Костић о производњи на поседу, макар и овако узгредно и без система, говорио, дотле о новчаним приходима сељака индустриских радника не каже ни речи, а они су од пресудне важности за зараде сељака индустриских радника.

У другом делу одељка о производњи Костић је углавном рекао да се буџет сељака индустриских радника састоји од приноса са поседа, прихода које зарађује на редовном раду у предузећима и рудницима и зарада које добијају после ових радова, у

слободном времену, обављајући какве послове по разним предузећима, у пољопривреди, у раду на парче, вршећи занатске услуге по селу итд. У задружним кућама, каже Костић, новац се даје домаћину или домаћици. Они који раде остављају нешто за личне трошкове. Затим, каже Костић, „први" игра велику улогу у животу сељака индустриских радника итд.

Иако је Костић напоменуо какав је био раније и сада буџет сељака, он се није осврнуо на чињеницу да је буџет сељака индустриског радника постао из сељачког. Варирања су се кретала од опадања приноса са поседа ка повећању прихода из предузећа. То се види и по Костићевом наводу да се у задружном домаћинству новац даје одређеном лицу. Данас је мало задружних породица, што значи да је буџет сељака индустриских радника брзо варирао по изворима прихода, поготову кад се узму у обзир различити услови производње на поседу и висине зарада у индустрији и ван ње. Али Костић „није састављао буџет", па се из њега не види који је део ишао на исхрану и одело, кућу и привредне зграде, куповину поседа и стоке, куповину разних ствари у кући, личне трошкове, школовање деце, поклоне, миразе, спреме девојака, резерве, дефиците итд. Стога му не треба замерити што је о исхрани, оделу, насељу и кући говорио пре него о буџету, а што је сасвим погрешно.

У петој глави Костић пише о сељаку и техници индустриског рада. Овакав наслов се не може дати, јер сељак нема никакве везе са техником индустриског рада, него је има сељак индустриски радник. И најзад, зар не би више одговарало проблему да се да наслов: Стручне квалификације сељака индустриских радника. О стручним квалификацијама сељака индустриских радника Костић, углавном, каже да су они неспретни око машина, да проузрокују кварове и несреће, да се слабо заштићују од гасова и прашине, водене паре, светлосних зракова итд. Сезонски и повремени сељаци индустриски радници обављају редовно најпростије послове, а полутани просте, полуквалификоване и квалификоване, и наводи у којим индустријама најлакше постижу стручне квалификације, а у којима не могу, па је навео процентуалне податке о стручним квалификацијама градских и сеоских индустриских радника у Србији 31 јула 1949 године. За жене је рекао да постижу добре резултате.

Овакво приказивање стручних квалификација сељака индустриских радника заслужује многе приговоре. Није ово једнако у свим нашим крајевима ни сада нити је било раније. Њихове стручне квалификације зависе од тога кад су почели радити у индустрији и колико имају поседа, од њиховог општег културног нивоа и других околности. Извесно је да су стручне квалификације које данас поседују сељаци индустриски радници стечене делом пре а делом после Другог светског рата, па се поставља питање: колико они данас брже него пре Другог светског рата постижу стручне квалификације, кад синдикати, управе предузећа

и друге политичке и друштвене организације чине све напоре да се они у најкраћем року оспособе за фабричке и сличне послове? Противно овоме, како је Костић навео, фабрички мајстори и предузећа пре Другог светског рата онемогућавали су сељацима индустриским радницима да стичу стручне квалификације. Претерано је рећи да сезонски и повремени сељаци индустриски радници обављају редовно просте физичке послове. Костић је морао да прибави више статистичких података о стручним квалификацијама сељака индустриских радника, и у осталим републикама и у целој земљи, пре и после Другог светског рата, да би се видело колике су разлике у стицању њихових стручних квалификација онда и сада. Што је најкарактеристичније, Костић нигде не доводи у узајамну везу просте, полуквалификоване и квалификоване послове које сељаци индустриски радници обављају у етапама. Добија се утисак да су неки неспособни и осуђени да вечито обављају најпростије физичке послове, други полуквалификоване, а трећи квалификоване послове. Какве су разлике између стручних знања ових и градских радника, то се нигде не каже.

Иако је Костић седмој глави дао наслов: **Психологија „полутана“**, она је заиста најмање заступана у изложеној материји, јер у овој глави Костић говори о свему и свачему: о причама за време одмора радника, које немају никаква смисла, мимици и гестовима сељака индустриских радника за време рада, њиховом немарном односу према раду, имовини предузећа, о забушавањима, нечистоћи, недовољно развијеној хигијенској свести, оделу и држању косе, надимцима, верским и народним обичајима и многим другим стварима.

За онога ко не познаје наше прилике по селима и фабрикама сељаци индустриски радници изгледају назадни, штетни и крајње заостали. Нема сумње да свега тога има код појединаца, или је нешто од тога што се опажа код појединаца карактеристичније за овај или онај крај или место, али нема говора да се то може уопштавати, и зар је то суштина проблема? Најзад, зар сељаци не раде у индустрији читавих сто година, и јесу ли они свуда остали назадни, и зар у садашњим друштвеним односима није много учињено за развијање свести о друштвено-економским односима у нашој земљи свих грађана, а у првом реду сељака индустриских радника и радника уопште? Костић ово није имао пред очима као савремени проблем. Обичне и често бесмислене шале појединаца у овом или оном смислу забележио је не као специфичност за поједине случајеве у одређеним местима и периодима, него за психологију сељака индустриских радника више-мање уопште и тиме је нашег вредног и интелигентног сељака направио беном и штетним чланом друштва и компромитовао га. То се потврђује и односом који је поставио између сељака индустриских радника и градских радника. У најмању руку чини се као да они немају другог посла него да један другог називају

„репоње", „сивоње", „чарширлије" и да надевају друга погрдна и неукусна имена. И, ако је то било пре Другог светског рата, зар се отада ништа није променило у садашњим друштвеним односима? И, ако је то било овде-онде, зар се може уопштавати? Кад је већ говорио о психологији сељака индустриских радника, Костић је морао поклонити пуну пажњу свести сељака индустриских радника о социјалистичким односима у друштву и привреди. Поставља се питање: колико сељак индустриски радник задржава укорењена схватања у новонасталим друштвено-економским променама на селу, а колико прима елементе радничке свести; колико он, дакле, ради у фабрици да би повећао имање на селу, а колико налази излаз у индустрији? Костић је на то понегде наишао, али није знао да у томе лежи суштина проблема. Нарочито је компромитовао сељанку којој дају службу због „лепог лица", која пристаје „на све" само да је „не секирају" итд. Зар се може о нашој сељанци тако уопштено говорити? О другим облицима надградње није уопште говорио. А кад је то учинио о стручним квалификацијама и психологији, требао је и о моралу, образовању, схватању права на селу, обичајима, веровањима, уметности и знању. Нема оправдања говорити о једним облицима надградње, а не говорити о другим или бар не дати њихове основне карактеристике.

У претходном излагању намера ми је била да што верније прикажем како је Костић обрадио ова два проблема, а читаоцима се само по себи намеће да стално мисле на проблематику и метод и да тако кроз цео рад осете колико они недостају овој расправи.

Поред ових недостатака Костић није могао да сагледа и друге недостатке свог рада, па упућује прекор, свакако друштвеној заједници, што се ово питање оставља „некако пострани" (стр. 10). Затим наставља: „неки фрагмент о тој појави, новинарски чланак, неодређена констатација и то је све, или готово све... Каткад, додуше, понеки економиста излажући друга питања осврне се којом реченицом и на овај проблем, али се притом редовно заустави на констатацији: да је рад у фабрикама и рудницима „допунско" занимање сељака или њихово споредно занимање" (стр. 11). Зар није требало да Костић ипак наведе у главним цртама и то што је досада на овом проблему рађено, па макар и „узгредно"? А да није баш све било „узгредно", види се и по чланцима проф. д-ра Мије Мирковића: Село и фабрика, др-а Павла Чубровића: Положај сељака у нашем савременом друштву (Наше село, Београд, 1929) и многим другим чланцима који директно или индиректно дотичу овај проблем. Све ово показује колико је Костић хтео да прикрије оно што је досада на овом проблему рађено и да себи припише заслуге и првенство на овом проблему, што је очито провидно.

Кад говори о уметности и науци, држави, црквама, странкама и покретима, избегава да констатује мотиве и циљеве ради којих су писана: поједина дела, програми, политичких странака пре Другог светског рата, црквена дела и проповеди, државни закони и уредбе, па да процени колико су поједина дела, закони и слични прописи писани у циљу да спрече прелажење сељака у индустрију и колико су томе стварно допринели. Костић је пратио оно што је кроз научна дела, законе, програме политичких странака и друго могло утицати, али нигде није документовао колико су оваква дела и акције стварно спречавали или бар умањивали прелаз сељака у сељаке индустриске раднике. Костићеви наводи из Еванђеља по Луци: „Благо вама који сте сиромашни духом" (стр. 134) и наводи дела и проповеди св. Бенедикта и св. Августина користили би његовој студији само утолико уколико би он утврдио да између њих и прелажења сељака у индустрију има стварне везе. Штета је што Костић ове утицаје није конкретно пратио као случај у Тржићу. Иако једини, овај случај је конкретна аргументација, али нажалост и он је непотпун, јер се не види у којој мери и за које време је свештеник из Тржића штетно деловао на прелажење сељака у индустрију. У тешким економским приликама сељак не гледа много шта ко мисли о његовом прелажењу у индустрију, нити чита овакву литературу, нити је пак једнако слушао проповеди свештеника у свим крајевима и нашим народима, па је требало прикупити што више оваквог материјала. Костић је на много места наводио како није било места у индустрији и како су масе сељака лутале по градовима тражећи посла, затим како су послодавци запошљавали само оне сељаке који су имали препоруке њихових пријатеља или политичких странака. Овим побија своје наводе о утицају литературе, закона, проповеди и сличних утицаја на прелажење сељака у индустрију. А колико се то временски или просторно није слагало, требало је тачно одредити утицаје овакве врсте на прелажење сељака у индустрију и конкретне услове који су онда владали у нашој индустрији. А прилике су биле тешке због оскудице радних места, што се види из Костићеве тезе, и због тешких радних услова. Да је ове утицаје добро пратио и сам би се уверио да су они били одлучујући, а не литература, закони, црквене књиге, проповеди и слично. Утицај тога је мање знатан и Костић га је требао документовати. Исто тако, Костић погрешно приписује земљорадничким и другим странкама и покретима готово једини циљ да спрече прелажење сељака у индустрију. Међутим, оне су настојале да сељака придобију за своје политичке циљеве, у првом реду. То индиректно признаје и сам Костић, па побија самог себе овим наводом: „Истина, нису истицана тврђења у том облику, али се суштина економских аргумената „земљорадничких" странака и погледа своди на то" (стр. 141). Иако је морао бити свестан да од четрдесетих до осамдесетих година прошлог века прописи о установи окућја нису могли имати циљ да спрече прелажење сељака

у индустрију, он ипак за то оптужује државу. Он то чини и за каснији период све док није укинута одредба о окућју, а исто тако сматра да су Закон о сеоским дућанима од 1870 године и прописи о заштити куће и рала земље у Црној Гори од 1905 године донети у том циљу и да су спречавали прелажење сељака у индустрију. Нетачно је и то да је држава мало опорезивала посед и наследство само ради задржавања сељака да не прелази у индустрију. Напротив, сељак није имао места у индустрији, и држава је хтела да га заштити од зеленаша, те да га колико-толико осигура и да му омогући живот на селу. Али, ако су ови прописи индиректно утицали на задржавање прелажења сељака у индустрију, Костић је то требао конкретним материјалом доказати, а не извртати директан смисао законских прописа. Оно што је управо могло утицати на прелажење сељака у индустрију, то су последице које су ти прописи изазвали тиме што су омогућили сељацима који су се били задужили да остану дуже на селу, али је питање да тога није било, би ли се они запослили у индустрији.

Ако се пажљиво размотре статистички подаци о броју фабрика и радних места у индустрији по некадашњим државама, односно територијама које чине ФНРЈ (стр. 62 и 76), онда се види да у нашој земљи није могло бити места ни за градске раднике, акамоли за сељаке који би прелазили у индустрију. Поред тога, Костић је навео услове у којима су живели и радили фабрички радници, а које исцрпно наводи Димитрије Туцовић (стр. 113—114). Из овога се види колико се Костић није придржавао принципа које је себи поставио у Уводу: сучељавање, упоређивање и проверавање материјала и утврђивање материјалне истине (стр. 24).

Костић је свој рад слабо документовао статистичким подацима, а неке најважније моменте није статистички уопште документовао. Тако он наводи статистичке податке о броју фабрика и радних места (стр. 62 и 76), али не даје никакве податке о броју сељака индустриских радника, па се ни наведени подаци не могу употребљавати за проблем прелаза сељака у сељаке индустриске раднике. Подаци о броју становништва и кретања поседа су делимично и наведени без повезаности са бројем сељака индустриских радника (стр. 90). За нека места и крајеве навео је податке или о величини поседа или о броју домова и становништва, али без упоређивања са величином поседа и бројем сељака индустриских радника у другим местима (стр. 81). За структуру радништва на дан 31 јула 1930 године навео је процентуалне односе (стр. 116), али их није упоређивао ни са ранијим бројем сељака индустриских радника, нити касније, са процентуалним односом градских и сеоских радника у Србији на дан 31 јула 1949 године (стр. 166). Као што се види, статистички подаци недостају, а они који су наведени непотпуни су и сами по себи не доприносе продубљивању проблема, а процеси прелажења сељака у сељаке ин-

дустриске раднике могу се документовати и осветлити једино статистичким и анкетним подацима. Али, док је Костић неке податке делимично навео за процес прелажења сељака у сељаке индустриске раднике, дотле то ниједним статистичким податком није учинио за економику сељака индустриских радника. Било је неопходно потребно да наведе величину поседа, број стоке, висину надница, цену намирница, затим процентуалне или бројне односе у потрошњи приноса и прихода из индустрије на исхрану, одело, обућу, личне трошкове, културне и сличне расходе, инвестиције у посед, стоку, куће и економске зграде итд. Без оваквих статистичких података о економији и буџету сељака индустриских радника нема документације нити могућности да се тачно прикаже њихов економски развитак. Карактеристично је да Костић није наводио статистичке податке о стручним квалификацијама сељака индустриских радника, изузев у подтексту за фабричко радништво у Србији 1949 године. Шта је са стручним квалификацијама сељака индустриских радника у другим републикама, какво је било то стање пре Другог светског рата, Костић се у то није упуштао и, што је карактеристично, није нашао за потребно да објасни откуда оваква празнина у статистичким и анкетним подацима. Међутим, Костић је нагласио да се користио и ранијим анкетама и да је сам анкетирао. Можда је сматрао да је довољно да то нагласи, а да се тога не мора придржавати у раду и да му се мора веровати. Поставља се питање да ли се са овако оскудним материјалом овај проблем може поставити на „ширу научну основу“, како то Костић сматра да је учинио.

Употреба и вредност материјала у овом раду, такође, заслужују озбиљне приговоре. Костић је материјал толико уопштио да је изгубио локалне карактеристике, а тако уопштен не даје довољно основа за правилне закључке. Он је материјал морао излагати конкретно, а уопштене закључке доносити на основу унапред дате документације. Међутим, ретко се може констатовати на који се крај односи наведени материјал. А усто је он недовољан да се из њега могу извући општеважећи закључци за целу земљу. Кад износи појединости из једног краја или области, не чини то за друге, да би упоредио материјал и констатовао законитости процеса и његове разлике у појединим местима или областима. Уопштавања материјала чинио је и после одбране тезе. Тако је ношење одела сељака индустриских радника у Горењској (стр. 1 и 2 тезе) замењивао целом Словенијом (стр. 5 и 6 овог рада). У тези каже да је процес прелажења сељака у индустрију „устаљен“ (стр. 8), а у овом раду „он има историски развитак“ (стр. 11), а то су супротна гледишта.

Колико је Костић злоупотребљавао вредност материјала и произвољно тумачио смисао литературе коју је користио види се по овом случају. Кад је излагао утицај странака и покрета на прелажење сељака у индустрију, он каже: „Истина, вође сељач-

ких странака код нас нису тврдиле то у том облику, али се суштина њихових економских аргумената своди на то“ (стр. 157 тезе). Међутим, у овом раду Костић каже: „. . . али се суштина економских аргумената „земљорадничких“ странака и погледа своди на то“ (стр. 141 овог рада). Дакле, оно што је раније приписивао вођама земљорадничких странака сада приписује странкама и погледима. А кад је овако неодговорно поступао у овом случају, могао је то чинити у разним приликама. Када би се извршила детаљна анализа између поменута два текста констатовала би се велика отступања која показују колико се Костић неодговорно понашао према употреби материјала. Исто тако, учињене су знатне измјене и у Уводу овог рада. Подаци о: **Укопчавању сељака у индустрију и организовање индустриских средишта** знатно су измењени и проширени. У тези је **Закључак** износио четири стране са проредом, а што је најгоре, у њему се уопште не говори о стварним закључцима из наведеног материјала, док у овом раду **Закључак** износи око 12 страна. У њему је тек отворен проблем, али касно и без сумње по приговору других на овај рад. То се види по томе што закључак не произилази из текста рада, а рад није цео могао прерађивати, па закључак не одговара наведеној грађи. Но ни у Закључку не даје никакве законитости у процесу прелажења сељака у сељаке индустриске раднике, нити о њиховој економици и надградњи. А то је морало бити и Костић је „законитости“ свуда наглашавао, али о њима нигде није водио рачуна. У изводу на француском језику навео је неке статистичке податке којих нема у тексту. Као што се види, недостатке свога рада Костић је покушао да ублажи прерадом Закључка и изводом на француском језику, али је тиме направио још већи раскорак између Закључка и Извода, с једне, и осталог текста с друге стране. Уједно, ово потврђује да је Костић постао свестан свих или већег дела слабости овог рада, али да се није постарао да их исправи, вероватно стога што је рачунао да овај проблем није никоме познат и да ће се радо примити па макар дат и у облику несређене гомиле материјала. Поред тога, Костић је оваквим радом показао да му заиста није био познат проблем који је обрађивао, што и сам каже: „најтеже у читавом проблему је ограничити сам предмет истраживања“ (стр. 14). Заиста, цео рад потврђује да Костић није могао поставити никакве границе истраживања.

Несхватање и разбијање проблема и слаба методолошка обрада узроковали су велике стилске недостатке. Потребно је велико стрпљење да се прати Костићево излагање. Читајући поједине одељке имате утисак да сте то прочитали и кад извршите дубљу анализу видите да је то већ раније изнети материјал вешто парафразиран са веома мало новог материјала. Понављања су толико честа да се читалац стално враћа на материју о којој је већ било речи. По разним одељцима налази се материјал који

се односе на економику, исхрану, величину поседа итд., мада му тамо није место. Изложена материја не одговара насловима. Например у одељку: **Где ко ради** претежно се говори о подели рада међу члановима породице, а ретко нешто од онога што сам наслов захтева. Кад би се средио цео материјал па одбацио онај који овом проблему доноси само штету, све би се могло свести од 263 на око 80 страна, па ни толико се не би могло документовати материјалом којим Костић располаже у свом раду.

Са великим замеркама Костић се осврнуо на нејасну терминологију о сељацима индустриским радницима. Приговарао је законима и установама због непрецизне терминологије о сељацима радницима, али се нигде није упуштао да размрси те конфузности терминологије и да прикаже право стање појма сељака индустриских радника у време на које се та терминологија односи. Али Костић није одређен ни кад је реч о његовој терминологији. Напомињем, да Костићеви термини „отргне са села", „укопчавање" и слични не одговарају динамичком схватању прелажења сељака у индустрију, већ усамљеним случајевима који нису последица укупног друштвено-економског развитка. Термине које је забележио у народу није прилагодио усвојеним терминима у друштвеним наукама и њих се стално придржава. У многим случајевима не може се разликовати: да ли Костић мисли на сељаке индустриске раднице или градске раднике и раднице који су постали прелажењем сељака у град, или на раднике који живе на селу а немају ништа сем кућу, као што је то случај за многа приградска места.

Све о чему је досад говорено може се укратко свести на ово. Костић је имао да обради једно од најинтересантнијих поглавља из наше друштвено-економске и идеолошке стварности. Проблем је могао третирати или по вертикалном или по хоризонталном пресеку. Он је почео по вертикалном пресеку, али се тога није држао. Радио је како је што знао. Стога је обрађивао некад даљу, некад ближу прошлост, а ређе садашњост. Између постанка и развоја сељака индустриских радника и њихове економике и надградње није дао никакве условљености. То је пропустио да учини и кад је решавао поједине од ових проблема. Материјал није сређен и није одбачено оно што је сувишно, већ напротив толико развучен да су неки проблеми и посебно обрађени, као например индустрија, иако томе у овом раду нема места. Неке појаве пратио је историски, неке у садашњости, а требао се унапред одлучити да ли ће проблем пратити историски или обрадити послератни период; међутим, он доследно није пратио проблем ни на први ни на други начин. А за послератни период социјалистичке Југославије то је био дужан учинити, јер је то битна суштина проблема. За овако опширну, троструку, проблематику Костић је прикупио невероватно мало грађе, а сем тога тако ју је развлачио да је изгубила и ону вредност коју је имала као локална до-

кументација. Да је Костић проучио сељаке индустриске раднике у једном крају или индустриском центру или највише у једној народној републици, или да је третирао само процес прелажења сељака у сељаке индустриске раднике и њихов развој или само њихову економику или надградњу, он би несумњиво више дао, боље уочио и обрадио проблеме. Овако, он је овом, иначе деликатном, проблему нанео више штете него користи, нестручне читаоце скренуо с праве проблематике, а у научном погледу није дао ни проблематику, нити пак закључке из којих би се виделе законитости овог троструког проблема, што је поред осталог и последица метафизичког метода обраде овог порблема.

Божидар Милић-Криводољанин

ДР МИРЧЕТА ЂУРОВИЋ: ТРГОВАЧКИ КАПИТАЛ У ЦРНОЈ ГОРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Цетиње, 1958. Издање Историског института НР Црне Горе

Привредна историја Црне Горе нема своје историографије. Томе су крива углавном два разлога: старији историчари нијесу сматрали привредну историју историјом, а млађи су сматрали да је црногорска привреда била неразвијена и примитивна па се о њој нема шта писати.

Др Мирчета Ђуровић није пошао ни једним ни другим путем. И он констатује да је црногорска привреда заостала и примитивна, али она је и као таква вршила утицај на друштвени развитак.

Ђуровић је први дао једну обухватну анализу основа развитка црногорске привреде до појаве банковног капитала, осврћући се и на њене специфичности. Тај рад је јавио као докторску дисертацију на Економском факултету Београдског универзитета, коју је одбранио 1 јула 1956 године.

У свом опширнијем уводу Ђуровић је дао анализу друштвено-економских услова у првој половини XIX вијека, обрадивши основне гране производње: сточарство, пољопривреду и занатство, уз осврт на робно-новчане односе. Обрадио је унутрашње тржиште и формирање пазара, а затим остале услове који су утицали на формирање трговачког капитала: трговину с иностранством. Појавом, иако минијатурног, трговачког капитала почиње процес диференцијације црногорског друштва и формирање главарско-трговачког слоја. Друштвено-економски односи у то вријеме, закључује аутор, развијали су се на бази слободне приватне својине, и они су условили развитак капиталистичког начина производње. Писац побија нека мишљења, напр. Ферда Чулиновића, да је

у Црној Гори у то вријеме био основни облик власништва колективна својина племена, братства и „куће“.

Главни дио студије Ђуровић је подијелио на три дијела: Развитак трговачког капитала у Црној Гори до Берлинског конгреса, Доминација трговачког капитала и његов утицај на друштвено-економске односе у Црној Гори и Улога трговачког капитала у развитку капиталистичке привреде у Црној Гори.

Цетињска митрополија као политички претставник оних снага које су трговале у земљи, а нарочито са иностранством, нужно је била на челу борбе за ослобођење од Турака, констатује аутор. Власт у Црној Гори није била теократска. Црногорске владике и главарски слој који се издвајао нужно су постављали као свој задатак стварање централних органа власти и прерастање те власти у пуну свјетовну. Тако је дошло и до стварања апсолутне монархије под књазом Данилом Петровићем 1851, чији долазак претставља завршну фазу формирања црногорске државе. Данилов законик од 1855 године помогао је даљи развитак Црне Горе и њене трговине, излази из анализе аутора ове студије.

То што је започео Данило, књаз Никола је продужио. Његова реформа 1868 и даље увођење нове државне организације диже Црну Гору на виши степен развитка и условљава активизацију црногорске привреде, разграњавање трговачког капитала и појачану активност средњих трговачких слојева. У том периоду трговачки капитал углавном се развија уз помоћ државе. Најчешћа форма капиталистичког удруживања је ортаклук. Јављају се и акционарска друштва (за грађење једне гостионице 1863). Реформе и стабилизација стања у земљи повољно су дјеловали на јачање увоза и извоза. Држава је увелико помогла развитак спољне трговине, а нарочито с Аустријом. Потребе трговине су условиле план о изградњи колског пута Котор—Цетиње. Писац је у једном поглављу посебно обрадио развитак трговачког капитала до 1878 године и његову повезаност са зеленашким капиталом. Ова повезаност је била условљена начином ондашње акумулације капитала. Форме циркулације трговачког и зеленашког капитала су се развијале кроз „Заложницу црногорску“ (основао је 1864 године војвода Мирко), вађевину и вересију.

У другом дијелу аутор опширно излаже и анализира друштвено-економску ситуацију насталу послије Берлинског конгреса 1878 године, када је Црна Гора добила знатна територијална проширења. Прије 1878 Црна Гора је имала 4.400 км^2 а послије Берлинског конгреса њена територија је заузимала 9.000 км^2 површине. Новодобијени крајеви су били много плоднији и прометнији, па је то утицало на измјену карактера привреде ондашње Црне Горе. С обзиром на ту чињеницу земљорадња је добила првенство над сточарством. Ослобођење Никшића, Подгорице са Зетом, Колашина, Спужа, Бара и Улциња имало је и социјални карактер. На тим територијама, гдје су владали Турци, укинути су

чивчиски односи и сељаци су постали власници земље. Новоослобођени градови су имали прилично развијено занатство и трговину. Они су били важни трговачки и саобраћајни центри. Све је то унијело нову живост у развој црногорске привреде, а нарочито трговине. У том периоду главни трговачки центри повезују се колским путевима а активизира се и поморски саобраћај. Тада почиње да се више увози индустриска роба, а и на самом тлу Црне Горе јављају се индустриска предузећа (фабрика сапуна у Бару 1888 и 1902; парни млин на Цетињу 1903 и 1905; парни млин у Улцињу и Грахову 1903; фабрика тјестенина у Подгорици 1904 итд.). Као најважнија индустриска предузећа крајем прошлог и почетком овог вијека у Црној Гори треба забиљежити неколико штампарија у главним градовима, пивару „Оногошт" 1896 и „Требјесу" 1910 у Никшићу, Монопол дувана у Подгорици 1903, електрично предузеће на Цетињу 1910 и транспортно предузеће Барско друштво 1906.

Анализирајући друштвену стварност писац посебно говори о уздизању главарског слоја помоћу државе, послије 1878 године. Главари су, констатује писац, били грамзиви на земљу. Велики дио главара бавио се трговином и зеленашењем и на тај начин се богатио. Привредна, нарочито трговачка, дјелатност главара почивала је на привилегијама од стране државе.

У овом периоду се знатно проширује трговачка мрежа. Према једној статистици коју наводи аутор, до 1892 године у Црној Гори има 179 иностраних и 526 домаћих трговачких радња. Странци су углавном били Арбанаси. Трговачке радње су биле ситног карактера. То је трговачкој мрежи давало несталан карактер. Трговачки капитал је продирао и на село, нарочито преко мреже сеоских ханова.

У овом периоду унутрашње тржиште је неуједначено. Понуда је била већа од потражње.

У трећем дијелу студије писац расправља о улози трговачког капитала у развитку капиталистичке привреде у Црној Гори. Он констатује да је у првој деценији XX вијека у Црној Гори „прилично активан банковни капитал". Од 1901 до 1912 основано је у Црној Гори шест банака. Банке су биле потребне трговцима и новооснованим предузећима. Оне су имале да црногорску трговину подигну на виши степен. Зеленашки капитал је сметао даљем развитку црногорске трговине. Против њега је било јавног негодовања. Банке су олакшале развитак трговачког капитала и утицале на сузбијање зеленашког капитала.

Трговачки капитал је помогао и развитак индустриског капитала. Појавом банака индустрија је такође добила услове за бољи развитак, али банке нијесу могле осигурати кредите за веће подухвате трговачким и индустриским предузећима. Ту ситуацију су искористила инострана предузећа која су почела да се инфилтрирају у црногорску привреду. Крајем XIX вијека јавља се

енглеско трговачко друштво „Англо-монтенегрин", које послије неколике године престаје да ради. На његово мјесто, са много ширим замахом, јавља се италијански капитал који узима концесију фабрике дувана, а затим изградњу барске луке, жељезнице Бар—Вир и пловидбу по Скадарском Језеру. У вези с тим писац каже: „Италијански капитал је донекле имао и негативних посљедица на црногорску привреду, нарочито у оним областима гдје је господарио (производња дувана), али је у цјелини ипак допринио развитку производних снага Црне Горе" (стр. 240).

Црна Гора се послије Берлинског конгреса развила у савремену државу. Њене дипломатске и конзуларне везе са низом европских држава утицале су и на њену привреду. Оне су помогле развитку капиталистичке привреде у њој, нарочито унапређујући њену спољну трговину.

Ђуровић је у овој студији, која је прва ове врсте у црногорској историографији, исцрпно изнио развитак зеленашког и трговачког капитала у Црној Гори и њихов утицај на развитак црногорског друштва, затим почетке индустриског и банковног капитала у почетку XX вијека. Ова студија је крцата грађом која је озбиљно проанализирана и резимирана у научним закључцима. Аутор је овом студијом дао озбиљан допринос историској науци и сваком истраживачу историје Црне Горе олакшао праћење развитка низа проблема, који се до данас у овој форми нијесу постављали. С те стране Ђуровић има част да у нашој историографији први повуче једну значајну бразду дајући основе за проучавање привредне историје Црне Горе.

Но и поред реченог, не умањујући значај ове студије, у њој је писац додирнуо и неке проблеме који нијесу ријешени, или који су и даље остали спорни. Основно питање које остаје неријешено јесте карактер својине у Црној Гори. Да ли је својина била приватна или колективна? Не би се могло категорички тврдити да је у Црној Гори својина била индивидуална, како аутор тврди. Др Фердо Чулиновић у својој „Државноправној хисторији југославенских земаља XIX и XX вијека" (књ. II, Загреб, 1954, стр. 104), са којим Ђуровић полемише у својој студији (стр. 33), није случајно дошао до закључка да је основни облик власништва у Црној Гори био „друштвено власништво над средствима за производњу, и то власништво племена, братства и „куће"..." До таквог закључка су знатно раније дошли многи истакнути правници и социолози, међу којима најистакнутије мјесто заузима др Валтазар Богишић.

Својина у Црној Гори иде од кућне заједнице, преко братства ка племену. Код кућне заједнице својина је најкомплетнија. Из имовине кућне заједнице се као приватна својина издваја само особина. Продирањем новчано-робних односа и развитком трговине кућна заједница се дјелимично нагриза, али она и даље остаје као лице у правном саобраћају. Она се јавља у трговачким

односима као лице, преко својег старјешине, који је пуномоћник куће, а не њен господар. Према томе Чулиновић је имао право на један закључак какав смо горе цитирали. Значи, друштвено власништво средстава за производњу, а то у највише случајева значи средстава за производњу куће, затим братства и племена, па на посљедњем мјесту индивидуална својина, чине основу на којој се темељи друштвени развитак Црне Горе у XIX вијеку.

Не мислимо улазити у анализу колико би Законик књаза Данила помогао друштвени развитак Црне Горе да је у цјелини примјењиван, али морамо констатовати да је анкета коју је спровео Валтазар Богишић код најистакнутијих сенатора који су требали да га примјењују (Јоле Пилетић, Ђуро Матановић) показала да Црногорци, па чак и Сенат, нијесу примјењивали његове прописе ни док је Данило био жив. У животу су остала само неколика члана.

Један од основних разлога отпора примјени Даниловог законика је што је покушао да укине кућну заједницу. И показало се да се ниједна од одредаба које су ишле на то да се укине кућна заједница није оживотворила. Према томе, нема много сврхе овом закону давати више важности него што је он у пракси имао.

Расправљајући о формирању главарског слоја писац истиче да је трговина била значајан фактор у процесу диференцијације црногорског друштва. Она је била, каже писац, полуга „помоћу које су се уздизали поједини Црногорци и главари.“ На тај начин је дошло до формирања главарскотрговачког слоја у Црној Гори (стр. 28).

Према нашем мишљењу коријени црногорског главарства не леже у стицању имовине и капитала. То не значи да неки главари нијесу трговали и богатили се. Било их је који су били богатији од читавих села, па и племена, али то није била општа карактеристика главарског слоја. Било је главара који су били сиромашни и који се, сем по угледу, нијесу разликовали од других сиромашних сељака који су из Пипера ишли по жито у Будву, из Куча у Пећ или из Катунске Нахије у Котор. Било је главара чије су жене радиле на надницу у другим племенима — на сијену и другим радовима. Црногорско главарство је у већини настајало у борби против Турака. Оно није имало коријена у феудалном устројству друштва. Проучавање црногорског главарства је прилично сложен проблем. Оно изискује дубље проучавање развитка црногорских племена и племенског уређења.

У вези са горњим питањем стоји и питање формирања централне власти. Није још ријешено питање односа црногорских племена према централној државној власти. Писац поуздано констатује: „Централна власт се развијала насупрот племенским органима власти“ (стр. 33). Међутим, у црногорском друштву постоје установе племенски збор и општецрногорски збор. Племенским руководе племенски главари а општецрногорским обично владика

или гувернадур. Поред ових институција за народно управљање, постоји једна међуплеменска и међународна институција која вуче коријене из старог словенског права, која се зове станак. Ако два племена утврде на станку уговор о умиру, диоби комуна и сл., оба племена се обавезују на поштовање те одлуке по уобичајеном правилу „правда држи земљу и градове, а поштена ријеч витезове". Ако неко у племену није вољан да поштује уговор закључен на међуплеменском станку, племе доноси одлуку да таквог појединца или братство личи, тј. одвоји и стави ван заштите. Било је и племена која се нијесу покоравала одлукама општецрногорског збора. Она су давала отпор, али ти отпори нијесу били правила него изузеци. Обично су племенски главари учествовали у доношењу одлука општецрногорског збора. У Црној Гори су познати и савези племена који се формирају за рјешавање одређеног питања. Међутим, општецрногорски збор није ништа друго до стална установа савеза племена која ради преко збора главара. Општецрногорски збор је нужно водио у јачање централне власти и државних органа. Није сваки отпор појединца, братства или племена заснован на класној борби црногорског друштва Може ту да буде личних разлога, може пропаганде непријатеља, међусобног ривалства и сл. Било је главара који нијесу били сиромашни, а били су угледни, који су емигрирали, и повукли за собом по извјестан број племеника, не на неком политичком питању него на питању личних сукоба и неспоразума. Било је такође главара који су емигрирали на питању крвне освете због жена, па их је, касније, непријатељ несвјесно користио за сврхе своје политике. Поред тога, ниједна емиграција код скадарског паше није прогресивна. Али у свим тим увријеђеним племенима остајала је већина племеника са својим изабраним племеницима, која је помагала централну власт концентрисану око цетињског владике.

Можда се ми са аутором не разилазимо много. Ради се о томе са којег гледишта посматрамо централну власт и отпор појединих група и појединаца у племену. Но без обзира на то, ово питање још треба продубљивати и расвјетљавати улажењем у анализу развитка црногорског племена и његовог уређења. Све то не значи да отступамо од материјалистичко-дијалектичке методе проучавања историје Црне Горе. Напротив, ми смо за њу, али сматрамо да је развој црногорског друштва специфичан, па је на истраживачу да поред уочавања тих специфичности, појава које су под одређеним условима добиле физиономију која није класична, објасни поменутом методом зашто су се баш такве формирале.

С обзиром на истакнуто, и развитак црногорске привреде треба посматрати опрезније него развитак привреде друге земље која се развијала углавном према класичном путу друштвених формација. Ми се не бисмо сложили са констатацијом писца, од-

носно његовом могућном претпоставком, да је Црногорско повлашћено паробродско друштво, основано 1887 године, пропало због тога што су цијене акцијама биле неприступачне, што Црногорци нијесу били расположени за овакве послове, што је Друштво ишло за тим да окупи „горње" слојеве друштва а не да створи једну привредну установу итд. (стр. 113). Сматрамо да је Друштво пропало усљед тога што није могло ни издалека конкурисати аустриском Лојду и другим великим паробродским друштвима која су држала поморски саобраћај не само на Јадрану него и у Средоземљу.

На крају бисмо дали још једну напомену у погледу коришћења архивске грађе. Ђуровић је у овој студији употријебио разноврстан и богат архивски материјал, на основу којег је вршио реконструкције појединих посједа, нарочито главарских. Тако је користио обиље материјала према књигама дација, које су вођене на име а не на кућну заједницу. Та чињеница је важна због тога шта није иста ствар ако појединац има сто рала земље или ако то има кућна заједница која броји до десет, па и више чланова. Поред тога, потребно је направити мало ограде и у продуктивности појединих земаља: да ли су оне обрадиве, да ли су се обрађивале, колики су били приходи са њих и да ли су и у којој мјери ти приходи капиталисани. Наравно да је то скоро немогућно извести и реконструисати, али зато се треба оградити.

Но изложене примједбе ниуколико не умањују значај ове озбиљне студије, коју у даљем проучавању привредне историје Црне Горе неће моћи мимоићи ниједан озбиљан научни радник. Ђуровић је овим замашним радом учинио озбиљну услугу онима који се баве проучавањем историје Црне Горе и тиме дао видан допринос науци. У његовом плану је још неколико студија из ове проблематике, које ће унијети још више свјетлости у нашу необрађену привредну историју.

Др Нико С. Мартиновић

ДР ХАМДИЈА КАПИЏИЋ: ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК 1882 ГОДИНЕ, САРАЈЕВО 1958

Херцеговачки устанак 1882 године врло је интересантно поглавље наше новије историје. Таквим га чини сложеност услова из којих је избио, друштвено поријекло његових учесника, организовање његовог покретања и ширења, став заинтересованих држава према њему и посљедице које је он имао у каснијој историји Босне и Херцеговине за пуних тридесет година. Тачно је да је овај, уствари покрет сељака, врло комплексан проблем за историчара и да га није било могућно схватити како треба без доброг по-

знавања углавном непроучене архивске грађе. Проучавање ове појаве, значајне не само у историји Босне и Херцеговине, тражило је, свакако, велике напоре, вишегодишњи врло савјестан и докраја стрпљив рад. Све ово, уз субјективне услове историчара, могло га је учинити познатим и јасним и поред свих његових противурјечности које су га карактерисале од почетка до краја. Огромна необјављена архивска грађа, поред објављених извора и постојеће литературе, употријебљена је онако како то захтијева сам проблем и како је то умио да учини његов историчар. Ово нам очито говори о томе да је Херцеговачки устанак 1882 године заиста добио свог историчара. Увјерени смо да ни архивски фонд Министарства иностраних дјела Србије, који раније није био приступачан ни писцу овог значајног рада, не би ни у чему измијенио дате анализе појаве устанка и посебно став Србије према њему. Одмах треба рећи да задатак приказивања друштвених и политичких односа у Босни и Херцеговини, који су сасвим потпуно и образложно дати, онако како је то захтијевала мјера у обради постављеног питања, није историчара нимало удаљио од исто тако важног задатка да такође документовано обради овај догађај у свјетлости међународних односа који су били заиста својеврсни, карактеристични за ово доба европске историје, за ситуацију насталу послије Берлинског конгреса. Тачно је да због чврстог међународног положаја Аустро-Угарске устанак није могао успјети.

Ослањајући се на Њемачку, Аустро-Угарска је постепено обезбјеђивала позиције да Источну кризу, насталу 1875 устанком у Херцеговини и Босни, ријеши у своју корист. У циљу ревизије закључака Санстефанског мира, Монархија је добила и подршку Енглеске да на Берлинском конгресу обезбиједи мандат за запосједање Босне и Херцеговине. Ранија одлука да се овим двјема покрајинама да аутономија под турском врховном влашћу морала би довести до њиховог прикључења Србији и Црној Гори, што Аустро-Угарска није смјела дозволити, нарочито послије губљења великих посједа у Италији. Окупација Босне и Херцеговине, у љето 1878, била је претворена у освајачку акцију 80.000 војника, иако је Монархија жељела да се она изврши на мирољубив начин. У највећим центрима ове двије покрајине било је од стране муслимана и Срба организован отпор аустро-угарским региментама. Чином окупације државноправни положај Босне и Херцеговине био је неодређен све до проглашења анексије 1908 године. Док је становништво гајило наде да ће се привремени међународни положај њихових покрајина замијенити неким бољим стањем, дотле је Монархија убрзано радила на томе да што прије учврсти органе окупаторске власти, уведе свој финансиски систем, уклони раније сметње продирању капитализма у Босну и Херцеговину и отпочне са експлоатацијом њиховог природног богатства и јевтине радне снаге. Одмах се видјело да окупаторска управа жели да задржи старо аграрно законодавство и да на ово питање

гледа само са позиција својих политичких потреба. Остала је у важности Саферска наредба из 1859 којом су били озакоњени аграрни односи створени читлучењем. У почетку је било јасно да окупаторска власт хоће да се наслања на посједничке елементе становништва и да, обезбјеђујући њихов класни положај, држи у покорности огромне и у сваком погледу обесправљене масе народа. Сви покушаји половичног рјешавања овог питања, например у случају појаве незадовољства у источној Херцеговини, ускоро послије окупације, имали су, уствари, карактер обичног и моментано политички потребног маневра. Ово такорећи прво начело аустро-угарске освајачке политике, чијом су примјеном жељели да учврсте свој положај у Босни и Херцеговини, везујући се за класно најназадније снаге друштва, од почетка се све више претварало у велику опасност за носиоце баш такве политике. Опуклљавање сељака под паролом борбе за рјешење аграрног питања све је јаче долазило до изражаја у многим мјестима Босне и Херцеговине. Незадовољство маса које више нијесу хтјеле да плаћају трећину све је јасније отварало перспективе борбе и указивало на потребу уједињавања свих заинтересованих снага за стварање праведнијих односа у друштву. Неминовност социјалних сукоба због неријешеног аграрног питања била је све очигледнија. Српско становништво из источне Херцеговине, које је за вријеме устанка 1875—78 било највећим дијелом избјегло у Црну Гору, највише се истицало, по повратку кућама, у борби против постојећих аграрних односа. Начин наплате трећине и десетине, кулучење, велики износи пореза на планинско сточарење, увођење нових дажбина и разних такса увећавали су незадовољство народа и мржњу против бирократизованих и корумпираних органа окупаторске власти, чији су чиновници довођени из Монархије. Тешко одрађивање помоћи дате за вријеме неродних година, нарочито 1879, још више је увећавало невоље становништва. Аустро-угарском тактиком организовани такозвани пандурски корпус побунио се у љето 1879 године уствари због неријешеног аграрног питања и разних видова злостављања народа. Отпор српског грађанства огледао се, углавном, у борби за црквено-школску аутономију, унутра које је имало право да се мијеша и у политичка питања. Утицај са стране, у првом реду из Црне Горе, разумљиво, није могао бити одлучујући чинилац у покретању устанка. Неријешено школско питање, закључење конвенција о положају вјерских организација у циљу обезбјеђења потпуније и непосредније контроле њиховог рада од стране окупаторске власти још више је увјеравало масе народа да Аустро-Угарска врши припреме за проглашење анексије Босне и Херцеговине, да би тако, промјеном њиховог државноправног положаја, учинила да се пријетећи социјални сукоби и могућни устанци сматрају искључиво унутрашњим питањем Монархије. Мржња против окупатора и интереси борбе за опстанак удруживали су упочетку снаге Срба и муслимана, али је неријешено аграрно питање претстављало основну

супротност међу њима, која је касније морала доћи до нарочитог изражаја. Дало се претпоставити да ће хрватско становништво бити изоловано од устанка највише због тога што задатак борбе за рјешење аграрног питања неће бити истакнут на прво мјесто у политичком програму побуњеника.

У почетку новембра 1881 Аустро-Угарска је објавила у Босни и Херцеговини закон о регрутовању за земаљску одбрану и овим изазвала још веће незадовољство народа. Било је познато да први покушај регрутовања у Боки Которској 1869 није успио, а други, од јуна 1881, много је допринио да у Кривошијама поново избије устанак, који је, разумије се, морао утицати на иначе незадовољне масе у Босни и Херцеговини. На објаву Закона о регрутовању муслимани су реаговали захтјевом за исељење у Турску. На извјесне наде да може бити повезано питање служења у аустро-угарској војсци са рјешењем аграрног питања, Дален, командујући генерал и поглавар Земаљске владе у Сарајеву, одговорио је да не треба имати илузија да ће кметови добити земљу. Ни у овако отежаној ситуацији за окупаторске власти, кад је објављивање Закона о регрутацији могло да буде непосредан повод за устанак, режим није налазио за потребно да измијени макар шта у својој аграрној политици. Објављивање војног закона, побуна у Кривошијама, неотступање режима у аграрној политици, појачане акције хајдука са Стојаном Ковачевићем на челу, нарочито послије поновног увођења трећине и четвртине умјесто седмине и осмине уведених 1878 у источној Херцеговини, и сазнање да не може бити ријечи о привремености окупаторског режима — морали су имати за посљедицу сукоб побуњеног народа са окупатором. Покушаји окупатора да помоћу претставника вишег свештенства утиче на муслиманске масе, нарочито озлојеђене објавом Закона о регрутацији, уопште нијесу успјели. Сарадња муслимана са Србима била је још више обезбијеђена. Протест мостарских Срба, организованих у црквеној општини, довео је режим у тешку и незавидну ситуацију. Одметање пандура и њихових старјешина приближавало је сукоб са окупатором. Потребу устанка против пореског система, неријешеног аграрног питања и војног закона масе муслимана и Срба осјећале су као први задатак и свету дужност, јер је стрпљењу народа био дошао крај.

Протјеривање пореског извршиоца из села Крушчице и напад на жандармериску касарну у Улогу, извршен 10 јануара 1882, значили су почетак организоване оружане борбе против окупатора. Вођи устанка Салко Форта, Стојан Ковачевић и други имали су довољно ауторитета да организују и поведу прве устаничке чете на утврђене окупаторске гарнизоне према Коњицу, Иван-Планини, Фочи, Чајничу, Трнову, Сарајеву и дуж црногорске границе.

Владајући кругови у Бечу, будући свјесни чврстог положаја Монархије, реаговали су на појаву устаничке акције у Херцего-

вини без много нервозе. Били су увјерени да ће лако успјети да задрже устанак у оквирима унутрашње политике. Утврђени узроци устанка и критички осврти на режим Монархије у Босни и Херцеговини нијесу нимало измијенили раније одређену политику. Одмах су били изгласани кредити потребни за угушивање устанка (за издржавање 75.000 војника које је требало за то ангажовати), одложено извршење регрутације, одређен став према Црној Гори која је требало да остане потпуно неутрална у односу на догађаје у Херцеговини, да се и на тај начин онемогући да устанак изађе из оквира унутрашње политике Аустро-Угарске.

Устанак се и поред свих пријетњи брзо ширио ка јужној Босни, а имао је тенденцију да се шири и према Рами и Врбасу. У организованим нападима на утврђене окупаторске гарнизоне у Фочи, Трнову и другим мјестима стицала су се права борбена искуства у руковођењу бројнијим војним јединицама. Ширење устанка привлачило је нове снаге незадовољника и угледне појединце из редова Срба и муслимана који се нијесу били раније опредијелили за устанак, нарочито из Невесиња. Због пасивног држања појединих угледних људи, напримјер попа Богдана Зимоњића, у Гатачком срезу је, напримјер, остао велики број ван покрета.

За читаво вријеме трајања устанка, од 10 јануара до 26 фебруара, откад се више није могао фронтално нападати окупатор нити му се давати отпор, међу устаничким масама није дошло, изгледа, до образовања заједничке владе са одговарајућим политичким програмом, што је несумњиво претстављало велику слабост за јединство снага и даљу судбину устанка. „Прокламација босанско-ерцеговачкијех устаника на Европу", објављена у Ценићевој „Борби" у почетку априла 1882, прогласи и разне поруке нијесу могли накнадити оно што је требало да се учини и што се с правом могло очекивати од самих побуњених маса, нарочито у фази развијеног устанка: образовање руководећег органа побуњеног народа са утврђеним програмом и перспективама даље борбе. Разумљиво је да се без заједничке владе и јасног политичког програма побуњени муслимани и Срби у Херцеговини нијесу могли успјешно борити да свој покрет претворе у озбиљно међународно питање. Због свега овога, првенствено из унутрашњих разлога, устанак није могао постићи жељени успјех. Фактички постигнуто измирење Срба и муслимана у Херцеговачком устанку 1882 није могло имати ону политичку вриједност коју би уствари имало да је био створен заједнички орган власти са јасно обиљеженим циљевима борбе. Истина, сама њихова сарадња, изражена у покретању устанка и његовом ширењу, као и потреба стварања заједничког руководећег органа нове власти, даје Херцеговачком устанку 1882 сасвим нов печат и претставља значајно достигнуће у учвршћивању њиховог борбеног јединства.

Такође сматрам да је др Х. Капиџић дао сасвим сигурну политичку оцјену улоге појединих чинилаца у покретању и шире-

њу устанка. Утврђујући друштвено поријекло устанка и устаничких вођа, довољно је образложио чињеницу да су Срби у устанку били сељаци а да је међу муслиманима било и феудалаца, чија се улога ипак није могла потцијенити. Међу 2700 устаника муслимана и Срба, колико их је било у почетку устанка, уједињених заједничком мржњом против окупатора и интересима опстанка, постојале су ипак толике имовинске разлике које су могле да задрже доношење јединственог политичког програма за чије се остваривање требало борити. Грађански елеменат који је био у вези с устанком налазио се углавном у емиграцији, у Црној Гори и Србији.

Послије напада надмоћнијих снага окупаторске војске на устанике који су 26 фебруара претрпјели тежак ударац у бици код Улога, у којој су се врло храбро понијели, устаници су у мањим четама, од 50—200 људи, и даље нападали на окупаторске жандармериске станице и слагалишта све до јесени. Земаљска влада је 22 априла објавила прокламацију о угушењу устанка, вршећи, поред осталог, аграрни притисак на устанике и истичући да ће устаницима који се не врате до одређеног рока својим кућама бити одузети кметовски читлуци.

Сигуран међународни положај Аустро-Угарске у доба Херцеговачког устанка види се и из става појединих заинтересованих држава према њему. Томе је доприносила, прије свега, политика Тројецарског савеза, склопљеног између Русије, Њемачке и Аустро-Угарске 18 јуна 1881 године. Словенофилски комитети који су хтјели да се руска влада умијеша у догађаје Босне и Херцеговине у томе нијесу успјели.

Црна Гора је била у очима Монархије важан фактор у рјешавању тешкоћа до којих је за њу могло доћи у вријеме избијања Херцеговачког устанка. Потребно је било пошто-пото да Црна Гора заузме строго неутралан став према догађајима у Херцеговини, што је она званично и чинила до краја устанка, мада је било доста примјера кршења те неутралности. Аустро-Угарска је свакодневно контролисала извршење ове обавезе Црне Горе и била готова да јој исплаћује накнаду за одржавање постављеног кордона према Кривошијама и Херцеговини. Званичној Црној Гори је било стало да се не замјери Аустро-Угарској због друкчијег држања према Херцеговачком устанку, посебно због разних унутрашњих тешкоћа, финансиских и других. С друге стране, народ у Црној Гори поздрављао је Херцеговачки устанак, желио му побједу и био готов да га морално и материјално помаже. Тајно су га и оружјем помагали поједини одговорни државни функционери. Црној Гори је било нарочито стало да се устанак што више прошири, нарочито према Босни, у којој за ово није било услова, и што даље од црногорске границе. Послије проглашења прокламације о угушењу устанка, Црна Гора се заложила да услови за амнестију устаника који су се у великом броју налазили у Црној

Гори буду што повољнији. У овој акцији Црна Гора је имала самостално држање и тиме је много допринијела да се у почетку 1883 да устаницима много шира амнестија него што је била дата у априлу 1882. Види се да је Црна Гора рачунала да ће питање устанка у Херцеговини постати предмет међународне политике, у вези, например, с постављањем египатског питања.

Послије Берлинског конгреса Аустро-Угарска је улагала велике напоре да спољну политику Србије подреди својој. Кнез Милан је рачунао да ће тјешњим везама с Монархијом обезбиједити сигурнију будућност својој династији и у јуну 1881 склопио је с њом познату Тајну конвенцију. Мирећи се с положајем Босне и Херцеговине, званична Србија се отворено супротстављала националним тежњама српског народа. Штавише, кнез Милан је послије избијања Херцеговачког устанка 1882 нудио Аустро-Угарској своје услуге ради његовог угушења. Поред свега, у народу су вршене припреме за пружање моралне и материјалне помоћи устаницима. Аустро-Угарска дипломатска служба редовно је обраћала пажњу српској влади на разне клубове који у Београду и другим мјестима Србије, уз подршку разних комитета у иностранству, припремају и војничку помоћ побуњеницима у источној Херцеговини.

Ни политика Турске, такође зависне од централних сила, није у односу према Херцеговачком устанку била друкчија. Султан је савјетовао муслимане Босне и Херцеговине да не учествују у устанку, а у Санџаку је двапут дошло до сарадње турских и аустро-угарских трупа у борби против устаника. С друге стране, претставник Турске на Цетињу одржавао је везу са устаницима и упућивао их у Цариград ради тражења подршке.

Овакав став званичних кругова заинтересованих држава према Херцеговачком устанку говори о томе да је Аустро-Угарска заиста била способна да не дозволи да се овај значајни догађај претвори у крупно међународно питање. До анексије Босне и Херцеговине није дошло одмах послије угушења устанка, вјероватно због тога што је тај чин могао да изазове кризу у српској влади и извјесне промјене у спољнополитичком курсу Русије, мада је Аустро-Угарска на основу Тројецарског споразума то могла да учини кад нађе за потребно.

Угушењем устанка Аустро-Угарска је отпочела са припремама за образовање грађанске управе и долазак Калајевог режима који је требало да се ослања на снаге муслиманских феудалаца. Један од првих задатака окупаторске власти био је рад на разбијању сарадње Срба и муслимана која је у устанку била дошла до изражаја. Та сарадња је уствари била онемогућила окупаторску власт да уобичајено иступа као посредник у мирењу завађеног становништва на окупираном подручју. У разбијању њихових заједничких снага окупатору је послужило, као нарочито добро средство, неријешено аграрно питање.

Обрађујући Херцеговачки устанак 1882, др Хамдија Капиџић је, мора се признати, увелико обогатио нашу новију историографију и одговорима на друга важна питања која су с њим у непосредној вези. Овакав вид рада у историској науци и метод употријебљен у реконструисању ситуација и анализи најважнијих чинилаца у њима заиста претставља примјер како треба обрађивати проблеме наше новије историје.

Ђоко Пејовић

МИЈО МИРКОВИЋ: ЕКОНОМСКА ХИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ, ИЗДАЊЕ ЕКОНОМСКОГ ПРЕГЛЕДА, ЗАГРЕБ 1958

Овај доста обимни рад настао је из предавања студентима Економског факултета у Загребу и у првом реду је њима намијењен. Али је од интереса и за друге, посебно за оне који се баве истраживањем економске историје Југославије.

Ово није прва књига ове врсте код нас. Сличних радова, који су исто тако првенствено намијењени студентима, било је и раније. Радови ове врсте су ограничени програмом предавања, па се то морало одразити и на ову књигу, у којој је аутор дао основе друштвено-економског развитка Југославије. Методологија и начин третирања проблема заслужују посебну пажњу, јер су од интереса за све оне који се баве проучавањем привредне проблематике Југославије.

Књига обухвата историски преглед привредног развитка Југославије, углавном до Другог свјетског рата. У могућним оквирима обрађена су битна питања економске историје Југославије. Уз излагање су дати и неопходни извори, чиме је обезбијеђена вјеродостојност наведених података.

О раду М. Мирковића могло би се доста говорити, и могло би се рећи доста похвалних ријечи. Али овај напис нема за циљ да разматра његов рад у цјелини. Задржаћу се само на томе какво је мјесто у овој књизи дато привредној историји Црне Горе и како су поједини проблеми у њој третирани.

Аутор се није бавио посебно привредним развитком појединих покрајина, према подручјима данашњих република, већ је посматрао привредни развитак Југославије у цјелини, истичући посебно поједине покрајине само уколико је то захтијевала методика излагања материјала. С обзиром на то не треба ни очекивати неко посебно мјесто Црне Горе и њеног привредног развитка у овој књизи.

Мирковић се дотиче Црне Горе на више мјеста. Нећу овдје наводити све оно што је речено у вези са Црном Гором, већ ћу се осврнути само на неколико важнијих проблема на којима се аутор нешто више задржао у овој књизи.

У првом дијелу књиге аутор на неколико мјеста помиње Црну Гору. Говорећи о друштвено-економским условима сеоског живота код наших народа, он се дотиче и проблема племена, и рода, односно братства, проблема кућне заједнице и сеоске самоуправе. Аутор је, бар што се тиче Црне Горе, само дотакао та питања. Али је врло интересантан начин постављања проблема и извјесне опаске о томе. То ће, можда, дати повода неком да се подробније позабави овим питањем.

М. Мирковић се нешто више дотиче Црне Горе у другом дијелу књиге (главе VIII). У поглављу о кретању земљишне својине на подручју Југославије 1804—1953, на два мјеста третира се и аграрна проблематика Црне Горе. На једном мјесту се каже: „У ослобођеним подручјима Црне Горе 1876—78 — а то су били економски развијенији крајеви данашњег подручја Црне Горе — поједини, у првом реду „војни главари“, захватили су веће површине земље, које су давали безземљашима у аренду, и тако се богатили, образлажући то искључиво заслугама у минулом рату“. (стр. 218).

На другом мјесту (стр. 223) говори се о припремама за расподјелу земље у крајевима ослобођеним у Балканском рату. И овдје је готово само поменута (свега 15 редака) аграрна проблематика Црне Горе у овом периоду.

То је све што је речено о овом проблему и о аграрним односима у Црној Гори до Првог свјетског рата. Иако су ставови углавном тачни, тиме ни изблиза није исцрпена суштина проблема.

Исто тако, чини ми се, могло се нешто више рећи о поморству Боке Которске, јер је оно играло веома значајну улогу у прошлом стољећу, нарочито у вријеме до Берлинског конгреса.

О индустрији и индустриском развитку Црне Горе говори се у VIII поглављу. Ту су наведени разлози спорог развитка индустрије у Црној Гори: „Ријетка насељеност, слаби путови, оскудица у сировинама, недоступност шумског богатства и његова удаљеност и од мора и од жељезница, дуго су задржавали индустриски развитак у Црној Гори“ (стр. 284). Поред ове тачне констатације о узроцима заосталости Црне Горе, аутор на истом мјесту истиче да је Црна Гора имала „једну важну полугу за развитак“ — *државну самосталност*. Али иако важна, наводи даље аутор, државна самосталност „није могла да надокнади непостојање масовне потрошње, збивених насеља, сировинске подлоге и проходности“. На крају овог дијела писац наводи индустриска предузећа која су постојала у Црној Гори до Балканског рата. Углавном су наведена најважнија, али су нека предузећа испуштена, као што је пилана у Ријеци Црнојевића, која је уствари прво индустриско предузеће у Црној Гори, па је утолико прије требало навести, затим фабрика сапуна у Бару, друга пилана у близини Колашина и још нека мања предузећа.

У вези са изградњом жељезничке пруге уског колосијека Бар — Вирпазар аутор се дотиче и продирања италијанског капитала у Црну Гору, закључујући, сасвим оправдано, да је Црна Гора Италијанима имала да послужи као полазна база за даље продирање — на Косово и Метохију и „читаву обалу јужног дијела Јадрана".

У истом поглављу се говори и о промету Црне Горе са иностранством. Вјероватно је омашком наведено (стр. 304) да се подаци о међународном промету односе на 1904 годину, јер су то уствари подаци извоза и увоза за 1905 годину (види Статистику увоза и извоза за године 1905—1910, издање Министарства финансија и грађевина, Пореско-царинска управа, Цетиње 1911).

На истом мјесту има још неколико ставова и података који, по мом мишљењу, нијесу тачни. Наведени податак да је Црна Гора почетком XX вијека (1904) имала 150.000 становника мислим да не одговара стварности. Црна Гора је у то вријеме у сваком случају имала око 200.000 становника, ако не и више. О томе говоре готово сви подаци којима располажемо (Ст. Грујић, *Статистика Црне Горе,* Ратник, 1890, књ. XXIII, 47; П. Ровинскій, Черногорія, Томъ III, Петроградъ 1915, 257. Тихомир А. Поповић, *О Црној Гори,* Српски књижевни гласник, 1913, књ. XXXI, 282; др Лазо Костић, *Становништво Црне Горе,* Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, 284—285. Аутори су у овим радовима навели многе изворе о становништву Црне Горе крајем XIX и почетком XX вијека).

Због тога су, наравно, нетачни и подаци на сљедећој страни (305), који говоре да је укупно међународног промета (извоза и увоза) отпадало на једног становника у Црној Гори 35 динара. На истој линији је дошло до погрешне констатације да је увоз по глави станвника већи у Црној Гори него у Србији — 31:26. Уствари је обрнуто. Црна Гора је имала мањи просјек по глави становника него Србија.

У даљем излагању аутор даје нека тачна запажања о промету, наводећи да је Црна Гора морала увозити велики дио прехранбених производа и све индустриске артикле, што је, природно, морало утицати на повећање робног промета.

На овим страницама се говори о *Заложници црногорској* и о *Књажевско — црногорском повлашћеном паробродском друштву* из 1887 године (о Заложници на основу чланка Д. Вуксана, а о Паробродском друштву на бази чланка др П. Шоћа). Према расположивом материјалу може се лако утврдити да подаци о Књажевско — црногорском повлашћеном паробродском друштву нијесу тачни. Уписани акционарски капитал износио је 351.000, а не 338.000 франака. Наведени износ је био уписан до краја 1887 године, а упис је вршен до средине 1888 године. Тачан број упи-

саних акција и износ уписаног капитала види се из именичног списка акционара који се чува у архиву Државног музеја на Цетињу (ф. за 1887, док. од 9 октобра 1887 године). На тај начин нијесу тачни ни подаци о износу уписаног капитала у појединим градовима Аустрије, Цетињу и другим мјестима Црне Горе. Аутор о друштву говори као да је већ стварно постојало, располагало пловидбеним парком и обављало пловидбу, а предузеће је по његовом мишљењу пропало због тога што није могло наћи посла: „подузеће је започету линијску пловидбу обуставило, а да није пловило ни шест мјесеци, јер бродови нису могли наћи ни терет ни путнике". Прије свега, колико је мени познато, ово друштво није никад било конституисано, већ је само био формиран привремени одбор, који је руководио припремама за његово организовање. Бродови који су обављали пловидбу Скадарским Језером набављени су од стране државе а не од средстава друштва. Друштво није пропало због тога што није могло наћи „ни терет ни путнике", већ је рад на организовању напуштен у првом реду због тога што је номинална вриједност акција била висока (500 франака у злату), и што није била уплаћена ни половина основног капитала.

Све ово није тако битно и не заслужује посебну пажњу. Задржао сам се на томе зато што је аутор дао релативно доста простора овом друштву (више него индустрији, или трговини, или пољопривреди).

Мало зачуђава да аутор није нашао за сходно да бар нешто каже о новчаним заводима у Црној Гори. Овај проблем је третирао у вези са готово свим покрајинама Југославије, па не би било на одмет да је обухватио и Црну Гору, у којој је почетком XX вијека било шест новчаних завода, са мрежом филијала готово у свим мјестима, чији је промет 1911 године достигао високи износ од око 270 милиона перпера, што умногом илуструје економске односе Црне Горе у то вријеме.

У даљем излагању — период послије Првог свјетског рата (IX — XI глава) — углавном се посматра привредни развитак Југославије у цјелини. Врло су карактеристични подаци о презадужењу црногорског сељака у периоду између два рата. М. Мирковић наводи да је задужење црногорске пољопривреде износило 496 милиона динара или 7,1% читавог задужења пољопривреде Југославије, што је два пута више од дугова Македоније (209 милиона). Међутим, Македонија је учествовала у укупној вриједности пољопривредне производње Југославије са 6,3%, а Црна Гора са безначајним износом од 0,3%. Оваквим подацима и судовима у концизном изразу илустрован је пауперизам Црне Горе и црногорског сељака у периоду између два рата.

Из свега што је написано у овој књизи тешко се може добити тачна слика о привредном развитку Црне Горе. Наведени подаци нијесу довољни да се сагледају ни најелементарнији про-

блеми економске историје Црне Горе. Ово је умногом било условљено објективним околностима — помањкањем основне литературе из привредне историје Црне Горе. Очито се види да је уважени професор Мирковић настојао да дође до неопходних података и да дâ економској историји Црне Горе адекватно мјесто у овој књизи. Али готово и није било озбиљније студије или пак монографије о појединим проблемима из привредне историје Црне Горе коју би могао користити за овај рад. То потврђују и извори којима се ауттор служио (мислим на оно што је наведено у примједбама). У наведеној литератури, која углавном расправља проблеме политичке историје, само се узгред третира и привредна проблематика (Б. Ђурђев, Ј. Јовановић, Г. Вуковић) или се пак расправљају неки мање важни проблеми економске историје Црне Горе (Д. Вуксан, П. Шоћ, И. Калуђеровић).

Имајући у виду мали опсег досадашње литературе којом се могао послужити, разумљиво је да М. Мирковић није ни могао дати исцрпну анализу економског развитка Црне Горе у овој књизи. На бази постојеће грађе и материјала ипак се могло дати нешто више (да је аутор имао при руци књигу Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, могао је дати знатно више података о Црној Гори), али од једног оваквог рада и не треба очекивати неко потпуније расвјетљавање економске проблематике Црне Горе.

На крају треба истаћи да у овој књизи има веома интересантних запажања о појединим проблемима. Штета је само што им аутор није поклонио мало више пажње и неке од њих потпуније обухватио. Надати се да ће ускоро бити више обрађених проблема из економске историје Црне Горе, па ће се на тај начин и њој моћи дати више простора у оваквим и сличним радовима.

М. Ђуровић

ПАШТРОВСКЕ ИСПРАВЕ XVI—XVIII ВИЈЕКА, ЦЕТИЊЕ 1959, XVI + 288 + Т. VIII.

Државни архив Народне Републике Црне Горе издао је ову прву књигу „Историске грађе“. Она је резултат дугих напора Државног архива да приберу грађу која се чува у збиркама паштровских породица. Из четири откупљене збирке (Марка Перазића — 90 док.; Сима Суђића — 191 док.; Николе Дивановића — 107 док.; Душана Греговића — 45 док.) и три збирке које су Архиву стављене на располагање за ово издање (Марка Греговића — 292 док.; Светозара Давидовића — 142 док.; Стева Дивановића — 180 док.), одабране су и преписане најкарактеристичније исправе (238 на српском и 65 на италијанском језику) за објављивање у овој књи-

зи. Исправе на српском језику преписао је, ријешивши уједно и питање њиховог датирања, Божо Михаиловић, док је исправе на италијанском језику разријешио Славко Мијушковић. Збирку су уредили пок. др Илија Синдик, управник Историског института Српске академије наука, др Иван Божић, ванредни професор Филозофског факултета у Београду, и др Бранко Павићевић, научни сарадник Историског института САН. Сналажење у документима олакшавају објашњења у предговору, регести испред сваке исправе, тумачења локалних ријечи и израза као и регистри личних имена, затим имена мјеста, ствари и појмова. Осам факсимила на крају књиге омогућују читаоцу да се упозна с неколико карактеристичних рукописа.

Објављене исправе имају и за истраживача наше прошлости и за сваког образованог човјека двострук значај. У првом реду, оне пружају драгоцјену грађу за проучавање привреде, друштва, приватног живота и језика мале приморске општине — „комунитади“ — која је вијековима, под млетачком влашћу, имала своју самоуправу и уживала посебне повластице. Самоуправни живот Паштровића за истраживача је посебно привлачан, јер је он чувао многе архајске елементе друштвеног уређења и установе које су поникле на правним традицијама старе српске државе. С друге стране, ове исправе претстављају сјајан споменик културе и писмености једног нашег краја, правне свијести његових људи и доброг познавања свих дипломатичких форми. Само у овом броју исправа (303), којима је обухваћено вријеме од 1557 до 1799 године, сусрећемо се с рукописима 26 „канзалијера“ Паштровског збора, од којих су само тројица били свештена лица, и то привремено у званичној функцији. Поред њих, налазимо и рукописе 39 духовних лица и 23 свјетовњака. Када се овом броју од 97 Паштровића који су писали документе дода још 138 лица која су се на исправама потписивала као свједоци, добија се ријетко богат репертоар од 235 рукописа, што свједочи о високом културном нивоу наших људи у најтежим стољећима наше прошлости.

Књига је штампана на доброј хартији и технички добро опремљена.

И. Б.

ПОВОДОМ ЈЕДНОГ ПРИКАЗА

I

Није уобичајено да се поводом приказа полемише, тим прије што у приказу Ника С. Мартиновића, објављеном у „Историским записима“ бр. 1—2 за 1957 годину, није наведена ниједна конкретна примједба на мој рад „Шћепан Мали“, али пошто је Мартиновић дотакао нека друга питања, иако она немају никакве везе са мојим радом, принуђен сам да на то одговорим.

Пошто је Нико С. Мартиновић изнио неке неисправне чињенице у вези са одбијањем за штампање мога рада „Шћепан Мали" у издању Историског института НР Црне Горе, то сматрам за потребно да укажем на неке тврдње Мартиновића. Он наводи да се са мном срео у Београду почетком 1956 године и да саму му ја том приликом рекао дословно: „Сад сам ја за вас написао један рад који се већ штампа". Мартиновић као секретар Института, редовни члан Института, члан Научног савјета, како сам истиче, чим се вратио на Цетиње замолио је Ј. Јовановића да му се мој рад „Шћепан Мали" даде, „јер сам се Шћепаном бавио, па бих и ја писмено реферисао", каже Мартиновић. Даље он износи да је његов предлог био „да се Станојевићу врати рад са примједбама", па ако их ја усвојим, да поново понудим рад Институту. Том приликом је, како даље наводи Мартиновић, формулисан закључак, који он доноси вјероватно у цјелини. Даље, Мартиновић закључује да је мој рад враћен „према одлуци сједнице Историског института" и 4 априла 1956 године упућен поштом мени.

Тачно је да сам се ја са Мартиновићем видио у Београду негдје у јануару или фебруару, али је потпуно произвољна тврдња Мартиновића да сам написао један рад који се већ штампа, као што није ни тачно да сам говорио о Ј. Јовановићу „у суперлативу". Што се тиче одбијања рада за штампање и упућивање рада, није све онако како наводи Мартиновић. Ја не сумњам у навод из записника Историског института НР Црне Горе, али ја о томе нијесам добио никакво обавјештење, као ни писмо са примједбама на мој рад. Крајем марта 1956 године, када сам на корицама „Историских записа" прочитао да је мој рад примљен, односно да се већ налази у штампи, не знајући ни за какву одлуку Историског института, тражио сам од Ј. Јовановића да ми неизоставно достави мој рад „Шћепан Мали", што је Јовановић одмах урадио и што може посвједочити.

Али овим није престала „брига" Ника С. Мартиновића за даљу судбину мога рада, него наводи датум када је мој рад примљен за штампу у Одјељењу друштвених наука САН и закључује: „Није на одмет констатовати да је карактеристично да је овај Станојевићев рад за два мјесеца примљен за штампу у САН, а познато је да у Академији чекају годинама радови да се објаве (а неки чак и од прије рата!)".

Иако је ова формулација Н. Мартиновића нејасна, очито је да он алудира на брзину штампања мога рада у Академији, док други радови чекају годинама или деценијама. По горњем ставу Мартиновића испада да је мој рад штампан за два мјесеца. Прво, Мартиновић ваљда зна да постоје издања Института и Одјељења друштвених наука. Мој је рад изашао у издању Историског института, а не Одјељења. Ја сам рад пријавио за институтско издање и он је нормално примљен за штампу од стране Научног савје-

та института и Одјељења друштвених наука од 30 јуна 1956, а штампан је у јулу 1957 године. Да је у Историском институту САН било предвиђено да се у току 1957 године штампају други радови, мој рад не би био штампан, а пошто није било других радова то је предвиђен за штампу.

Али овим се приговор Ника С. Мартиновића не исцрпљује. Када је на његов предлог мој рад враћен, а у Академији, како Мартиновић тврди, прекореда штампан, значи да је научни критеријум у Српској академији наука нижи него у Историском институту НР Црне Горе. Мартиновић то отворено не тврди, али други закључак се не може извести. А он лично стручнији је него неки од мојих референата чија имена овдје нећу навести.

Српска академија наука је јавна научна установа и свако има право да са научног становишта критикује њена издања, али нема права да се мијеша у то какав ће рад Академија усвојити у штампању научних радова. Напримјер, ја сам још 1955 године предао један рад Одјељењу друштвених наука и он је примљен, али за догледно вријеме неће бити штампан. У Академији постоји Издавачки одбор, који има право да у издањима Одјељења даје предност овом или оном раду, док институтска издања обично одобрава по реду како су радови пријављени. Према томе Нико С. Мартиновић није позван да држи лекцију Српској академији наука о њеној издавачкој дјелатности. Мени није ни на крај памети шта ће штампати Историски институт НР Црне Горе. Ја могу само да критикујем рад са научног становишта, а како је он примљен и штампан није моја ствар.

На крају морам отворено поставити питање: какве везе имају сва ова навођења Ника С. Мартиновића о разговору са мном, о одбијању мога рада за штампање у издању Историског института НР Црне Горе, о законитости и поступцима Ј. Јовановића, о штампању мога рада у Српској академији наука, — са научним закључцима и чињеницама изнијетим у мом раду „Шћепан Мали"?

Мартиновића је увриједило, како сам истиче, моје саопштење, оно што он „као члан Института није знао, да он (тј. Станојевић) ради једну ствар за нас, која је већ у штампи", и да то није утицало да напише овакав или онакав реферат о моме раду. Прво, потребно је подвући нелогичност у горњем ставу Ника С. Мартиновића. Ако неко ради неку ствар, значи да она није завршена, па према томе не може ни бити у штампи. Друго, Мартиновић, да би доказао своју пуну објективност, пропустио је прилику да у овом приказу штампа свој реферат, јер у њему су морале бити изнијете све слабости и недостаци мога рада. Природно је било очекивати да би критика Мартиновића био баш тај реферат „који је писан на основу грађе коју је сакупио Богишић о Шћепану Маломе". Али мјесто тога Мартиновић износи друге ствари које немају никакве везе са мојим радом.

Једина напомена Мартиновићева која се донекле може узети у обзир јесте питање коришћења збирке докумената о Шћепану Малом, коју је издао С. Љубић, за коју је Фр. Рачки казао да није много критична, што Мартиновић опширно наводи. Даље, Мартиновић износи да је Богишић „преписао 35 докумената од којих Љубић није објавио 25, објавио је само као регест 5, а пет је објавио али не увијек потпуно". И даље Мартиновић наводи како је Љубић у неким документима испустио велики број редова или документат сажео у неколико редака, и закључује: „Да је Станојевић био критичнији у одабирању извора и њиховом распоређивању, рад би му свакако био бољи".

Мени је итекако било познато шта претставља збирка С. Љубића и ја сам је користио само онамо гдје сам морао да цитирам Љубића, јер нијесам могао цитирати изворно тај документат кад је већ објављен код Љубића. Правописне грешке у издању Љубићевом нијесам узимао у обзир, уколико то није утицало на смисао текста. Али по Мартиновићу аутоматски испада: некритично издање С. Љубића — једнако некритичности Г. Станојевића. То се тврди а да се не наведе ниједан примјер моје некритичне употребе збирке С. Љубића.

Мартиновић је могао примијетити да сам у свом раду користио велики број докумената, око 470. Од толиког броја докумената из збирке С. Љубића је коришћено свега 78, што значи да је скоро четиристо докумената искоришћено из других извора. Даље, у заоставштини Ј. Томића у Архиви САН налази се више него 36 докумената које је Љубић објавио или нотирао, а Томић их је поново преписао у Државном архиву у Венецији. Ја сам те документе упоредио са Љубићевим издањем и свуда онамо гдје је објављен текст код Љубића, ја сам га морао цитирати без обзира на незнатније грешке. Затим сам имао прилике да у Венецији провјерим рад и Љубића и Томића, јер су обојица оставили видне трагове свога рада. Да није било тога, сигурно не бих провјеравао. Наиме, Љубић је означавао црвеном оловком оно што ће му се исписати а Томић плавом. Мене је то заинтересовало јер ми се неочекивано пружила прилика да видим смисао за оцјену документа Љубића и Томића. Читао сам оно што су обојица изоставили и увјерио се да су изостављали оно што је без вриједности за историју Црне Горе у доба Шћепана Малог. Љубић је документе узимао сажетије, али суштину је тачно уочавао. Томић је документе одређивао опширније. Овдје је само ријеч о једној серији, јер је Томић консултовао друге серије, које су биле важније.

Према томе, требало би да Мартиновић наведе гдје сам ја некритички употријебио Љубића и да на основу Богишићевих исписа докаже да сам ја пропустио да изнесем битне ствари о Шћепану Малом и историји Црне Горе тога доба. Ја сам приликом рада у Венецији нашао око четрдесет нових података у вези са Шћепаном Малим, али ниједан од тих података не противурјечи ни-

једном мом закључку нити је у супротности са изнијетим чињеницама.

Мартиновић каже да мој рад није неинтересантан, да има добрих прилога али у очима читалаца моја студија „била би далеко боља када не би њен аутор иступао са потентношћу да даје дефинитивни суд“.

Мјесто ове голе тврдње, требало је да Мартиновић докаже моју препотентност и да чињеничким материјалом обори моје закључке. Иначе се може стећи утисак да Мартиновић препотентно изриче тврдње.

У свом раду о Шћепану Малом располагао сам са најмање 90 отсто материјала који би се укупно могао скупити о овој историској личности и догађајима у Црној Гори у то доба. Према томе, хтио или не, морао сам на основу те грађе да дајем дефинитивне закључке о Шћепану Малом.

Нити сам тврдио, нити тврдим да се више не може наћи података о Шћепану Малом, јер сам их сам нашао, али понављам да тај нови материјал или ће на други начин поновити оно што сам изнио, или ће допунити неке појединости. Сада могу то да поновим са већом сигурношћу пошто сам био у Венецији. Најзад, у једном раду суштина питања није у томе да се употријебе сви нађени подаци него да се изнесе оно што је битно и на основу тога изведу закључци.

Сматрам да се приказ Мартиновића непотребно свео на изношење разговора са мном, и то нетачно приказано, на вријеђање Српске академије наука и оптуживање мене да се мој рад протекционашки штампао у издању Историског института САН и на набацивање голих тврдњи о мојој некритичности и препотентности. Сматрам да такве тврдње Ника С. Мартиновића не воде ничему и да он неоправдано и непотребно уноси елементе нетрпељивости између научних радника у Београду и на Цетињу који се баве проучавањем историје Црне Горе.

Г. Станојевић

II

Члановима Историског института позната је одлука од 31 марта 1956 године да се д-р Глигору Станојевићу врати рукопис „Шћепан Мали“, с тим да аутор поступи по примједбама, па ако се са њима сложи, да након тога рукопис поново понуди Институту.

Сматрам да је та чињеница ван спора јер о њој постоји записник.

Администрацији Историског института, исто тако, познато је да је д-р Глигору Станојевићу рукопис враћен препорученом пошиљком евидентираном код цетињске поште под бр. 1702 од 4 априла 1956 године, а у књизи евиденције Института под бр. 156.

Д-р Глигор Станојевић ми је 7 маја 1956 године упутио писмо у којем каже да је повукао рукопис. Међутим, најмање мјесец дана прије

тога, рукопис је, без његове иницијативе, као што се из горњег види, био у његовим рукама.

Што се тиче мог и Станојевићевог разговора у Београду, поново потврђујем да је, кад је била ријеч о Јагошу Јовановићу, о њему говорио у суперлативима, па се чак сјећам и реченице „то је најмудрија глава". О томе даље не желим да дискутујем, па нека Станојевић остане при своме а ја такође при своме.

Што Станојевић није добио никакво обавјештење о одлуци Института од 31 марта 1956, него је прије тога обавјештења тражио од Јагоша Јовановића да му врати рукопис, а Јовановић је, послије тога, био чак и један од референата о његовом раду, о томе такође не желим да дискутујем јер је то ствар односа Јовановића и Станојевића.

„Шћепан Мали" Глигора Станојевића у издању САН, као посебно издање Историског института, како испод његовог наслова стоји, „Примљен (је) на IV скупу Одељења друштвених наука 30.VI.1956".

У вези са Станојевићевим „поучавањем" да се не мијешам у ствари Српске академије наука, могу да изјавим сљедеће:

Српску академију наука као цјелину особито поштујем и цијеним њен високи научни критеријум као и њену тежњу да га задржи. Ја сам њу поштовао и онда када је нападана као обреновићевско-карађорђевска, јер сам знао да у цјелини, кад се ради о науци, она није имала такав критеријум. Познато је из њене историје да она није у појединим ситуацијама, ни онда када су Обреновићи били на власти, хтјела да прими у своје редове неке из те династије, јер се ти нијесу бавили науком. Но и поред те велике традиције у погледу објективности критеријума у доношењу научних оцјена, не значи да сваки акт у раду једне такве установе треба лишити критичке оцјене. Имао сам прилике да чујем, и да се увјерим, да у њој по двадесет и више година леже радови појединих заслужних научних радника примљени за штампу, али до данас необјављени. Сматрам да се то може критиковати. На основу исте логике може се критиковати и поједина књига коју је Академија примила и објавила у неупоредиво краћем року него што је то случај са другим књигама. Но то свакако не значи да онај ко критикује не поштује, или се мијеша у унутрашње ствари, једне овако високо научне установе.

Што се тиче дискусије о препотентности коју поставља Глигор Станојевић, не желим да улазим у њену обраду јер ће објективни читалац оцијенити коме припадају ове карактеристике.

У вези са закључком Глигора Станојевића, који резултира из његовог досадашњег става и односа према људима, могу укратко рећи сљедеће: ко је икада у историји мислио, или данас мисли, да раздвоји Београд и Цетиње, остао је усамљен и, најблаже речено, смијешан. Ја у таквом колу никада нијесам био.

На крају желим и јавно да изјавим да сам се на посљедњим састанцима Историског института упадно ангажовао да се свака понуђена ствар Глигора Станојевића, па било то за *Историске записе* или као посебно издање, прими и објави. Такође сам инсистирао да се и овај његов „утук" на мене објави. Данас, када су већ неке од тих ствари објављене, постављам питање: гдје је ту принципијелност Глигора Станојевића кад сарађује са установом на чију је адресу упутио најпогрдније изразе, за које се не одговара само морално? Ја ни сада не саопштавам те изразе, јер не желим да продубљујем свађу, али ако Глигор Станојевић тражи да и то саопштим, клишираћу пасус из његовог писма који ће то потврдити. Иначе даље нијесам расположен ни за какву дискусију о овом питању са Глигором Станојевићем док са ове позиције дискутује.

Нико С. Мартиновић

ДР ИЛИЈА СИНДИК

Првих дана ове године стигла је тужна вијест из Београда да је умро наши цијењени и вољени Илија Синдик, заслужни научник и историчар. Престао је да живи, а да није имао времена да сагледа успјехе свога научног рада у коме се одвише журио, јер је био ометан ратовима и дужом службом ван научних центара.

И. Синдик родио се у Тивту 1888 год., гдје је свршио и основну школу. Гимназију у Котору завршио је 1908 с одличним успјехом. У овим временима тешко се могло мислити на универзитетске студије, јер је школовање на тадањим аустриским универзитетима било одвише скупо, могућно само за синове богатијих родитеља. Али његова неодољива жеља за даљим студијама наишла је на пуно разумијевање код његових добрих родитеља, и поред тога што су имали још три незбринута сина. Илија је пошао у Беч и уписао се на Филозофски факултет Бечког универзитета. Његов отац је пловио као вођа палубе на бродовима једног тршћанског паробродског предузећа и своју плату слао Илији за издржавање. Мајка се са осталом дјецом преселила из Тивта у Котор, гдје је издавала ђацима стан и храну и тако школовала три сина у которским средњим школама. Жртва честитих родитеља уродила је плодом. Поред Илије, још два сина су завршила универзитетске студије, а трећи је постао поморски капетан.

Илија је на Бечком универзитету слушао историју и географију. Ту је, поред осталих, наишао на познате професоре Константина Јиречека, историчара, и Еугена Оберхумера, историчара-географа, који су га васпитали у својим методама научноистраживачког рада, и који су као добри познаваоци наших крајева и прилика знали да одреде смјернице рада будућем научнику. У бурним годинама које су биле — може се рећи — уводне у ослобођење и уједињење наших народа, а у којима је наша академска омладина са Бечког универзитета предњачила, кујући братство и јединство и често указујући политичарима и нашим народним вођама путеве којима треба да се крећу, Синдик није остао незапажен у борбеним студентским редовима, а ипак је редовно завршио студије и положио докторат 1912 године.

Школске 1913—14 био је постављен за професора гимназије у Задру. То је било одмах послије балканских ратова и још свјежег одушевљења због побједа српске и црногорске војске. Вал тог одушевљења био је захватио читаво Приморје, а нарочито Задар, административни и школски центар тадање покрајине Далмације. Све се ово у пуној мјери одражавало у задарској гимназији. У тој гимназији било нас је тада десетак ђака из Боке. Кад се узме у обзир да су из овог малог нашег круга неки наши другови, за вријеме црногорске опсаде Скадра, били побјегли у Италију у намјери да продру до Скадра и тамо се боре као доброво-

ци, није тешко схватити колико смо ми Бокељи били предмет пажње осталих другова. Ђаци су тада много водили рачуна о увјерењу и мишљењу својих професора. Знали смо тачно како су наши професори били политички груписани и која је од тих група идејно нама најближа. Када је проф. Синдик дошао у гимназију, нијесмо ни за часак посумњали коме ће се придружити. Усто, ми смо били поносни што смо добили професора из нашег краја, а он се нама одмах приближио и према нама се односио као старији брат и савјетник. Он је и као наставник и човјек одмах задобио симпатије и свих осталих ђака. Али Сарајевски атентат и почетак рата распршили су нас на разне стране. Послије завршетка рата 1919, Синдик долази за професора гимназије у Дубровнику, град погодан за почетак научног рада који је ту стварно и започео, и био одмах запажен од Јована Цвијића и уведен у круг његових сарадника. Резултат његовог рада у Дубровнику био је запажено дјело „Дубровник и околина" (Издање САН, Београд, 1926).

У жељи да створи веће могућности за научни рад, год. 1926 долази за професора Треће муш. гимназије у Београду, а затим Реалке. Не знамо с ког разлога, 1933 напушта Београд и постаје директор гимназије у Вел. Кикинди.

У ратним годинама нијесу га мимоишла искушења која је донијела непријатељска окупација. Био је два пута затваран и 1942 пензионисан. Касније је прешао у Београд и ту дочекао ослобођење. Год. 1945 је реактивиран као архивист у Држ. архиву у Београду. Од 1948 до смрти је научни сарадник и управник Историског института Српске академије наука, која га је 1950 изабрала за свог дописног члана. Поред овога предавао је историску географију и архивистику историској групи Филозофског факултета у Београду и архивистику на Филозоф. факултету у Новом Саду.

Не желим да набрајам научне радове др Синдика, нити о њима детаљније да говорим, јер је то учињено на другом мјесту (Гласник САН, LVII 1950) и у комеморативном говору др В. Новака, Гласник X, 1958). Његов научни рад био је врло плодан, па чак и у годинама када је био средњошколски професор и директор и када му је било тешко одвојити довољно времена за научни рад. Он је изабрао научно подручје које је код нас било мало обрађивано или тек начето. То су његови радови из историске географије и истор. картографије, из којих је области оставио 12 радова и 18 критичких приказа (неки прикази се односе и на дјела италијанских и њемачких научника). Неуморно је до смрти радио на оваквим радовима. Остао му је недовршен „Атлас средњовјековне Србије" као и „Средњовјековни топономастички рјечник".

Синдик је одлично познавао архивистику и са много успјеха обрађивао нашу правну историју. Из архивистике и рада у архивима оставио је више запажених радова, а из прав. историје засебан рад „Комунално уређење Котора". Касније су слиједили

његови радови о односу неких наших крајева према Душановом законодавству. Дуго времена је припремао ново издање Которског статута, са уводима и коментарима, али је нажалост ово значајно дјело остало недовршено. До смрти је остао ревностан сарадник Лексикографског завода ФНРЈ. У досад штампаним свескама Поморске енциклопедије и Енциклопедије Југославије налази се већи број његових чланака, од којих треба нарочито поменути „Бока Которска“ и „Дубровник“ (П. Е. I, стр. 514—18, и П. Е. II, стр. 544—48), обрађена с научном брижљивошћу и темељитошћу.

Много би се могло рећи о гледању И. Синдика на рад наших научних и културних установа у Црној Гори, на људе који у њима раде и који се око њих окупљају. Искрено га је радовао сваки њихов потхват и успјех. Будно је пратио све што се о овим крајевима писало и о свему томе знао рећи своју критичку ријеч која је била увијек тачна. Чим је ступио на дужност у Историском институту 1948, одмах је посјетио Цетиње и Котор и живо порадио да се оснује Државни архив у Котору, знајући добро које и какве архивске фондове треба одржати и сачувати. Помно је пратио рад нашег Историског института и Поморског музеја у Котору као и сваки други потхват на нашој културној обнови. Његова упорна настојања да САН шаље своје научноистраживачке екипе у наше крајеве уродиле су плодом. Године 1952 долази на челу групе научних радника који мјесец дана раде на испитивању Боке Которске. Исто се наставља и сљедеће године. Резултат тог рада види се у зборницима извјештаја о истраживањима Боке Которске (изд. САН, CIII из 1953 и CV из 1956 год.) са преко 600 страна и 39 научних радова које је уредио и предговор написао. Кад не би било ништа више, може се рећи да се Синдик и овим у пуној мјери одужио свом родном крају.

Несрећа је многих научних радника што у свом раду не знају мјере ни границе. О томе као да је овај научник најмање водио рачуна. Његов и иначе осјетљив организам почео је у посљедњим годинама осјетно да попушта, а он се све више заносио пословима и новим дужностима. Па и онда када је на енергичан захтјев љекара морао наћи времена за лијечење и одмор, он није престајао да мисли на рад и радне планове и комбинације. Послије једног озбиљнијег обољења, а свега 3 мјесеца прије смрти, пише ми своје посљедње писмо из Добрне, гдје се налазио на опоравку. Ово писмо, као и многа ранија, пуно је савјетовања и препорука. У њему — поред осталог — стоји: „Било би добро и потребно да Поморски музеј формира „Бокељску библиотеку“, у којој би било сакупљено све што се о Боки написало, што се пише и што ће се писати. Ја бих и чланке из новина одвајао, као исјечке сакупљао и стављао их сваки у засебан коверат. Поред онога што је дон Нико сакупио и штампао у свом Водичу, биће још сигурно доста тога. Нарочито ти скрећем пажњу на Знанствену библиотеку у За-

дру, гдје су „Dalmatica“ најбоље заступљена. Ако би био помаган годишње једном сталном сумом, ти би могао доста брзо формирати „Бокељску библиотеку“. Наравно, и ми који живимо изван Боке у томе бисмо ти помагали.“ Затим говори о музејском Годишњаку, па закључује: „Мени се чини да она литература којом се ми обично служимо доста је једноставна: историја, умјетност, књижевност, етнологија итд. Међутим, треба то проширити и на друге научне области, нарочито на поморство, океанографију, уколико је Бока у том правцу уопште испитана. Одлично би било кад би твој „Годишњак“ постао главни орган за сва таква питања. Колико је мени познато, таквог часописа ми немамо. Промисли о томе, поразговарај са тамошњим радницима на научном пољу, па кад стигнеш, јави ми се са неколико ријечи. Ја ти желим да у томе успијеш, а ако ти ја могу штогод помоћи, увијек можеш са мојим скромним снагама рачунати“.

Овако је могао мислити и радити Илија Синдик, човјек из народа, који је поред свих својих научних звања и титула остао скроман научни радник који ничији рад није потцјењивао већ га настојао активизирати у што позитивнијем правцу.

„Прерана смрт др Илије Синдика — каже др Виктор Новак — отела је нашој науци, Српској академији наука и Београдском универзитету корисног и заслужног сарадника, који је у обим овим установама радио и урадио много вриједнога, утро стазе којима треба да крену и наставе они који су дужни да испуне празнину која остаје иза тако честитог научног турдбеника какав је он био“.

Његова љубав према родном крају изражена је и у његовој посљедњој жељи да буде сахрањен у свом родном мјесту. На његовом спроводу у Тивту с покојником су се опростили: др Бранислав Недељковић уиме Српске академије наука, дон Нико Луковић и др Ђорђе Миловић уиме Историског друштва и историских установа Црне Горе.

Игњатије Злоковић

Друштва и установе

ОСВРТ НА НЕКЕ ЗНАЧАЈНЕ ГОДИШЊИЦЕ

Ова је година била годишњица неких значајних догађаја из недавне прошлости наших народа, посебно из прошлости Црне Горе. Хронолошки, те су се годишњице низале овим редом: стогодишњица битке на Граховцу, осамдесетогодишњица Берлинског конгреса, педесетогодишњица анексије Босне и Херцеговине, педесетогодишњица смрти Валтазара Богишића, четрдесетогодишњица побуне морнара у Боки, четрдесетогодишњица уједињења старе Југославије и петнаестогодишњица битке на Сутјесци.

Наша штампа, културне и друштвене организације, школе и наше научне установе, Историски институт и Историско друштво Црне Горе осврнули су се на годишњице ових догађаја током читаве ове године и посветили им знатан дио своје активности. Та се активност није сводила на конвенционално сјећање и обично указивање на значај ових догађаја, него је обогатила нашу историску науку новим подацима и новим погледима на њих.

Стогодишњица битке на Граховцу била је обиљежена предавањима по школама и другим друштвеним организацијама. На овоме су радили чланови секција Историског друштва, али тачне податке о томе нијесмо добили. На Народном универзитету о значају битке држао је предавање др Андрија Лаиновић, и то у Котору 27 фебруара, у Никшићу 1 априла и у Цетињу 24 априла, а на свечаној академији у Титограду говорио је 9 маја Јагош Јовановић. Филмско предузеће „Ловћен-филм“ израдило је у режији Здравка Велимировића, а по сценарију др Андрије Лаиновића, краткометражни документарни филм „Зубља граховачка“, који је приказан на фестивалу у Пули. У част стогодишњице битке одржана је у Никшићу годишња скупштина Историског друштва Црне Горе 1 новембра и свечани састанак чланова Историског института 10 маја на коме је послије одатог поштовања палим борцима на Граховцу и Сутјесци минутом ћутања, др Лаиновић поднио реферат о значају битке у ослободилачкој борби нашег народа током прошлог вијека.

Социјалистички савез радног народа Црне Горе организовао је општенародну прославу стогодишњице битке на Граховцу 11 маја. Прослава је обављена у присуству неколико хиљада грађана из разних крајева Црне Горе на самом терену гдје се битка одиграла. Прослави су присуствовали највиши политички руко-

водиоци, претставници ЈНА и разних друштвених и омладинских организација. Пошто је откривена спомен-плоча на спасовској цркви са натписом: „1858—1958, Побједиоцима са Граховца. — Споменик је вашега јунаштва Црна Гора и њена слобода", који је израдио Савез бораца НОР Црне Горе, прославу је отворио друг Никола Ковачевић, потпретсједник Народне скупштине НР Црне Горе и претсједник Одбора за прославу, поздравним говором. Затим су говорили: друг Саво Брковић, претсједник Савеза бораца Црне Горе, о значају побједе друг Милутин Морача, генералпуковник ЈНА, друг Мујо Куртовић, народни посланик из Требиња, и друг Нико Луковић из Котора. На крају митинга ријеч је узео друг Блажо Јовановић, претсједник Народне скупштине Црне Горе.

Поводом прославе објавио је Историски институт Црне Горе збирку докумената: „Побједа на Граховцу 1858 године у списима савременика", коју је припремио др Андрија Лаиновић. Поред тога објављени су сљедећи чланци и биљешке по разним нашим дневним листовима и часописима:

Марко Вујачић: Битка за утврђивање граница и признање независности. — „Народна армија", бр. 972 од 13 марта 1958 и наставак у истом листу бр. 973 од 20 марта 1958.

Аноним: Битка на Грахову, — биљешка уз репродукцију слике учесника у бици. — „Црвена звезда", бр. 309 од 25 марта 1958.

М. А.: Филм о бици на Граховцу. — „Борба", бр. 84 од 27 марта 1958.

Р. Ш.: Припреме за прославу стогодишњице знамените битке на Граховцу, „Политика" од 30 априла 1958.

Марко Вујачић: Граховска битка, „Побједа", бројеви: 15, 16, 17 и 18 (6, 13, 20 и 27 април 1958).

Јагош Јовановић: Стогодишњица побједе црногорског оружја на Граховцу. Битка за независност Црне Горе, „Борба", бр. 103 од 15 априла 1958.

Вујачић Марко: Битка на Граховцу, „Политика", бројеви од 18, 19, 20, 21, 22 и 23 априла 1958.

Станишић Мирко: Граховска битка 1858 године. Методска јединица. Практично предавање одржано у IV разреду Осмогодишње школе, „Просвјетни рад", бр. 7 од 1 маја 1958.

Д. Д. (Дробњак Д.): Из ратне прошлости Црне Горе. Омеђене границе, „Црвена звезда", бр. 315 од 6 маја 1858.

Ћетковић Јован: Један крупан догађај у историји Црне Горе, „Ослобођење", бр. 3710 од 10 маја 1958.

Др Андрија Лаиновић: Побједа на Граховцу, „Побједа", бр. 20 од 11 маја 1958.

В. Л.: Свечано прослављена стогодишњица битке на Граховцу, „Ослобођење", бр. 3712 од 12 маја 1858.

Богавац Д.: Славље у Граховцу, Јубиларна прослава стогодишњице Граховачке битке, „Политика“ од 12 маја 1958.

Дробњак Д.: Прослава стогодишњице битке на Граховцу, „Црвена звезда“, бр. 316 од 13 маја 1958.

Др Андрија Лаиновић: Како је Турска приказивала пораз своје војске на Граховцу 13 маја 1858, „Просвјетни рад“, бр. 8 од 15 маја 1958.

Љ. П.: Битка на Граховцу 11—13 маја 1958, „Инвалидски лист“, бр. 20 од 17 маја 1958 и бр. 21 од 24 маја 1958.

Мило Краљ: Граховац, „Побједа“, бр. 21 од 18 маја 1958.

Аноним: Свечано прослављена стогодишњица битке на Граховцу, „Побједа“, бр. 21 од 18 маја 1958.

Брковић Саво: Тако се развијала школа патриотизма и љубав према слободи, „Побједа“ бр. 21 од 18 маја 1958 (Говор на Граховцу приликом прославе стогодишњице битке).

Дробњак Драган: Са прославе стогодишњице Граховачке битке. На славном Граховцу... „Црвена звезда“, бр. 317 од 20 маја 1958.

Аноним: Стогодишњица битке на Граховцу, „Титов пионир“, бр. 6 од јуна 1958.

Саво Оровић: Генерал-пуковник: Битка на Граховцу. Поводом стогодишњице, „Војно дјело“, бр. 4—5 за 1958.

Осамдесетогодишњица Берлинског конгреса потсјетила је на тековине које је Црна Гора остварила током ослободилачких ратова 1876 до 1878 године, а које су признате на овом међународном конгресу. Међу тим тековинама најзначајнија је била она о признању независности Црне Горе, формулисана 1 чланом Берлинског уговора из којег се види да су ту независност признавале и раније неке велике европске силе.

Педесетогодишњица анексије Босне и Херцеговине обиљежена је рефератом др Ника С. Мартиновића: „Црна Гора у анексионој кризи“, који је одржао на годишњој скупштини Историског друштва у Никшићу 1 новембра и предавањем на Народном универзитету такође у Никшићу, а прије неколико година он је спремио збирку докумената о том проблему коју је САН — Одјељење друштвених наука — примило за штампу. Педесетогодишњицу смрти Валтазара Богишића обиљежио је историски институт објављивањем студије др Ника С. Мартиновића о Богишићу и предавањем које је овај одржао на Народном универзитету у Котору о овом знаменитом свјетском правнику.

За четрдесетогодишњицу побуне морнара у Боки приредио је колектив Поморског музеја у Котору изложбу која је трајала од 1 до 11 фебруара. Изложбу је отворио говором директор Музеја проф. Игњатије Злоковић. Било је изложено: 1 модел оклопног крсташа „Санкт Георг“; 15 фотографија из дана побуне; 4 писмена документа о побуни; 11 књига које говоре о побуни; 21 чланак

из разних новина, часописа и годишњака. Изложба је била пренесена у Херцегнови. На Народном универзитету у Котору одржао је предавање 6 фебруара Нико Луковић, а општински одбори Котора, Херцегновог, Тивта и Будве издали су проглас поводом ове четрдесетогодишњице. О побуни је објављен током године читав низ чланака у нашим дневним листовима и часописима. Њу је литерарно обрадио Радослав Ротковић у „Стварању" (4, 1958), „Сусретима" (6—8, 1958) и у „Борби". Часопис „Стварање" у септембарској свесци објавио је и један одломак из књиге „С дрвета слободе" од Еве Пристер у преводу др Страхиње К. Костића, који такође литерарно обрађује побуну.

Четрдесетогодишњица стварања старе Југославије обиљежена је корефератом: „Велике силе и уједињење Црне Горе и Србије", који је на Другом конгресу историчара Југославије прочитао Димо Вујовић, уз главни реферат о стварању заједничке државе југословенских народа, који је поднио на Конгресу др Богдан Кризман.

Петнаестогодишњици Сутјеске и прослави ове славне битке посвећна је посебна пажња. На свечаном скупу чланова Историског института Црне Горе у Никшиу, 10 маја, одржао је пригодан реферат члан Института др Нико С. Мартиновић. На свечаној академији коју је организовало, уиме Савеза историских друштава Југославије, Историско друштво Босне и Херцеговине у Сарајеву 27 јуна присуствовао је и претсједник Историског друштва Црне Горе. Поводом ове петнаестогодишњице и прославе објављен је велики број чланака, успомена, репортажа и литерарних прилога у нашој дневној и повременој штампи. Ограничићемо се да наведемо само ове посебне публикације:

АКОРДИ СА СУТЈЕСКЕ. Београд. НИП „Омладина", Београдски графички завод, 1958. Стр. 262+(6). 20x14. Сутјеска 4 VII 1943—4 VII 1958. Идеали.

Lenart BALON, SUTJESKA PRIPOVEDUJE... Ljubljana. Glavni odbor Zveze borcev NOV Slovenije. Tiskala in vezala Blasnikova tiskarna. 1958. Str. 37+(3). 17x12.

Мирко БАЊЕВИЋ: СУТЈЕСКА, ПОЕМА. Београд. Издавачко-штампарско предузеће „Космос", 1958. Стр. 85.19x12. (Треће издање) (ћирилица).

Мирослав БОЈИЋ: СУТЈЕСКА У ДНЕВНИКУ ЈЕДНОГ ПАРТИЗАНА. Београд. НИП „Омладина". Штампа: Београдски графички завод, 1958. Стр. 207+(4). 20x14. Сутјеска 4 VII 1943 — 4 VII 1958, Идеали.

Јеврем БРКОВИЋ: РАПОРТ ВЕЧНОСТИ. Београд. Издавачко пропагандно предузеће „Југореклам". Штампа: „Слободан Јовић", 1958. Стр. 46+(2). 16,5 x 12. Књига поезије. Јубиларна едиција Сутјеска 1943—1958 (ћирилица).

Божо ВАСОВИЋ: СУТЈЕСКА. Штампарија „Просвета". Сомбор, 1958. Стр. 19 + (1). 17,5 x 12 (ћирилица).

Васо Ђ. Вукићевић: СУТЈЕСКА БИТКА. Никшић. Штампарско предузеће 1958. Стр. 24.17x12 (ћирилица). ДОК СУТЈЕСКА ВОДА ТЕЧЕ... 1943—1958. Београд. „Црвена звезда". Лист Савеза бораца НОР. Штампа: „Глас", 1958. Стр. 126+(1). 17x13.

Издање поводом јубиларне прославе петнаестогодишњице битке на Сутјесци.

Васа Казимировић: ОСАМНАЕСТОГОДИШЊИ КОМАНДАНТ. Београд. НИП. „Омладина". Штампа: Београдски графички завод, 1958. Стр. 185+(2). 20x14. Сутјеска 4 VII 1943 — 4 VII 1958. Идеали.

Душан КОСТИЋ, СУТЈЕСКА. Сарајево. Издавачко предузеће „Народна просвјета". Штампа: Сарајевски Графички завод, 1958. Стр. 169+(7). 20x15. „Ластивица" број 41.

Zvone KRŽIŠNIK: SUTJESKA. Ljubljana. Glavni odbor zveze borcev NOV Slovenije. Tiskala in vezala Blažnikova tiskarna. 1958. Str. 95+(1). 17x12.

ПРИЧЕ НАРОДНИХ ХЕРОЈА. Београд. НИП „Омладина". Штампа: Београдски графички завод, 1958. Стр. 132+(4). 20x14. Сутјеска 4 VII 1943 — 4 VII 1958. Идеали.

СУТЈЕСКА, Едицију припремили Фадил Шиљак, Хасан Шиљак. Београд. Новинско-издавачко предузеће „Младост". Штампа: Графичко предузеће „Слободан Јовић", 1958. Стр. (68). 24x34.

СУТЈЕСКА. Зборник радова. Књига прва. Пишу учесници. Београд. Војноиздавачки завод ЈНА „Војно дело". Штампа: Војноштампарско предузеће 1958. Стр. 668+ (11 ликовних прилога + 26 документарних фотографија + 2 карте + 4 стр. текста) 23,5x16.

Из ратне прошлости наших народа. Књига шеснаеста. Посебно издање. Књига прва. (Јубиларно издање).

СУТЈЕСКА, НЕПРЕСУШНИ ИЗВОР ВЕРЕ У СОПСТВЕНЕ СНАГЕ. Београд. Издаје и штампа Новинско-издавачко предузеће „Култура", 1958. Стр. 59+(1). 18x11. Политичка библиотека 6.

СУТЈЕСКА У НАРОДУ И ПЕСНИЦИМА. Песме одабрао Јеврем Брковић. Београд. „Југореклам". Штампа: штампарија ПТТ MCMLVIII, Стр. 35+ (7 умјетничких прилога). 20,5 x 15. Јубиларна едиција „Сутјеска 1943—1958" (ћирилицом).

Драгутин С. Филиповић: ЕПОПЕЈА СУТЈЕСКЕ. Титоград. Издаје и штампа Графички завод, 1958. Стр. 44.20x15 (ћирилица).

Чедомир ЧЕГАРАЦ: БУКТИЊЕ СНОВА И ПРКОСА. Портрети. Београд. НИП. „Омладина". Штампа: Београдски графички завод, 1958. Стр. 125+(3). 20x14. Сутјеска 4 VII 1943—4 VII 1958. Идеали.

Владо Шегрт: СУТЈЕСКА (КРВ НА КАМЕНУ). КЊИГА III. Сарајево. Издавачко предузеће „Џепна књига“. Штампа: Штампарско предузеће „Ослобођење“, 1958. Стр. 162+(1). 16,5 x 11,5. Библиотека „Специјална издања“ 8.

СУТЈЕСКА. Јубиларни лист поводом петнаестогодишњице битке на Сутјесци. Уређује редакциони котегијум „Сутјеска“. Главни и одговорни уредник Мирко Остојић. Штампа: новинско предузеће „Ослобођење“, Сарајево 1958 год, бројеви од 1—6 јула

Уредништво

ОД УРЕДНИШТВА

На састанку чланова Историског института Црне Горе, који је одржан на Цетињу 29 децембра 1958 године, констатовано је да је избором досадашњег директора Историског института и одговорног уредника „Историских записа“ др Андрије Лаиновића за в. професора Универзитета у Скопљу, постављен за новог директора Историског института Димо Вујовић, те да ће између њих бити извршена примопредаја дужности 31 децембра. Затим је усвојена оставка Риста Драгићевића на чланство у редакционом одбору „Историских записа“ и одлучено је да досадашњи одговорни уредник уреди сам „Историске записе“ за 1958 годину, јер се сви други чланови редакције налазе ван Цетиња. Такође је одлучено да „Историски записи“ почев од 1959 године буду орган и Историског друштва Црне Горе и да будућу редакцију сачињавају: др Мирчета Ђуровић, као одговорни уредник, а као чланови: Димо Вујовић, др Нико С. Мартиновић, Славко Мијушковић и један претставник Историског друштва Црне Горе кога буде одредила управа Друштва.

*

У „Историским записима“ за 1957 годину поткрале су се неке грешке због многих техничких тешкоћа и услова под којима се овај број уређивао и штампао. Молимо читаоце и сараднике да ово узму у обзир и да сами исправе те грешке. На молбу нашег сарадника Богољуба Петковића исправљамо сљедеће штампарске грешке у његову чланку „Махмуд паша Бушатлија од 1787 — 1796“:

Стр. 212, ред 3 одоздо, стоји: Драгољуб, а треба: Драгомир.

Стр. 213, ред 9 одоздо, стоји subdilos patrovichianos, а треба subditos pastrovichianos.

Стр. 216, ред 5—6 одоздо, стоји: стварања ратног стања, а треба: стварања ратног стана.

Стр. 225, ред 9—10 одоздо, стоји: Non se sabe su il Baxa... por ahora se luda, а треба Non se sabe si il Baxa... por ahora se duda.

Стр. 226, ред 12 одоздо, стоји: Herzberga, а треба: Hercberga.

Стр. 241, напомена 39, мјесто: изнето, треба: познато.

Исправљамо такође грешке у чланку др Хајрудина Ћурића, који је објављен у књизи „Побједа на Граховцу у списима савременика“.

У наслову на корицама и на 1 страни треба да стоји: виценконзула умјесто конзула; Buolu, умјесто Buol Šauenštajnu.

Испод наслова на 1 страни изостављено је: Бр. 25.

На 1 страни, 23 ред одоздо, иза: Крушевице изостављено је: Драчевица.

На 2 страни, 2 ред одоздо, умјесто: тражио, треба: тежио.

САДРЖАЈ

Страна

Краћи прилози

Страна

Архивски материјал

Прикази, дискусије, биљешке

Друштва и установе

Цијена овом броју 800.— динара